

Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України
Донецький національний університет

На правах рукопису

Тарнавський Ігор Станіславович

УДК 94 (477) «1941/1944»: (430)

**ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ
СОЮЗНИКІВ В УКРАЇНІ В 1941–1944 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Добров Петро Васильович
доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Донецьк - 2013
ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Характеристика джерел	30

1.3. Методологія дослідження.....	36
-----------------------------------	----

РОЗДІЛ 2. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ.....40

2.1. Плани нацистської Німеччини та її сателітів щодо України.....	40
2.2. Адміністративний поділ захоплених українських земель. Структура окупаційних органів влади.....	70
2.3. Створення органів місцевого управління.....	117
2.4. Карально-репресивний апарат окупаційної влади. Організація місцевої допоміжної поліції.....	152

РОЗДІЛ 3. «НОВИЙ ПОРЯДОК» ТА ПОЛІТИКА ЗБЕЗЛЮДНЕННЯ СХІДНОГО ПРОСТОРУ 191

3.1. Знищення ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів.....	191
3.2. Впровадження на території України політики голоду	217
3.3. Колонізаторська політика окупаційної влади на Україні.....	226

РОЗДІЛ 4. УПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ НАЦИСТСЬКОЇ РАСОВОЇ ТЕОРІЇ НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....254

4.1. Геноцид єврейського народу на окупованих українських землях (1941 – 1944 рр.).....	254
4.2. Антициганська політика Третього рейху та його союзників на території України.....	292
4.3. Діяльність айнзацгруп зі знищення політичних ворогів і «расово-неповноцінних» народів на території України (1941 – 1943 рр.).....	312

РОЗДІЛ 5. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТРЕТЬОГО РЕЙХУ І ЙОГО СОЮЗНИКІВ ТА ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....328

5.1. Спроби економічної експлуатації промислового потенціалу республіки та її природних надр.....	328
5.2. Аграрна політика окупаційної влади на території України.....	369
5.3. Експлуатація трудових ресурсів республіки у роки окупації.....	413

ВИСНОВКИ.....458

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....467

ДОДАТКИ.....556

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ ст., що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Ця війна впродовж десятиліть залишається одним з головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. Її головні події й досі перебувають у центрі уваги історичної науки та широкої громадськості. Нині

існує значна кількість різних, іноді діаметрально протилежних підходів щодо трактування певних моментів цієї найтрагічнішої події ХХ ст. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни продовжуються, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її складових, у тому числі впровадження на захоплених територіях нацистської окупаційної політики.

В Україні її дослідження є актуальним і дотепер. Це, зокрема, пов'язано з існуванням низки аспектів, які не залишають байдужими широке коло людей. Особливий інтерес до висвітлення сюжетів війни виникає у науковій громадськості в 70-ті роковини початку визволення української землі від нацистських загарбників. Тож вкотре постає проблема об'єктивного аналізу соціальних, економічних, військових аспектів війни та участі в ній України.

Це пов'язано з тим, що протягом десятиріч чимало сторінок цієї війни замовчувалося, або свідомо перекручувалося. За радянських часів історія війни трактувалася в потрібному для пануючої ідеології напрямку. Повеєнний період для вітчизняної історіографії характеризувався створенням героїко-пропагандистського епосу з провідною роллю КПРС у перемозі над нацизмом, радянським партизанським рухом, наведенням прикладів масового геноциду в зоні окупації. Нацистська окупаційна політика та її прояв у всіх сферах життя, з'ясування поглядів, мотивів поведінки представників різних верств суспільства, повсякденне життя в умовах війни не належали до пріоритетних тем наукових пошуків істориків. Крім того, ситуація ускладнювалася обмеженим доступом до архівних джерел.

Навіть нині під час дослідження проблем Другої світової війни відчувається виразний політичний підтекст, намагання перетворити означену проблему в засіб набуття політичного капіталу чи зведення політичних рахунків. У зв'язку з цим зараз гострою є потреба в об'єктивному аналізі колізій Другої світової війни. Такий аналіз необхідний для зміцнення моральних і світоглядних орієнтирів нашого суспільства.

Важливості проблемі додає той факт, що під час цієї війни для українського та багатьох інших народів, що мешкали на українській землі, вирішувалося головне питання: чи будуть вони повністю знищені, чи перетворяться на рабський матеріал, приречений на поступове вимирання відповідно до планів нацистів.

Нині в історичній науці склалася нова ситуація, яка характеризується більш широким доступом до джерел та активною співпрацею між українськими та закордонними істориками. З різних питань зазначеної проблеми проводяться наукові дискусії, змінюються оцінки тогочасних подій. Через це сьогодні перед вітчизняними істориками стоїть важливе завдання – відтворити об'єктивну історію Другої світової війни, показати усі складності й суперечності цього явища.

Найбільш складною та не до кінця вивченою сторінкою війни, яка вимагає неупередженого аналізу, є німецько-румунсько-угорська окупаційна політика в Україні та її різноманітні аспекти й прояви. Ця політика повною мірою викриває наміри і плани нацистської Німеччини та її союзників, демонструє сутність «нового порядку» і всебічно характеризує гітлерівську расову теорію. Об'єктивне

дослідження цієї теми допоможе розв'язати чимало суперечливих і проблемних моментів, які існують нині і пов'язані з історією окупації нашої Батьківщини періоду Другої світової війни.

Отже, обрана для дисертаційного дослідження проблема є актуальною і охоплює важливі моменти в житті нашої держави.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках проблематики державної бюджетної науково-дослідної теми «Історія України в контексті всесвітньої історії: актуальні проблеми дослідження» (№ державної реєстрації 0112U005446) історичного факультету Донецького національного університету.

Об'єктом дослідження є окупаційний режим, встановлений нацистською Німеччиною та її сателітами на захопленій території України, як військово-поліцейська, адміністративно-господарська системи засобів і методів здійснення окупаційної політики.

Предметом дисертаційного дослідження виступає окупаційна політика в її політичних, адміністративних, економічних і соціальних аспектах, яку проводив у період Другої світової війни на тимчасово захопленій території України встановлений нацистською Німеччиною та її союзниками окупаційний режим.

Територіальні межі дисертації охоплюють увесь територіальний простір сучасної України.

Хронологічні рамки дослідження – період з 22 червня 1941 до 28 жовтня 1944 рр. Вони обумовлені існуванням у цей час на території сучасної України німецько-румунсько-угорського окупаційного режиму. Нижня хронологічна межа дисертаційної теми – напад нацистської Німеччини на Радянський Союз, початок Великої Вітчизняної війни. Верхня – повне звільнення українських земель радянськими військами та ліквідація встановлених окупаційних режимів. Утім, для одного регіону сучасної України, Закарпаття, нижня межа опускається до позначки 2 листопада 1938 р. – прийняття рішення Віденського арбітражу про відхід західної частина Закарпаття (Ужгородський, Мукачівський та Берегівський райони) від Чехословаччини до Угорщини та встановлення на цій території угорського окупаційного режиму.

Мета дослідження – на основі сучасного бачення проблеми здійснити комплексний розгляд німецько-румунсько-угорської окупаційної політики на території сучасної України, проаналізувати зміни цієї політики в окремі періоди війни й визначити особливості окупаційного режиму в країні та його специфіку за окремими регіонами. Показати проявлення окупаційної політики в політичній, адміністративній, соціальній, економічній сферах і надати рекомендації з практичного використання матеріалів дослідження.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати стан і ступінь вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення, надати характеристику та здійснити класифікацію наявних джерел;

- показати сутність установленого німецько-румунсько-угорського окупаційного режиму, основні форми та напрями соціальної, національної,

економічної політики загарбників;

- вивчити й описати структуру німецьких, румунських й угорських військових і цивільних органів управління, їхню специфіку та розкрити напрямки й форми їхньої діяльності;

- висвітлити процес формування, структуру, умови діяльності органів українського допоміжного управління та їхню роль і місце у справі впровадження та реалізації окупаційної політики на теренах України;

- розглянути структуру і склад карально-репресивного апарату окупаційної влади як засобу впровадження та підтримання «нового порядку». Показати процес формування місцевої допоміжної поліції – складової частини цього апарату;

- розкрити характер діяльності окупаційних органів влади та каральних підрозділів щодо усього місцевого населення України й конкретних його груп;

- з'ясувати причини впровадження на окупованій території України політики голоду;

- продемонструвати природу колонізаторської політики окупаційної влади на Україні, її мету, етапи проведення і наслідки;

- встановити як саме відбувався геноцид євреїв на території України, етапи, масштаби та особливості його проведення в різних зонах окупації;

- вивчити природу антициганської політики Третього рейху та його союзників на території України;

- висвітлити процес створення айнзацгруп, їхню структуру та діяльність на території України (1941–1943 рр.)

- розкрити сутність економічної політики окупантів, виявити її особливості та показати як саме відбувалася експлуатація промислового потенціалу республіки та її природних надр;

- охарактеризувати сутність аграрної політики загарбників в Україні впродовж усього періоду окупації, дослідити характерні риси окремих етапів цієї політики й відстежити хід аграрної реформи та її наслідки в республіці;

- здійснити комплексне дослідження проблеми експлуатації трудових ресурсів республіки та показати особливості цього процесу в різних зонах окупації України.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в самій постановці проблеми.

Вона конкретизується тим, що

вперше:

- у вітчизняній історіографії було здійснено спробу комплексного дослідження, в якому окупаційний режим і впроваджувана ним окупаційна політика розглядаються не на прикладі однієї чи двох зон окупації, а на території всієї сучасної України;

- у науковий обіг введено низку невідомих або маловідомих документів, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області, що посприяло більш розширеному вивченню теми;

- на базі досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, аналізу раніше опублікованих і нових архівних джерел автором зроблено спробу з позиції сьогодення висвітити питання встановлення й функціонування окупаційного режиму в Україні. З'ясовано його специфіку у різних зонах окупації в її адміністративному, соціальному, національному й економічному аспектах;

- у межах всієї України, яка на той час перебувала в різних зонах окупації, показано процес створення цивільних і військових органів влади та визначено їхні функції;

- досліджено структуру та діяльність карально-репресивних органів. На прикладі окремих регіонів показано процес організації, склад, структуру та функції місцевої допоміжної поліції.

Набули подальшого вивчення:

- структура німецьких, румунських, угорських військових і цивільних окупаційних органів і місцевого допоміжного апарату управління та механізми їхньої взаємодії;

- сутність колонізаторської політики окупаційної влади як ще одного засобу знищення місцевого населення України;

- питання проведення на захоплених українських землях політики германізації, румунізації та мадяризації;

- питання щодо виявлення особливостей та визначення етапів проведення на українських землях антиєврейської та антициганської політики. З'ясовано регіональну специфіку цього явища;

- проблема безперспективності спроб окупаційної влади щодо відродження та інтенсивної експлуатації промислового потенціалу республіки та її природних надр;

- питання проведення аграрної політики окупаційної влади на території України, уточнено динаміку розвитку та методи втілення заходів «реформування» системи господарювання на селі;

- проблема експлуатації трудових ресурсів республіки за часів німецько-румунсько-угорської окупації українських земель.

Уточнено:

- регіональну специфіку окупаційної політики в окремі періоди війни, набуло подальшого розвитку визначення особливостей окупаційного режиму в Україні у порівнянні з іншими країнами;

- масштаби вивезення цивільного населення України на роботу до Німеччини, виявлено регіональну специфіку цього явища.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що дисертаційна робота доповнює наукові знання з історії Другої світової війни. Її фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані у науково-дослідницькій роботі, під час створення узагальнюючих наукових праць з історії німецько-румунсько-угорської окупації України, статей і лекцій з історії Великої Вітчизняної та Другої світової війн, а також під час написання монографічних та узагальнюючих праць з історії України. Дисертаційне дослідження стане в нагоді під час написання курсових, дипломних і дисертаційних робіт.

Наведений у дисертації фактичний матеріал, концептуальні положення та висновки можуть бути використані під час викладання курсу історії України та стати підґрунтям для створення таких спецкурсів, як «Окупаційна політика нацистської Німеччини у роки Другої світової війни», «Україна за часів нацистської окупації (1941–1944 рр.)», розрахованих на студентів історичних факультетів вищих закладів освіти, методичних посібників з історії України.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, узагальнення та пропозиції належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій на підставі нових теоретичних засад реконструйовано окупаційну політику нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941–1944 рр.

До особистого внеску здобувача можна також віднести самостійні авторські підрахунки, які дали змогу глибше висвітити окремі положення досліджуваної теми. Зібрана, опрацьована та подана у додатках до основного тексту роботи інформація унаочнює виклад положень роботи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на науково-теоретичних семінарах і засіданнях кафедри історії слов'ян Донецького національного університету. Одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження результати доповідалися на наукових конференціях професорсько-викладацького складу ДонНУ у 2005, 2007, 2009, 2011, 2013 рр.; на Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», до 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни (Черкаси, 2001); Міжнародній науковій конференції «Велика перемога: погляд із сьогодення», присвяченій 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (Донецьк, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого – погляд у майбутнє» (Донецьк, 30 жовтня 2009 р.); Міжнародній науковій конференції «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого – погляд у майбутнє» (Донецьк, 24 червня 2011 р.); під час науково-практичного круглого столу, проведеного в Донецькому юридичному інституті МВС України «71 річниця початку Великої Вітчизняної війни» (Донецьк, 22 червня 2012 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в монографії автора «Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях у роки Другої світової війни» (21,9 друк. арк.), 20 фахових статтях (загальним обсягом 10,45 друк. арк.) та 6 публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях, які додатково відображають наукові результати дисертації (0,72 друк. арк.). Загальний обсяг публікацій становить – 33,07 друк. арк.

Структура роботи обумовлена її метою й завданнями дослідження, змістом і сутністю проблеми, що розглядається, та характером наукової розвідки. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Цей розділ присвячений аналізу ступеня наукової розробки теми, характеристиці джерел та обґрунтуванню методологічних засад наукового дослідження.

1.1. Історіографія проблеми

Потреба в дослідженні періоду німецько-румунсько-угорської окупації України обумовлена станом наукової розробки цієї проблеми. За радянських часів він був майже суцільною «білою плямою». Відсутність головних аспектів теми в узагальнюючих працях компенсувалася підвищеною увагою до висвітлення бойових дій Червоної Армії (при майже повному ігноруванні подій на інших фронтах Другої світової війни), підпільного та партизанського рухів, до праці евакуйованих з України робітників та спеціалістів, відродження народного господарства республіки та внесок українського народу в Перемогу. При цьому переважна більшість публікацій носила історико-партійний характер.

Без сумніву, боротьба партизан в Україні і дії мільйонів наших співвітчизників на фронтах та в радянському тилу мали бути висвітлені широко і повно. Втім, зважаючи на ідеологічний прес держави, пропагандистську спрямованість багатьох публікацій, у зв'язку із існуванням заборонених тем, цивільна історія України, життя українського населення під німцями і сам окупаційний режим та окупаційна політика загарбників залишались, як правило, поза увагою дослідників, які із завидною постійністю кожні п'ять років друкували ювілейні узагальнюючі праці про історію Великої Вітчизняної війни. Навіть у тих, хто пережив окупацію, радянська пропагандистська машина намагалася викреслити з пам'яті події тих років. Нажаль й досі ця проблема залишається недостатньо вивченою. В науковій літературі частково висвітлюються лише окремі аспекти окупаційного режиму в Україні. Досі немає монографічної чи дисертаційної праці, предметом дослідження якої б став комплексний аналіз окупаційного режиму на всій сучасній території України, прояви різних аспектів окупаційної політики окупантів в республіці, її особливості, трансформація та порівняльний аналіз.

Взагалі формування історіографії війни 1941-1945 років в Україні – це тривалий процес, який вбирає у себе накопичення, систематизацію і вивчення відомостей про найбільш значні воєнні й політичні події того часу, про збройну

боротьбу на фронтах та на території, окупованій збройними силами нацистської Німеччини та її союзників. У розвитку історіографії Великої Вітчизняної війни й окупаційного режиму як її складової можна умовно виділити чотири періоди. Перший охоплює воєнні роки і завершується у другій половині 50-х рр. У цей час відбувається становлення історіографії війни як розділу історичної науки: обґрунтовуються основні концепції історії війни, розроблюється періодизація, відбувається процес концентрації архівних та інших документальних джерел.

Другий період розвитку історіографії даної проблеми (1960-і – середина 1980-х рр.) позначається появою численних праць, передусім багатотомних, в яких висвітлені основні події і підсумки війни.

Третій період розпочався у другій половині 1980-х рр. і тривав у 1990-х рр. Його початок пов'язаний з кардинальними змінами у зовнішньо- та внутрішньополітичному становищі України, із здобуттям нею незалежності. Він характеризувався відкриттям і поповненням історії Великої Вітчизняної війни новими архівними і документальними джерелами, переосмислюванням причин, характеру і наслідків другої світової війни для України.

Четвертий період – це початок XXI ст. Він триває нині і характеризується виходом сучасної історіографії на новий, більш якісний рівень.

Тепер більш детально розглянемо кожний із названих періодів.

Вже під час війни радянські науковці розпочали роботу по створенню її історії. Це було пов'язано з потребами ведення політичної та ідеологічної роботи. У грудні 1941 року при Президії Академії наук СРСР була створена Комісія з історії Вітчизняної війни, а через рік аналогічна комісія при АН України. Займаючись збиранням, концентрацією та систематизацією документальних матеріалів про війну, працівники даної комісії багато часу приділяли публікаціям результатів своєї діяльності. Статті та брошури С. Галаджева [1], К. Гурова [2], Л. Новиченка [3], З. Шульги [4], Є. Ярославського [5], К. Дубини [6] були присвячені всенародній боротьбі у тилу ворога, викривали злочинну політику окупантів, демонстрували злочини німецьких загарбників. Ці праці піднімали питання про становище населення окупованих територій УРСР, викривали наміри загарбників щодо перетворення окупованих територій СРСР на джерело дешевої робочої сили для рейху та використання їх у власних військово-економічних інтересах. Однак вони, як правило, мали описово-фактографічний, агітаційний та відверто пропагандистський характер. Їх метою було мобілізувати людей на боротьбу з окупантами.

Фактично першою роботою, яка більш-менш докладно говорила про детальний план пограбування СРСР була брошура О. Леонтьєва ««Зелена папка» Герінга» [7]. Розвідка, з одного боку, мала джерелознавчий характер, а з іншого – була корисним посібником для пропагандистів у їх діяльності щодо викриття злочинних планів нацистів. В роботі автор вперше наводив схему організації військово-господарського окупаційного апарату загарбників і вказував на існування цілої системи заходів щодо здійснення пограбування та розбою. Однак через брак матеріалів не було всебічного дослідження усіх конкретних економічних цілей Третього рейху на Сході.

Низка робіт того періоду була присвячена економічній політиці загарбників та її провалу. Серед них праці А. Мацкіна та О. Шарова [8], О. Леонтьєва [9], А. Лозовського [10], С. Вішнева [11]. У цих дослідженнях зазначалося, що у широкій програмі підкорення світу особливого значення нацисти надавали використанню промисловості, сільського господарства та робочої сили Української РСР.

Цінний фактичний матеріал, що розкривав суть окупаційної політики, містився у статті М. Супруненка [12]. Однак ця розвідка позначена тенденційністю та перебільшенням, що пояснюється використанням неточних статистичних даних.

У повоєнний час основним тематичним напрямом стало висвітлення ролі комуністичної партії в організації антифашистського Руху Опору, в мобілізації суспільства на відсіч ворогові, в відбудовних процесах. У перше десятиріччя після закінчення війни видається низка комплексних праць, в яких робляться спроби висвітлити історію Великої Вітчизняної війни в цілому. Серед них привертають увагу монографії І.І. Мінца [13], І.В. Анісімова та Г.В. Кузьміна [14], Є.І. Солдатенка [15].

Також цікавими є монографії М.А. Вознесенського «Военная экономика СССР в период Отечественной войны» [16], в якій наведено загальну економічну характеристику тимчасово окупованих районів СРСР та О.І. Елбакіана «Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР» [17], яка дозволяє не тільки загально уявити економічну політику нацистів щодо захопленої території Радянського Союзу, а й конкретизувати окремі її аспекти. Але названі праці не розкривають проблем поточного планування в 1941-1943 рр. і не висвітлюють питання дискоординації дій між різними ланками воєнно-господарського механізму нацистської Німеччини на теренах України.

Із праць цього періоду слід також виділити видані до 10-річчя закінчення війни «Очерки истории Великой Отечественной войны. 1941-1945» [18], підготовлені російськими дослідниками: Б. Тельпухівським, Б. Барановим, В. Євстігнєєвим, І. Коротковим і О. Самсоновим. Належну увагу в цьому виданні приділено і подіям, які відбувалися на території України. Втім, майже не відображено окупаційну політику німецько-фашистських загарбників в республіці.

У цей період в СРСР виходять перші узагальнюючі праці українських дослідників з історії України періоду Другої світової війни. Цікавий матеріал містить в собі книга В.І. Клокова, І.Г. Кулика, І.І. Слинька [19].

У повоєнне десятиріччя виходять праці, в яких аналізуються окремі аспекти окупаційного режиму. Зокрема, кандидатська дисертація П. Індиценка [20] була присвячена аграрній політиці німецьких окупантів на території України.

Отже, характерною рисою цього періоду вітчизняної історіографії було накопичення фактичного матеріалу з досліджуваної теми й утвердження радянської концепції історії Великої Вітчизняної війни. Літературі цього періоду біли притаманні заідеологізованість і низький науковий рівень. Видання воєнної доби виконали своє соціальне призначення, забезпечивши ідеологічну підтримку

політики партії, уряду та військових зусиль народу. Публікації другої половини 40-х – 50-х років вже свідчать про те, що усі основні питання та аспекти Великої Вітчизняної війни і, зокрема, окупаційна політика загарбників, знаходилися у стадії активної розробки, вивчення і систематизації. Вони повною мірою відповідали тогочасному рівню історичної науки.

Хрущовська «відлига» обіцяла десталінізацію і демократизацію як суспільного життя, так і наукової сфери. Коли зменшився ідеологічний вплив на історичну науку, було зроблено спроби подолати сталінські догми і шаблони. Цей час позначився активним освоєнням джерел та розширенням спектру проблем дослідження. Це призвело до переосмислення деяких проблем Великої Вітчизняної війни. У цьому сенсі показовою є стаття Н.І. Синициної та В.Р. Томіна [21].

В означений період на рівень окремого об'єкту дослідження виступає Україна. Історики намагаються показати місце республіки у війні. Однією з перших подібних праць стала узагальнююча монографія М.І. Супруненка [22], яка символізувала перехід від однієї до іншої епохи, демонструвала намір вибудувати концепцію війни без ідеологічних догм. В ній автор серед інших питань досліджує встановлений «новий порядок», так зване «місцеве самоуправління», масове винищення радянських людей, проведення сільськогосподарських робіт на окупованій території та опір селян заходам окупаційної влади. Проте ряд висловлених у праці тез є дискусійними, а окремі аспекти аграрної політики рейху висвітлені помітно слабше.

У 60-і роки усе помітніше стає прагнення авторів долати описовість та фактографічність та переходити до аналітичного, узагальнюючого розгляду подій війни. Результатом кропіткої роботи істориків стало появлення в 60-х – першій половині 80-х років низки великих воєнно-історичних праць. Серед них, в першу чергу, потрібно відзначити монографію Ф.Д. Воробйова і В.М. Кравцова [23], а також такі колективні роботи, як «Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945.: Краткая история» [24], «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941-1945» [25] та енциклопедію «Великая Отечественная война 1941-1945» [26]. У цих роботах, зокрема, наводиться багато фактичного та статистичного матеріалу стосовно збитків, завданих німцями в роки війни населенню та народному господарству. Однак історію України періоду окупації вони висвітлюють досить схематично та фрагментарно, зосереджуючи головну увагу на розкритті ролі підпільного та партизанського руху на окупованій території.

З найбільш фундаментальних робіт загального характеру про події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн слід зазначити випущений у 1960 – 1965 роках Військовим видавництвом міністерства оборони СРСР шеститомник «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945» [27]. Її автори ввели в науковий оборот величезний фактичний матеріал, що відбиває всі основні сторони історії війни, у тому числі й події на окупованій нацистами території України. У 1973 – 1982 рр. у Військовому видавництві вийшли 12 томів «Истории второй мировой войны 1939-1945» [28]. У цьому найбільшому радянському колективному дослідженні, починаючи із четвертого тому, багато

місця відведено історії Великої Вітчизняної війни, що була найважливішою складовою частиною історії Другої світової війни.

У щойно названих фундаментальних працях були висвітлені питання пов'язані з окупаційним режимом. Наприклад, був зроблений чималий внесок у розробку питань, пов'язаних із проведенням економічної політики окупантів в Україні та її крахом. Не дивлячись на те, що виклад фактичного матеріалу у них позначений виключно домінацією ідеологічного фактору, позитивним з точки зору досліджуваного аспекту є розкриття участі й ролі вермахту, німецьких монополій, окупаційної влади у скоєнні злочинів на окупованій території СРСР, а також виділення того моменту, що тут окупаційний режим, порівняно з іншими країнами, був найбільш жорстоким, хоча особливості режиму в окремих регіонах СРСР, зокрема в Україні, не розглядалися.

У цей період починає розроблятися тема окупаційного режиму. Подією в радянській історіографії став збірник статей «Немецко-фашистский оккупационный режим» [29] – перша робота про нацистський окупаційний режим на території СРСР. Збірник складався із трьох частин: фашистська окупаційна політика, економічна політика фашистських окупантів і фашистський терор. Окремі статті були присвячені окупаційному режиму в Україні, пограбуванню національних багатств, злочинам проти культури, вивезенню населення до Німеччини, застосуванню терору як основного засобу досягнення мети. Так, у статті В. Ковалю [30] розглядався окупаційний режим в Україні. Зокрема, автор аналізував політичну кризу в рейхскомісаріаті «Україна», спричинену суперечками між А. Розенбергом і Е. Кохом.

Цей період також позначився появою фундаментальних багатотомних праць з історії України часів Великої Вітчизняної війни. Різні аспекти нашої проблеми висвітлені у тритомному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.» [31]. Зокрема, окремі розділи дослідження були присвячені «німецько-фашистському окупаційному режиму». Проте тема ця розглядалася переважно у рамках здійснення терору і «кривавих звірств та сваволі німецько-фашистських загарбників», «розграбування окупантами національних багатств УРСР», а також критики «українських буржуазних націоналістів – прислужників окупантів».

У цій колективній праці поряд з використанням, в основному, вже відомого фактичного матеріалу зроблено узагальнення відомостей про звірства і злочини гітлерівців, про встановлення окупаційного режиму, а також його наслідки, особливо в економічній сфері. У виданні наведено дані про плани гітлерівців перетворити Україну в аграрно-сировинний додаток Третього рейху. Однак питання, безпосередньо пов'язані зі зривом економічних розрахунків ворога, не розглянуті детально, а окремі підсумкові дані й положення не дають достатнього уявлення про ефективність опору українського населення спробам окупантів використати промисловість, сировинні та людські ресурси. До того ж, у цій роботі, не знайшли свого відображення особливості режиму в різних окупаційних зонах.

Досі зберігає своє значення відповідний том десяти томної «Истории Украинской ССР» [32]. В ньому зосереджено великий узагальнюючий матеріал

по багатьох проблемах Великої Вітчизняної війни. Зокрема аналізуються причини, плани, методи характер мобілізації українських робітників, а також їхнє перебування на роботах у III рейху.

У цей період видається велика кількість монографій про тактику і стратегію нацистської Німеччини у Другій світовій війні, де значне місце посідають і питання захоплення та експлуатації багатств України. У цьому плані для нашого дослідження найбільш цікавими є праці А. Шлепакова [33], В.С. Ковалю [34] і Л. Безименського [35].

В 70-і роки в полі зору радянських дослідників опиняються і деякі аспекти окупаційної політики нацистів. Так, згідно з дослідником проблем, пов'язаних з діяльністю нацистської окупаційної адміністрації в роки Великої Вітчизняної війни, є А.Ф. Юденков. Його фундаментальне дослідження «Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории 1941-1944 гг.» [36], висвітлює основні напрямки ідеологічної боротьби сил Опору з нацистськими загарбниками.

В цей же час радянські дослідники починають приділяти увагу економічним аспектам нацистської окупаційної політики. У цьому сенсі цікавою є робота «Крах плана «Ольденбург» [37], яку відзначають широка документальна база, введення у науковий обіг ряду нових архівних матеріалів. У монографії відведено багато місця характеристиці нацистського окупаційного режиму в Україні, його військово-економічного та адміністративного апарату. Автори вивчаючи матеріально-побутові умови населення окупованих територій дослідили деяку трансформацію окупаційної політики в ході війни, коли гітлерівці змушені були використовувати, як метод управління, не лише терор, а й соціальну демагогію.

Грунтовній розробці окупаційна економічна політика піддана у дослідженнях П.С. Дишлевого [38], Л.В. Кондратенка [39], М.М. Швагуляка [40]. Однак, наприклад, у роботі П.С. Дишлевого «Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941-1944 рр.)» [41] занадто категоричний загальний висновок суперечить проміжним результатам дослідження. Наведені самим же дослідником факти свідчать, що пограбування загарбаних гітлерівцями районів посилювало економіку окупантів. Отже мова може йти тільки про те, що фашисти не змогли здійснити свої плани у повному обсязі.

Свідчення про проблеми сільського господарства України містять в собі монографії Ю.А. Арутюняна «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» [42] та українського історика-економіста С.П. Лаути «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни» [43]. Проте у дослідженні Ю. Арутюняна матеріал, який стосується України, наявний у незначній кількості. У роботі С. Лаути на основі архівних документів показано історію колгоспного селянства напередодні та в роки війни. Цілий розділ він присвятив періоду німецько-фашистської окупації, в якому проаналізував продовольчу і податкову політику нової влади, детально розкрив особливості впроваджені на селі «земельної реформи Розенберга», сутність якої звелась до перетворення колгоспів на «громадські господарства», а радгоспів на «державні маєтки». Окремі аспекти нацистської аграрної політики автор розглядав,

переважно, в контексті боротьби селянства з гітлерівським окупаційним режимом. Представники саме цього соціального класу склали переважну більшість радянських партизанських загонів. Велику увагу дослідник також приділив вивченню терору на селі, який вчинили нацистські окупанти.

Окремо слід виділити книгу В.М. Нем'ятого «В боротьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии» [44], яка присвячена діям місцевих патріотів, що зривали загарбницькі плани керівництва Третього рейху щодо використання економічного потенціалу тимчасово окупованої території України в роки Великої Вітчизняної війни. При цьому автор широко залучає матеріали багатьох центральних і обласних державних та партійних архівів, що підвищує цінність даної праці. Однак, не можна погодитися із версією вченого, що мовляв, всі невдачі окупаційної влади у налагодженні економіки України на користь власних воєнних потреб пояснюються саботажем комуністичного підпілля. Очевидно, що діяльність осередків і центрального керівництва КП(б)У була лише одним із суб'єктивних чинників німецьких невдач.

У літературі, присвяченій історії Великої Вітчизняної війни, важливе місце посідала проблема нацистського геноциду в Україні. Його проявлення досліджував В.С. Коваль [45]. У цих роботах він висвітлив ідеологічний фундамент окупаційної політики, приділив особливу увагу питанням запланованості різних напрямків окупаційної політики, здійсненню жорстокого терору щодо місцевого населення. Аналізуючи задуми нацистів та їх практичне втілення, дослідник обґрунтував висновок, що більш гнучка окупаційна політика виключалася і гітлерівці свідомо вдавалися до жорстокого терору.

Тема нацистського геноциду також відображена в працях М.В. Ковалю [46]. У своїх працях він на основі багатого фактичного матеріалу розкрив усю сукупність методів винищувальної політики гітлерівців по відношенню до радянської інтелігенції. Також історик зробив спробу дослідити особливості окупаційного режиму в областях, які перебували під владою вермахту. Для означення даного регіону він вжив термін «прифронтна зона».

Великий інтерес для нашого дослідження має монографія Т.С. Першиної [47], яка свого часу була першим окремим дослідженням присвяченим розгляду політики насилля німецької влади в Україні. У ньому авторка на підставі узагальнення численних документальних матеріалів розкриває зміст, засоби і методи політики геноциду на окупованій українській землі. У зв'язку з цим вона торкається питання діяльності на окупованій території України каральних органів нацистів.

Отже, історіографія цього періоду, в цілому, була спрямована на витворення міфу про війну, що мав слугувати запитам діючого режиму. Ми можемо відзначити її певну односторонність та навіть поверховість. Вона відзначалася тенденційністю оцінок та висновків у баченні історичного процесу. Кардинальною вадю радянської історіографії було табу на розгляд окремих проблем та тотальне заперечення праць зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл і напрямків.

Третій період характеризується появою нових досліджень, які базуються на раніше невідомих архівних матеріалах та документальних джерелах.

Переосмислюються події воєнного часу, даються нові оцінки, що підвищує їх наукову цінність. Все більше уваги приділяється дослідженню проблем пов'язаних із встановленням та функціонуванням окупаційного режиму, впровадженням на захоплених українських землях німецько-румунсько-угорської окупаційної політики.

Безпосередньо подіям Другої світової війни присвячені роботи В. Сергійчука [48] та М. Ковалюка [49], в яких вчені, базуючись на незаперечних документальних матеріалах, не тільки переглядають багато сталих в радянській історіографії поглядів на події війни і аналізують раніше приховані факти із історії України 1941-1945 років, але формують наукове бачення подій 1939-1945 років з точки зору українських національних інтересів.

Багато видань, пов'язаних з історією Другої світової та Великої Вітчизняної війн з'явилося у зв'язку з 50-річчям Перемоги у цій війні. На наш погляд, найбільш цікавими є праці К. Іванцова [50], О.І. Круглова [51], О.Ф. Трубайчука [52].

До 5-ї річниці незалежності Україна була підготовлена редколегією українського наукового журналу «Політична думка» та Інститутом посткомуністичного суспільства книга «Українська державність у ХХ столітті» [53]. Вона містить комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності в ХХ столітті. У другому розділі книги «Україна в зарубіжних стратегіях та доктринах» значну увагу надано висвітленню подій Другої світової війни. Глава 3 містить статтю М. Держалюка «Угорські геополітичні комбінації у Другій світовій війні». У главі 4 є стаття С. Віднянського «Закарпатська Україна у роки Другої світової війни». У главі 5 репрезентована стаття С. Григоришина «Геополітичні проекти Бухареста в Другій світовій війні та Україна». Глава 7 містить статті В. Ковалюка «Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна» та «Генеральний план «Ост» й В. Сергійчука «Політика нацистів щодо ОУН».

Особливо слід відзначити книгу М.В. Ковалюка «Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії» [54], на якій позначилося ідеологічне протиборство кінця 80-х – початку 90-х рр., в ході якого історики звільнялися від нав'язаних їм стереотипів. Вона справді була присвячена маловідомим і непрочитаним сторінкам війни. Книга стала одкровенням для читачів, вихованих на радянській історіографії. Розділ, присвячений розглядові німецького окупаційного режиму, набагато перевищував за обсягом розділ про події в радянському тилу. Все дослідження було побудовано на архівних матеріалах, у тому числі німецьких.

Підсумком багаторічної роботи М. Ковалюка стала монографія «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)», яка є складовою частиною 15-томного видання «Україна крізь віки» [55]. Ця книжка й досі є основним науковим досягненням з дослідження окупаційного періоду. Робота майже позбавлена емоційних оцінок, у ній висвітлюються фактично всі аспекти історії України періоду окупації, значну увагу автор приділяє питанням гітлерівського нового порядку в рейхскомісаріаті «Україна».

Наприкінці 90-х з'являється ціла низка цікавих робіт, серед них монографія О.Є. Лисенка [56] в якій була досліджена проблема релігійного життя в Україні під час гітлерівської окупації. Автор зробив ряд узагальнюючих висновків. Так, О.Є. Лисенко вважає, що своєрідний «релігійний ренесанс» припав саме на час тимчасової гітлерівської окупації України, коли релігійне життя відзначалося найбільшою активністю. В цей час виникали нові храми, відроджувалися старі релігійні громади. Завдяки створенню умов для відродження релігійного життя, гітлерівці забезпечили собі відносну лояльність з боку віруючої частини населення України. Після визволення від гітлерівців певна частина духовенства та релігійні громади були звинувачені у співпраці з нацистами, у пасивності або відсутності волі до боротьби з окупантами. З іншого боку, висвітлена патріотична діяльність тієї частини духовенства, яка допомагала єврейському населенню уникнути геноциду, колишнім червоноармійцям, партизанам, підпільникам врятуватися від переслідувань нацистів.

В цей час значно посилюється увага дослідників до встановленого «нового порядку». Функціонуванню механізму насилля в Україні були присвячені кандидатські дисертації О.В. Потильчака [57] і П.В. Рекотова [58].

Найбільш цікавою для нашого дослідження є дисертація О.В. Потильчака, яку автор присвятив питанням використання трудових ресурсів України у військово-економічних інтересах Німеччини в роки нацистської окупації. У своїй роботі автор висвітлив комплекс питань, пов'язаних з проявами окупаційної політики Німеччини на території України в демографічно-трудої сфері. Була також зроблена спроба комплексного дослідження передумов, конкретних шляхів і методів трудового визискування основних категорій працездатного населення. Історик розглянув та кваліфікував конкретні прояви нацистської політики у сфері використання трудових резервів України; дослідив ознаки соціальної політики окупантів стосовно працюючого населення, а також особливості трудової експлуатації та соціального становища військовополонених та «остарбайтерів».

Економічні плани нацистської Німеччини щодо українських земель знайшли своє відображення у працях І. Г. Ветрова [59]. В його дисертації [60] на широкому колі архівних джерел висвітлювався комплекс питань, пов'язаних з проявами окупаційної політики нацистської Німеччини на території України в економічній сфері. Автор дослідив конкретні особливості економічної експансії «третього рейху» в промисловості України. Відзначена роль, яку повинна була відіграти українська промисловість для Німеччини в ході планування та реалізації нацистських планів за світове панування. У роботі була зроблена спроба аргументованої оцінки ефективності нацистської колоніальної експлуатації промислово-сировинного потенціалу України в інтересах задоволення військово-економічних потреб рейху у війні. Автором також розглянув структуру окупаційної адміністрації, засади здійснення нею демографічно-трудої політики на території України.

У своїх подальших працях І. Ветров [61] продовжує досліджувати економічні плани Німеччини перед нападом на СРСР, воєнно-економічну політику Третього рейху щодо промисловості та сільського господарства України, плани щодо використання сировинної бази республіки та її економічного

потенціалу, матеріально-побутові умови місцевого населення й впровадження системи рабсько-кріпосницької експлуатації людей на окупованій території нашої держави в роки Другої світової війни. Дослідник дійшов висновку, що війна Німеччини проти СРСР була війною за Україну та її економічний потенціал. Цінність дослідження І. Ветрова полягає в тому, що воно дає можливість відстежити вплив економічної політики гітлерівців на появу економічного колабораціонізму, на зміни в настроях населення під впливом діяльності окупаційних органів влади [62].

На межі тисячоліть предметом спеціального дисертаційного дослідження стає і німецька окупаційна політика у межах певних регіонів, а також окремі її складові. Дисертаційні дослідження А.В. Боляновського[63], В.М. Гайдабури [64], В.І. Лаврищука[65], І.С. Тарнавського[66], Д.М. Титаренка[67] та ін. поглиблюють вивчення окупаційного режиму в Україні, його особливостей в різних регіонах. У цьому сенсі цікавими є роботи кримського історика О.В. Романька [68]. Проте існують помітні відмінності у підходах до окремих подій дослідників з різних регіонів, часом необґрунтовані належним чином твердження та висновки.

У ХХІ столітті вийшли нові фундаментальні праці з історії Другої світової війни, в яких висвітленню періоду окупації приділено багато уваги. Серед авторів відомі дослідники історії Великої Вітчизняної війни: В.Ю. Король «Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках» [69], П. В. Добров «Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни» [70], М.І. Михайлуца «Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.)» [71], І.М. Грідіна «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)» [72], В.О. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни» [73]. Вони намагалися показати всі сторінки війни, не залишаючи «білих плям».

Дисертації залишаються однією з основних форм вивчення історії України періоду Другої світової війни. Новими підходами до вивчення проблем цієї війни, зокрема, та періоду окупації особисто позначені дисертаційні праці, В.А. Нестеренка [74], А.В. Скоробогатова [75], В.М. Удовика [76] та інших.

Цікавою для нашого дослідження, наприклад, є дисертація В.А. Нестеренка [77] в якій на основі різноманітних джерел досліджено особливості управління, економічного та соціокультурного життя в північних та східних областях України, які протягом всього періоду окупації перебували під управлінням військової адміністрації. Істориком висвітлено процес формування органів окупаційної адміністрації, їх структуру та діяльність. Значну увагу приділено ролі допоміжних органів, які формувалися з місцевих жителів. Також у роботі проаналізовано окупаційну політику стосовно промисловості та сільського господарства. Показано, що провал «бліцкригу» змусив окупаційну владу переглянути початкові плани та вдатися до спроб відбудувати українські підприємства та реформувати сільськогосподарські відносини. Значну увагу у дисертації приділено діяльності місцевої інтелігенції щодо відродження культурного життя у зазначених областях. Показано, що ці заходи знаходили

певне розуміння у представників військової адміністрації.

В наш час продовжується поступове вивчення багатьох питань, дослідження яких почалися ще за радянських часів. Серед них – аграрна політика німецької-румунсько-угорської окупаційної влади, жорстокість загарбників по відношенню до селян, збитки, які завдали гітлерівці селянам та інші. Цій проблемі присвячено чимало наукових розвідок. Так, аграрну політику нацистів у рейхскомісаріаті «Україна», вивчають Н.М. Глушенок [78] та І.М. Романюк [79].

Особливості аграрних перетворень німців в військовій зоні України дозволяють простежити праці І.С. Тарнавського [80], В. А. Несторенка [81], С.І. Власенко [82] та ін.

Ставлення українського селянства до окупаційної влади вивчали Ю.О. Ніколаєць [83]. Збитки, завдані аграрному сектору економіки України за роки «господарювання» нацистів були відображені у працях Л.В. Кондратенко [84], О. Г. Перехреста [85] й ін.

Найбільш ґрунтовною у цьому плані є монографія О.Г. Перехреста «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)» [86].

Останнім часом з'являються праці в яких автори намагаються дослідити події Другої світової війни, хід воєнних дій, проблеми евакуації, питання впровадження окупаційного режиму на всій території, яку займає сучасна Україна. Серед них двотомна збірка історичних нарисів «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [87] та книга І.К. Патриляка та М.А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» [88].

Історіографію проблеми збагатили закордонні дослідники. Серед них можна виділити істориків ближнього зарубіжжя, українських дослідників з діаспори, вчених з дальнього зарубіжжя (Європа, США, Ізраїль, Японія).

Питання пов'язані з впровадженням окупаційного режиму на захоплених територіях Радянського Союзу, різноманітні аспекти окупаційної політики, організація окупаційних органів влади, місцевої поліції, діяльність каральних органів на захопленій території не обійшли увагою і російські вчені. Для нашого дослідження найбільш цікавими є книги наступних авторів: І.А. Альтман «Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941-1945 гг.» [89], О. Гогун «Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы» [90], С.І. Дроб'язко «Вторая мировая война 1939—1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС», «Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг.» [91], Д.А. Жуков, І.І. Ковтун «Русская полиция» [92], С.Г. Чуев [93]. Досліджуючи свої проблеми вони здійснили спробу висвітлення методів, механізмів і прийомів окупаційної політики. Було досліджено структуру певних окупаційних органів влади, зокрема поліції. Важливість їхніх досліджень полягає у тому, що переважна більшість матеріалів і німецьких документів була вперше введена до наукового обігу. Незважаючи на це, в переважній більшості окупаційна політика, стосовно сучасних українських земель, досліджувалася лише на території Криму.

Цікавими для нашого дослідження є напрацювання молдавських істориків, серед них І. Шишкану [94], який розглядає румунську окупацію як повернення одвічних земель до складу Королівства. Серед загальних робіт, є низка публікацій, у яких зазначені питання розглядалися в контексті участі Румунії у Другій світовій війні. Це, зокрема, дослідження А. Петренку [95].

Окремий блок літератури з досліджуваної проблематики становить зарубіжна україністика. Серед узагальнюючих праць українських дослідників, що вийшли за кордоном слід відзначити роботи Р. Ільницького [96], І. Каменецького [97], А. Жуковського [98], Т. Міненка [99].

Найбільш значущою для нашого дослідження є праця В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [100], яка була надрукована у Львові в 1992 і 1993 рр. Вона стала для українського читача справжнім одкровенням. Майже всі аспекти цієї роботи були йому або зовсім невідомі, або давали незвичну інтерпретацію подій. Аби читач не сумнівався в достовірності висновків, В. Косик включив у книгу майже дві сотні документів з висвітленої теми.

В. Косик побудував свою книгу на матеріалах німецьких архівів, що є одночасно її перевагою і недоліком. Перевага полягала в тому, що ми уперше побачили, як нацисти ставилися до України. Автор показав, що вони завжди виділяли її з-поміж інших республік СРСР і навіть мобілізували для роботи в ній тих чиновників, які мали досвід першої окупації 1918 р. Недолік такого підходу до джерельної бази дослідження теж очевидний: він звужує поле зору.

Історіографію Другої світової війни збагатили також фахівці країн так званого «соціалістичного табору», вони працювали у ситуації подібній до радянської. Нацистській політиці винищення на окупованій радянській території, приділив увагу чеський історик Вацлав Краль у своїй узагальнюючій праці «Преступления против Европы» [101]. Проте цей дослідник не ставив своїм завданням детальне вивчення окупаційного режиму в Україні та його проявів, тому його дослідження в цьому аспекті не відзначається достатньою глибиною. Певний інтерес також викликає книга С. Орловського «Эрих Кох перед польским судом» [102], в якій автор відтворює картину безпрецедентних злочинів гітлерівців по відношенню до місцевого населення та військовополонених на території окупованої України.

Для нас значний інтерес викликає фундаментальна монографія співробітника Інституту воєнної історії НДР Норберта Мюллера «Вермахт и оккупация (1941-1944)» [103], в якій автор зробив спробу в загальних рисах пояснити структуру та окупаційну політику, зокрема воєнно-економічну, військового командування. Історик дослідив злочинну роль вермахту та його командування у впровадженні «нового порядку», розглядає німецький апарат управління та військово-економічні органи зони військової адміністрації, їх діяльність з різних напрямків окупаційної політики.

В той же час в НДР виходить колективна монографія «Германия во второй мировой войне. 1939 – 1945» [104]. Книга була написана авторським колективом наукових співробітників Інституту історії німецької Академії наук. Її автори широко використали архівні матеріали й дослідження, раніше опубліковані в СРСР і ГДР. На тлі подій другої світової війни показана агресивна зовнішня й

внутрішня політика нацизму. Значне місце приділяється матеріалам про німецький антифашистський рух.

До п'ятдесятиріччя від дня закінчення Другої світової війни в Німеччині було опубліковано чимало колективних робіт німецьких істориків, присвячених різним аспектам нацистської окупаційної політики. Серед них слід відзначити книгу «Война Германии против Советского Союза. 1941-1945 гг.» [105], яка по суті є каталогом документальної експозиції підготовленої до 50-и річчя зо дня нападу нацистської Німеччини та Радянський Союз і відкритої 15 червня 1991 р. Розділи цієї книги, зокрема, присвячені різноманітним аспектам німецького окупаційного режиму, економічній політиці на Сході, політиці знищення, колабораціонізму та руху опору.

Особливо цікавими для нашого дисертаційного дослідження є праці сучасних вчених з дальнього зарубіжжя. Вони в тій, чи іншій мірі торкаються питання встановлення окупаційного режиму в Україні та впровадження на українських теренах німецько-румунсько-угорської окупаційної політики. Серед них можна виділити праці К. Беркгофа «Жнива розпачу» [106], В. Бройнингера «Противники Гитлера в НСДАП 1921-1945» [107], В. Віпперманна «Як і з євреями?» [108], Д. Кенріка «Цыгане под свастикой» [109], Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі» [110], В. Лауери «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» [111], А. Фрезера «Цигани» [112], М. Холера «Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941– 1944)» [113]. Втім, кожний з цих авторів звертав більше уваги на ті проблеми, які його цікавили та які він вивчав, це проблеми голокосту євреїв і циган, повсякденне життя пересічних громадян часів окупації, окупаційний режим в окремих зонах окупації України. Лише всі разом ці роботи можуть скласти більш-менш цілісну картину окупаційної політики загарбників на українських теренах.

Таким чином, радянськими, сучасними українськими та зарубіжними дослідниками зроблено вагомий внесок у вивчення історії України в період німецько-румунсько-угорської окупації. Разом з тим, залишилося багато проблем і чимало відкритих питань, які потребують свого розв'язання. Огляд наукових праць попередників свідчить, що й досі немає комплексного дослідження в якому б окупаційний режим і впроваджувана ним окупаційна політика розглядаються не на прикладі однієї чи двох зон окупації, а на території всієї сучасної України. Створення такої праці є вимогою нинішнього часу. Проте, є роботи, в яких історики розглядають лише деякі аспекти окупаційної політики на прикладі окремих зон окупації України.

Незважаючи на це автор далекий від того, щоб недооцінювати цю літературу. Дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених з окремих питань нашої теми або з окремих періодів дали змогу уявити картину в цілому. Низку фактів, висновків та узагальнень із зазначеної літератури використано при роботі над даною дисертацією.

1.2. Характеристика джерел

Оснoву джерельної бази дослідження становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 3206, Ф. 3833, Ф. 4620, КМФ-8), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф.1, Ф.57, Ф. 166), Державного архіву Донецької області (Ф.Р-1578, Ф.Р-1593, Ф.Р-1619, Ф.Р-1622, Ф.Р-1653, Ф.Р-1789, Ф.Р-1838, Ф.П-326), Державного архіву Луганської області (Ф.Р-1318, Ф.Р-1658, Ф.Р-1702, Ф.Р-1717, Ф.Р-2006, Ф.П-179).

Відповідно до загальноновизнаного принципу розподілу джерел за походженням, джерельна база роботи представлена чотирма групами.

Першу групу джерел становлять збірки опублікованих документів, а також досліджені автором архівні матеріали, які утримують в собі папери німецького походження. Документи німецького походження містять в собі директиви, розпорядження, накази вищих керівників Третього рейху, нацистської верхівки, німецького верховного командування, окупаційної влади і місцевого українського самоуправління, а також звіти айнзацгруп, поліції, що знаходяться в збірниках документів і матеріалів з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Вони розкривають плани гітлерівської Німеччини та її союзників щодо України, злочинний характер окупаційного режиму, здійснення різних напрямків окупаційної політики. Свідчення про це частково утримують опубліковані матеріали Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників [114, 115]. Крім того у повоєнний період у зв'язку з Нюрнберзьким процесом над головними німецькими військовими злочинцями побачили світ численні документи гітлерівського уряду та командування вермахту, в яких доволі повно віддзеркалені цілі війни проти Радянського Союзу, а також методи і засоби їх досягнення. Наведені там документи також яскраво характеризують антисоціальну суть нацизму [116].

Для характеристики нацистських економічних планів на захоплених східних територіях та суті окупаційного режиму великий інтерес мають спеціальні збірки документів, такі, як «Поражение германского империализма во второй мировой войне» [117], «СС в действии» [118], «Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны» [119].

Цікавий документальний матеріал про захоплення та експлуатацію багатств України знаходиться у збірниках «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия нацистской Германии в войне против СССР» [120], «Преступные цели – преступные средства» [121], «Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза» [122], «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [123], «Історія застерігає» [124], «Історія України: Документи. Матеріали» [125] та «Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары» [126].

Треба зазначити, що багатий документальний матеріал опубліковано також в якості додатків до праці В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні». Тому у випадку цитування цих документів робилися посилання на дану

монографію. Однак чимало опонентів, знаючи політичні симпатії В. Косика, піддали сумніву об'єктивність дослідження. Особливо дісталось документальному додатку до праці, оскільки матеріали друкувалися переважно в уривках. Автору закидали, що він наводив тільки ті уривки з джерел, які відповідали його політичним уподобанням

Спеціально для недовірливого українського читача В. Косик підготував до друку найбільш цікаві і змістовні документи з числа тих, якими користувався при написанні монографії. За допомогою науковців Львівського національного університету ім. І. Франка і Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України він видав у Львові за 1997 – 2000 рр. чотиритомний збірник ретельно відібраних німецьких архівних матеріалів під назвою «Україна в Другій світовій війні у документах» [127]. Кожний документ чотиритомника друкувався двічі: у вигляді ксерокопії з архівної справи і в українському перекладі.

Користуючись цими книгами, дослідник бачив фактуру самого документа з усіма зробленими чорнилами позначками його користувачів і навіть міг визначити ступінь відповідності українського перекладу оригіналу.

На останок треба зазначити, що усі збірки документів за спрямованістю інформації можна розділити на документи, видані в радянський період та в період незалежності України. На жаль, переважна більшість цитованих документів подається в скороченні, зміст яких урізається разом з цитатами.

Крім того документи іноземного походження – закони, директивні вказівки і розпорядження рейхскомісаріату «Україна», звіти, донесення німецьких чиновників, які розкривають різні аспекти окупаційної політики нацистів в Україні були досліджені автором в ЦДАВО України – це Ф. 3206 (Рейхскомісаріат Україна, м. Рівне). Важливим є фонд КМФ-8 (Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях), в якому зосереджено документи німецької групи армій «Південь». Серед них найбільш цікавими є документи узагальнюючого характеру, в яких автори – різні німецькі чиновники, які безпосередньо працювали в регіонах України, – аналізують досвід діяльності окупаційних властей в різних сферах. Не менш важливими для розкриття особливостей втілення різноманітних аспектів окупаційної політики у регіонах військової зони виявилися щомісячні донесення польових та гарнізонних комендатур. Вони містять оцінки, пропозиції, численний фактичний матеріал з питань управління, фінансів, допоміжних органів, промисловості, сільського господарства, культури, освіти, пропаганди тощо.

Важливим джерелом, використання якого дозволило простежити особливості окупаційної політики німців та їх союзників на території України, стали матеріали, що зберігаються у фондах архівних установ Донецької та Луганської областей. Це різноманітні накази, розпорядження, постанови, оголошення адміністративних та господарських органів окупаційної влади, переважно, місцевого допоміжного апарату «самоврядування» (міських та

сільських управ), органів поліції.

До другої групи джерел належать радянські партійні та державні документи, які мають обов'язків і директивний характер і виражають винятково офіційну точку зору комуністичної партії та уряду Радянського Союзу. Цікаві для нашого дослідження документи свого часу були опубліковані у збірниках «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам» [128], «Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» [129], «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» [130] і у книзі «Государственный комитет обороны постановляет ...» [131].

Документи радянського походження також утримуються у ЦДАГО України у фондї Ф.57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України) та у фондї Ф.1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України).

Третю групу джерел складають періодичні видання періоду Другої світової війни. З одного боку це часописи, які видавалися окупаційною владою: «Бахмутский вестник», «Донецкий вестник», «Нова Україна», «Нове життя», «Ранок», «Сумський вісник», «Українське Полісся» та інші. Українська окупаційна преса є одним із маловивчених і недостатньо використовуваних історичних джерел, оскільки ще донедавна знаходилась у спецфондах. Більшість матеріалів цієї періодики вперше залучається до наукового обігу. Хоча у період Другої світової війни газети і журнали, внаслідок воєнних дій та утисків окупаційної влади, виходили несистематично, все ж вони дають дослідникові багато корисних відомостей. У пресі фактичний матеріал викладається у хронологічно-тематичній послідовності, що сприяє історичному дослідженню.

Попри яскраво виражений агітаційний характер періодичні видання окупаційної влади дають певні уявлення про встановлений нацистами окупаційний режим і про основні напрямки окупаційної політики загарбників в Україні. Вони надають змогу проаналізувати еволюцію окупаційної політики рейху на різних етапах війни. Ці офіціози містять певну інформацію про громадське, культурне й економічне життя за часів окупації, а саме: хід земельної реформи, відбудову промисловості, розвиток ремісництва, торгівлі, різноманітні культурні заходи – проведення свят, виставок, роботу «Просвіт», театрів, кіно, відкриття навчальних закладів. В них також містяться офіційні документи воєнних та цивільних окупаційних органів влади (повідомлення, оголошення), які характеризують політичну і «господарську» діяльність загарбників в Україні.

З іншого боку зважаючи на суб'єктивний характер, антирадянську спрямованість окупаційної преси, її матеріали потребують критичного аналізу, наукової перевірки інформації, зіставлення з іншими джерелами. Але, безумовно, окупаційні періодичні видання можуть розглядатися як цілісне джерело, що висвітлює зазначену проблему.

Незважаючи на те, що в умовах гострого ідеологічного протистояння преса виконувала роль офіціозу певних політичних сил, зміст публікацій, зміна акцентів і тональність публікацій, характер і спосіб подачі тих чи інших матеріалів дозволяють уважному досліднику простежити, як періодика часів окупації виконувала мобілізаційно-пропагандистські функції, формувала

запрограмовані окупаційною владою стереотипи суспільної свідомості та моделі поведінки місцевого населення.

З іншого боку слід згадати радянські газети такі, як «Партизанська правда», що викривають злочинний характер політики окупантів. Ці данні доповнили архівний матеріал, якого не завжди вистачало.

До четвертої групи джерел належать документи особового походження: щоденники, мемуари, спогади очевидців. Їх можна розподілити на три категорії. До першої належать керівники Третього рейху та представники вермахту; до другої українські діячі, що емігрували на Захід чи з політичних, чи з інших міркувань; до третьої пересічні українці, які на собі винесли усі тяготи окупації.

Джерела першої категорії містять в собі щоденники та спогади нацистських керівників, генералітету, їх таємних промов та бесід. Вони утримують значний фактичний матеріал щодо планів окупаційної політики, ставлення населення до окупантів, конкретні приклади діяльності органів місцевого самоврядування, але несуть на собі відбиток авторського світогляду, і тому не є самодостатнім джерелом. Ознайомлення з ними дає змогу зрозуміти, так би мовити, «кухню» підготовки і здійснення окупаційного режиму в Україні. Перш за все це книга А. Гітлера «Моя боротьба» [132]. Цікавими в цьому аспекті є стенографічний запис застільних розмов Гітлера, зроблених Г. Пікером [133] та спогади лікаря Гітлера Ф. Керсетна [134]. Менш інформативними є мемуари німецьких генералів Гудеріана [135], Гальдера [136], Манштейна [137].

До джерел другої категорії відносимо щоденники та мемуари К. Паньківського [138] та А. Штефана [139]. До третьої категорії спогади доньки письменника Б. Антоненко-Давидовича [140].

Щоденники та спогади очевидців тих розширили уявлення автора про хід війни, дозволили врахувати впливові зовнішні чинники в суспільно-політичному житті України часів окупації.

Оцінюючи стан джерельної бази теми, що досліджується, слід зазначити, що загалом рівень документального забезпечення є достатнім. У своїй сукупності використані джерела утворюють систему, яка дає змогу реалізувати поставлену мету й завдання дисертаційного дослідження. Поєднання матеріалів центральних та обласних архівів, преси, опублікованих джерел дає можливість ґрунтовно і достовірно проаналізувати адміністративні, економічні, національні та соціальні аспекти окупаційної політики в Україні в 1941 – 1944 рр.

1.3. Методологія дослідження

З самого початку роботи над дисертаційним дослідженням пошук, обробка й інтерпретація історичного матеріалу потребували вибору адекватних дослідницьких методів і прийомів. У якості головного методологічного підходу був обраний цивілізаційний, який надає перевагу загальнолюдським цінностям, насамперед гуманістичним, моральним, духовним нормам та ідеалам, життєвому сенсу. Для досягнення мети у дисертації застосовані загальнонаукові методи

пізнання (аналізу, синтезу, узагальнення, типологізації, класифікації, що взаємно доповнюють один одного) та суто історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, співставно-типологічний, аналітичний, описовий).

Більш детально зупинимося на історичних методах: проблемно-хронологічний метод дозволив послідовно відтворити картину подій. Дисертацію побудовано саме за проблемно-хронологічним принципом з тим, щоб розкрити вузлові аспекти теми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку. Цей метод передбачає поєднання комплексного підходу до вивчення проблеми з послідовністю історичних подій у часі. Використання цього методу призвело до розподілу проблеми на окремі частини, їх дослідженню в часовій послідовності; порівняльно-історичний метод допоміг розкрити суть історичного процесу, його закономірності та особливості. Цей метод сприяв співставленню форм та засобів реалізації нацистської окупаційної політики в Україні. З його допомогою були визначені регіональні особливості окупаційного режиму. Порівняльно-історичний метод у комплексі з співставно-типологічним дали змогу визначити схожості та розбіжності у проведенні окупаційної політики у різних окупаційних зонах України, а також особливості окупаційного режиму на певних територіях України.

Поєднання загальнонаукових методів пізнання та суто історичних дозволило провести комплексне, всебічне вивчення подій та явищ воєнної доби.

Розв'язанню поставлених у дисертаційному дослідженні завдань сприяло використання принципів історизму, об'єктивності, всебічності та системності. Відповідно до принципу історизму у дисертації всі явища розглядалися в їх поступовому історичному розвитку, у зв'язку з конкретними умовами існування. Він дозволив відстежити у динаміці з 22 червня 1941 р. (для Закарпаття з листопада 1938 р.) до жовтня 1944 р. процес взаємовпливів та взаємозв'язків основних елементів окупаційної політики. Принцип об'єктивності вимагав неупередженого, правдивого висвітлення того чи іншого питання незалежно від особистих, класових, національних та кон'юнктурних інтересів. Автор виходить з об'єктивної оцінки війни СРСР проти нацистської Німеччини та її союзників як війни справедливої, всенародної, Великої Вітчизняної. Цей принцип орієнтував автора на виявлення різнобічних факторів та умов, які визначили характер окупаційної політики в Україні. Застосування принципу всебічності допомогло розглянути усі сторони німецько-румунсько-угорського окупаційного режиму в Україні. Завдяки системному підходу складний об'єкт (окупаційний режим) розглядався як цілісність з безліччю елементів у всій сукупності відносин та зв'язку між ними.

Не випадковим також є те, що на центральному місці в науковій роботі знаходиться доля звичайної людини, яка пережила усі страхоття окупації. Отже тема досліджувалася у відповідності до фундаментального принципу антропоцентризму.

Зазначені принципи було реалізовано завдяки загальнонауковому логічному методу, який, спираючись на дані конкретно-історичного дослідження, допоміг виявити закономірності окупаційної політики загарбників, що не лежали на поверхні, а лише як тенденції проявлялися у ній.

Процес дослідження окремих аспектів проблеми супроводжувався використанням ретроспективного методу (для аналізу історіографії). Цей метод, також, став у нагоді при моделюванні історичної картини втілення до життя окупаційної політики загарбників на основі застосування репрезентативної і достовірної джерельної бази.

Для характеристики джерел у дисертаційному дослідженні були також використані вже згадані загальнонаукові методи типологізації та класифікації. Оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи, наукові праці вдалося завдяки застосуванню методів пошуку, аналізу та синтезу емпіричного матеріалу. В цілому джерелознавчий аналіз сприяв визначенню достовірності джерел, що дозволило об'єктивно викласти наукові положення дисертації.

Під час написання висновків та здійснення узагальнень використовувалися методи формальної логіки. Крім того, методи формальної логіки дозволили сформулювати закономірності розвитку суспільно-політичних процесів, виокремити їх особливості у певні періоди та в різних регіонах, встановити характер їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Спираючись на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, автор враховував важливі у концептуальному плані досягнення вчених, теоретичні напрацювання й положення яких сприяли осмисленню та формуванню принципів домінант даної дисертації.

Таким чином, проблема що досліджується у дисертації ще до кінця не вивчена і містить в собі багато протиріч та білих плям. Сьогодні опрацювання обраної теми дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які, навіть нині, зберігаються у масовій свідомості громадян України. Об'єктивне відтворення історичних подій, явищ і процесів, виступає зараз основним завданням української історичної науки. Через це на порядку денному постає дослідження окупаційного режиму і впровадження окупаційної політики на території всієї сучасної України.

Наявна джерельна база з обраної для вивчення проблеми є достатньо репрезентативною. Але для створення об'єктивної достовірної картини окупаційної політики впровадженої німецько-румунсько-угорським режимом маємо обов'язково аналізувати всі джерела в комплексі.

Залучення ж загальнонаукових, історичних та міждисциплінарних методів дослідження при вивченні проблеми допомагають досліднику у виконанні поставлених завдань у даній дисертаційній роботі.

В цілому, зробивши історіографічний огляд із зазначеної теми дослідження, проаналізувавши джерельну базу останнього, визначивши методологічні засади цієї роботи, автор отримав можливість розставити певні пріоритети у висвітленні складових питань впровадження окупаційної політики в адміністративному, політичному, соціальному, національному та економічному вимірах.

РОЗДІЛ 2

ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ

2.1. Плани нацистської Німеччини та її сателітів щодо України

Експансіоністські прагнення Німеччини щодо України мали досить давню історію. Їй доволі часто надавалося важливе місце в майбутній системі німецьких володінь. Ще прусський король Фрідріх II писав, що Україна є найбагатшою частиною Російської імперії і може зацікавити нащадків прусських королів.

Подібні ідеї виношувалася в урядових колах Німеччини під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. та після франко-пруської війни 1870 – 1871 рр. У 1888 р. під час Болгарської кризи (1887 – 1888 рр.) в берлінському журналі «Гегенварт» (нім. «*Die Gegenwart*») філософ Едуард фон Гартман в своїй статті «Росія і Європа» [1, р.37–38] опублікував перший план розчленування Росії Німеччиною і запропонував розділити східного сусіда на окремі національні держави. Він рекомендував німецькій владі сконцентрувати всі свої зовнішньополітичні, а якщо треба і військові зусилля на відділенні від Росії Фінляндії, прибалтійських провінцій, Литви і Польщі, а також на створенні в басейнах Дніпра і Пруту «Київського Королівства», в якому б господарювали пруські юнкери.

В подальшому ці думки набули популярності наприкінці XIX ст. серед пангерманістів. У 1895 р. в Берліні Пангерманським союзом була видана книга Тормана і Гьотша «Великонімецьчина та Серединна Європа в 1950 році», автори якої писали, що німецький народ вищої раси має стояти над іншими народами Європи та нижчими народами колоній [2]. Автори планували, що до складу «Великої Німецьчини» будуть входити: Нідерланди, частина Швейцарії, Австро-Угорщина, Польща, Україна, Прибалтика, Румунія, Сербія.

У XX ст. Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП) перейняла експансіоністські ідеї пангерманців і модифікувавши їх, перетворила на власну зовнішньополітичну програму. Ця програма була викладена Адольфом Гітлером в 1925 р. в його книзі «Моя боротьба». Зокрема, у главі XIV «Східна орієнтація або східна політика» він писав: «Ми, націонал-соціалісти... свідомо ставимо хрест на всій німецькій іноземній політиці довоєнного часу... Ми хочемо припинити вічне німецьке прагнення на південь і на захід Європи та ясно вказуємо пальцем у бік територій, розташованих на сході. Ми остаточно рвемо з колоніальною і торгівельною політикою довоєнного часу і свідомо переходимо до політики завоювання нових земель в Європі.

Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу лише Росію і ті країни держави, які їй підпорядковані» [3, с.572]. Під останніми фюрер розумів західні республіки СРСР, в тому числі Україну.

Отже, Гітлер відкинув колоніальний шлях прирощення «життєвого простору» заморськими територіями. Він наголосив, що для Німеччини єдина можливість проведення здорової територіальної політики – це здобуття нової землі на сході Європи. Ця мета могла бути досягнута тільки шляхом війни [4].

Доречи, висловлена фюрером теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на теорії німецького вченого Фрідріха Ратцеля. Останній у своїй праці «Політична географія» (1897) і нарисі «Життєвий простір» (1901) ввів у вживання поняття «життєвий простір» (нім. *Lebensraum*). Сутність ідеї полягала в тому, що кожне суспільство (держава) розглядалося, як квазіорганізм, який був прив'язаний до певного «життєвого простору» і вів боротьбу за його розширення з іншими державами в періоди росту й життєвого підйому, коли держава не здатна втримуватися в існуючих кордонах і проблема її виживання може бути вирішена тільки через експансію [5, с.153]. Виходило, що подальше існування держави залежало від наявності «життєвого простору».

Теоретичному обґрунтуванню руху на Схід (нім. *Drang nach Osten*) також присвятив свої книги «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» (1927 р.) та «Міф XX століття» (1928 р.) нацистський ідеолог Альфред Розенберг. При цьому він дотримувався думки, що у боротьбі з Росією треба опертися на пригноблені нею народи: «Німеччина повинна залишати відкритою можливість союзу з Києвом» [6, с.90].

Проте, Розенберг бажав лише використати український та інші національно-визвольні рухи, а потім знищити «підвладні Росії країни держави». Удаване

співчуття пригнобленим народам привертало до нацистів погляди керівників тих політичних сил, які розраховували на допомогу Німеччині у боротьбі з Росією [7, с. 67].

Отже, висловлювання Гітлера та його соратників свідчили, що Німеччина тримала Україну в полі зору як об'єкт агресії задовго до початку Другої світової війни. Після приходу нацистів до влади у 1933 р. головною метою зовнішньої політики Німеччини стає проголошене в «Mein Kampf» здобуття нового життєвого простору для німців, як народу вищої раси.

У 1933 р. було створене Зовнішньополітичне управління НСДАП (нім. *Außenpolitisches Amt; APA*), яке очолив А. Розенберг. На посаду начальника штабу цієї організації було призначено Арно Шикеданца, який в нацистській партії був головним експертом з «російського питання» і згодом став радником Розенберга по расових проблемах. Саме він займався плануванням освоєння Сходу. При зовнішньополітичному управлінні було створене східне відділення. Його керівником став Георг Лейббрандт, якого вважали фахівцем з «українського питання» [8, с. 9 – 10].

Згодом, починає відкрито говорити про Україну і Гітлер. У промові на партійному з'їзді нацистів у Нюрнберзі у вересні 1936 р., він виголосив: «Якби ми мали в нашому розпорядженні незліченні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби безкрай родючі рівнини України були в межах Німеччини – ми б мали все» [4].

На думку В. Косика А. Гітлер, прийшовши до влади, хотів об'єднати німців у «Великому Рейху» і потім завоювати для цього Рейху «*Lebensraum*» – величезний життєвий простір на Сході [6, с.17].

Про те ж саме говорилося у документальній експозиції «Війна Німеччини проти Радянського Союзу 1941-1945» відкритій 15 червня 1991 р. в Берліні. У каталозі виставки зазначалося, що у націонал-соціалістичного керівництва ніколи не було сумніву в тому, що війна проти Радянського Союзу необхідна як для викорінення «єврейського більшовизму», так і для завоювання нового «життєвого простору» [9, с. 7].

Фактично, Німеччина бажала встановити гегемонію над усією Європою і стати наймогутнішою державою світу. Для реалізації цього плану Гітлеру потрібні були всі ресурси європейського континенту й особливо ресурси України. Під час польської кампанії Гітлер казав: «Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни» [6, с.17].

Вже під час військових дій на Сході Гітлер не раз висловлювався з приводу загарбання України: «Російський простір – це для нас Індія... Ми будемо поставляти зерно скрізь у Європу... Крим дасть нам лимони, бавовну, каучук. 100 тисяч акрів плантацій буде достатньо, щоб гарантувати нашу незалежність» (17 вересня 1941 р.); «Ми з трудом вириваємо у моря кілька метрів землі, ... тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус якої місцями має товщину десяти метрів, і ця земля чекає на нас» (22 вересня 1941 р.); «Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що

навіть Америка йде туди за постачанням...» (13 жовтня 1941 р.) [6, с. 532, 534, 535]. Зі свого боку А. Розенберг так визначав роль України у Третньому рейху: «Завдання України полягає в тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною» [10, с. 64].

Отже, з наведених висловлювань видно, що Україні відводилася роль житниці і джерела сировини не тільки для Німеччини, а й для всієї Європи. Завоювання України було частиною великих амбіційних планів Німеччини.

До втілення в життя цієї зовнішньополітичної концепції нацистський уряд розпочав готуватися заздалегідь. Так, 21 липня 1940 р. Гітлер вперше повідомив командування вермахту про свій намір напасти на СРСР навесні 1941 р. Записи начальника Генерального штабу генерал-полковника Франца Гальдера від 22 липня 1940 р. відзначають наступне: «Російська проблема буде вирішена наступом... Розбити російську... армію або ...зайняти таку територію, щоб можна було забезпечити Берлін і Силезський промисловий район від нальотів російської авіації. Бажане..., щоб наша авіація могла розгромити її найважливіші центри» [11].

Саме 22 липня 1940 р. головнокомандувач сухопутними військами вермахту Вальтер фон Браухіч вперше отримав вказівку Гітлера розпочати «теоретичну підготовку» кампанії проти СРСР. Цей план отримав назву «Барбаросса». Чорнові позначки з цього питання були складені Верховним командуванням сухопутних сил Третього Рейху (ОКХ) (нім. *Oberkommando des Heeres, OKH*) на підставі вимог Гітлера, висунутих їм ще на початку червня 1940 р.

Далі щоденник Гальдера передає сформульовану фюрером політичну мету, яку необхідно було досягти: «Українська держава, федерація Прибалтійських держав, Білорусія, Фінляндія». Однак, ці кілька слів ніяк не дозволяють зробити висновок, що Гітлер у той момент думав про незалежну Українську державу. Через десять днів А. Гітлер казав вже зовсім інше. 31 липня 1940 р. Ф. Гальдер записав наступне: «Україна, Білорусія, Прибалтика – нам. Фінляндії – райони до Білого моря» [11].

План «Барбаросса», остаточно розроблений під керівництвом генерал-лейтенанта Фрідріха Паулюса, був затверджений 18 грудня 1940 р. директивою № 21. Передбачався блискавичний розгром основних сил Червоної Армії на захід від річок Дніпро і Західна Двіна; надалі намічалось захопити Москву, Ленінград і Донбас з подальшим виходом на лінію Архангельськ – Астрахань. Тільки мала частина німецьких військових та дипломатів застерігала Гітлера від цієї війни, більшість же сподівалось на швидку перемогу. Автори плану мали намір «блискавичною війною» (нім. *Blitzkrieg*) досягти наміченої мети протягом восьми, більш обережні – протягом шістнадцяти тижнів. Військові з'єднання, призначені для нападу на Радянський Союз, нараховували 3,3 млн. солдат. У їхнє число входили війська союзників (Румунія, Фінляндія) чисельністю близько 600 000 чоловік. Після розмови з А. Гітлером приблизно за тиждень до нападу П.Й. Геббельс виказав загальне передчуття перемоги: «Ми стоїмо перед безприкладним звитяжним походом» [9, с. 41].

Особливим питанням війни на Сході була майбутня політика на окупованій території. У зв'язку з цим навесні 1941 р. Верховне командування вермахту (ОКВ) (

нім. *Oberkommando der Wehrmacht, OKW*) розробило «Керівні настанови з особливих питань, пов'язаних з директивою № 21 (план «Барбаросса»)». В основу документу були покладені переконання Гітлера: «Наступний похід буде не просто збройною боротьбою. Він буде... порахунком двох ідеологій. ...Уся територія мусить бути розчленованою на держави з власними урядами, з якими ми могли б укласти мир» [4].

Проте, Гітлеру були непотрібні держави з власними урядами на Сході, де населенню готувалася зовсім інша доля, ніж у Західній Європі. На Сході: «Наше завдання – ...побудувати соціалістичні державні утворення, які залежатимуть від нас» [4].

Насправді німецьку стратегічну концепцію на Сході, можна було звести до простої формули: «завоювати та знищити». На думку керівництва Третього рейху, ця війна повинна була докорінно відрізнитися від інших «військових походів». Її сприймали як «війну за світогляд», як боротьбу, в якій «вирішується хід світової історії». На нараді командного складу німецької армії 30 березня 1941 р. Гітлер не залишив ніяких сумнівів у тому, що мова йде про «боротьбу на знищення». Присутній на цьому засіданні Ф. Гальдер у своєму щоденнику записав наступне: «Боротьба двох ідеологій: Нищівний вирок більшовизму не означає соціального злочину. ...Йдеться про боротьбу на знищення...

Майбутня картина політичної карти Росії: Північна Росія відійде до Фінляндії; протекторати в Прибалтиці, на Україні, в Білорусії. Боротьба проти Росії: Знищення більшовицьких комісарів і комуністичної інтелігенції.

Нові держави мають бути соціалістичними державами, але без власної інтелігенції. Не слід допускати, щоб у них утворилася нова інтелігенція... Командири частин і підрозділів повинні знати цілі війни... Комісари і особи, що належать до ДПУ, є злочинцями, і з ними слід поступати як із злочинцями...

Ця війна різко відрізнитиметься від війни на Заході. На Сході сама жорстокість – благо для майбутнього» [11].

Впроваджував жорстоке поведіння на Сході щодо «цивільних осіб» і майже зовсім звільняв від покарання німецьких військових за дії проти них наказ «Про вживання військової підсудності в районі Барбаросса», підписаний 13 травня 1941 р. генерал-фельдмаршалом Вільгельмом Кейтелем. Відповідно цього документу, місцева цивільна особа, яка була запідозрена в опорі німцям, мала бути розстріляна. У документі підкреслювалося: «Порушення переслідування за дії, здійснені... по відношенню до ворожих цивільних осіб, не є обов'язковим навіть в тих випадках, коли ці дії одночасно складають військовий злочин або вчинок» [12, с. 67 – 70].

На думку генерал-полковника Г. Гудеріана «цей наказ відміняв обов'язкове застосування військово-карних законів до військовослужбовців, винних в грабежах, вбивствах і насиллях цивільного населення і військовополонених, і передавав накладення покарання на розсуд безпосередніх начальників і командирів. Такий наказ міг сприяти лише розкладанню дисципліни» в німецькій армії [13, с. 128].

Наступним злочинним розпорядженням став секретний «Наказ про комісарів» (нім. *Kommissarbefehl, Kommissarerlaß*) від 6 червня 1941 р., відданий ОКВ німецьким офіцерам, який наказував знищувати захоплених в полон комісарів (політруків).

Втім, деякі німецькі командири на Східному фронті, у тому числі Ерїх фон Манштейн і Гейнц Гудеріан цей наказ, за їхніми словами, ігнорували. У своїх мемуарах Манштейн писав: «За декілька днів до початку наступу ми отримали наказ, який пізніше став відомий під назвою «наказу про комісарів»... В ньому було розпорядження про негайний розстріл всіх політичних комісарів Червоної Армії, що попали в полон, як носіїв більшовицької ідеології.

...політичні комісари ... звичайно, не були солдатами...але ... їх розстріл після узяття в полон в бою заперечував усяким уявленням про солдатську мораль... Виконання цього наказу загрожувало не лише честі військ, але і їхньому моральному духу. Я був вимушений доповісти моєму начальникові, що в моїх військах цей наказ не виконуватиметься...» [14, с. 183 – 184].

За словами Г. Гудеріана «...так званий «наказ про комісарів», взагалі ніколи не доводився до моєї танкової групи. Ймовірно, він був затриманий в штабі групи армій «Центр». Таким чином, «наказ про комісарів» не застосовувався в моїх військах» [13, с. 129]. Проте, твердження німецьких командирів архівними документами не підтвержені.

Утім, під час воєнних дій на Сході представники вермахту висловлювалися за ведення непримиренної боротьби з ідеологічним ворогом. Так, в наказі від листопада 1941 р. по 11-й армії генерала Е. Манштейна, яка воювала в Криму зазначалося: «Німецькому солдату ставиться в обов'язок не тільки руйнація воєнного потенціалу цієї системи. Він також виступає носієм германської ідеї й месником за заподіяні йому і всьому німецькому народу звірства». Манштейн вимагав: «Солдат повинен ставитися з розумінням до невідворотності жорстокого покарання єврейства, цього духовного носія більшовицького терору» [9, с. 7].

Землі в Східній Європі керівництво Третього рейху планувало захопити, розділити та використовувати у своїх інтересах. Ідею щодо поділу території СРСР першим серед лідерів нацистів висунув А. Розенберг. Його план був покликаний забезпечити довговічне німецьке панування на цій території. Очолюване ним Зовнішньополітичне управління НСДАП постійно аналізувало ситуацію і давало рекомендації керівництву партії. Тому цілком природно, що напередодні війни з СРСР, коли до рук німців мали потрапити жадані землі, а в успіху війни мало хто сумнівався, знайшлась робота і для нього [15, с. 763].

В основу поділу радянської території Розенберг поклав принцип – «розділяй і пануй». Те, що Радянський Союз був багатонаціональною країною, на думку Берліна, давало додаткові дивіденди. Національні окраїни, відрізнялися за рівнем соціально-економічного розвитку, а в регіонах, приєднаних напередодні війни, відчувалося бродіння.

2 квітня 1941 р. А. Розенберг подав фюреру «Меморандум № 1», в якому аналізувався стан та містилися рекомендації щодо майбутньої політики в окремих частинах Радянського Союзу після його окупації німецькими військами [4]. Документ передбачав швидкий розгром СРСР і пропонував поділити його на національні або географічні одиниці: Велика Росія з Москвою як центром; Білорусія з Мінськом або Смоленськом як столицею; Естонія, Латвія і Литва; Україна і Крим з Києвом як центром; район Дону з Ростовом як столицею; район Кавказу; Середня Азія, або російський Туркестан [6, с. 495].

На думку В. Ковалю Розенберг, на відміну від Гітлера, хоч і був офіційним ідеологом нацистів й завжди стояв за знищення більшовизму шляхом війни, у зовнішній політиці дотримувався традиційних імперіалістичних поглядів. На Сході він бачив новий баланс сил, який був би найбільш вигідний для Німеччини і забезпечував її панування без кардинальних етнічних змін, залишаючи населення на місці [4].

Поділ СРСР на сім національних або географічних одиниць мав послабити імперський центр. «Це послаблення повинно виникнути внаслідок тимчасової окупації території за трьох можливих умов: 1) через повне знищення єврейсько-більшовицької державної адміністрації...; 2) через широку економічну експлуатацію...; 3) через передачу важливих районів російського центру новим адміністративним утворенням, а саме Білорусі, Україні й Донському району» [6, с. 495 – 496].

На післявоєнний період Розенберг прогнозував необхідність підтримки Німеччиною нових адміністративних утворень з метою їх протиставлення Великої Росії. Особливі надії покладалися Розенбергом на Україну: «Київ був головним центром держави варягів, які належать до норманів. Його національне життя, на противагу того, що говорить московська історія... було засноване на досить міцній традиції. ...Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б... постійно протистояла Москві й оберігала великонімецький життєвий простір на Сході» [6, с. 496]. Економічно ця область мала б утворити потужну сировинну та додаткову продовольчу базу для Третього рейху.

Розенберг також вважав, що до України слід було б додати прикордонні смуги від російських областей, щоб послабити Росію і одночасно мати проти неї постійну перевагу. На думку В. Ковалю тут йшлося про частини Курської та Воронезької областей. Як частка України розглядався і Крим [4].

Таким чином, головним для Розенберга було послабити та ізолювати Росію, яку він ненавидів. Звідси його задум – утворити навколо Великої Росії ланцюг національних держав, залежних від Німеччини та ворожих до Росії. Однією з них бачилася Україна. Вона була найбільша, тому і вимагала до себе максимальної уваги

Проте у «Меморандумі № 1» не конкретизувалася форма державного утворення на українських землях. Це питання вирішував А. Гітлер, і Розенберг залишив простір для маневрування, але не виключав можливість появи тут «власної державності» [15, с. 763]. Утім, ні Гітлер, ні Розенберг не розглядали майбутні держави як незалежні. Це мали бути квазідержавні утворення, для яких уже підібрали термінологічне визначення – рейхскомісаріати.

Німецьке вище військове командування також долучилося до розробки проектів щодо майбутнього управління захопленими територіями на Сході. Так, 13 березня 1941 р. В. Кейтель підписав Директиву ОКВ про встановлення окупаційного режиму на території СРСР. В документі у розділі «1. Зона бойових дій та виконавча влада» вказувалося: «Російська територія, окупована в ході військових операцій, повинна... бути перетворена.. у держави, наділені своїм власним урядом». Далі окреслювався характер держав: «Кожний новий окупований район... отримує власну

політичну адміністрацію. Поділ буде... здійснений за національним принципом..., у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) і Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках рейхскомісарів...» [6, с. 493 – 494].

Фюрер як головнокомандувач вермахту, брав на себе такі завдання: експлуатацію рейхскомісаріатів і охорону їх економічних ресурсів для потреб німецької економіки; експлуатацію рейхскомісаріатів для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКХ; військову охорону всієї території.

Директива ОКВ, також, визначала повноваження Г. Гімmlера на окупованій території Сходу. Зокрема, зазначалося, що «у зоні бойових дій військ рейхсфюрер СС матиме за дорученням фюрера спеціальні завдання щодо підготовки політичного управління, які впливають з остаточної боротьби двох протилежних політичних систем».

За іншим документом – розпорядженням Гітлера від 3 березня 1941 р. населення рейхскомісаріатів підлягало безпосередньому підпорядкуванню рейхсфюреру СС. В адресованій Гітлеру доповідній записці Гімmlер запевняв, що населення підкореного Радянського Союзу буде перетворене на «резервуар робочої сили, позбавленої власного керівництва і здатної щорічно постачати Німеччину необхідною кількістю сезонних робітників» [16, с. 87].

Плануючи створення політичної адміністрації для управління окупованими районами на Сході нацистське керівництво розмірковувало над тим, щоб утворити щось на зразок єдиного центру управління цими землями. Так, Розенберг пропонував створити спеціальний орган для координації дій на території СРСР. Завдання такої інституції він вбачав у тому, щоб забезпечувати важливі військові поставки з усіх окупованих областей на користь Рейху, розробку і вирішення важливих для всіх областей загальних питань, як, наприклад, виробництво нафти, вугілля, продовольчих товарів [15, с763 – 764].

До цієї пропозиції прислухалися і 20 квітня 1941 р. Гітлер проінформував Розенберга, що планує призначити його керівником німецьких окупаційних органів на території Радянського Союзу і назначив його «уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов'язаними зі східноєвропейськими областями» [17, с. 166]. Розенбергу фюрер доручив підготувати план політичної перебудови СРСР після його окупації вермахтом. Незабаром був підготовлений новий меморандум «Загальні інструкції для всіх рейхскомісаріатів окупованих східних територій», датований 8 травня 1941 р. Викладений у ньому план цілком відповідав вказівкам Гітлера і передбачав створення на окупованій радянській території чотирьох великих німецьких рейхскомісаріатів: Остланд (Прибалтика та Білорусія), Україна, Московія, Кавказ [4].

У меморандумі № 2 Розенберг конкретизував свої погляди на майбутнє окремих регіонів СРСР: «...Україна стане незалежною державою у союзі з Німеччиною...». У цьому чітко вимальовувався другий принцип політики Розенберга – диференційований підхід і окрема політика стосовно кожного регіону СРСР [15, с. 764].

Отже, за задумом А. Розенберга рейхскомісаріат «Україна» мав становити незалежний від Росії край з українським (бодай тимчасовим) урядом, але із забезпеченням німецького контролю у політичній, військовій і економічній сферах. Проте, під час обговорення цього проекту 9 травня 1941 р. Гітлер виступив проти надання Україні автономії [18, с. 412 – 413].

Територія рейхскомісаріату «Україна» мала включати, крім суто українських земель, Курську, Воронежську, Тамбовську, Саратовську області й простягтися аж до Волги (див. Додаток А). Тобто зайняти удвоє більшу територію, ніж УРСР у складі Радянського Союзу. Її територія мала становити 1,1 млн. км², а населення – 59,5 млн. чоловік [15, с. 764]. При цьому А. Розенберг зауважував, що було б передчасно казати, коли і як буде створена Українська держава [6, с. 94 – 95].

Пропагуючи власні ідеї 20 червня 1941 р. Розенберг зазначив: «Російське панування всюди царює сьогодні на Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання – забезпечити свободу українському народові... В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, – про це говорити сьогодні немає сенсу». Далі промовець зазначив: «Є ж відмінність отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів осіб, які з нами добровільно співпрацюватимуть, чи будемо змушені ставити за кожним селянином солдата» [15, с. 764].

Таким чином, до нападу на Радянський Союз деякі керівники Третього рейху висловлювали певну готовність до співробітництва з населенням національних республік СРСР, щоб забезпечити стабільність запроваджуваного «нового порядку».

Автором іншої концепції політики на Сході був Г. Гімmlер. Ще 28 травня 1940 р. він подав доповідну записку Гітлеру, в якій говорилося: «При поводженні з місцевим населенням східних областей ми повинні встановити своє відношення до них, тобто поряд з поляками і євреями ми повинні подумати про українців, білорусів, гораків, лемків та кашубів...

...Ми вкрай зацікавлені в тому, щоб ...не об'єднувати народи східних областей, а навпаки – дробити їх на можливо дрібніші гілки і групи... Ми не маємо наміру прагнути до... прищеплення їм національної свідомості.

Вже через декілька років... поняття «кашуби» повинне стати невідомим... Я сподіваюся, що нам вдасться повністю знищити поняття «євреї»... Більше часу буде потрібно для того, щоб на нашій території зникли такі народності, як українці, гораки і лемки...» [19, с. 59 – 60]. До цього слід додати, що Гімmlер, як і Розенберг підкреслював зацікавленість у дезінтеграції Радянського Союзу.

Що стосується А. Гітлера то, можливо, в період 1940 – початку 1941 р. він ще остаточно не визначився щодо політики на Сході. Принаймні, ідеї Розенберга спочатку не відкидалися. Так, в процесі розробки плану «Барбаросса» 18 грудня 1940 р. фюрер дав такі інструкції: «Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди...». Він говорив про необхідність знищення єврейсько-більшовицької інтелігенції, а головне – організацію «соціалістичних» держав, залежних від Німеччини. Військові, на думку фюрера, з цими завданнями впоратися не могли. До проекту директиви були внесені

зміни: йшлося про функціонування імперських комісарів, політичне завдання яких мало полягати у швидкому формуванні нових державних утворень [15, с. 764 – 765].

Проте, кампанія на Заході завершилася блискавичною перемогою. Початок війни з СРСР також був вражаюче успішним. На тлі цих подій політична «обережність» Розенберга видавалася непереконаливою.

Отже, експансіоністські прагнення Німеччини щодо України мали доволі давню історію. Проте, лише з приходом до влади нацистів вони приймають конкретне наповнення. Гітлер говорить про здобуття нової землі на сході Європи шляхом війни, про розширення життєвого простору для німців як народу вищої раси. Згодом все чіткіше вимальовується бажання фюрера встановити беззаперечну гегемонію над усією Європою і таким чином стати наймогутнішою державою світу. Для реалізації цього плану Гітлеру потрібні були всі ресурси європейського континенту й особливо України. Їй відводилася роль житниці і джерела сировини не тільки для Німеччини, а й для всієї Європи. Так, завоювання України стало частиною великих амбіційних планів нацистської Німеччини. В той же час серед керівників Третього рейху точилися дискусії щодо характеру політики на Сході та політичного майбутнього підкорених народів. У цьому спорі перемогла лінія, яка категорично заперечувала визнання прав і свобод місцевих народів.

Зазіхання на українські землі мала не тільки нацистська верхівка Третього рейху. Плани експансії були вельми популярними в Бухаресті та Будапешті і заохочувалися Берліном.

Політику Румунії щодо Бессарабії та Північної Буковини у міжвоєнний період визначала пануюча олігархічна верхівка в особі Націонал-цараністської та Націонал-ліберальної партій, які розглядали українські землі як об'єкт геополітичних інтересів, що теоретично обґрунтовувалося в доктрині «Великої Румунії» (див. Додаток Б). Українське питання було частиною комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів політики Румунії, яка намагалася вирішити його шляхом денационалізації та румунізації, дотримуючись принципу мононаціоналізму [20, с. 15].

Зі свого боку, істотну роль у розробці геополітичних концепцій правлячих кіл Румунії напередодні Другої світової війни відіграли праці Іона Ністора «Румуни за Дністром», «Трансністрианські румуни», «Давність румунських поселень по той бік Дністра» [21]. Вони готували громадську думку до загарбання цих земель.

Проте, на початку 40-х років Румунія несподівано понесла територіальні втрати (див. Додаток В). На вимогу СРСР румунський уряд був змушений 28 червня 1940 р. прийняти умови евакуації власних військ з території Бессарабії та Північної Буковини, які визначила радянська сторона. Втім, це була не єдина погана новина для королівства. За Віденським протоколом від 30 серпня 1940 р. Румунія була змушена віддати Угорщині частину Трансільванії.

Невирішеність національної проблеми та її загострення напередодні війни з Радянським Союзом, передача Угорщині Трансільванії, а СРСР Бессарабії та Буковини, стало суттєвою перешкодою для «Великої Румунії». Територіальні втрати королівства призвели до глибокої кризи, що активізувало радикальні сили на чолі з Хорія Сімою та Йоном Антонеску, які зуміли у вересні 1940 р. встановити в країні націонал-легіонерський режим [20, с. 15].

Встановлення військової диктатури Й. Антонеску прискорило приєднання Румунії до держав «осі». «Реінтеграція» Румунією Бессарабії та Північної Буковини стала одним із основних пунктів політичної програми кондукетора (рум. *conducator* – лідер, вождь) Антонеску, який після приходу до влади взяв курс на зближення з Німеччиною, вбачаючи у цьому військово-політичному співробітництві можливість не лише повернути втрачені території, але й значно розширити кордони держави за рахунок анексії українських територій. Ця проблема стала об'єктом переговорів між Й. Антонеску та А. Гітлером ще до початку війни з Радянським Союзом.

Вже під час першої зустрічі Й. Антонеску з А. Гітлером, у листопаді 1940 р., обговорювалися питання, пов'язані з підготовкою до агресії проти СРСР, та участі Румунії у майбутній війні. Антонеску розуміючи, що проблема Бессарабії та Буковини не може бути розв'язана іншим шляхом, дав згоду на участь своєї країни у цьому конфлікті. 23 листопада 1940 р. уряд Румунії підписав Троїстий пакт. До травня 1941 р. між А. Гітлером та Й. Антонеску були погоджені всі питання спільних дій проти СРСР. Румунії, в разі перемоги у війні, було обіцяно Бессарабію, Північну Буковину та південні райони України [21].

Деякі конкретні обіцянки про територіальні винагороди для Румунії Антонеску одержав під час зустрічі з А. Гітлером, В. Кейтелем та А. Йодлем у Мюнхені 11 червня 1941 р. На цій зустрічі фюрер назвав дату нападу на СРСР і запропонував румунському колезі взяти участь у воєнних діях, на що той погодився. Німеччина була не проти передати Румунії не лише Бессарабію і Північну Буковину, але й українські території на схід від Дністра [20, с. 11]. Ці обіцянки румунський диктатор отримав після того, як заявив про свою готовність надати всі наявні ресурси для ведення війни з першого ж дня.

Утім, режим генерала Й. Антонеску поставив за мету не лише повернути втрачені у 1940 р. території, але й значно розширити кордони держави за рахунок анексії українських земель. Це бажання змусило румунського диктатора взяти курс на зближення з гітлерівською Німеччиною. Кондукетор вважав, що лише військово-політичне співробітництво з Третім рейхом допоможе втілити у життя ідею створення «Великої Румунії». Розгортання військових дій проти СРСР в червні – липні 1941 р. дозволило румунському керівництву приступити до реалізації омріяних планів.

Активну участь у загарбницькій війні на боці Німеччини взяли і тодішні правителі Угорщини. Ця країна, також, напередодні Другої світової війни була безпосередньо зацікавлена у перегляді кордонів України та перерозподілі її природних, земельних та промислових ресурсів. Вона намагалася повернути втрачені після Першої світової війни території, передусім Закарпаття.

У реалізації своїх планів Угорщина розраховувала, в першу чергу, на підтримку Німеччини. Регент угорської країни М. Горті вважав, що долю Європи будуть вирішувати великі держави. «У майбутній війні, – говорив він, – доля малих країн залежатиме не від дій їх армій, а від того, на чиєму боці вони виступатимуть» [22, с. 76]. В цьому контексті Угорщина планувала встановити союз з Третім рейхом, від якого прагнула підтримки в поверненні втрачених територій. У розпал «Чехословацької кризи» у серпні 1938 р. М. Горті здійснив візит до Німеччини. Під час бесіди із Гітлером він прагнув заручитися його підтримкою у справі повернення Угорщині Словаччини та Закарпаття. Угорській делегації натякнули, що підтримка

угорським намірам буде надана лише у разі, якщо Будапешт проводитиме політику, що відповідатиме планам і потребам Німеччини [23, с. 26].

З іншого боку, в Будапешті боялися, що вирішення питання приналежності Закарпаття на користь Угорщини може викликати конфлікт з Чехословаччиною, а також протест з боку Румунії та Югославії. Намагаючись демонструвати вдавану «незацікавленість» карпато-українським питанням», Гітлер насправді робив усе для того, щоб інші держави, тією чи іншою мірою заангажовані в українській проблемі, якнайвідвертіше розкрили свої позиції та наміри [24, с. 12].

Ще восени 1938 р. союзницею Угорщини виступила Польща, яка намагалася розв'язати свої територіальні прагнення за допомогою Румунії і за рахунок України встановити спільний польсько-угорський кордон [25, с. 45]. Варшава обіцяла підтримку угорських вимог на міжнародній арені. Польща, крім створення спільного польсько-угорського кордону, руками Угорщини прагнула ліквідувати загрозу поширення українського визвольного руху із Закарпаття на Західну Україну.

У цих складних умовах 8 жовтня 1938 р. уряд Чехословацької республіки надав Закарпаттю автономію. Було утворено перший автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм. 10 жовтня празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох суб'єктів – Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі [23, с. 26 – 27].

Проте, 26 жовтня 1938 р. А. Бродія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром Підкарпатської Русі обрано Августина Волошина. Після цього діяльність уряду набула чіткої української спрямованості. У відповідь почався масовий перехід галицьких, а іноді й наддніпрянських українців через кордон для допомоги в розбудові нової держави.

Польща і Угорщина вороже зустріли появу української автономії. Угорщина відверто прагнула анексувати ці землі, а польський уряд був категорично проти створення української державності в будь якій формі, так як вбачав у цьому загрозу своєму пануванню в Західній Україні, населення якої могло наслідувати приклад закарпатських братів [26, с. 4]. Поява української автономії активізувала угорське та польське зближення.

Польща разом з Угорщиною почали проводити спільну терористичну діяльність на Закарпатті. Ще 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Бела Імреді доручив колишньому міністру внутрішніх справ Міклошу Козмі сформувати диверсійні загони для підривної діяльності на землях Закарпаття. Була створена «гвардія обідранців» – «сабатчапат» у складі 600 чоловік. Поява угорських терористів на Закарпатті була зафіксована у першій половині жовтня 1938 р. [27, с. 99–100]. На території краю вони нерідко діяли спільно з поляками [28, с.42]. Угорські та польські диверсанти тероризували місцеве населення, що завдавало великої моральної та матеріальної шкоди Карпатській автономії. Майже після кожного нападу були людські жертви [27, с. 104].

Плани Угорщини щодо Закарпаття були підтримані іншим союзником Німеччини – Італією. Восени 1938 р. Угорщина активізувала переговори з Італією та просила її підтримки. У Будапешті знали, що Рим боїться зміцнення впливу Німеччини в Центральній Європі [29, с.62]. Тому, прагнучи утримати на своєму боці Угорщину і зберегти видимість впливу на події в Центральній Європі, Італія підтримала угорські претензії на Закарпаття [30, с.192].

Проте, після Мюнхенської кризи стало очевидним, що будь-які зміни в Центральній-Східній Європі неможливі без узгоджень з Німеччиною. Так, звертаючись до останньої уряд Польщі порушував питання про ліквідацію української автономії в ЧСР. Наприкінці жовтня 1938 р. польський посол у Берліні Ю. Ліпський на переговорах з очільником німецького МЗС Й. Ріббентропом заявив, що Польща очікує ліквідації Карпатської України як гнізда українського сепаратизму й тероризму, спрямованого насамперед проти Польщі.

Утім, в жовтні 1938 р. в Берліні вважали за доцільне залишити Карпатську Україну як незалежну державу аби уникнути встановлення спільного польсько-угорського кордону. Німецькі дипломати побоювалися, що поява такого кордону призведе до створення між Варшавою та Будапештом антинімецького військового союзу із можливим приєднанням до нього інших держав.

У свою чергу в Будапешті дійшли висновку, що без згоди Німеччини не вдасться вирішити питання спільного угорсько-польського кордону. Доказом цього стали жовтневі переговори в Комарно та німецько-італійський перший Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. про територіальні претензії Угорщини до Чехословаччини. Це дійство було організоване і проведене міністрами закордонних справ Німеччини (Й. Ріббентроп) та Італії (Галеаццо Чіано).

За рішенням арбітражу Угорщині було передано 12 % території і 97 населених пунктів Закарпаття, у тому числі міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, стратегічна залізниця і родючі низові землі (див. Додаток Г). Як наслідок, порушились економічні зв'язки, комунікації, людські взаємини в краї, що до цього був єдиним цілим.

Незважаючи на складну міжнародну ситуацію уряду Волошина вдалося здійснити колосальний політичний і соціально-економічний прорив. Почалася підготовка переходу від широкої автономії до самостійної держави. 30 грудня 1938 р. уряд А. Волошина затвердив назву української автономії – Карпатська Україна [26, с. 4].

Домагаючись усієї території Карпатської України, прихильники Горті запланували на 20 листопада 1938 р. військову інтервенцію на землі Закарпаття, прагнучи таким чином поставити гітлерівців перед фактом перерозподілу закарпатських земель [31, с.59]. Однак Німеччина та Італія, не дозволили реалізувати цей план. Берлін дав чітко зрозуміти, що справа угорсько-польського кордону може бути вирішена тільки з його дозволу. 21 листопада 1938 р. німецький посланник у Будапешті Ердмансдорф вручив міністру закордонних справ Угорщини К. Канья ноту протесту і заявив, що Німеччина забороняє військові акції проти Закарпаття [30, с. 214].

Ці події позначились на внутрішньополітичній ситуації в Угорщині. Міністр К. Канья пішов у відставку. Його місце зайняв відомий своєю пронімецькою орієнтацією Іштван Чакі. Після цього Угорщина активізувала свої дії щодо приєднання до Антиконтинентального пакту і виходу з Ліги Націй. І. Чакі пішов також на охолодження стосунків з Польщею [31, с. 64].

Тріумфом української державності стали вибори до крайового Сойму 12 лютого 1939 р., в яких узяло участь 92,5 % населення. Партія Українське національне об'єднання здобула перемогу (92,4 % виборців проголосувало за її список), що підтвердило факт широкої суспільної підтримки української державотворчої акції на Закарпатті в 1938 – 1939 рр. [26, с.4]. Однак міжнародні

події перешкодили нормальному розвитку Карпатської України.

На початку 1939 р. посилюються угорські диверсійні акції в Закарпатті. Так, 6 січня 1939 р. угорські військові частини перейшли кордон у районі Мукачева й вели бій з оборонцями Карпатської України [32, с.79]. Бої в передмісті продовжувалися 7 і 8 січня. З обох сторін у них взяли участь регулярні війська з артилерією і танками.

На той момент уряд Угорщини зрозумів, що без союзу з Німеччиною неможливо отримати повний контроль над Закарпаттям. Тому 12 січня 1939 р. І.

Чакі заявив, що Угорщина готова приєднатися до Антиконтинентального пакту. 16 січня міністр закордонних справ Угорщини зустрівся в Берліні з Гітлером. Фюрер пообіцяв вирішити карпато-українське питання на користь Угорщини за умов, якщо остання чітко виконає берлінські інструкції [30, с. 219]. Бухарест продовжив терористичну діяльність в Закарпатті. Була відновлена економічна блокада української автономії. Вона стала нестерпною для українського населення краю, зважаючи на те, що були втрачені найбільші закарпатські міста, через які, до того ж, проходила залізниця [33, с.281].

До того ж, у політиці Угорщини з'являється нова стратегія. Її політики розробили план інкорпорації Карпатської України до складу Угорщини, використовуючи принцип національно-територіальної автономії. Ця ідея була запропонована керівнику Карпатської України А. Волошину, але він її відхилив, бо був упевнений у підтримці Німеччини [32, с.84]. Крім цього угорці розгорнули широку пропагандистську кампанію серед українців Закарпаття. Була запущена чутка про те, що 12 лютого 1939 р. під час виборів до карпато-українського Союму відбудуться заворушення і Угорщина змушена буде втрутитися, щоб «захистити» місцевих угорців. Про це заявив угорський посол у Берліні під час зустрічі з Гітлером, на що останній різко відповів: «Угорщина повинна дотримуватися віденського арбітражу» [30, с. 224].

Не зважаючи на це угорська пропаганда продовжувала заявляти про нежиттєздатність Закарпаття поза межами Угорщини. Угорське радіо розповсюджувало плітки про повстання і заворушення проти уряду Волошина [27, с. 113]. Через пресу та радіопередачі Карпатській Україні обіцяли автономію в угорській державі, сприятливі умови розвитку культури, мови, свободи віросповідання, доводили неспроможність «створення Великої України». В той час угорський уряд, для притягнення до себе українського електорату Закарпаття, заборонив в цьому регіоні будь-які терористичні акції [22, с. 77].

Автономна частина України, незалежно від того, у якій вона була б державі, фіксувала українську незалежність, що не влаштовувало Польщу [22, с. 79]. Шляхи Угорщини та Польщі все більше розходилися. 1 лютого 1939 р. міністр І. Чакі доручив угорському послу в Берліні Д. Стояї повідомити нацистське керівництво, що «у випадку ліквідації русинського питання» Угорщина буде оберігати німецькі інтереси в тому районі [31, с.71]. 24 лютого 1939 р. Угорщина офіційно стала членом антиконтинентального пакту.

11 березня 1939 р. уряд Німеччини направив до Будапешту ноту, в якій вказувалось, що після окупації Угорщиною Карпатської України економічні та політичні інтереси Німеччини в цьому регіоні повинні бути захищені [30, с. 226 – 227]. Ця вимога була прийнята угорським урядом. 12 березня Гітлер викликав до себе угорського посланника в Берліні і наказав, щоб Угорщина негайно готувалась розпочати окупацію Карпатської України. Гітлер попередив, що діяти слід швидко,

оскільки на Закарпаття претендують і інші країни.

Далі події почали стрімко розгортатися. 15 березня 1939 р. Союз Карпатської України розпочав у Хусті свою роботу і проголосив незалежність республіки, яку очолив Президент, обраний Союзом. Ним став Августин Волошин. Державною мовою Карпатської України визнавалась українська, а кольори державного прапора – синьо-жовті [34, с.295] (див. Додаток Д).

В цей же день угорські війська розпочали інтервенцію на територію Закарпатської України. Почалися збройні сутички між карпатськими січовиками і регулярним угорським військом. Керівництво Карпатської України повідомило Берлін про проголошення незалежності та попросило підтримки [35, с.12]. Однак німецький уряд повідомив, що не радить українцям виступати проти угорських військ [6, с. 68]. Тим часом карпато-український уряд оголосив загальну мобілізацію. Українці вирішили чинити опір. За різними підрахунками в боях загинуло від 2 до 5 тис. захисників Карпатської України [28, с. 46].

Таким чином Угорщина, яка добивалась анексії Карпатської України протягом 1938 р., отримала її, підписавши Антикомінтернівський пакт і, таким чином, потрапила під вплив Німеччини (див. Додаток Е)

Ще раз розіграти «українську карту» намагалася Німеччина у своїй грі з Польщею. Використовуючи українську проблематику, Гітлер прозондував ґрунт щодо можливої німецько-польської співпраці на базі Антикомінтернівського пакту. Однак, Польща відкинула німецькі пропозиції щодо будь-яких спільних військових об'єднань. У Варшаві довгий час були переконані: єдиним предметом розходжень з Німеччиною є питання про Данциг, варто Польщі тут поступитися, як Гітлер укладе з нею союз проти СРСР і в будь-який зручний для неї момент сприятиме антирадянській війні та розширенню Польщі через загарбання радянської України [36, с.12].

Спостерігаючи за реакцією західних держав щодо «європеїзації» українського питання лідери Третього рейху зробити висновок, що ці країни ладні примиритися з німецькою експансією на Схід під гаслом розв'язання української проблеми. З іншого боку, СРСР не буде противитися німецькому руху на Захід за умови, що Гітлер не буде порушувати українське питання [24, с. 27].

У березні 1939 р. лідери Третього рейху, накресливши напрямок майбутньої експансії – Захід, ще остаточно не визначили місця й ролі Польщі та СРСР: бути їм союзниками чи ворогами. І тут знову могло стати у пригоді українське питання, що було «ахіллесовою п'ятою» обох держав.

У другій половині березня, під час зустрічі польського посла Ю . Ліпського з Й. Ріббентропом, останній знову висунув ультиматум Польщі. 26 березня 1939 р. Варшава офіційно його відхилила [37, с. 110]. Небажання поляків йти на територіальні поступки не зупинило німецьку експансію. У Берліні вирішили перед ударом на Захід розгромити Польщу. 3 квітня визначено термін нападу на Польщу – не пізніше 1 вересня 1939 р. 11 квітня був затверджений план нападу на Польщу – план «Вайс».

У якості союзників в боротьбі з Польщею Третій рейх спочатку планував використати українців. При цьому німецькі дипломати та спецслужби докладали всіх зусиль для того, щоб «конфлікт із Польщею був викликаний не з боку Німеччини», а українським повстанням у Галичині та на Волині.

З метою активізувати український антипольський рух у Західній Україні представники абверу зав'язали контакти із лідером ОУН А. Мельником і зуміли переконати його в необхідності координувати зусилля ОУН із Німеччиною. Співробітники Абверу наголошували на тому, що «здача» Угорщині Закарпаття була лише тактичною поступкою, необхідною для майбутнього відродження української державності на більшості територій України.

Німці і зв'язані з ними українські діячі, за мовчазною згодою угорської окупаційної влади почали використовувати територію Закарпаття для підготовки військової та пропагандистської акції проти Польщі. Німецьке консульство у Хусті, кероване Г. Гоффманом, стало осередком пропагандистської організаційної та шпигунської діяльності, що була спрямована проти Польщі [38, с.183].

22 квітня 1939 р. шеф V Відділу Угорського Генштабу генерал Гомлок зустрівся у Відні з шефом абверу адміралом Канарісом. Німецька сторона висунула комплекс вимог щодо українців. Угорщина не повинна була ув'язнювати або видавати полякам полонених вояків Карпатської січі. Вона мала забезпечити українцям культурні та релігійні права, а також дати можливість українській інтелігенції, що емігрувала до Німеччини, повернутися на Закарпаття і вільно там працювати. Канаріс вимагав відкриття двох короткохвильових радіостанцій у Будапешті та Хусті для ведення пропаганди на українських теренах, а також висилання звідти спеціальними аеростатами пропагандистських листівок, які готував абвер. Планувалося створити центр, у якому спецслужби розгорнули б підривну діяльність на Україні. Люди, що мали займатися цією роботою (українські втікачі) отримали б угорські паспорти. В обмін на це німецька сторона висловила готовність гарантувати «остаточну приналежність Карпатської України до Угорщини – навіть у випадку створення української держави» [39, с.68 – 69].

Крім того, велика кількість членів Карпатської січі була переправлена в Німеччину, де їх розмістили в спеціальних таборах [40, с.219]. Переїзд січовиків тривав кілька наступних місяців [41, с.89]. В таборах українці проходили спеціальну військову підготовку для диверсійної роботи проти Польщі. Крім того, у Німеччині готували українські кадри, які мали хист до агітаційної роботи [38, с. 183], їх планували використати у пропагандистській антипольській кампанії, яка почала набирати оберти після затвердження плану «Вайс».

На перший план було поставлено тезу «Польща – мозаїчна держава» та завдання таврувати політику терору, здійснювану Польщею щодо національних меншин. Ця кампанія мала вплинути на світову громадськість і польське населення, домогтися розколу польської нації та інсценізувати повстання проти політичного керівництва. У Східній Галичині потрібно було підготувати українців до виступу проти Польської держави і у відповідний момент штовхнути його на повстання, яке б підтримали українські військові загоны, добре вишколені на території Третього рейху [42, с.363–364]. Вогнище нестабільності в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах.

До підготовки повстання були підключені різні відомства. Найбільш інтенсивну діяльність розгорнув абвер. Його представники визволили з угорського

полону 400 карпатських січовиків. 15 серпня 1939 р. керівництво Абверу отримало дозвіл на створення з колишніх січовиків український диверсійний загін під кодовою назвою «*Berg-Bauernhilfe*» («Допомога горян»). Підготовкою загону займався Абвер-II [23, с. 32].

Головне завдання, що ставив перед собою цей відділ – знищення на території майбутнього противника важливих сировинних і промислових об'єктів, організація терористичних актів, нагнітання атмосфери нестабільності, інсценування повстань. В обов'язки відділу входила також організація «п'ятої колони», яка мала політично розкласти з середини майбутню жертву агресії [43, с.83]. У своїй діяльності абвер спирався на ОУН, з якою з 1938 р. налагодив тісний контакт [6, с. 72].

Створений абвером Український Легіон із 200 осіб очолив полковник Р. Сушко, його формування стало важливим чинником тиску на Кремль для німецької дипломатії. Намагаючись використати українців у своїй політиці, нацисти водночас пильнували, щоб їхні ініціативи не вийшли із-під контролю. Через побоювання, що надмірний ентузіазм українських еміграційних кіл справді призведе до формування повноцінної української армії та нового проголошення української державності на руїнах Польщі, Берлін відкинув усі українські ініціативи. Загін Р. Сушка повинен був лише виконати свою обмежену місію – закинутий в Галичину Легіон мав спровокувати українське повстання, «на допомогу» якому прийшли б війська «Великої Німеччини».

Активну діяльність у цьому напрямку розгорнуло німецьке консульство у Львові, кероване Зеельсом. Ця установа залучала до співпраці, крім націоналістів, легальні українські партії та організації, що діяли на території Польщі [40, с.227].

Поляки з тривогою стежили за розгортанням українсько-німецьких зв'язків. У квітні 1939 р. в Берліні відбулася зустріч лідерів українського націоналістичного руху і німецьких представників. Українців запевнили, що лінія німецької політики щодо них не змінилася і німці й надалі підтримуватимуть прагнення українського народу до створення самостійної держави. Однак додали, що українці можуть розраховувати тільки на ті землі, які входять до складу Польщі та СРСР.

В той же час перспектива війни з Польщею і західними демократіями поставила перед Гітлером завдання – якимось чином нейтралізувати СРСР і примусити його не втручатися в європейський конфлікт. Лише так можна було виграти війну на Заході, не піддаючись загрози появи «двох фронтів». Ціна нейтралітету СРСР у 1939 р. для А. Гітлера була настільки високою, що він забув про свої власні слова: «більшовизм є прокляття і злочин проти всього людства», що будь-який союз Німеччини з СРСР – ...є цілковито неможливим і що «не можна перемогти диявола з допомогою Вельзевула» [3, с. 579 – 580].

Перші позитивні сигнали до Москви були відправлені 30 січня 1939 р. Виступаючи у рейхстазі з нагоди чергової річниці приходу до влади, Гітлер не висловив ворожості щодо СРСР. Натомість наголосив на поверненні Німеччині її колишніх африканських колоній і про необхідність створити в Африці німецький «життєвий простір». Продемонструвавши Кремлю зміну своїх пріоритетів і натякнувши на можливість порозуміння, лідер нацистів очікував від лідера більшовиків відповіді.

Для відповіді Німеччині Й. Сталін обрав найвищу трибуну – XVIII з'їзд ВКП(б). 10 березня 1939 р. у своїй доповіді у розділі «Міжнародне становище Радянського Союзу» Сталін чітко вказав, що є найбільшим подразником у німецько-радянських стосунках: «Характерним є той шум, який підняла англо-французька і північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоті кричали, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони вже тепер мають в руках так звану Карпатську Україну..., що німці не дали, як весною цього року, приєднати Радянську Україну..., до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей... шум мав своєю метою підняти люту Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав» [44].

Сталін також наголосив на тому, що саме у Франції, Британії та США очікують «походу Гітлера» на Радянську Україну і розглядають війну Німеччини проти СРСР як плату за згоду Заходу приєднати до Рейху Судети і знищити Чехословаччину.

Фюрер одразу оцінив ситуацію. Проблема Карпатської України була основною перешкодою на шляху до радянсько-німецького порозуміння. 10 березня 1939 р. виступив Сталін, а 14 березня угорські війська з благословення Гітлера атакували Закарпаття. Так, «українську проблему» черговий раз принесли в жертву геополітичним інтересам могутніх європейських гравців.

16 квітня 1939 р. в Римі відбулася зустріч Герінга і Муссоліні, де обговорювалась можливість зближення між Антикомінтернівським пактом та СРСР. Муссоліні не заперечував проти такого розвитку подій. Однак відзначив, що його уможливить лише відмова Гітлера від України. Герінг запевнив, що фюрер не має на Україну жодних посягань [45, с.3].

Таким чином, з другої половини квітня 1939 р. у Берліні почали розробляти плани зближення з СРСР. Одним із шляхів до нього могло стати українське питання, яке, як засвідчили події навколо Карпатської України, дуже турбувало Радянський Союз. У цей час німці почали згортати співпрацю з українцями. Саме у другій половині квітня з польського консульства у Берліні до Варшави надійшло повідомлення: «Німці більше українських втікачів не приймають». З Відня польський консул 25 квітня інформував: «Принаймні назовні українське питання втратило значення і актуальність» [38, с.185].

Прикладом політичної обережності Німеччини щодо українського питання стало розпорядження державного секретаря протекторату Богемії і Моравії Франка, в якому зазначалося, щоб в українській пресі та радіо на території протекторату не зв'язувати українське питання з Німеччиною, а порушувати його як самостійну справу [46, с.243].

Отже, до кінця квітня 1939 р. українське питання у Берліні розглядали під кутом зору розгрому Польщі. Потім, з початку травня воно стало предметом торгів з Радянським Союзом. Українське повстання в Галичині, яке нацисти планували використати як привід для вторгнення у Польщу, було поставлено ними у пряму залежність від позиції СРСР. 2 травня Й. Ріббентроп повідомив, що українська акція в Польщі не відбудеться, якщо буде повністю усунена небезпека нападу з боку СРСР [47, с.16].

9 травня 1939 р. тимчасовий повірений у справах СРСР в Німеччині Г. Астахов зустрівся з заступником заввідділом преси МЗС Німеччини Б. Штумом.

Останній доводив, що німецька політика щодо СРСР змінилася на краще: «Ліквідація Карпатської України хоча зроблена не безпосередньо заради СРСР, але була б немислима, якби Німеччина мала наміри здійснити експансію в напрямку України» [48, с.465]. Подальші події показали, що розпочалося повільне зближення Німеччини та Радянського Союзу.

30 травня 1939 р. статс-секретар МЗС Німеччини Е. Вайцзекер, зустрівся з Г. Астаховим і вказав на зміни, які відбулися стосовно СРСР. Він зазначив, що на шляху нормалізації відносин існує чимало перешкод. Вайцзекер зазначив, що міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек приклав до цього руку, говорячи про створення під німецькою егідою Великої України, в яку б увійшли землі, що перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини. Німецький дипломат підкреслив, що всі ці чутки цілком спростовує доля Карпатської України [49, с. 406]. Радянській стороні дали зрозуміти, що українське питання не перешкодить німецько-радянському зближенню.

Отже, розуміючи ключове значення України для СРСР, Третій рейх на початковій стадії переговорів, акцентував увагу на незацікавленості щодо неї. За умов прихильного ставлення СРСР Гітлер відмовився б від плану організації українського повстання в Польщі і намагався приглушити значимість українського питання.

Однак тоді у Кремлі не вважали за потрібне робити якісь кроки назустріч. Було незрозуміло, що Гітлер може запропонувати Сталіну. Запевнення німецької сторони, що вона не зацікавлена в українському питанні виявилось замало. Москва хотіла більше, але не поспішала конкретизувати свої вимоги, справедливо вважаючи, що чим більше її будуть вмовляти, тим більші дивіденди вона отримає.

Таким чином, навесні 1939 р. українське питання у міжнародній політиці пройшло два етапи. Після ліквідації Карпатської України, українська проблема відійшла в тінь європейської політики. Вона знову стала актуальною в травні 1939 р., у зв'язку з підготовкою Німеччини до нападу на Польщу. Третьому рейху був потрібен нейтралітет Радянського Союзу, і тому він використав українське питання як запрошення до переговорів із СРСР і перетворив його на предмет торгу. В той же час підготовка українського повстання перейшла в стадію суворой конспіративності, що давало нацистам ширші можливості для дипломатичних маневрів.

На початку літа 1939 р. СРСР балансував між двома воєнно-політичними блоками. На переговорах із Заходом умовою їх успішного завершення радянський уряд поставив позитивну відповідь на «кардинальне питання» – пропуск радянських військ через польську та румунську території на випадок німецької агресії. Знаючи негативну позицію Польщі та Румунії, Сталін міг розраховувати тільки на те, що під тиском Великої Британії та Франції ці країни змінять свою точку зору. Москва бажала, щоб західні демократії визнали амбіції СРСР як великої держави зі своїми геополітичними інтересами в Європі і дали їй таку саме свободу дій у Східній Європі, яку рік тому отримав у цьому регіоні Берлін [50, с.13]. Однак Захід не

захотів піти назустріч Сталіну в цьому питанні.

Водночас Німеччина давала зрозуміти, що готова врахувати радянські інтереси в Європі. Зокрема, 26 липня 1939 р. співробітники німецького МЗС вперше натякнули Г. Астахову про потребу відновити взаємовигідні стосунки, на перепоні яким не стане ані проблема Прибалтики, ані «українське питання». 2 серпня 1939 р. Й. Ріббентроп особисто спілкувався з радянським представником і запевнив, що Німеччина «прихильно ставиться до Москви». У разі прихильності Кремля до Німеччини Ріббентроп обіцяв, що всі проблеми між Балтійським та Чорним морем будуть вирішуватися Берліном спільно з Москвою. Стосовно Польщі Ріббентроп натякнув на можливість спільного вирішення долі цієї країни і запропонував аби СРСР отримав у своє підпорядкування східну частину польської держави, тобто території Західної України та Західної Білорусії [23, с. 33 – 34].

Добре розуміючи побоювання Німеччини і її бажання уникнути війни на два фронти 12 серпня 1939 р. новий радянський нарком закордонних справ В. Молотов повідомив через Астахова, що радянський уряд готовий вести переговори з Берліном. 15 серпня 1939 р. Й. Ріббентроп передав через німецького посла в Москві Ф. Шуленбурга своє особисте звернення до В. Молотова. Справжнім автором послання був А. Гітлер. У ньому фюрер переконував радянський уряд у тому, що між німецьким національним соціалізмом і радянським соціалізмом є надзвичайно багато спільного, а причиною непорозуміння є намагання «західних капіталістичних демократій» їх розсварити [23, с. 34]. У посланні стверджувалося, що нацисти готові спільно з комуністами розв'язувати всі проблеми у Східній Європі.

З 16 серпня 1939 р. між представниками німецького та радянського МЗС розпочалися переговори. 19 серпня 1939 р. представники Німеччини та СРСР підписали надзвичайно широкий економічний договір. Того ж дня В. Молотов передав до Берліну проект пакту про ненапад між двома країнами. Угода про ненапад гарантувала Гітлеру спокій на східних кордонах Німеччини і дозволяла, «не озираючись», воювати з Польщею, Францією та Британією [23, с. 34].

У Берліні із захопленням зустріли проект договору про ненапад і наполягали на скорішому підписанні цього документу. Радянський уряд погодився на приїзд фон Ріббентропа до Москви 23 серпня 1939 р.

У зазначений день до радянської столиці прибув міністр закордонних справ Німеччини. Окрім Й. Ріббентропа до складу німецької делегації входили: Фрідріх фон дер Шуленбург, радник Фрідріх Гаус та перекладач Густав Хільгер. З радянського боку окрім В. Молотова та перекладача В. Павлова, був присутній Й. Сталін. Переговори завершилися підписанням «пакту Молотова-Ріббентропа». Термін дії угоди – десять років із автоматичним продовженням на п'ять років у разі, якщо жодна зі сторін його завчасно не денонсує. Обидві держави зобов'язувалися утримуватися від будь-яких насильницьких дій у розв'язанні двосторонніх конфліктів, висловлювали готовність не підтримувати третіх держав у разі нападу на якусь із договірних сторін. Будь-які непорозуміння повинні були вирішуватися шляхом мирних переговорів і взаємних погоджень.

Загалом у самому факті підписання договору про ненапад не було нічого надто неординарного чи протиправного, якби разом із договором не було укладено таємний додатковий протокол. Документ передбачав розмежування сфер впливу сторін у Східній та Центральній Європі, грубо порушуючи суверенітет і територіальну цілісність низки незалежних держав. Радянська сфера впливу

охоплювала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію та східну частину польської держави. На радянському боці, окрім українських і білоруських етнічних земель, опинилися Люблінське та частина Варшавського воєводств, заселених головним чином поляками [23, с. 39].

Отже, відбувся поділ сфери впливу в Європі між двома країнами, що дозволило Гітлеру уникнути війни на два фронти, а Сталіну інкорпорувати ті українські землі (і не тільки українські), що раніше знаходилися поза межами СРСР. При цьому, крім територіальних надбань, Радянський Союз вперше отримав визнання своїх інтересів у Східній Європі зі сторони іншої європейської держави.

Уклавши угоду з Сталіним, нацисти знову «заховали до рукава» українську карту. Легіон Р. Сушка було заборонено використовувати під час бойових дій. До 1 вересня 1939 р. німці більше не згадували про «українську проблему» – у Берліна був новий, набагато вигідніший союзник, з яким розраховалися західноукраїнськими землями.

Отже, українське питання посіло чільне місце у німецько-радянських переговорах. Спочатку Німеччина планувала залишити за собою землі, що входили колись до складу Австро-Угорщини, згодом Галичину виставили на торги «в порядку дискусії». Галичина, як з геополітичних, так і з стратегічних міркувань, була однаково потрібна обом сторонам. Оскільки Сталін був у вигіднішому становищі, то саме він і здобув українські землі [50, с.14].

Розпочинаючи військові дії проти Польщі, СРСР також використав українське питання для прикриття своїх стратегічних цілей. Більшовицький похід на захід і приєднання нових територій подавалися радянською пресою як захист «єдинокровних братів-українців». Черговий раз СРСР використав українське питання під час радянсько-німецьких переговорів з приводу підписання договору про дружбу і кордон (28 вересня 1939 р.). Радянське керівництво відмовилося віддати українські землі по верхній течії Сяну Німеччині, аргументуючи це турботою про інтереси українців (див. Додаток Ж). Послідовно добиваючись поступок із німецького боку в питанні української території, Сталін розглядав український народ виключно під кутом зору геополітичних зацікавлень Кремля.

Таким чином, після нападу Німеччини на Польщу українське питання було важливим чинником німецько-радянських переговорів у процесі виконання пакту Молотова-Ріббентропа, а також підписання договору про дружбу та кордон. «Українська карта» стала істотним засобом у руках Гітлера, з метою прискорення військового виступу Радянського Союзу проти Польщі, він погрожував повернутися до проблеми створення «Галицької держави».

Крім Німеччини, на різних етапах українською проблемою цікавились, насамперед, Польща, Угорщина та Румунія, до складу яких входили певні українські території. Якщо Угорщина прагнула анексувати Закарпаття та встановити спільний польсько-угорський кордон, то в Польщі та Румунії були занепокоєні можливістю реалізації планів Німеччини щодо створення Великої України за рахунок окупованих ними земель. Західні держави – Велика Британія та Франція, розглядали Україну виключно з позиції спрямування агресії Німеччини на схід, проти СРСР та реалізації своїх геополітичних цілей.

2.2. Адміністративний поділ захоплених українських земель. Структура окупаційних органів влади

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Розпочалась Велика Вітчизняна війна. Найбільша частина німецьких сил – група армій «Південь» (складалася із трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи й мехкорпусу угорської армії) під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундштедта – мала захопити Україну. Початок війни виявився несприятливим для Червоної Армії. Унаслідок цього через чотири місяці від початку вторгнення німці окупували майже всю Україну. Завоювання України тривало до 22 липня 1942 р., коли радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської (нині – Луганської) області.

З перших днів війни вся повнота адміністративної влади на окупованих східних територіях належала командуванню збройних сил Німеччини, а також військовим Угорщини та Румунії на підконтрольній їм території. А. Гітлер своїм наказом про призначення командувачів збройними силами в новозайнятих східних областях від 25 червня 1941 р. надав командуванню вермахту відповідні повноваження. Зокрема у цьому документі зазначалося, що військові права і повноваження в новозайнятих східних областях належали командувачеві військами [51, арк.89]. Далі у наказі говорилося: «У новозайнятих східних областях командувачі збройними силами, як вищі представники збройних сил, виконують обов'язки військового начальника і територіального (місцевого) повноважного розпорядника. Командувачі збройними силами призначаються мною. Вони підпорядковані шефові верховного командування збройних сил і отримують від нього вказівки, згідно моїх директив» [51, арк. 95].

Далі в наказі визначалися обов'язки командувачів збройними силами на окупованих східних землях: «До обов'язків командувачів збройними силами входить внутрішня військова охорона області та протидія раптовій загрозі ззовні. Вони підтримують рейхскомісарів в їх завданнях – політичних і в справі управління, і представляють їм вимоги збройних сил, особливо відносно використання країни для постачання діючої армії».

Цей наказ поширював дію військового командування і на зону цивільної адміністрації: «Вимоги збройних сил в цивільній області, проводяться в дію рейхскомісарами. В разі небезпеки уповільнення [виконання цих вимог – *Т.І.*], командувачі збройними силами мають право, в цивільному секторі також, розпорядитися заходами, які необхідні для проведення військових завдань. Командувачі збройними силами можуть це право, тимчасово, покласти на місцевих командувачів. Дані на підставі цих повноважень, вказівки військових установ, мають перевагу перед усіма іншими розпорядженнями» [51, арк. 95].

Отже, щойно окуповані території України опинилися в зоні військового управління і підпорядковувалася військовій адміністрації (оперативна область). Ці землі за винятком питань економічної експлуатації, підпорядковувалися ОКХ. На чолі військової адміністрації стояв генеральний квартирмейстер сухопутних військ.

Ще на етапі розробки плану «Барбаросса» було вирішено відмовитись від створення єдиної системи окупаційної адміністрації. Згодом до проекту директиви були внесені зміни, які передбачали функціонування цивільних управлінських органів, адже, на думку А. Гітлера, військова влада не могла впоратись зі складними політичними завданнями [52, с.12].

Необхідність введення нового адміністративного поділу на окупованій території і напрямки діяльності окупаційної адміністрації були визначені Гітлером 16 липня 1941 р. в ставці ОКВ на нараді керівників Третього рейху. Фактично на цьому засіданні остаточно вирішувалася доля України та інших територій СРСР. У вступному слові фюрер заявив: «Тут принципово йдеться про те, щоб вправно розрізати велетенський пиріг з тим, щоб ми: по-перше, ним оволоділи; по-друге, ним керували; по-третє, його експлуатували» [53, с.177].

На нараді обговорювалися питання щодо колонізації частини українських земель. Після цього була піднята проблема територій між Дністром і Південним Бугом, які Гітлер пропонував передати Румунії як винагороду за участь у війні. Проти того, щоб віддавати румунам важливі з економічного погляду землі із великим портом в Одесі, виступили Розенберг і Герінг [23, с. 172]. Зрештою, Гітлер заявив, що не обіцяв румунам нічого конкретного, тому домовилися передати межириччя Дністра й Південного Бугу лише під тимчасове румунське управління з вирішенням остаточної долі цих земель після війни.

Останнім пунктом, що обговорювалося на засіданні 16 липня 1941 р., стало питання кадрове. Саме тут Гітлер прийняв рішення призначити Еріха Коха рейхскомісаром України, а не Росії, як планувалося раніше.

У контексті рішень щойно згаданої наради А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ «Про управління в новозайнятих східних областях». У § 1 цього документу зазначалося, що як тільки закінчувалися військові дії в новозайнятих східних областях, управління цими територіями переходило від військових установ до установ цивільного управління. Області, які згідно цього наказу, мали бути передані цивільному управлінню і термін, коли це повинно було статися, фюрер, визначав особливим наказом [51, арк.89]. Тобто, окуповані території, що перебували у зоні військового управління, з просуванням фронту далі на схід, поступово переходили в зону цивільного управління і підпорядковувалися цивільній адміністрації.

У § 2 наказу фюрера було сказано, що цивільне управління в східних областях, якщо ці області не включені в управління прикордонних з Німеччиною областей і в Генерал Губернаторство, у політико-адміністративному відношенні підкоряється рейхсміністерству окупованих східних територій (РМФДБО).

Згідно з § 4 міністерство очолив Альфред Розенберг, який до цього, з 20 квітня 1941 р., був уповноваженим фюрера у східноєвропейському регіоні [54, с. 91]. Місцем перебування рейхсміністра став Берлін [51, арк. 90].

В оперативних директивах для цивільного управління об'єднаних у т.зв. «Коричневу папку» у розділі де мова йшла про організацію управління в східних областях зазначалося, що рейхсміністру східних територій підпорядковані новозайняті східні області. За наказом фюрера він створює там цивільне управління. Він керує всім управлінням краю і є представником суверенітету Німеччини у східних областях [51, арк.7].

В оперативних директивах для цивільного управління визначалася і структура РМФДБО [51, арк.7]. Воно було розділене на наступні головні управління (відділи) та підвідділи: 1. Центральне управління (Відділ Z). До його складу входив зв'язковий ставки фюрера (Вернер Кьоппен) та зв'язковий ОКХ (Отто Бройтігам).

2. Головне управління I: Політика. На цей відділ було покладено завдання розробки політичних принципів і директив по управлінню окупованими областями. Його очолював Г. Лейббрандт, а потім Готтлоб Бергер. У березні 1944 р. Головне управління I було реорганізоване у Головний політичний штаб. Це управління поділялося на наступні відділи: Відділ 1 – Загальний; Відділ 2 – Остланд; Відділ 3 – Україна; Відділ 4 – Московія; Відділ 5 – Кавказ; Відділ 6 – Культура; Відділ 7 – Розселення; Відділ 8 – Преса; Відділ 9 – Молодь; Відділ 10 – Жінки.

3. Головне управління II: Адміністрація або Загальне управління. Ця установа займалася питаннями організації управління окупованими областями в усіх сферах діяльності. Його очолював Л. Рунне [55, с. 242]. Складалося управління з наступних відділів: Відділ 1 – Внутрішнє управління; Відділ 2 – Охорона здоров'я; Відділ 3 – Ветеринарія; Відділ 4 – Соціальна служба; Відділ 5 – Право; Відділ 6 – Фінанси; Відділ 7 – Наука; Відділ 8 – Інформатори.

4. Головне управління III: Економіка. Цей підрозділ координував організацію виробництва й використання промислової і сільськогосподарської продукції в окупованих областях. Очолював його Г. Шлоттерер. Це управління складалося з групи економічного співробітництва (Відділ 1 – Промисловість; Відділ 2 – Лісова справа; Відділ 3 – Робоча сила; Відділ 4 – Ціни; Відділ 5 – Транспорт) та групи продовольства і землеробства (Відділ 1 – Аграрна політика; Відділ 2 – Виробництво; Відділ 3 – Облік і контроль; Відділ 4 – Управління).

До складу РМФДБО входило і Технічне управління, яке структурно включало в себе групи, що відали загальними питаннями, водним господарством, будівництвом (промисловим, шляхів) та ін. На чолі його стояв Ф. Шютце [54, с.92]. Крім того існувало управління кадрів (керівник Сепвіц) [55, с. 242].

Заступником і постійним представником А. Розенберга на окупованій території був призначений Альфред Мейер. Серед відомих співробітників Східного міністерства були наступні чиновники: Вагнер (керівник відділу охорони здоров'я), Вільгельм (керівник юридичного відділу), Гунглер, барон Хардерс, Штольц, Лебек, Бервінкель, Діш, Герман [55, с. 243].

Проте, А. Розенберг був не єдиним керманічем, чия влада розповсюджувалася на східні території. Наказ Гітлера від 17 липня поширював на окупованих територіях і владу Г. Герінга, який з 29 червня 1941 р. займався економічним планом на чотири роки [6, с. 126]. У зв'язку з цим на території підпорядкованій А. Розенбергу перебували військово-господарські інстанції, підпорядковані рейхсмаршалу Герінгу. Керівництво економікою в окупованих областях здійснювалося штабом по управлінню економікою Ост.

Нарешті, згідно з наказом Гітлера «Про введення поліцейного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР» від 17 липня 1941 р. на рейхсфюрера СС Г. Гімmlера було покладено «поліцейське забезпечення східних територій». З ним міністерство А. Розенберга знаходилося у тісному контакті і фактично співуправляло. Гімmlер призначав головних фюрерів СС і поліції, які були вищими поліцейськими чиновниками в рейхскомісаріатах або, за узгодженням з військовою адміністрацією, у тилкових районах груп армій. Хоча фюрери СС і поліції формально підпорядковувалися рейхскомісарам або перебували в оперативному підпорядкуванні в командуючих тилковими районами груп армій, реальну владу над

ними мав тільки Гімлер. Цей останній факт означав, що поліцейська адміністрація діяла паралельно, і на однакових правах із цивільною й військовою адміністраціями [56, с. 32]. Крім того слід зауважити, що служби СС і поліції не обмежувалися виконанням своїх безпосередніх функцій, їхній вплив на захоплених територіях у ході війни постійно зростав.

Фактично на окупованих територіях встановлювалося тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімлер – за питання безпеки та знищення «небажаних елементів». Відомства усіх трьох нацистських керівників конкурували один із одним. У разі виникнення непорозумінь останнє слово залишалося за фюрером. З-під влади А. Розенберга була виведена ще низка сфер: мобілізація робочої сили на працю в Німеччину була підпорядкована Ф. Заукелеві, осередки пропаганди – Й. Геббельсові [57].

Таким чином, однією з особливостей німецької адміністративно-політичної системи на окупованій території України було те, що вона, не була однорідною. Її структура базувалася на реальній розстановці сил у нацистській Німеччині, де, не дивлячись на всю тоталітарність гітлерівського режиму, їх було як мінімум три. І кожна з цих сил претендувала на своє бачення «східної політики» Рейху. Після початку війни ця ситуація отримала своє віддзеркалення в співіснуванні на території України трьох окупаційних адміністрацій: цивільної, військової та поліцейської. Кожна з них була практично автономною і лише номінально підкорялася головній інстанції по проведенню окупаційної політики – імперському міністерству окупованих східних територій і його голові А. Розенбергу [58].

У наказі А. Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про управління новозайнятими східними областями» також йшла мова про адміністративно-територіальний устрій окупованих територій. Зокрема, у § 5 зазначалося, що підлеглі рейхсміністрові східні області розділяються на рейхскомісаріати [51, арк. 90].

В оперативних директивах для цивільного управління («Коричнева папка») зазначалося: «Кордони рейхскомісаріатів визначаються з політичних, народних (національних), господарських точок зору. Вони межують з кордонами області, які є підлеглими військовому командуванню» [51, арк. 7].

Рейхскомісаріати в свою чергу поділялися на генеральні округи (нім. *Generalbezirk*). Останні – на округи (нім. *Kreisgebiete*). Декілька районів могли утворювати головний округ (нім. *Hauptbezirk*) [51, арк. 90].

В оперативних директивах також зазначалося, що кордони генерального округу затверджуються, за пропозицією рейхскомісара, рейхсміністром зайнятих східних територій. Межі крейсгебітів також визначалися ним. Їх кордони, в окремих випадках визначав, за пропозицією відповідного генерал комісара, рейхскомісар. Крім того, рейхсміністр затверджував, за пропозицією рейхскомісара, утворення головних округів [51, арк. 8].

Відповідно до § 6 наказу А. Гітлера на чолі кожного рейхскомісаріату стояв Рейхскомісар (нім. *Reichskommissar*). На чолі генерального округу був Генеральний комісар (нім. *Generalkommissar*), кожний округ очолював Гебітскомісар (нім. *Gebietskommissar*). У разі утворення головного округу його очолював Гаупткомісар – головний комісар (нім. *Hauptkommissar*) [51, арк. 90]. Гітлер залишив за собою право

призначати рейхскомісарів і генеральних комісарів. Усіх інших чиновників міг призначати Розенберг.

Відповідно до § 8 наказу фюрера видання законів для підлеглих йому східних земель було обов'язком рейхсміністра А. Розенберга. Він міг передати повноваження на їх видання рейхскомісару, якщо якісь питання не врегульовані виданими рейхсміністром розпорядженнями [51, арк. 13].

Важливою фігурою на окупованих східних територіях був рейхскомісар. Йому належало все управління в підконтрольних йому областях в цивільній частині [51, арк. 91]. В «Коричневій папці» підкреслювалося, що рейхскомісар правив, за призначенням фюрера, зайнятими областями. Він контролював все німецьке цивільне управління, а також місцеве управління, в межах свого комісаріату [51, арк. 13]. Рейхскомісар був носієм влади Німеччини і керував по вказівках рейхсміністра зайнятих східних територій. В рамках цих вказівок він діяв під власну відповідальність [51, арк. 8].

Рейхскомісару підпорядковувалися генеральні комісари, гаупткомісари та гебітскомісари. В оперативних настановах також зазначалося, хто повинен допомагати рейхскомісару управляти підвладною територією: «Біля рейхскомісара знаходився, у якості радника по зовнішньополітичних питаннях, представник міністерства закордонних справ... Рейхскомісару безпосередньо і особисто підпорядкований вищий начальник СС і поліції. До рейхскомісара прикомандировані ще чиновник державних залізниць і державної пошти, які одночасно тримають безперервний зв'язок із транспортними та інформаційними установами командувача збройними силами» [51, арк.8 – 9].

Керівники головних відділів, підвідділів та референти, за пропозицією рейхскомісара призначалися і відкликалися рейхсміністром зайнятих східних територій. З керівників головних відділів рейхскомісар, з відома рейхсміністра, призначав одного своїм начальником штабу. Останній мав своїм завданням забезпечити безперебійну співпрацю окремих головних відділів і відповідав за внутрішній хід служби. З цією метою він вимагав від окремих начальників головних відділів, щоб вони постійно інформували його про свою роботу. Вищий начальник СС і поліції безпосередньо підкорявся рейхскомісару. Але начальник штабу і відносно нього користувався своїм правом на інформацію. Оскільки рейхскомісару потрібно було багато часу для виконання його обов'язків йому призначався рейхсміністром Розенбергом заступник [51, арк. 9].

Згодом, високі повноваження рейхскомісара були підтверджені телеграмою від 26 лютого 1942 р. із ставки Гітлера адресованою Е. Коху. У депеші говорилося, що висока посада рейхскомісара вимагає прийняття самостійних рішень [59, арк. 2]. Підкреслювалося, що прийняття таких рішень часто буває необхідним, оскільки складні стосунки в східних областях не завжди дозволяють добитися схвалення вищою владою рейху певних особливо термінових заходів. Наголошувалося, що рейхскомісари на своїй території вони проводять в життя політичні і політико-економічні установки рейху.

Наступною ланкою цивільної окупаційної адміністрації був генеральний комісар. Він управляв в своїх областях згідно загальних вказівок рейхсміністра А. Розенберга та розпоряджень рейхскомісара. Його установи мали таку ж структуру, як і в рейхскомісара [51, арк. 10]. Генеральний комісар не тільки вів управління

свого округу, але й спостерігав за роботою головного і обласних комісарів, а також місцевого управління [51, арк. 13]. З начальників головних відділів генеральний комісар, з відома рейхскомісара і рейхсміністра, призначав начальника штабу, який займав відповідне положення і мав відповідні права, як і начальник штабу рейхскомісара. Прикомандирований до генерального комісара начальник СС і поліції був підпорядкований безпосередньо йому, але начальник штабу і відносно нього мав право на інформацію [51, арк. 10].

Гебітскомісари, згідно вказівок генерального комісара і вищих установ, керували своїм округом (нім. *Kreisgebiet*) і спостерігали за місцевими нижчими установами. Гебітскомісару був безпосередньо підпорядкований начальник підрозділу поліції. Одного з своїх чиновників окружний комісар призначав, за згодою генерального комісара, своїм начальником штабу [51, арк. 10–11]. Перед гебітскомісаром стояли наступні завдання управління: а) поліцейські заходи; б) використання економічних сил округу для забезпечення армії і для цілей німецької військової економіки; с) охорона важливих військових і продовольчих запасів та всякого роду установ; d) сприяння у справі підтримки і відновлення річкового судноплавства, залізничного і поштового сполучення; е) постачання населення; f) спостереження за цивільним населенням, сприяння в обороні, залучення населення на службу; k) ліквідація існуючих організацій супротивника.

При цьому в оперативних директивах підкреслювалося, що доки продовжуються військові операції, найголовнішим завданням управлінських організацій є підтримка фронту. Усі, особливо господарські, сили мають бути використані для цього в першу чергу [51, арк. 19].

Як було сказано вище рейхсміністр східних територій міг, об'єднавши декілька округів в один головний округ, призначити за пропозицією рейхскомісара головного комісара (нім. *Hauptkommissar*). Останній повинен був стежити в доручених йому округах за правильним проведенням управління. Гаупткомісар міг вимагати від гебітс (окружних) комісарів надання звітів із усіх питань, давати вказівки по всіх керівних точках зору і, у виняткових випадках, давати їм розпорядження. Втім, в оперативних директивах зазначалося, що «з цим правом – давати розпорядження – треба обходитися обережно, оскільки головні комісари не повинні впроваджуватися між обласними і генеральними комісарами, як особлива інстанція. Про кожен випадок надання обласному комісару розпорядження слід повідомляти, з викладом причин, генерального комісара» [51, арк. 11].

В оперативних директивах зазначалося, що головні комісари, шляхом частих співбесід з гебітскомісарами, мали бути в курсі всіх важливих обставин, а також докладати генеральному комісару про свої спостереження. При цьому ділове листування мало відбуватися лише безпосередньо між окружним комісаром і генеральним комісаром. Про важливі розпорядження, що надходять гебітскомісарам від генерального комісара потім повідомляли гаупткомісара в копії. Відповідно належало поступати і при зворотному порядку – доповіді окружних комісарів – генеральному комісару.

У оперативних директивах підкреслювалося, що відповідальна посада гаупткомісара, як посада політична, вимагала глибокого відчуття політичної та господарської ситуації, заснованого на точному знанні умов підлеглої області. Як уповноважений генерального комісара – головний комісар у своєму окрузі був покликаний до того, щоб, у постійному і тісному спілкуванні з гебітскомісарами

полегшити їм зв'язок із генеральним комісаром і, таким чином, сприяти прискоренню ухвалення необхідних рішень, особливо таких, які виходять за межі одного округу. Також, у директивах висловлювалася впевненість, що при правильному розумінні і доцільному веденні справи, діяльність гаупткомісара буде сприяти тому, щоб окружним і генеральним комісарам надавати більшу впевненість в їх рішеннях і полегшити генеральному комісару його роботу по спостереженню за управлінням [51, арк. 12].

Відповідно до оперативних директив рейхскомісари, генеральні комісари, гаупткомісари і гебітскомісари поряд з військовими установами були єдиними німецькими державними установами на східних територіях. Окрім них не могли бути засновані жодні інші. Вони опрацьовували всі питання управління краєм, який був підпорядкований їх владі та всі обставини, які стосувалися організації і діяльності управління, включаючи поліцію, спостереження за місцевими установами, організаціями, населенням [51, арк. 13].

За наказом фюрера від 17 липня 1941 р. для того, щоб заходи, які А. Розенберг або підвладні йому рейхскомісари проводили у життє, узгоджувалися з імперськими інтересами, рейхсміністр повинен був тримати тісний зв'язок з вищими імперськими правлячими колами. При розбіжності думок, які не можна було вирішити при безпосередньому обговоренні останнє слово залишалося за А. Гітлером [51, арк. 91].

«Коричнева папка» також регулювала взаємодію цивільної та військової влади на територіях, які перебували під цивільним управлінням. Там, зокрема, говорилося наступне: «Командувачі військами користуються військовими правами і територіальними командними повноваженнями в областях, де відбуваються військові дії. У цивільних районах їх вимоги проводяться рейхскомісарами та їх установами. Військові установи ніяким чином не пов'язані з цивільними. Але командувачі військами, у межах наказу фюрера від 25 червня 1941 р., у випадку необхідності, все-таки можуть проводити свої заходи також і в цивільних областях. Всі установи цивільного управління зобов'язані негайно доводити до відома військових установ про всі обставини, що зачіпають їх сферу... Під час перебирання управління на себе, комісари повинні вимагати від начальника тилу і командувача військами, ...щоб вони детально і докладно інформували їх про всі спостереження, набутий досвід та вжиті заходи по управлінню. Встановлені ними закони і проведені заходи по управлінню залишаються в силі» [51, арк. 14-15].

У випадках виникнення розбіжності в думках по основних питаннях, між цивільними та військовими установами і якщо такі не можуть бути улагоджені переговорами безпосередньо на місці, належало негайно повідомити вищу цивільну організацію, щоб вона, разом з вищою військовою організацією, могла привести до полюбовного вирішення питання [51, арк. 15].

Тепер поглянемо які окупаційні органи влади були створені на захоплених українських землях. Так, з початком Великої Вітчизняної війни Східна Галичина, тобто та частина українських земель, яку в 1939 р. було приєднано до УРСР, опинилась у військовій зоні окупації, а згодом була приєднана до Генеральної губернії (нім. *Generalgouvernement*).

Це тимчасове адміністративно-територіальне утворення гітлерівський уряд створив 12 жовтня 1939 р. у центрально-східній частині колишньої Польської держави (див. Додаток 3). Генеральна губернія замислювалася як перехідний край між Рейхом та іншими окупованими землями і швидко почала зливатися з ним у

державно-правовому плані. Адміністративним центром губернії став Краків.

Для введення в дію нових розпоряджень і наказів був створений відповідний адміністративний апарат. Найвищою посадовою особою став генерал-губернатор Ганс Франк, який впродовж усього часу існування Генеральної губернії перебував на цій посаді. Він діяв від імені фюрера та був відповідальним перед ним за свою діяльність. Генерал-губернатору належала вся повнота адміністративної, військової та законодавчої влади. Спочатку йому допомагала управляти краєм Канцелярія Генеральної губернії, а з 9 грудня 1940 р. підпорядкований йому Уряд Генеральної губернії. Очолював виконавчий орган д-р Йозеф Бюлер. Уряд мав 13 відділів (міністерств) та підпорядковувався міністерству внутрішніх справ рейху в Берліні, а у фахових справах – відповідним міністерствам [60, с. 124]. Дорадчим органом Генерал-губернатора була Рада, яка складалася з найвищих чиновників губернаторського уряду [61].

Спочатку вся територія Генеральної губернії поділялась на чотири дистрикти: Краків, Радом, Люблін, Варшава. На чолі дистрикту стояв губернатор. Він не лише підпорядковувався генерал-губернатору, а й призначався ним.

Проводячи територіально-адміністративне розмежування захоплених земель німецьке керівництво виходило виключно з інтересів власної політики і зовсім не враховувало етнічного складу окупованих територій. Так, до Генерал-губернаторства увійшли українські етнографічні території – Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина. На думку Н.В. Антонюк у початкових кордонах Генеральної губернії українські етнічні землі становили 15 тис. кв. км, на яких проживало майже 850 тис. українців. Ці землі пролягли вузькою смугою уздовж кордону від Словаччини на півдні, до Білорусії на півночі. У 1939 – 1940 рр. сюди прибуло майже 30 тис. біженців із Галичини. Серед них багато політичних діячів, представників науки і мистецтва [62, с. 18 – 19].

На першому етапі існування Генеральної губернії нацисти толерантно ставилися до функціонування тут українських громадсько-суспільних структур та ОУН. Вони планували використати їх у майбутній війні з Радянським Союзом.

З початком бойових дій проти СРСР почався новий етап в історії Генеральної губернії. 17 та 22 липня 1941 р. Гітлер підписав накази про включення колишніх польських воєводств: Львівського, Тернопільського, Станіславського до складу Генерал-губернаторства. 1 серпня 1941 р. дистрикт «Галичина» (нім. *Distrikt Galizien*) був об'єднаний з Генеральною губернією і став її п'ятим дистриктом (див. Додаток І). Правовою основою входження Східної Галичини до складу губернії стало «Розпорядження про адміністрацію Галичини» від 1 серпня 1941 р., видане Г. Франком на підставі щойно згаданих постанов фюрера [63]. Управління краєм з рук командування німецької армії переходило до цивільної адміністрації.

1 серпня 1941 р. відбулася передача влади генералом піхоти фон Роком генерал-губернатору Г. Франку. Останній, у свою чергу, призначив губернатором дистрикту «Галичина» доктора Карла Ляша, якого 30 січня 1942 р. на цій посаді замінив бригаденфюрер СС Отто Вехтер.

Треба сказати, що польська громадськість із радістю, а українська – з сумом сприйняли звістку про приєднання Східної Галичини до Генерал-губернаторства. Місцеві українці дивилися на цей акт, як на перший крок у напрямку до передачі західноукраїнських земель до складу майбутньої маріонеткової польської держави. Вже 30 липня 1941 р. група українських громадських, політичних та церковних

діячів надіслала німецькому уряду протест проти приєднання Східної Галичини до Генерального губернаторства. З приводу подібних заяв в «Основних вказівках про поводження з українським населенням» датованих вереснем 1941 р. було сказано: «... На всі скарги українців щодо передачі певних територій України під управління генерал-губернатора чи Румунії... треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями...» [64, с. 329].

Отже, давня українсько-польська суперечка за цю територію закінчилася несподівано: обидва народи постраждали однаковою мірою, тому що вся територія Генеральної губернії разом зі Східною Галичиною повинна була стати частиною Третього рейху [7, с. 70]. Про це відверто заявляла німецька преса. Так, журнал «*Das Generalgouvernement*» № 12 за 1941 р. проголошував таке: «Галичина стала складовою частиною німецького генерал-губернаторства. ...Генерал-губернатор з волі фюрера відновив суверенітет німецького рейху в Галичині». У цьому ж номері інша стаття мала промовистий заголовок: «Галичина – німецька земля» [60, с. 123]. Так, польські та українські землі стали суто німецькими територіями без будь-яких натяків на власну державність.

Остаточне входження дистрикту Галичина до складу Генеральної Губернії було оформлене 1 листопада 1941 р. Губернатор Галичини Ляш у своєму зверненні повідомив про ліквідацію поліційного та митного кордону між дистриктом «Галичина» та Генерал-губернаторством. Цікаво, що німецькі чинники трактували входження Галичини до складу Генеральної губернії як відновлення суверенітету німецької держави. Тобто, долю Галичини вирішив факт входження краю в минулому до складу Австро-Угорської імперії, наступницею якої проголосила себе нацистська Великонімеччина [61].

У адміністративному відношенні усі п'ять дистриктів були поділені на округи або окружні староства (нім. *Kreishauptmannschaften*) та виділені міста зі статусом округи або міські округи (нім. *Stadtkreise* – міста, які утворювали окремий округ). Їх очолювали, відповідно, окружні старости (нім. *Kreishauptmann*) та міські старости (нім. *Stadthauptmann*). Вони підпорядковувалися губернатору дистрикту. Округи поділялися на сільські та міські комісаріати на чолі з комісаром [60, с. 124].

Згідно з декретом від 15 вересня 1941 р. назви більшості основних міст було змінено на історичні німецькі назви, або германізовані версії польських чи українських назв. Проте також залишалися і попередні назви. Про назви міст та адміністративну структуру Генерал-губернаторства дає уявлення Додаток К.

Доречі, спроби подальшого розширення території Генерального губернаторства на Схід наштовхнулися на певну протидію. Так, в «Урядовій нотатці Міністерства закордонних справ у Берліні від уряду Генерального губернаторства у Кракові для Міністерства закордонних справ у Берліні про українське питання» від 28 вересня 1941 р. вказувалося: «...Після того як Східна Галичина вже відійшла до Генерального губернаторства, пожвавилися «тенденції до об'єднання». Це стосується: а) Волині – щоб покращити базу постачання продовольством Генеральне губернаторство; б) так зване Полісся». Тут же зазначалося: «Ці наміри Генерального губернаторства зазнали поразки. Названі під а) та б) області залишаються у складі райхскомісаріату Україна (Волинь) або ж мають до нього відійти...» [65, с. 408].

Що стосується новоствореного дистрикту то він складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком її північних районів)

областей та охоплював територію понад 48 тис. кв. км із населенням близько 5 млн. осіб. Його центром став Лемберг (Львів) [23, с. 176].

Дистрикт «Галичина» значно відрізнявся від решти територій Генеральної губернії. Якщо на просторах чотирьох дистриктів переважали поляки, а українці були другою етнічною групою, то в новому дистрикті українці переважали за чисельністю всі інші національності [60, с. 123]. До того ж українські етнічні землі у складі Генеральної губернії у порівнянні з 1939 р. збільшилась майже у чотири рази, а кількість українців – у шість разів [62, с. 19].

В адміністративно-територіальному відношенні дистрикт «Галичина» спочатку поділявся на 17 окружних староств (нім. *Kreishauptmannschaften*) (див. Додаток Л). Окружні староства могли мати у своєму складі до п'яти районів (нім. *Bezirk*) [54, с.97]. Населення окружного староства коливалося у межах від 120 до 600 тис. осіб [23, с. 176 – 177].

Від 1 квітня 1942 р. у дистрикті запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ, унаслідок чого Тлумацький повіт пере підпорядковувався Станіславському окружному староству, Рогатинський – Бережанському, Городенківський і Снятинський – Коломийському. Влітку 1943 р. м. Калуш разом з Волинською, Верховянською, Войнилівською, Небилівською, Новицькою, Томашівецькою волостями увійшли до складу Станіславської округи, а м. Долина з Велдзькою, Вітвицькою, Креховичською, Перегінською, Рожнятинською, Тростянецькою та Спаською волостями – до складу Стрийської округи [64, с. 329].

Згідно з декретом державного секретаря Правління Генеральної губернії, з 1 липня 1943 р. в дистрикті «Галичина» запроваджувалися міські та повітові комісаріати: Борислав для округи Дрогобич, комісаріати Станіславів, Коломия, Чортків, Тернопіль, Бережани, Рава-Руська для округ однойменної назви. Повітові комісаріати: для округи Львів-округ – Жовква, Городок, Судова Вишня, Бібрка; для округи Самбір – Турка; для округи Стрий – Ходорів, Сколе; для округи Калуш – Долина; для округи Станіслав – Товмач, Надвірна; для округи Коломия – Городенка, Снятин, Косів; для округи Чортків – Бучач, Борщів, Заліщики, Копичинці; для округи Тернопіль – Терехівля, Скалат, Зборів, Збараж; для округи Золочів – Перемишляни і Броди; для округи Бережани – Рогатин і Підгайці; для округи Камінка-Струмилова – Радехів і Сокаль; для округи Рава-Руська – Любасів [66].

На чолі управління краєм стояв губернатор. У своєму підпорядкуванні він мав «СС і поліцайфюрера» та «шефа управління губернаторства», якому підлягали адміністративні органи [54, с.97]. Для управління краєм було створено уряд дистрикту – Раду Правління. До його складу увійшли державний секретар уряду Генерал-губернаторства, вищий керівник СС і поліції у Генеральній губернії та губернатор дистрикту Галичина. На Раду правління, яку очолював державний секретар уряду Генеральної губернії, покладались завдання щодо узгодження всіх важливих для дистрикту адміністративних засобів та способів управління краєм. Передусім розпочиналась підготовка введення законів Генеральної губернії в новому дистрикті. З приводу створення галицького дистрикту Г. Франк видав «Прокламацію до населення Галичини», де проголошувалися тут право приватної власності, свобода культурного розвитку і свобода релігійних справ [61].

Відповідно «Розпорядження про адміністрацію Галичини» від 1 серпня 1941 р. не тільки в дистрикті, а й в округах діяли уряди, до складу яких входили профільні відділи, підвідділи та референтури [64, с. 329]. Керівництво адміністрацією округів,

районів та міст здійснювали німецькі чиновники.

Структура окружної управи була такою: голова, два заступники, начальники відділів (адміністративного, кадрів, народної освіти, фінансового, лісового, земельного, торгівлі та промислу, охорони здоров'я, суспільної опіки, технічного, міліції, культури та мистецтва). На рівні районів адміністрацію представляли голова управи, його двоє заступників і начальники відповідних відділів.

Представників місцевого населення, українців та поляків, брали лише на нижчі посади німецьких адміністративних органів. Вони, як правило, виконували допоміжні функції. Втім, місцеві фахівці, які мали відповідні знання і навички, могли посідати керівні посади в окружних і повітових управах. Так, в силу обставин на пошті, залізниці, у суді та лісництві працювало багато ненімців. Наприклад, на залізничному транспорті лише 8 відсотків посад займали німці, а на пошті мали роботу 3 тис. німців та 14 тис. не німців [66].

Оскільки на державній службі у Польщі у міжвоєнний період перебували переважно поляки, під час окупації їм було легше зайняти управлінську посаду. Не маючи такого досвіду, українці зіткнулися зі значними труднощами у працевлаштуванні. Та оскільки німці спочатку досить насторожено ставилися до польських фахівців, українські кадри дістали шанс у цій конкуренції. Завдяки активній позиції української організованої громадськості, українцям вдалося зайняти вакантні місця в багатьох окружних, міських та районних управах. Водночас до інших відділів, «як скарбовий, мір і ваги, праці, каси хворих, залізниці, в'язничної служби діставалися майже самі поляки, тому що вони в тих урядах працювали за Польщі, мали практики і їх відразу можна було поставити до праці» [64, с. 330].

Урядовою мовою дистрикту була німецька [67, с. 12]. Офіційне використання української мови було заборонено, хоча оголошення, розпорядження могли бути надруковані німецькою та українською або німецькою і польською мовами [68, с. 18–19]. Втім, скоро всі нормативно-правові акти почали оголошуватися німецькою, українською та польською мовами [61]. З часом українська мова практично стала урядовою в цілій низці установ (самоуправа, судівництво, шкільництво, допоміжна українська поліція). У правлінні Генеральної губернії навіть було створено український відділ, завданням якого було опрацьовувати та видавати для Галичини українською мовою усі закони, які діяли на теренах Генерал-губернаторства. Одночасно, при певних умовах допускалося використання польської мови [69].

Не змінилась східногалицька політична лінія німецької окупаційної адміністрації і після призначення новим губернатором дистрикту «Галичина» Отто Вехтера. Все ті ж запевнення в рівноправному співробітництві німецької влади з українським населенням краю, які на практиці мали вигляд виловлювання німецькою поліцією галичан для робіт на користь Рейху, репресій проти політично неблагонадійних осіб, криваві розправи гестапо над безневинними людьми.

В цілому, говорячи про організаційну побудову окупаційної влади на західноукраїнських землях слід зазначити, що на думку проф. І.П. Крип'якевича, який за часів окупації перебував у Львові і був редактором наукових видань в Українському Видавництві, німецька влада не була одноцільною, а все більше відчувалося розходження між гестапо, цивільною владою (наприклад, губернатор) і військовою владою. Дуже важко було знайти в різних справах єдиний підхід. Коли одна влада що-небудь робила то друга виступала проти. Історик зазначав, що «було

розходження між Еріхом Кохом та галицьким губернатором Вехтером щодо того, яким способом краще опанувати українців, чи методом винищення (метод Коха), чи шляхом порозуміння з населенням (метод Вехтера)» [70, арк. 27].

Таким чином, з перших днів війни з Радянським Союзом Східна Галичина стала об'єктом експансіоністських прагнень нацистської Німеччини. Після включення західноукраїнських земель до складу Генеральної губернії як п'ятого дистрикту, тут запанував політичний режим, який був спрямований на поступове включення цих територій до Третього рейху. Ці землі рахувалися частиною старої Австро-Угорської імперії правонаступницею якої вважалася нацистська Німеччина. Влада перебувала тут у руках німецької цивільної адміністрації.

На схід від дистрикту «Галичина» лежали українські землі, які теж перебували під владою цивільної адміністрації. Ця влада встановлювалася особливим розпорядженням фюрера. Зокрема, 20 серпня 1941 р. А. Гітлер видав другий наказ про введення цивільного управління в окупованих східних областях. У документі говорилося: «На доповнення мого наказу про управління в новозайнятих східних областях від 17 липня 1941 р. наказую: § 1. Частина зайнятих східних областей, що населена українцями, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернаторства, утворює рейхскомісаріат ... і входить в підпорядковане рейхсміністру зайнятих східних областей цивільне управління. Рейхскомісаріат отримує назву «Україна» [51, арк. 94].

Так декретом Гітлера від 20 серпня 1941 р. був створений рейхскомісаріат «Україна» (нім. *Reichskommissariat „Ukraine“*). Він став одним із двох великих військово-адміністративних зон, утворених урядом Третього рейху на окупованих землях Радянського Союзу (іншим був рейхскомісаріат «Остланд», центр – м. Рига).

Зовнішні кордони рейхскомісаріату «Україна» А. Гітлер припускав визначити відповідно до стану майбутніх воєнних дій і в певний час затвердити остаточно. Час запровадження цивільного управління в зазначеному рейхскомісаріаті або в його частинах планувалося визначити окремо.

У § 3 свого наказу фюрер зазначив: «Рейхскомісаром України я призначаю гауляйтера та оберпрезидента Еріха Коха. Його місцеперебування поки, що буде у Рівно» [51, арк. 94].

Спочатку передбачалося створення семи генеральних округів (*Generalbezirke*), які б, у свою чергу, поділялися на округи (*Kreisgebiet*). До генерального округу «Волинь» повинно було увійти 24 гебітскомісаріати. Генеральний округ «Житомир» мав створюватися з 29 гебітскомісаріатів. До генерального округу «Київ» повинно було увійти 26 гебітскомісаріатів. Генеральний округ «Миколаїв» мав включати 14 гебітскомісаріатів. Генеральний округ «Крим» повинен був складатися з 16 гебітскомісаріатів. До генерального комісаріату «Дніпропетровськ» повинно було увійти 22 гебітскомісаріати. До генерального округу «Чернігів» мали увійти 18 гебітскомісаріатів [71, с. 34 – 36].

Рейхсміністр А. Розенберг пропонував включити до рейхскомісаріату «Україна» частину російської прикордонної території як компенсацію за Галичину, яка увійшла до складу Генеральної губернії.

Планувалося, що площа РКУ зростатиме у міру просування фронту на Схід після передачі територій з-під управління військової адміністрації до цивільної. У відповідності до цього 28 – 29 серпня 1941 р. цивільній німецькій адміністрації були передані від військових три області (Волинська, Рівненська й Кам'янець-Подільська

). Вони утворили генеральний округ «Волинь-Поділля» [6, с.134]. Після цього 1 вересня 1941 р. було офіційно проголошено про створення рейхскомісаріату «Україна». На той час він займав площу у 71 тис. кв² [64, с. 336]. Надалі східні кордони РКУ поширювалися на схід разом із просуванням вермахту. Кордон між рейхскомісаріатами «Україна» і «Остланд» проходив на північ від міст Брест-Литовськ, Кобрин, Пінськ, Лунінець [6, с. 134].

20 жовтня 1941 р. цивільній адміністрації були передані Житомирська й Вінницька (райони на північ від р. Південний Буг) області, що утворили Генеральний округ «Житомир», а також правобережна частина Київської області (включаючи сучасну Черкаську), що утворила Генеральний округ «Київ». У ті часи РКУ став займати площу у 176 тис. кв. км [54, с. 92].

15 листопада 1941 р. цивільній адміністрації були передані Кіровоградська і Миколаївська (правобережна частина і м. Херсон) області (Генеральний округ «Миколаїв»), а також правобережні райони Дніпропетровської і Запорізької областей (Генеральний округ «Дніпропетровськ») [72, с. 97]. Тоді РКУ охоплював територію у 235 тис. кв. км [64, с. 336].

На середину лютого 1942 р. рейхскомісаріат «Україна» складався з 5 генеральних округів. При подальшому просуванні вермахту на Схід 1 вересня 1942 р. влада цивільної адміністрації була поширена на лівобережні частини Київської, Дніпропетровської, Запорізької й Миколаївської областей, а також на Полтавську область [72, с.97]. Максимальна площа РКУ, за німецькими даними, на 1 січня 1943 р. становила 339 258 кв. км (проти 533,3 тис. кв. км території України напередодні війни). На той час на його території проживало 16 910 тис. чоловік [55, с.243]. Отже, рейхскомісаріат «Україна» передбачуваних Розенбергом розмірів не досяг у зв'язку з припиненням наступу вермахту.

У адміністративному відношенні рейхскомісаріат «Україна», замість запланованих семи, поділявся на шість генеральних округів (див. Додаток М): «Волинь-Поділля» (центр – м. Рівне, плаща 80 508 кв. км, кількість жителів – 4 212 тис. чоловік). До складу округу входили Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) області України, а також південні райони Брестської і Пінської областей БРСР; «Житомир» (центр – м. Житомир, 64 800 кв. км, населення – 2 197 тис. чол.) включав Житомирську область, північні райони Вінницької з Вінницею і південні райони Поліської області БРСР; «Київ» (центр – м. Київ, 71 790 кв. км, населення – 4 456 тис. чол.). До цього округу увійшли Київська (в тодішніх кордонах) і Полтавська області; «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв, 46 880 кв. км, 1 920 тис. чол.), куди входили центральна і східна частини Миколаївської (без західних районів) та Кіровоградська області; «Крим» (центр – м. Мелітополь, 22 900 кв. км, 662 тис. чол.): розташовувався на території колишньої Кримської АРСР і південної частини Миколаївської та Запорізької областей. На ділі розміри цього генерального округу обмежувалися тільки районами двох згаданих областей і дістали назву *Teilbezirk Tawrien* (частина області «Таврія»); «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ, 52 398 кв. км, 2 743 тис. чол.): Дніпропетровська і частина Запорізької області. Генеральний округ «Чернігів», так ніколи й не був створений [64, с. 337]. Упродовж усієї окупації ця територія залишалася у підпорядкуванні військового командування.

Рейхскомісар України Е. Кох підпорядковувався лише фюреру та рейхсміністру Розенбергу. Проте, на практиці, в рейхскомісаріаті вся влада була

зосереджена в руках Коха, який був активним провідником ідей нацизму та користувався повною довірою Гітлера. Через це він мав можливість під час вирішення питань окупаційної політики в рейхскомісаріаті зноситись з фюрером безпосередньо, минаючи міністра А. Розенберга [54, с. 92]. Крім того Кох мав добрі зв'язки з М. Борманом, який активно його підтримував.

Користуючись підтримкою керівників Третього рейху Кох лише формально підпорядковувався А. Розенбергу і нейтралізував більшість його розпоряджень, з яким він не погоджувався. Між ними проявилися досить складні стосунки, як з причин особистого характеру, так і з причин розбіжностей у поглядах на методи здійснення окупаційної політики (Кох був прибічником гранично жорстких методів), хоча принципових протиріч з ключових питань колонізаторської стратегії у них не було [54, с. 100]. Кох уособлював найбільш бруталну верству нацистської верхівки. Він вважав, що на Сході всі питання найкраще вирішувати з позиції сили. Його головна теза: «Немає ніякої України... Землі України мають бути розподілені між солдатами-переможцями». Своім підлеглим Кох постійно втокмачував, що доля українців – бути рабами німців, «білими неграми» [4].

Що стосується повноважень, якими був наділений Е. Кох, то слід сказати, що всі цивільні адміністративні органи й відомства в рейхскомісаріаті були йому підпорядковані, за винятком поштового та залізничного управлінь, які самостійно зносилися зі своїми імперськими міністерствами. Його місцеперебуванням стало місто Ровно (нині – Рівне).

На думку істориків І.К. Патриляка і М.А. Боровика вибір Рівного за «столицю» РКУ мав певний ідейний та прагматичний бік. По-перше, українцям демонстрували презирство до їхньої історії та до символу їхньої державності Києва, підкреслюючи, що рейхскомісаріат «Україна» є поняттям географічним, а не державно-історичним. По-друге, резиденція Коха перебувала якнайдалі від фронту у невеликому населеному пункті, який легше було контролювати в плані забезпечення від можливих терактів з боку підпілля [23, с. 175].

Структура центрального управлінського апарату рейхскомісаріату була такою. Рейхскомісару безпосередньо підлягали: його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. До апарату були прикомандировані: вищий начальник СС та поліції, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота [54, с. 93].

Організація адміністративного апарату рейхскомісаріату в основному повторювала структуру міністерства Розенберга і складалася з 4-х головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного. Сукупність їх структурних одиниць – відділів та підвідділів – дає уявлення про широту сфери і формат питань, які піддавались управлінню та вирішенню.

Так, Центральне управління складалося з 9 відділів: особового складу, господарчого (економічного), бухгалтерії (фінансів), заготівель і постачання, архівного, обліку, житлового, харчування, головного бюро та займалось організацією управління в рейхскомісаріаті. Політичне управління включало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, господарчої (економічної) та робочої (трудової) і соціальної політики, юнацтва, жіночий, загальної пропаганди, праці, медичний, ветеринарний, юридичний, фінансовий, науки та мистецтва,

загального керівництва. На політуправління покладалася реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління окупованими територіями [64, с. 337]. Господарське і технічне управління були покликані забезпечити практичне розв'язання проблем, пов'язаних з матеріально-технічним та організаційним забезпеченням відбудовних і налагоджувальних робіт у виробничій сфері й використання промислової та сільськогосподарської продукції в рейхскомісаріаті. Вони мали не менш розгалужену організацію.

Відділи головних управлінь склалися з великої кількості підвідділів. Так, у структурі відділу продовольства і сільського господарства функціонували наступні підвідділи: земельно-правової політики, державних помість, ринкових товариств, сільськогосподарських поселень; у відділі науки і мистецтва – підвідділи вищої школи, шкільний, книжковий, сценічного, образотворчого мистецтва; у відділі загальної пропаганди – підвідділи пропаганди, радіо, преси, кіно, закордонних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ [54, с.93].

Що стосується особового складу центрального управлінського апарату РКУ, то головне управління очолював Гельмут фон Ведельштадт, його заступником був призначений Пауль Даргель, на останнього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами (за іншими даними Даргель з 1 листопада 1941 р. став начальником Головного відділу II: Адміністрація – *Т.І.*). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом – фон дер Грьобен, організаційним – фон Ведельштадт, житловим і фінансовим – Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому працювали Бальтцо – відділ політики, Шрайберг – відділ праці та соціальної політики, Віттке – відділ адміністрування, Шварц – відділ охорони здоров'я, ветеринарії, Гоель – фінансів, Бальтцо – науки і культури, Брандт – соціального захисту й допомоги [64, с. 337].

У складі господарського управління служили начальниками відділів: Йонас – відділ промисловості, Корнер – відділ харчування й сільського господарства, Вахгольц – лісозаготівель і полювання, Шутц – ціноутворення, Радевальд – банків та грошей, Грюнберг – валютної політики, Вальтер – установ і права.

На чолі управління техніки й шляхів сполучення стояв президент дирекції імперських залізниць Бауман, під керівництвом якого працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення. З часом структура апарату РКУ зазнавала трансформацій і персональних змін.

До визначних осіб в рейхскомісаріаті «Україна» належали заступник і одноступенець Коха П. Даргель і їхній опонент Альфред Фрауенфельд, генеральний комісар генерального округу «Таврія». Наприклад, А. Розенберг та А. Фрауенфельд відстоювали думку про необхідність врахування українських інтересів з метою забезпечення міцного тилу у війні з комуністичною Росією. Е. Кох та його одноступенці тримали лінію на створення максимально жорстокого окупаційного режиму в Україні. Саме вони найбільше спричинилися до того, щоб налаштувати українців проти німців.

У рейхскомісаріатах «Україна» та «Остланд» була створена чотирьохступенева адміністративно-територіальна система (Генеральним округ – округ – райони – окремі населені пункти). Генеральний округ очолював генеральний

комісар (нім. *Generalkommissare*). Він призначався особисто наказом Гітлера і підпорядковувався лише рейхскомісару. У його руках, на довіреній йому території, знаходилася уся повнота влади. Він здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями свого округу. При цьому генеральні комісари, як правило, мали досить високі чини в СС, СА, належали до вищого партійного чиновництва чи займали раніше високі пости в адміністративному апараті Німеччини (див. Додаток Н). Тільки генеральний комісар Курт Клемм був людиною цивільною і раніше займав цивільний адміністративний пост. Інших німецьких чиновників також підбирали переважно з числа нацистських партійних активістів.

Кожний генеральний комісар очолював власний адміністративний апарат, який у свою чергу поділявся на відділи. Наприклад, генеральний-комісаріат «Житомир» складався з дванадцяти головних відділів: 1) Відділ центрального управління – /Z/; 2) Відділ політики – /P/; 3) Відділ агітації і пропаганди – /VP/; 4) Відділ управління – /V/; 5) Відділ права – /R/; 6) Відділ фінансів – /F/; 7) Відділ управління оренди – /T/; 8) Відділ господарства – /W/; 9) Відділ харчування і сільського господарства – /E/; 10) Відділ лісового і деревообробного господарства – /Fh/; 11) Відділ праці – /A/; 12) Особливі відділи – /S/ [73, арк. 74].

Ці головні відділи поділялися на 24 відділи, які в свою чергу розділялися на 103 управління. Так, головний відділ харчування і сільського господарства поділявся на 3 відділи, які також поділялися на 16 управлінь. Головний відділ господарства поділявся на два відділи, а ті в свою чергу на 19 управлінь: 1) торгівля; 2) векселя; 3) банки і валюта; 4) транспорт; 5) загальне; 6) ремесло; 7) індустрія; 8) торф; 9) залізо, металургія, машинобудування; 10) мінеральне масло; 11) хімія; 12) текстиль / папір; 13) камінь і земля; 14) кераміка / скло; 15) шкіра; 16) деревообробна промисловість; 17) утиль; 18) тверде паливо /вугілля, кокс, дрова; 19) інша індустрія.

Отже, подібну структуру мали всі генеральні комісаріати України. Назви відділів та управлінь дають достатнє уявлення про те чим саме займалися означені установи. Звичайно, вони були покликані здійснювати економічну експлуатацію усіх галузей господарства та природні багатства.

Генеральні округи рейхскомісаріату «Україна» поділялися на округи (нім. *Kreisgebiete*) (див. Додаток П). Їх було 114 [54, с. 92]. Цими адміністративними одиницями управляли призначені А. Розенбергом гебітскомісари. На думку рейхсміністра цей посадовець повинен бути паном над довіреними йому українцями, їхні бажання мусять направлятись лише до нього, щоб таким чином окружний та генеральний комісаріат представляли якомога закритіше існування з огляду на українську діяльність [53, с. 303 – 304].

До сказаного слід додати, що структура німецького апарату управління – генералкомісаріату і гебітскомісаріату – передбачала однойменні управління і відділи, за винятком деяких відхилень. Вони були подальшою спрощеною формою міністерства Розенберга. Різниця полягала в тому, що деякі підвідділи об'єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не було істотним відносно функцій, які виконувалися ними [54, с. 93].

За своєю структурою кожний крайзгебіте, в середньому, охоплював по 4 райони. Усього на території РКУ налічувалося 434 райони (за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом) [23, с. 175].

Виділялося ще 5 крайзгебітів «міського типу»: Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське (нині – Дніпродзержинськ) [54, с. 92]. Вони управлялися штадт-комісаріатами, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні генерального комісара. Наприклад, штадт-комісаріат Києва був у підпорядкуванні генерального комісаріату «Київ». За час окупації на посаді міського комісара перебували Марве, Рогауш, Берндт (див. Додаток Р). Їх заступниками були Уде і Майер [74, с. 770].

Крім того, виокремлювалося 25 невеликих міст окружного підпорядкування (управлялися ортскомісаріатами). Штадт- і ортскомісари призначалися рейхсміністром А. Розенбергом. Персонал усіх вище названих органів був німецьким, окрім нижчих технічних посад [54, с. 92].

Отже, вся влада в окрузі, у виділеному місті або місті окружного підпорядкування перебувала в руках німецького комісара. Він мав у своєму апараті ландвіртшафтсфюрера – сільськогосподарського керівника району та уповноваженого по використанню робочої сили, а також різних фахівців-німців. У якості керівників та службовців у транспортних, фінансових, медичних установах і школах використовувалися місцеві жителі. У розпорядженні гебітскомісара також знаходилася жандармська команда [55, с. 252].

Що стосується якісного складу німецьких окупаційних органів, то показовим є свідчення начальника поліції безпеки і СД генерального округу «Київ», який у доповіді Головному управлінню імперської безпеки (РСХА) в Берліні писав: «... Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу» [75, с. 91]. Хоча далеко не для всіх випадків таке становище було характерним.

Таким чином, на окупованій українській території в зоні цивільного управління був введений новий адміністративно-територіальний поділ. Більша частина українських земель опинилася у складі рейхскомісаріату «Україна». Це утворення поділялося на 6 генеральних округів. Генеральний округ зазвичай включав у себе кілька колишніх радянських областей, крайзгебіти – кілька районів (що не завжди відповідало колишнім областям). До РКУ увійшли південні райони Білорусії, що порушило територіальну цілісність республік.

Структура німецького адміністративного апарату РКУ відрізнялася чималою громіздкістю. Робота адміністрації була зосереджена на всеохоплюючому довгочасному і «ґрунтовному» використанні в інтересах Німеччини захоплених областей України. При цьому ці заклади мали набагато складнішу структуру, порівняно з військовою адміністративною зоною, про яку мова піде незабаром.

Наявність в структурі управління рейхскомісаріату, генеральних округів та нижчих ланках підвідділів поселенської політики, сільськогосподарських поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці свідчить про спрямованість цих органів на поневолення населення окупованих територій. Всі інші підрозділи мали на меті організацію проведення матеріального і морального пригнічення населення на території рейхскомісаріату «Україна», встановлення «порядку», який відповідав би агресивним планам загарбників.

Складовою частиною рейхскомісаріату «Україна» повинен був стати Крим, як окремий округ. Формально генеральний округ «Крим» (нім. *Generalbezirk Krim*) був створений 1 вересня 1941 р. Він повинен був охопити території Херсонської і Запорізької областей УРСР та Кримської АРСР із площею близько 23 тис. км² і загальною чисельністю населення у 662 тис. осіб [76, с. 59]. Фактично, округ повинен був повторювати кордони дореволюційної Таврійської губернії. Центр округу планувалося розмістити в м. Сімферополі. Найвищим органом цивільної адміністрації мав бути генеральний комісаріат, очолюваний генеральним комісаром. На цю посаду був призначений А. Фрауенфельд, який обіймав її до 1944 р.

Генеральний округ «Крим» було поділено на 14 округів, кожен з них об'єднував по 2 – 3 райони (див. Додаток С). Адміністративними центрами округів і місцем перебування гебітскомісарів були визначені: Цурюпінськ, Каховка, Генічеськ, Акімовка, Мелітополь, Джанкой, Євпаторія, Курман-Кемельчі (нині – Красногвардійське), Ічки (нині – Советський), Сімферополь, Судак, Керч, Ялта і Севастополь. У 4 містах генерального округу – Мелітополі, Сімферополі, Керчі та Севастополі – планувалося створити міські комісаріати, керівники яких користувалися б правами окружних комісарів [76, с. 60].

В Криму частково збереглася радянська система поділу півострова на 26 районів. У свою чергу райони ділилися на волості, а ті на сільські управи. Наприклад, Сімферопольський район був роздільний на 9 волостей, в кожній з яких були створені адміністративні відділи; пункти господарського командування «WIKO»; агрономічні управління. Волості району були розділені на 20 сільських управ. Вони охоплювали від 4 до 10 сіл під управлінням сільських старост [77, с. 84].

Проте фактично генеральний округ «Крим» так і не був створений. Причиною цього стало те, що до літа 1942 р. його територія являла собою тил військ вермахту. Тому до виконання своїх обов'язків А. Фрауенфельд зміг приступити тільки 1 вересня 1942 р. і то лише на частині території округу. Зокрема, 9 округів (власне Крим) так і не перейшли під юрисдикцію генерального комісаріату, а територія півострову вважалася такою, що була під подвійним управлінням – цивільним (номінально) і військовим (фактично). Тобто, реальна влада на півострові належала командуючому вермахту. У зв'язку з цим адміністративний центр генерального округу був перенесений в м. Мелітополь, а сама адміністративна одиниця отримала назву генеральний округ «Таврія» (нім. *Generalbezirk Taurien*) [76, с. 60]. В офіційних документах вживалося також словосполучення частина області «Таврія» (нім. *Teilbezirk Taurien*).

Упродовж усього періоду окупації реальна влада на півострові належала німецьким військовим. З грудня 1941 р. по травень 1942 р. тут головував командувач 337-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Карл Шпанг. Однак його влада була, скоріше, номінальною й зводилася до адміністративних функцій, тому що до серпня 1942 р. на території Криму ще перебувала 11-а армія генерал-фельдмаршала Е. Манштейна. Саме остатньому на його території і належала верховна влада. У серпні – вересні 1942 р. 11-а армія залишила Крим. У зв'язку з цим, виникла необхідність у створенні реального органу військово-адміністративної влади. Із цієї метою була створена посада командувача Криму (нім. *Befehlshaber Krim*) [78, с. 7], який стояв на чолі апарату військової адміністрації і був підпорядкований командувачу групою армій «А» (з квітня 1944 р. – група армій «Південна Україна»). Наведена нижче

таблиця показує, хто і в якій послідовності обіймав посаду командувача військами вермахту в Криму.

Таблиця 2.1.

Командувачі військами вермахту в Криму у 1942 – 1944 рр. [79]

Прізвище та ім'я командувача	Військове звання	Період перебування на посаді	Попередня посада
1	2	3	4
Франц Маттенклотт	Генерал піхоти	серпень 1942 – квітень 1943	Командувач 42-м армійським корпусом
1	2	3	4
Хельге Аулеб	Генерал піхоти	квітень – липень 1943	Командувач бойової групи «Аулеб»
Фрідріх Кехлінг	Генерал-майор	липень – листопад 1943	Заступник командувача військами вермахту в Криму
Ервін Йенеке	генерал-полковник	листопад 1943 – травень 1944	Одночасно був командувачем 17-ї німецької армії
Карл Альмендінгер	генерал піхоти	травень 1944	Командувач 5-м армійським корпусом

Вищий начальник вермахту в Криму повинен був не тільки здійснювати охоронну службу, а й займатися адміністративним устроєм довіреної території. З метою здійснення всіх необхідних владних функцій при цій посаді був створений штаб. Звичайно, що спочатку його основою стали відповідні структури 42-го армійського корпусу 11-ї армії.

Згодом, штаб командувача військами вермахту в Криму став складався з кількох відділів, головними з них були: оперативний, розвідувальний і адміністративний. Оперативний відділ займався управлінням усіма військами окупаційного угруповання на півострові (це були німецькі, румунські і словацькі польові частини і з'єднання). Розвідувальний відділ опікувався підрозділами Абверу. Адміністративний відділ керував військово-адміністративними органами, що склалися з польових (нім. *Feldkommandantur*) і місцевих (нім. *Ortskommandantur*) комендатур, наділених усією повнотою влади на закріпленій за ними території. Усі комендатури мали виконувати дві функції: охоронну («забезпечення спокою» в окупованих районах і охорона тилів вермахту) та управлінську (створення органів місцевого управління та керівництво, і контроль за ними, а також «мобілізація резервів» для ведення війни) [76, с. 60 – 61]. В цілому, це зводилося до наступних основних функцій: боротьба з партизанами; охорона комунікацій, військових об'єктів та таборів військовополонених; розвідувальна й контррозвідувальна діяльність; ведення пропаганди [78, с. 7 – 8].

До кожної комендатури прикріплювалися підрозділи армійської служби порядку, що були представлені таємною польовою поліцією і польовою жандармерією й виконували в зоні юрисдикції військової адміністрації, відповідно,

слідчі і каральні функції. Всього за період з 1941 до 1944 р. в Криму діяло 4 польових і 23 місцевих комендатури (Див. Додаток Т). Вони могли змінювати своє розташування, залежно від потреб німецької армії. При цьому декілька місцевих комендатур могли дислокуватися в одному районі, але в різних населених пунктах.

Польові комендатури створювалися, зазвичай, в межах 1-2 районів. Їм підпорядковувалися місцеві комендатури – в містах, районних центрах, великих вузлах залізничних і шосейних доріг і місцях дислокації військових гарнізонів.

Ортскомендатури здійснювали всю військово-адміністративну владу в конкретному населеному пункті. Вони мали в своєму розпорядженні квартири та інші споруди, що використовувалися військовими частинами. До складу ортскомендатури входило приблизно 15 чоловік, включаючи жандармський загін. Проте чисельність співробітників могла варіюватися. Так, Бахчисарайська ортскомендатура налічувала близько 40 чоловік, серед них були ортскомендант, його помічник, ад'ютант, керівник адміністративного відділу, військовий радник, 10 німецьких поліцейських і 25 місцевих добровольців [80, с. 53]. У населених пунктах розміщувалися жандармські пости ортскомендатур. Їх метою був збір інформації про партизанські загони, членів їх сімей.

У місцях, де не було ортскоменданта, він міг виділятися з військових частин, що дислокувалися в цьому районі. Так, командир батальйону міг призначити ортскомендантом командира роти і надати йому необхідний особовий склад. Окрім ортскоменданта, до складу такої комендатури входили ад'ютант, офіцер з особливих доручень, військова адміністрація, господарсько-адміністративна частина. Зокрема, ад'ютант заміщав ортскоменданта, відав всім діловодством, в його підпорядкуванні знаходилися всі писарі. Військова адміністрація здійснювала контроль над місцевими цивільними органами управління. Військовий радник займався підбором кандидатур на керівні посади міських та районних управ, відав їх господарською діяльністю. Господарсько-адміністративною частиною керував старший скарбник, що займався виключно питаннями забезпечення комендатури [80, с. 53 – 54].

До завдань ортскомендатур входили: охорона тилу і військових об'єктів, несення патрульної та караульної служби в селах і містах, облік та паспортизація всього цивільного населення на окупованій території, проведення мобілізації населення на роботи в Німеччину, допити, арешти і затримання громадян, яких запідозрювали в опорі «новому порядку», встановленому в Криму. Окрім цього, ортскомендатури вирішували питання розквартирування німецьких солдат на окупованій території.

Таким чином, територія Кримського півострова формально входила до складу генерального округу «Крим» рейхскомісаріату «Україна». Проте, загарбникам не вдалося створити повноцінний генеральний округ. Він існував лише на папері. У дійсності ця територія перебувала під подвійним підпорядкуванням: цивільним (формально) і військовим (номінально). При цьому вся повнота влади знаходилася у військових. Її уособлював командувач Криму. Управляти довіреною територією йому допомагав штаб командувача військами вермахту в Криму та численні відділи створені у межах цієї установи. Нижчими ланками військової влади на місцях були польові та ортскомендатури, що здійснювали охоронні та управлінські функції.

Влада військових поширювалася не тільки на Кримський півострів, а й на інші, щойно захоплені, українські землі. Частина цих територій з часом перейшла під владу цивільної адміністрації, а частина залишилася під порядкуванням вермахту. Через таку ситуацію військовій та цивільній владі часто доводилося співпрацювати. Ця співпраця розпочалась, ще на стадії планування війни проти Радянського Союзу.

Після початку бойових дій на сході у тилкових районах діючих німецьких армій створювалася мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття «військова зона», під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил вермахту, глибина якого постійно обмежувалася мірою просування вглиб СРСР та передачею зайнятих територій до компетенції цивільної адміністрації; по-друге, це стосується виключно України, територію 5 областей – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (нині – Донецької) та Ворошиловградської (нині – Луганської), що протягом усього періоду окупації перебували під управлінням військового командування. При цьому, звичайно, ці області були окуповані не в один час, скажімо, Сталінська область майже повністю була окупована у жовтні 1941 р., а більша частина Ворошиловградської лише у липні 1942 р.

У процесі формування військової зони України можна виділити кілька етапів: перший тривав від 22 червня до 20 серпня 1941 р. – від початку війни до створення рейхскомісаріату «Україна»; другий – від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. – в той час до військової зони окупації входила більша частина Лівобережної України, а кордон із РКУ проходив по Дніпру; третій – від 1 вересня 1942 р. до кінця окупації – в результаті літнього наступу 1942 р. німці оволоділи всією територією України і 1 вересня 1942 р. частина Лівобережжя була передана до РКУ [52, с.12]. Юридично зона військового управління не входила до складу рейхскомісаріату «Україна».

Зазначена територія, за винятком спеціальних питань економічної експлуатації, безпосередньо підпорядковувалась ОКХ. Структура зони військового управління була визначена 3 квітня 1941 р. «Особливими вказівками по забезпеченню, частина С». За цим документом «військова зона» поділялася на район армій, який складався з району бойових дій і оперативного тилового району армій, та тиловий район груп армій. Потім, згідно з наказом В. Кейтеля від 22 червня 1941 р. «Про управління в зайнятих областях СРСР» була визначена міра компетентності відповідних органів: «Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передавати це право командуванню окремих військових груп і армій» [54, с. 90].

Так, на щойно окупованих східних територіях вся влада опинилася у військового командування. У фронтовій смузі повний контроль перебував у руках бойових частин. У тилкових районах армій та груп армій були створені більш вдосконалені й розгалужені адміністративні установи. Тут знаходилися охоронні дивізії та полки, а також польові комендатури (нім. *Feldkommandantur*) та місцеві комендатури (нім. *Ortskommandantur*), які складали мережу та опорні пункти німецького військового управління [81, с. 14]. Втім вони не були об'єднані в єдину систему. Найбільш великою територіальною одиницею тут був адміністративний округ [55, с. 253].

Оперативні тиліві райони армій поділялися на території, які управлялися фельдкомендатурами, що об'єднували кілька районів та території, де діяли ортскомендатури. Тиліві райони груп армій ділилися на території, якими управляли дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури, а далі – польові та місцеві комендатури. В районах груп армій виконавча влада (щодо місцевого населення) знаходилася в руках їх командуючих, в районах армій – командування армій, в районах бойових дій – штабів армійських корпусів, дивізій, в оперативних тилівих районах армій – їх командирів [54, с. 90].

Органи військового управління були або самостійними відділами (наприклад при польових комендатурах), або групами управління в рамках відділів оберквартирмейстера армії (при цьому поняття «група» і «відділ» в службовому спілкуванні не завжди чітко розмежовувалися). Відділ чи група позначалися номером VII. Саме VII адміністративний відділ при штабі командувача військ оперативного тилового району і був, спочатку, вищим органом військового управління, а з кінця 1942 р. керівництво у військовій зоні здійснювали адміністративні відділи при штабах груп армій. Виконання цих функцій вимагало певних навичок, тому вказані органи забезпечувалися кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини.

Далі владний ланцюжок виглядав наступним чином: головні польові комендатури – фельдкомендатури – ортскомендатури I і II. На 18 вересня 1942 р. головних польових комендатур було дві: у Конотопі № 399 та у Сталіно (нині – Донецьк) № 397 «Донець». Першій підлягали фельдкомендатури № 194 у Рильську, № 197 у Ніжині, № 503 в Чугуєві, № 754 в Обояні, 21 ортскомендатура (I) та 2 ортскомендатури (II); другій – фельдкомендатури № 234 в Луганську, № 245 у Новочеркаську, ортскомендатура Юзівки та 16 ортскомендатур (I). При цьому слід зауважити, що комендатури Харкова і Юзівки мали особливий статус.

Якщо подивитися по областях, то скажімо, на території Сумської області діяли наступні комендатури: ортскомендатури м. Кролевець та м. Ямпіль, військова комендатура № 580, військова комендатура м. Глухова, Краснопільська районна комендатура, Шалигінська сільськогосподарська комендатура [82].

Основну «роботу» по управлінню в зоні військової адміністрації виконували ортскомендатури, оскільки саме вони найбільше «працювали» з органами місцевого управління (території, підпорядковані райуправам і місцевим комендатурам, у більшості випадків збігалися). Структура ортскомендатури повністю відповідала цим завданням. В її штат входили: комендант, його помічник, перекладачі, писарі, 10 – 15 зв'язкових мотоциклістів, охорона комендатури (до 30 чоловік). Першим помічником коменданта був службовець державної таємної поліції (гестапо). Відділи, як структурні одиниці, відповідали напряму діяльності цього органу: військовий, поліції та каральних органів, сільськогосподарський (включав посади агронома і зоотехніка), транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військовополонених. Крім того, комендант користувався послугами сітки інформаторів [54, с. 90–91]. Проте, глибокими організаційними перетвореннями і налагодженням всеохоплюючої системи експлуатації в зазначеній зоні ця установа практично не займалася.

Це підтверджують і «Основні положення про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району», де сказано: «Перед військовою адміністрацією стоїть завдання підготувати здійснення політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, здійснені в цій області, в першу чергу повинні бути направлені на те, щоб були забезпечені потреби німецьких і румунських військ. Детальна організація органів місцевого управління залишається завданням для цивільної адміністрації, яка пізніше змінить військову» [54, с. 91].

В середньому кожній місцевій комендатурі підпорядковувалося 4–5 районів, польовій комендатурі – 15–20 [15, с. 767]. Втім, таке співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв'язку з розвитком подій на фронті розв'язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. ортскомендатури ліквідували, а їх повноваження перебрали на себе фельдкомендатури. Це дозволило уникнути проявів некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII відділів польових комендатур. Втім, компетенція самих VII відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в «Особливій директиві про завдання адміністративного відділу» від 10 липня 1941 р. за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока. У документі зазначалося, що VII відділ «виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція «Південь» – господарські команди – господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС» [64, с. 357].

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Берлін сподівався на швидку перемогу і тому орієнтував військове командування на передачу управлінських функцій у глибокому тилу цивільній владі. Коли ж бойові дії затягнулися й перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невласливі їм адміністративні повноваження протягом тривалого часу.

У цій ситуації комендатурам доводилося виконувати два завдання: командне й управлінське. До першого відносилось «забезпечення спокою» в окупованих районах і охорона тилів. До другого – створення, керівництво і контроль місцевих органів управління, «мобілізація резервів» для ведення війни [67, с. 11–12]. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, створення прийнятних санітарних умов, забезпечення військових чинів квартирами, поставок продуктів харчування вермахту – до ремонту доріг, мостів тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. З цього приводу в німецьких директивах зазначалося: «Найціннішими вважалися ті співробітники, яких вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об'єднати і з їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління» [64, с. 358].

При цьому слід зазначити, що вертикальна структура системи органів військового управління була явно перевантаженою. Наприклад, якщо треба було провести «в життя» наказ ОКХ, то він проходив через 6 німецьких інстанцій та 2–3 інстанції органів місцевого управління. Що стосується горизонтальної структури: район бойових дій – оперативний тиловий район армій – тиловий район групи армій – зона цивільного управління, то тут, на думку П.В. Рекотова, є перебільшення [54, с.

. 91].

На останок слід додати, що у «військовій зоні» окупації були присутні не лише військові органи управління. Тут, також, перебували деякі цивільні органи й установи.

Тепер на прикладі Харкова подивимося, як йшов процес створення та функціонування військового управління на певних територіях. У місті у початковий період окупації, який тривав із 24 жовтня 1941 р. до 9 лютого 1942 р., в умовах невизначеності фронтних подій, функції місцевої комендатури були покладені на керівні структури спочатку 55-го армійського корпусу, а згодом тилового району 6А. Саме у їх розпорядженні були наявні сили та можливості для швидкої реалізації поставлених завдань.

Новий етап розвитку військового управління розпочався 9 лютого 1942 р., коли владу в Харкові перебрала фельдкомендатура 787, яку було перетворено, через відповідне кадрове посилення, на штадтортскомендатуру. Вона виконувала свої функції, спираючись на три районні ортскомендатури. Після того, як у травні 1942 р. фронт почав стрімко рухатися на схід, були проведені нові розмежування тилових районів армій та груп армій, а також рейхскомісаріату «Україна». У липні 1942 р. значна частина Харківщини перейшла із армійського тилового району 585, який рухався на схід разом із 6А, до тилового району групи армій «В». Відтепер штадтортскомендатура «Харків» підлягала безпосередньо його командувачу. Охорона сільських районів Харківщини стала завданням 213-ї охоронної дивізії [81, с. 14 – 15].

Отже, «військова зона» окупації складалася з району бойових дій, оперативного тилового району та тилового району груп армій. Окупаційна структура військової адміністрації тут була досить складною і залежала від ситуації, що складалася на фронті. Її органи пересувалися слідом за німецькими військами. В залежності від конкретної ситуації і глибини фронту влада перебувала, або в руках окремих військових частин, або головних польових, фельд- чи ортскомендатур. В цілому адміністрація військової зони повинна була забезпечити у першу чергу «замирнення» окупованих районів, підготувати основу для діяльності цивільної адміністрації і, головне, організувати постачання фронтних підрозділів вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів. Поруч із військово-адміністративними діяли військово-господарські органи. Кожна з цих установ виконували притаманні їй функції, що часто приводило до конфлікту інтересів. Із просуванням фронту далі на схід владу в свої руки перебирали цивільні органи влади.

На окупованих українських землях панували не лише німці, а й їхні союзники: румуни та угорці. Готуючись до вступу у війну Румунія у червні 1941 р. довела чисельність своїх збройних сил до 703 тис. вояків. Проти СРСР було виставлено 358 100 звитяжців (20,5 дивізій). Проте, рівень підготовки цих військ був досить низьким, що згодом позначилося на їхній боєздатності [20, с. 12].

Незважаючи на це, у результаті наступальних дій Румунії (у цей період її збройні сили мали самостійну оперативну смугу) вдалося протягом червня – серпня 1941 р. окупувати Північну Буковину, Північну та Південну Бессарабію, а на протязі серпня – жовтня 1941 р. захопити території між Дністром та Південним Бугом.

Надалі, з жовтня 1941 р. по листопад 1943 р. румунська армія брала участь у загальновійськових акціях вермахту на Східному фронті [20, с. 16]. Однак, починаючи з 1942 р. німецьке командування використовувало ці війська в якості допоміжних частин, які були розсіяні по всьому фронту.

За участь у війні проти Радянського Союзу, згідно з німецько-румунською угодою від 19 липня 1941 р., частину українських земель було передано Румунії під постійне управління (території, втрачені Румунією в 1940 р.), а частину в тимчасове управління. Ізмаїльська область УРСР та шість повітів Молдавської РСР, які розташовувалися на західному березі Дністра, утворили румунське губернаторство «Бессарабія» із центром у Кишиневі. Територія Чернівецької області України та північні повіти Молдавії об'єднувалися із Південною Буковиною в губернаторство «Буковина». Її центром стали Чернівці [23, с. 177]. Так, Чернівецька й Ізмаїльська області УРСР були включені до складу Румунії.

Під владу Румунії, відповідно до щойно згаданої угоди, були передані і українські землі між Дністром та Південним Бугом, а саме: Одеська область (Ананьївський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південна частина Вінницької області (Жугастрівський (нині – Ямпільський), Могилівський, Тульчинський райони) та західні райони Миколаївської області (Голтянський (нині – Первомайський) і Очаковський), а також лівобережні райони Молдавської РСР (Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський). Ці території увійшли до складу нової румунської провінції – губернаторства «Трансністрія». Остаточні кордони румунської зони окупації східніше Дністра було визначено угодою від 30 серпня 1941 р. укладеною в м. Тігіна (нині – Бендери) німецьким і румунським командуванням.

Отже, у 1941 р. в результаті воєнних дій Румунія захопила приблизно 60 тис. км² (Буковина – 5,5 тис. км²; Бессарабія – 14,5 тис. км²; «Трансністрія» – 40 тис. км²). На цій території українське населення становило близько 3,5 млн. (Буковина – 520 тис.; Бессарабія – 650 тис., «Трансністрія» – 2,327 млн.) [83, с. 83]. Окупувавши ці території Й. Антонеску приступив до реалізації плану створення «Великої Румунії» [84, с. 362].

Верховна влада на окупованих територіях належала командуванню румунських окупаційних військ, а цивільні органи повинні були допомагати армії у виконанні її функцій. На початку вересня 1941 р. в Бухаресті було опубліковано декрет, який визначав статус і устрій Бессарабії та Буковини. Ці провінції отримували статус автономних адміністративних одиниць – губернаторств. Вони управлялися безпосередньо державою через її особистих представників – губернаторів. Губернатором «Бессарабії» було призначено генерала Костянтина Войкулеску [54, с. 96]. Він обіймав цю посаду з 1 серпня 1941 р. до квітня 1943 р. Потім на цьому посту його змінив генерал Олімпіу Ставрат. Губернатором Буковини спочатку було призначено підполковника Александрю Ріосану, незабаром його змінив Корнеліу Колотеску. З 1943 р. губернатором краю став генерал Корнеліу Драгаліна.

Губернатор, як представник центральної влади здійснював генеральне управління підвладної території, для цього він отримав спеціальні повноваження від Й. Антонеску. Зокрема, він володів законодавчими повноваженнями: видавав розпорядження і «регламенти», які мали силу законів на всій території провінції. У

своїй діяльності губернатор спирався на адміністративний апарат, що розподілявся по управліннях. Вони називалися директоратами (дирекціями) і несли на собі виконавчі функції, а саме: адміністрування, юстиції, фінансів, комерції, праці, індустрії, харчової промисловості, агрокультури, монополії, економіки, культури, охорони здоров'я, шляхів сполучення, зв'язків. При губернаторі також діяла рада провінції, яка здійснювала координацію та загальне планування роботи провінційної адміністрації [85, арк. 2].

На губернаторство було перетворено і румунську провінцію Трансністрію. Підписаний 19 серпня 1941 р. Й. Антонеску декрет призначав губернатором колишнього адвоката з Чернівців [86, с. 165], доктора права Г. Алексяну. До його обов'язків відносилось: керівництво адміністрацією й комунікаціями; керівництво агрикультурою й економікою; керівництво освітою, культом і пропагандою; керівництво над суспільними роботами; фінансове керівництво [87, арк. 192].

У своїй декларації, оприлюдненій в «Одесской газете» губернатор лицемірно проголошував: «...Ми перебуваємо тут для захисту віри, для розкріпачення душ... щоб у серцях всіх відродилась віра в кращий світ... який стверджує шляхетні пориви, життя і людські ідеали» [88, с. 825].

Були в захваті від приєднання до Румунії земель між Бугом та Дністром і політичні та громадські діячі країни. Так, 10 липня 1942 р. І. Ністор виголосив доповідь «Геополітичні і культурні аспекти в Трансністрії», сповнену захоплення від того, що «політичні події останнього часу, в тісному органічному зв'язку з війсьними діями, які відбуваються, створили нову ситуацію по той бік Дністра», що між нацистською Німеччиною і королівською Румунією «досягнуто конкретного територіального розмежування і набуто підтримку для створення нової румунської провінції, названої Трансністрією», а «адміністрація Трансністрії може спиратися на старі етнічні, політичні і культурні основи» цього краю [21].

Отже, губернаторства «Бессарабія» й «Буковина» очолювали військові, які призначались Й. Антонеску. На відміну від них в Трансністрії посаду губернатора займала цивільна особа – Г. Алексяну. І лише з 1 лютого 1944 р. керівництво було передане до рук військової адміністрації на чолі з генерал-майором Георге Потоп'яну, а з 18 березня 1944 р. німецькій управі «*Befehlshaber der deutschen Truppen in Transnistrien*» [89, с. 13].

Для управління всіма окупованими землями та для координації дій місцевої адміністрації при Кабінеті Міністрів було створено «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини та Трансністрії» (КББТ), який очолив генеральний секретар уряду Румунії [90, с. 164]. Ця установа здійснювала зв'язок румунського керівництва з губернаторами, а також управління окупаційною адміністрацією. Те, що губернаторства «Бессарабія» і «Буковина» (офіційно оголошені «румунськими провінціями») і окупована «Трансністрія» були підпорядковані єдиному органу – КББТ, свідчило про те, що правителі Румунії не бачили різниці між губернаторствами.

Колішній адміністративний устрій окупованих територій був змінений і став практично однаковим. Губернаторства були поділені на повіти-жудці (рум. *judet*). У Буковині було утворено 7 повітів (див. Додаток У) [91, с.308]. Губернаторство «Бессарабія» складалося з 9 повітів (див. Додаток Ф) [92]. У Трансністрії їх створено 13 (див. Додаток Х). Повіти у свою чергу поділялися на волості (рум. *Plasa*) (див. Додатки Ц і Ч). У Трансністрії, частіше, замість поняття волость вживалося слово

район (рум. *Raionul*). Усього в «Трансністрії» налічувалося 65 районів [54, с. 97] (див. Додаток Ш). Їх кордони майже повністю були тотожні довоєнним.

Незважаючи на намагання Румунії з Бухаресту управляти новоствореними губернаторствами та майже на однаковий адміністративно-територіальний поділ провінцій останні різнилися за своїм статусом. Так, «Бессарабія» та «Буковина» вважалися румунами територією, звільненою від радянської окупації. Включення цих земель до своєї держави розглядалося румунським керівництвом як закономірний результат участі в антирадянській війні та відновлення історичних прав [20, с. 16].

Окупація «Трансністрії» мала дещо відмінний характер, її політичний статус залишався невизначеним протягом 1941–1944 рр. Ця територія, формально, до складу румунської держави не входила. Через це між Німеччиною та Румунією проявлялись непрості стосунки. Зі свого боку Гітлер не поспішав остаточно вирішувати долю «Трансністрії». Від самого початку геополітичне та стратегічне значення регіону змушувало керівництво Третього рейху потурбуватися про те, щоб Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасового управління та економічну експлуатацію території між Дністром і Бугом [93, с. 386]. На переконання фюрера Румунія отримала певні території лише тому, що Німеччині було необхідне більш широке залучення її військ до участі у війні.

У зв'язку з цим, відповідно до згаданої «Угоди про забезпечення безпеки адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро)», яка була підписана 30 серпня 1941 р. між представниками німецького (генерал Хауффе) і румунського (генерал Тетеряну) командування визначався особливий статус Трансністрії як зони інтересів водночас і Румунії, і Німеччини. Через це Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасової «адміністрації і економічної експлуатації» території між Дністром і Бугом [54, с. 96].

Отже, «Трансністрія» формально до складу румунської держави не увійшла. Проте, політика окупантів, яка здійснювалася в регіоні свідчила, що ці землі були надзвичайно важливими для Румунії, як з військово-політичної так і з економічної точки зору. Оголошення межиріччя Дністра та Південного Бугу «територією тимчасової військової окупації» розцінювалося офіційним Бухарестом як прелімінарний захід [20, с. 14]. Остаточне вирішення цього питання відкладалося до часу, коли буде отримана повна перемога над СРСР.

Втім, у відповідності з «Угодою» на території Трансністрії значну роль відігравали представники німецького командування. Такий підхід свідчив про наявність розбіжностей у поглядах керівників Третього рейху та Румунії на долю післявоєнної Європи у цілому і Півдня України зокрема. Адже ще 16 липня 1941 р. на нараді у Головному штабі Гітлер, коментуючи румунські домагання на українські землі між Дністром та Південним Бугом, підкреслював: «...Але ...ми самі ...маємо усвідомлювати, що ми з цих областей ніколи вже не підемо» [94, с. 581 – 582].

Нацистські партійні та державні функціонери добре розуміли значення цієї території для Німеччини. Так, у доповідній записці Г. Лайббранта від 22 липня 1941 р. про значення порту Одеса з обґрунтуванням, того чому місто повинно відійти до рейхскомісаріату «Україна», говорилося: «Для здійснення німецьких планів у Східній Європі, з політичних, національних, господарських, комунікаційно-

політичних підстав з відступленням Одеси Румунії важко погодитись, оскільки українська Одеса для Німеччини є без порівняння цінною, аніж румунська. Вона б впливала на політичне забезпечення цієї території для Німеччини» [65, с. 372]. На думку німецької сторони «тут має постати німецький бастион на західному узбережжі Чорного моря, який повинен здійснювати свої завдання з великим родючим гінтерландом райхскомісаріату Україна в плані забезпечення німецького політичного впливу і зміцнення німецького господарства» [65, с. 371].

Проте кондукетор намагався не лише «адмініструвати та експлуатувати» Трансністрію. З приводу цієї території він на засіданні уряду 26 лютого 1942 р. говорив: «Я не схильний випустити з рук те, що придбав. «Трансністрія» стане румунською територією, ми її зробимо румунською і виселимо звідси все чужонаціональне населення. Ми маємо створити життєвий простір для румун». Отже, керівництво Румунії не збиралося розглядати землі за Дністром як тимчасове володіння. Втім, Бухарест не заявляв відкрито про свої домагання передусім через побоювання, що Угорщина стане розцінювати цей крок як компенсацію за Північну Трансильванію. Виявляючи певну «обережність» уряд Румунії, від самого початку, намагався стати на українських землях «твердою ногою». Й. Антонеску 16 грудня 1941 р. надав усну вказівку Г. Алексяну: «Дійте там так, неначе влада Румунії встановилася на цій території на два мільйони років» [88, с. 827].

З іншого боку підтримуючи у своїх союзників ілюзію про «Велику Румунію», Гітлер не збирався з ними ділитися. 16 липня 1941 р. фюрер своїм наближеним особам заявив: «Наші стосунки з Румунією зараз добрі, але ніхто не знає, як вони складуться в майбутньому. На це ми повинні настроюватись і відповідно будувати наші кордони. Не можна бути залежним від прихильності третіх держав, саме так необхідно формувати наше ставлення до Румунії» [53, с. 177].

З часом воєнні успіхи першого етапу війни та літній наступ 1942 р. породили більш масштабні домагання румунською стороною українських земель. Газета «Унірія» вимагала встановити кордон «на Дніпрі або далі». Коли ж німецькі й румунські війська дійшли до Волги, бухарестська газета «Курентул» писала, що кордон Румунії повинен проходити... по Уралу і таким чином забезпечити створення «румунської імперії до воріт Азії» [21].

Проте, дуже скоро війна на Східному фронті стала непопулярною серед румунських солдат, випадки дезертирства були буденним явищем. До того ж, розгром румунських армій під Сталінградом, погіршення внутрішньополітичної та економічної ситуації в Румунії, вплинуло на загострення її відносин із Німеччиною. Починаючи з вересня 1943 р. румунський уряд почав стягувати з фронту свої військові частини. В Румунії зростала антинімецька пропаганда. Одночасно маршал Й. Антонеску шукав шляхів виходу Румунії з війни [20, с. 13].

Від початку листопада 1943 р., коли радянські війська визволили Київ і готувалися до подальшого наступу на Правобережну Україну, на територію Трансністрії посунули німецькі частини, що відступали. Це призвело до подальшого загострення стосунків між союзниками. Гітлерівське командування відкрито поставило під сумнів румунський «суверенітет» у Трансністрії. 29 січня 1944 р. Й. Антонеску видав наказ про скасування функцій «цивільного губернатора при Верховному командуванні армією на зайнятій території між Дністром та Бугом». Так, уперше від 19 серпня 1941 р. з його наказів зникла назва «Трансністрія». Уся

повнота влади перейшла до рук військових в особі генерала Г. Потопяну [88, с. 832].

З переходом влади в межиріччі Південного Бугу і Дністра до рук румунського військового командування відбулося скорочення адміністративного апарату. Всі дирекції губернаторства «Трансністрії», так само як і міські, було ліквідовано. Натомість було утворено лише дві; в межах їх компетенції були питання адміністрації та економіки. За німецьким зразком, повітову структуру було замінено на дистрикти [95, с. 413].

В Бухаресті у лютому 1944 р. було створено «Комісію з розслідування діяльності цивільного губернатора Трансністрії». На засіданнях цієї комісії віцепрем'єр румунського уряду М. Антонеску, який ще зовсім недавно запевняв, що зробить усе, аби Трансністрія належала Румунії, тепер стверджував, що окупація «Трансністрії від початку мала тимчасовий характер» [88, с. 832].

18 березня 1944 р. німці примусили своїх румунських союзників підписати «Протокол про передачу військовою адміністрацією територій між Дністром та Бугом генералу Аулебу, уповноваженому Верховного Головнокомандування германської армії». Управління цією територією перейшло до рук німецького командування. Невдовзі радянські війська вступили у межиріччя Буга та Дністра. Після цього територіальна одиниця «Трансністрія» була остаточно скасована.

Таким чином, правлячі круги Румунії на початку війни з Радянським Союзом розраховували на практичну допомогу нацистської Німеччини у захопленні чужих земель, в тому числі й українських. Адміністративний режим, що був встановлений у губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» дещо відрізнявся від того, який встановився в «Трансністрії». Перші два губернаторства вважалися румунською територією, Трансністрія передавалася Румунії у тимчасове управління. Проте, режим Антонеску намагався у однаковій мірі управляти цими землями з Бухаресту, для чого створив «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини та Трансністрії» та мріяв залишити їх у своєму підпорядкуванні. Плекаючи ідею створення «Великої Румунії» уряд Румунії сподівався на вдалий хід війни та перенесення кордонів королівства дані на Схід. Проте військові поразки гітлерівців не тільки перекреслили румунські плани загарбань, а й привели до швидкого падіння фашистського режиму в Румунії.

Новий адміністративно-територіальний поділ на загарбаних українських землях також встановила Угорщина. У березні 1939 р. все Закарпаття було окуповане збройними силами цієї країни. Для придушення українського самостійницького руху в краї угорці встановили військову адміністрацію, якою керував генерал Бейла Новакович [23, с. 178]. До вищої військової адміністрації входило, також, 13 полковників і підполковників угорської армії. Кожен із них мав чітко закріплений за собою територіально-адміністративний округ [96, с. 36]. Військова управа діяла з 22 березня по 17 липня 1939 р.

Для того, щоб подати політичну владу як природне наслідування попередніх періодів угорського панування й віддати належне громадянам, які вірно служили ідеї «Великої Угорщини» до вищих ешелонів крайової влади було введено відомих в регіоні політиків. Так, помічником і особистим радником генерала Б. Новаковича призначили відомого русофільського лідера, одного з керівників партії Автономний земледільський союз Михайла Демка. До вищого політичного керівництва увійшов також греко-католицький священник Юлій Марина, котрий посів посаду цивільного урядового комісара [97, с. 27]. Однак, в цілому вся вища окупаційна адміністрація

носила військове забарвлення. При цьому слід звернути увагу на тверде небажання угорської центральної влади залучати місцеві кадри до управління краєм.

Улітку 1939 р. влада Угорщини пом'якшила пануючий режим, змінивши його адміністративно-військовий характер цивільним [98, с. 25]. У зв'язку з цим 22 червня 1939 р. Державні збори Угорщини (парламент) прийняли закон «Про єднання Підкарпатської території з угорською державою». На підставі цього закону з липня 1939 р. у Закарпатті почали запроваджувати цивільне управління [23, с. 178]. Тобто цивільна влада замінила воєнну диктатуру.

Цьому документу надало легітимну підтримку розпорядження прем'єр-міністра Угорщини Пала Телекі «Про теперішнє управління суспільними справами на повернутих землях Підкарпаття». Саме ці політико-правові акти змінили статус управління закарпатськими землями і регулювали цивільне управління краєм у визначений період.

Ратифіковані угорським парламентом закони вводили в дію в Закарпатті новий політичний управлінський інститут – Регентський комісаріат Підкарпатської території [97, с. 29 – 31]. Головою адміністрації краю ставав Регентський комісар Підкарпатської території, який підпорядковувався безпосередньо регенту М. Горті та частково прем'єр-міністру. До повноважень регентського комісара належало право здійснювати функції головного жупана в позаполітичних сферах життя регіону, а саме в господарсько-економічній, суспільній, гуманітарній та освітній [96, с. 37]. Така практика делегування повноважень не була новою для закарпатців, однак черговий раз вказувала на підконтрольність титульною нацією питань політичного характеру.

17 липня 1939 р. голова військової адміністрації Б. Новакович передав владні повноваження першому регентському комісару Підкарпатської території Жігмонду Перені. У вересні 1940 р. його замінив Міклош Козма [23, с. 178].

У цей час формується більш стабільна система адміністративного управління по вертикалі знизу – вгору: нотаріальний уряд – дільничний нотаріат – округ – експозитура – регентський комісаріат. Останній інститут представляв верхівку територіального управління, куди входили представники крайової політичної еліти. Провідні посади в комісаріаті займали угорці за національністю: Гейза Галас (міністерський радник), Шандор Магочі-Диц (керівник господарського відділу), Юлій Марина (керівник шкільного відділу), Юлій Шимонкаї (керівник лісоторгового відділу). В провінції керівниками також були віддані «Угорській короні» люди – Юлій Дюріч, Корнелій Бескид, Бейла Рішко [96, с. 37].

З метою вирішення суспільно-політичних проблем в краї при регентському комісарі була створена т.зв. «комісія відгуків і пропозицій», в якій провідні позиції займали головний радник та вісім членів, котрі були підконтрольні прем'єр-міністру Угорщини. Інші важливі посади в управлінській піраміді також займали представники правлячої влади [96, с. 38].

Таким чином, трохи більше ніж за один рік нова влада інкорпоровала управлінські важелі в Підкарпатті до загальнодержавних стандартів Угорщини. Режим М. Горті повною мірою скористався політичною ситуацією в Карпатському регіоні і не допустив будь-яких проявів регіональної самостійності в організації

територіально-адміністративного управління.

З моменту введення цивільного управління змінилася і офіційна назва регіону. Закарпаття стало окремою адміністративною одиницею – «Підкарпатською територією» з центром в Ужгороді. На цій території було створено три адміністративні одиниці – жупи: Ужанську – центр Ужгород, Березьку – центр Берегове, Мармароську – центр Хуст (див. Додаток Щ). Їхні межі визначав міністр внутрішніх справ. Він призначав жупанів та їхніх заступників, але присягу вони складали на вірність регентському комісару. Жупи поділялися на округи, від 4 до 6 у кожній жупі [23, с. 178].

Після смерті регентського комісара М. Козми (7 грудня 1941 р.) цю посаду з 5 січня 1942 р. обійняв доктор права Вілмош Пал Томчані, якого найбільше турбували три проблеми – боротьба з українським рухом, єврейське питання і комуністичні партизани. В. Томчані управляв Закарпаттям до березня 1944 р., коли у зв'язку із наближенням фронту в регіоні знову сформувавши військову адміністрацію на чолі з урядовим комісаром А. Вінце.

Таким чином, на окупованих Угорщиною українських землях було встановлено новий адміністративно-територіальний поділ, який допомагав загарбникам проводити свою політику в краї. Спочатку влада в Закарпатті знаходилася в руках угорських військових, а потім її передали цивільним органам управління. Було створено новий політичний управлінський інститут – Регентський комісаріат Підкарпатської території на чолі з відповідним комісаром. Закарпаття перетворилося на окрему адміністративну одиницю – «Підкарпатську територію» з центром в Ужгороді. Край було поділено на три адміністративні одиниці – жупи. Всі керівні посади в регіоні займали угорці. Проте, у 1944 р. з наближенням фронту до Закарпаття владу знову перебрали на себе військові.

В цілому ж підводячи підсумки слід зазначити, що у результаті адміністративно-територіальних перетворень, здійснених Німеччиною, Угорщиною та Румунією, територія України виявилася розчленованою. Частина українських земель опинилася під владою військового управління, частина була підпорядкована цивільним органам влади.

Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були «поділені» між польським генерал-губернаторством, Угорщиною, Румунією та рейхскомісаріатом «Україна». Для того, щоб послабити прагнення українців до незалежності, Гітлер виділив з планованого рейхскомісаріату «Україна» Галичину, Північну Буковину та Південно-Західну Україну. Такий адміністративний поділ нового «життєвого простору» потрібний був німцям для перетворення цієї території на головного постачальника продовольства і джерело робочої сили.

Під владою військових опинилися східні території України та фактично Крим. Спеціальних органів управління тут не створювали. Адміністрація військової зони повинна була забезпечити у першу чергу «замирення» цієї території, підготувати основу для подальшої діяльності цивільної адміністрації і організувати постачання фронтових підрозділів вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів.

У зв'язку з щойно сказаним слід зазначити, що розриваючи на шматки українські землі окупанти менше всього опікувалися їх цілісністю. Наприклад, така

історико-географічна область України, як Поділля, що охоплювала територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської областей, була включена одночасно до трьох окупаційних зон. Хмельницька область та частина Вінницької області – до рейхскомісаріату «Україна», південні райони Вінницької області опинилися у складі губернаторства «Трансністрія» і перейшли під управління румунської окупаційної адміністрації. Західне Поділля (значна частина Тернопільської області) було приєднано до Польського Генерального Губернаторства [99, с. 78].

Що стосується української сторони, то вона негативно сприйняла факт передачі власної території під юрисдикцію інших держав. У «Меморандумі Проводу ОУН з приводу захоплення Північної Буковини й Бессарабії Румунією та Галичини Великонімеччиною з включенням до Генерального губернаторства» зазначалося: «В такій ситуації мусив український нарід прийняти як велику кривду і глибокий удар своїм національним почуттям і інтересам факт злуки етнографічних українських земель Північної Буковини і Бессарабії з Румунією та прилучення Галичини до Генерального губернаторства. Буковина й Бессарабія є тими землями, що нерозлучно зв'язані з Україною, що в 1940 р. стали складовою частиною УРСР шляхом міжнародного договору, підписаного Румунією. Їх вилучення з українського материка вважає український нарід лиш наслідком хвилевого силового відношення між українським і румунським народом та ніколи не погодиться з новою окупацією» [10, с. 64].

2.3. Створення органів місцевого управління

У міру наступу вермахту в 1941 р. вся окупована територія Радянського Союзу була розділена німецькою владою на три зони. Перша, т.зв. «зона евакуації», мала глибину у 30 – 50 км і безпосередньо примикала до району бойових дій. Тут адміністративний режим був найбільш суворий і жорсткий. Всіх місцевих мешканців звідти примусово виселялося у німецький тил. Під час переселення люди зазнавали знущань, їх гнали пішки на великі відстані, не давали їжі. Той, хто з'являвся в цій зоні без перепустки, міг бути розстріляний на місці. На новому місці переселенців розміщували в будинках місцевих жителів або в таборах, у нежилых приміщеннях, свинарниках, сараях. Зазвичай харчування вони ніякого не отримували, а якщо й одержували, то саме нікчемне. Із другої зони жителів не виселяли, але поява поза межами своїх будинків дозволялася їм тільки у світлий час доби. Вихід у поле по господарським справам допускався лише під конвоєм німецьких солдат. Такі зони окупанти часто створювали в районах активних дій партизанських загонів та з'єднань. У третій зоні зберігався загальний режим, встановлений на окупованій території [55, с. 268 – 269].

З перших днів окупації у прифронтівій смузі адміністративні функції виконувалися безпосередньо німецькими військовими комендатурами за допомогою місцевих «активістів»: сільських старост та волосних старшин. У тилкових районах створювалися більш вдосконалені й розгалужені

адміністративні установи, проте, як було сказано раніше, вони не були об'єднані у єдину систему. Тут окупанти створювали органи т.зв. місцевого самоврядування, до роботи в яких залучали осіб, що були готові співробітничати з ними. Загарбники добре усвідомлювали, що тільки за дієвої роботи органів місцевого управління можна успішно використати потенціал окупованих територій.

В той час про можливість залучення до управління місцевого населення говорилося у численних документах німецької влади. Так, в «Основних вказівках про поведінку з українським населенням» (вересень 1941 р.) зазначалося: «У разі необхідності в майбутньому далі буде допущена участь деяких українців в управлінні країни на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультації, без того, щоб із цього впливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру» [6, с. 529].

Отже, з самого початку окупації ініціатива створення місцевої української адміністрації зазвичай виходила від німецької військової влади, яка вкрай мала потребу в інституті цивільної влади. Саме із цією метою на окупованій території створювалися управи. Проте, місцеве населення допускалося до управління лише на місцевому рівні. Шлях до вищих ешелонів влади їм був заказаний.

Створювати органи місцевого самоврядування були покликані фельд- або ортскомендатури. В подальшому місцеві органи та керівники новостворених установ підпорядковувалися шефам зазначених комендатур [78, с. 7].

Однак були й виключення: у Феодосії органи місцевого самоврядування створила так звана «ініціативна група» колишніх працівників міськради. Але і в даному випадку всі чиновники, в обов'язковому порядку, пройшли затвердження німецькою комендатурою [100, с. 39].

Організація місцевого управління у військовій зоні спиралася насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, громадою (сільською і міською) і районом. При цьому, в найменуванні територіально-адміністративних одиниць окупанти використали як радянські (області, райони), так і дореволюційні назви (повіти, волості). Подальший адміністративний поділ не відповідав доокупаційному: з одного боку це робилося з політичних міркувань, з іншого – внаслідок незбігу територій німецьких військових органів із територіями колишніх областей (фельдкомендатури контролювали по кілька колишніх районів, які після передачі управління цивільній адміністрації становили основу округів-крайзгебітів).

Кордони колишніх районів і громад були збережені, оскільки це влаштовувало окупантів із адміністративної та господарської точки зору, а також тому, що населення звикло до них. В журналі бойових дій № 1 стосовно становища з місцевою адміністрацією на території фронтового оперативного тилу групи армій «Південь» записано: «Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходять за рамки одного району, було заборонено. Забороняється призначати окружних керівників; міліція і інші допоміжні організації повинні обмежуватись рамками району» [54, с. 94]. Таке становище, потім, було збережено і в рейхскомісаріаті «Україна».

Отже, на окупованій території органи місцевого управління обмежувалися рівнем сільської чи міської громади та районом. У відповідності до цього

створювалися сільська, міська або районна управи. Ці управи організовувались по всій зоні військової адміністрації, аж до самої лінії фронту. З просуванням фронту на Схід і переходом певних територій до складу рейхскомісаріату «Україна» ця система зберігалася.

Господарські установи також формували власний допоміжний апарат, який мав і обласний рівень – земельні управи (обласні, окружні та районні), а також різноманітні галузеві бюро, управління, контори тощо. Ці органи були невід'ємною частиною окупаційної адміністрації [52, с.13].

На чолі районів стояли начальники райуправ, громадами управляли бургомістри. У руках начальника райуправи (районного управляючого) було зосереджено загальне керівництво районом. Він ніс політичну відповідальність за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і управління, повинен був забезпечувати «спокій і безпеку» на підпорядкованій території, боротися з проявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організувати «вилучення» продукції для рейху та задовольняти потреби армійських підрозділів. Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією фельдкомендатури, командуючого оперативним тиловим районом армії чи групи армій, а у рейхскомісаріаті «Україна» – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. Цю посаду займали здебільшого ті, хто зарекомендував себе «політично надійним» і активним прибічником окупантів. Найбільшу довіру окупанти мали до людей, які були репресованими за радянської влади. Спочатку, коли становище на фронтах було сприятливим і не активізувався рух Опору, особливих проблем з формуванням районних управ не існувало. Їх склад був досить різношерстим, хоча при комплектуванні виконавчого апарату (відділів та управлінь) гітлерівці намагалися добирати працівників з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів [54, с. 94].

Процес створення нової районної управи та завдання, які ставилися перед нею окупаційною владою можна проілюструвати на прикладі замітки «Завдання нової управи», яка з'явилася 17 грудня 1941 р. у Чернігівській газеті «Українське Полісся». Там, зокрема, зазначалося, що «за наказом військового коменданта у Чернігові створено району управу, яку очолює інженер Павло Львович Дюбко. Завдання цієї управи різноманітні і відповідальні. Під її керівництвом 21 район. Вона повинна енергійно і завзято працювати над відбудовою фабрик, заводів, майстерень, поширювати, розвивати сільське господарство. А найголовніше, найвідповідніше завдання – допомагати німецькій владі...» [101].

Структура районних та міських управ передбачала такі основні відділи: загального управління, поліцейський, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою. З часом з'явився ще один відділ – пропаганди. Керівники відділів, зазвичай, призначалися начальником райуправи за згодою фельд- чи ортскомендатури. На початку окупації, коли німецьке військоve управління ще чітко не уявляло собі потреб в кількості «місцевих кадрів», керівники районів та міст часто «проштовхували» на вигідні посади своїх людей та родичів, з чим довелось боротися комендатурам та, пізніше, гебітскомісарам рейхскомісаріату [54, с. 95].

Другою за значенням особою органів місцевого управління був бургомістр (міський голова) – посадовий і адміністративний керівник всіх підлеглих йому чиновників, підвідомчих організацій та установ. Для своєї території його завдання відповідали завданням начальника райуправи. Таким же був і порядок призначення та звільнення з посади.

Як правило, бургомістри, вербувалися із числа німецьких агентів, що проживали в СРСР до війни, з антирадянських елементів, що піддавалися репресіям при радянській владі або мали репресованих родичів, із числа колишніх офіцерів царської армії, з нестійких інтелігентських елементів, іноді із пройдисвітів, що з'явилися в даній місцевості після окупації, з інших темних елементів. Але були й особи, які займали певне положення й при радянській владі. Траплялися випадки коли міськими головами працювали колишні члени ВКП(б) та ВЛКСМ. Так, бургомістром м. Феодосія був колишній член ВКП(б) Грузінов [55, с. 254].

Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи відповідною комендатурою і в подальшому перебували під наглядом цих німецьких органів. Таким був порядок і в зоні військової адміністрації, і в рейхскомісаріаті «Україна». В розрахунок, також, бралось, чим займалися кандидати в бургомістри до цього. Наприклад, в наказі по 112 піхотній дивізії вермахту від 27 серпня 1941 р. вказувалося: «Голів колгоспів і радгоспів, враховуючи завдання в сільському господарстві, по можливості бургомістрами не призначати». Перших же бургомістрів призначали війська після захоплення населених пунктів. Вони здебільшого керувалися зовнішніми проявами кандидатів і не мали достатнього часу для їх перевірки. Іноді німці влаштовували комедію «виборів» бургомістра, але значно частіше обходяться без «гри в демократію» [55, с. 253].

Військове управління, яке йшло за армією, а тим більше німецька цивільна адміністрація рейхскомісаріату, часто замінювали потім людей, призначених спочатку. Та без призначення бургомістрів одразу ж після вступу військ не можна було обійтися, оскільки на них відразу лягали обов'язки задоволення потреб підрозділів вермахту.

Призначені на цю посаду давали письмове зобов'язання виконувати всі розпорядження німецької влади і відстоювати її інтереси. У зверненні начальника оперативного тилу групи армій «Південь» до бургомістрів було сказано: «... Організуйте охорону продуктів полеводства від псування і крадіжок, турбуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т. п. ... Здійснійте підтримку керівників сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою і кіньми для збирання врожаю і для осінніх польових робіт» [54, с. 95].

Бургомістр стояв на чолі міської управи. Зазвичай в такій установі працювало від 20 до 60 чоловік [100, с. 39]. Вона повністю була підлегла німецькій військовій комендатурі.

У великих містах, як правило, міська управа складалася з наступних відділів: Головним вважався загальний. У його компетенції перебували: право, суд, адвокатура, нотаріат, підданство, загс, постачання населення продуктами харчування, розпланування міської території, міське будівництво, озеленення, нове житлове будівництво, розподіл житлової площі, збереження й ремонт жител,

забезпечення населення житловою площею, право забудови, соціальне страхування, загальне страхування й забезпечення [100, с. 45 – 46].

Далі могли йти наступні відділи: промисловий, торговельний, відділ заготівель і постачання, земельний, будівельний, транспортний, дорожній, лісопаливний, адміністративний, відділ зв'язку, відділ поліції з підвідділами, житловий відділ, лікувально-санітарний або відділ охорони здоров'я, відділ освіти, пропаганди, відділ соціального забезпечення, відділ міського господарства, фінансовий, техінспекція, статистичний відділ [55, с. 253 – 254].

Таким чином, міська управа була виконавчим і розпорядницьким органом місцевого управління, яка діяла під постійним жорстким контролем окупантів. До виконавчих функцій відносилася робота поліції, фінансова й податкова справа, допомога родинам робітників, що виїхали на роботу до Німеччини, загс тощо, тобто всі ті області діяльності, які виходили за межі інтересів міста й мали загальне окружне значення. До розпорядницьких функцій міської управи відносилася сфера чисто місцевого характеру, що не представляла загально окружного значення. При цьому деякі відділи міської управи фактично дублювали роботу один одного.

Начальники відділів міської управи підбиралися бургомістром й з його характеристикою представлялися на затвердження німецького військового коменданта. Ці люди вербувалися із тієї ж категорії громадян, що і бургомістри.

Підбір людей на керівні посади в міській управі зустрічав іноді значні утруднення. Так, зі 115 вчителів м. Феодосія жоден не погодився стати завідувачем відділом освіти, і на цю посаду був призначений 60-літній агроном Хронусов [55, с. 254]. Серед рядових службовців міських управ іноді зустрічалися віддані радянській владі люди, яких змусили піти на роботу до німців голод, насильство тощо. В окремих випадках вони надавали допомогу радянським розвідникам, партизанам і вели іншу антинацистську роботу, але, як правило, німці підбирали надійних, з їхнього погляду, людей.

Як правило практична діяльність міської управи спрямовувалася на забезпечення німецьких військ. У їхнє розпорядження передавалися лікарні, житлові будинки. Меблі й білизна при цьому вилучалися в цивільного населення. Міська управа в обов'язковому порядку забезпечувала німецьке командування гужовим транспортом, паливом та сіном.

При цьому німецька окупаційна адміністрація строго регламентувала діяльність керівників міських управ. Для них було підготовлене спеціальне «Наставляння бургомістрам». Воно складалося з 12 розділів, які відбивали всі сторони діяльності «керівника міста». Цей документ демонстрував повну залежність місцевої адміністрації від німецької військової влади.

До повноважень бургомістра входило лише вивішування на довіреній йому території оголошення подібного змісту: «До особливого розпорядження забороняється приватним особам: їздити по залізниці; перебувати на залізничних коліях; встрибувати до потяга на ходу; залазити в поїзд під час стоянки». У випадку порушення зазначеної заборони німецькій охороні надавалося право використовувати вогнепальну зброю.

Особливо докладно «Наставляння бургомістрам» висвітлювало питання щодо боротьби з партизанським рухом. Всі бургомістри та сільські старости відповідали за безпеку й спокій у межах своїх волостей і сіл. Місцевій владі погрожували репресіями, аж до страти, за випадки набігів партизан у межах дорученої їм

сторожової служби.

В цілому ж, відповідно німецьких інструкцій, до найбільш важливих службових обов'язків чиновників місцевої адміністрації відносилися: покора; збереження службової таємниці; заборона сторонніх занять; заборона приймати будь-які дарунки [100, с. 47].

В адміністративному відношенні великі міста поділялися на райони, як правило, вони перебували у старих кордонах. У кожному міському районі були створені районні управи зі старшинами на чолі. У районних управах існували наступні відділи: а) адміністративний, б) житловий, в) технічний, г) фінансовий.

Тепер, на прикладі Харкова, подивимося як йшов процес формування та діяльності міської управи. Харківська міська управа (ХМУ) була започаткована військовими на другий день окупації міста. Німцями були поставлені до влади міський та районні бургомістри, підпорядковані німецькому обербургомістру. Останнім був призначений німецький полковник Петерс-Кнотте, а головою Харківської міської управи – професор О.І. Крамаренко. Після ліквідації у січні 1942 р. посади німецького обербургомістра О.І. Крамаренко очолив міське самоврядування Харкова. На цій посаді він перебував до кінця квітня 1942 р., коли був відсторонений німцями, а в серпні того ж року розстріляний [81, с. 17]. Другим обербургомістром став відомий представник українського націоналістичного руху Харкова, адвокат О.П. Семененко.

Військова влада була головним чинником формування складу та функцій місцевого управління. Наприкінці 1941 р. ХМУ складалась із президії (голова – О.І. Крамаренко, заступник – М.С. Сліпченко, відповідальний секретар – К.М. Полуведько), а також дев'ятнадцяти інших підрозділів: таємна частина, відділи адміністративний, пропаганди, персональний, фінансовий, міських підприємств, торгівлі, правовий, енергетики та підприємств державного значення, житловий, охорони здоров'я, культури та освіти, земельний, релігійний та ін. В них працювало біля 400 співробітників. Переважна більшість відділів проіснувала до першої евакуації ХМУ у лютому 1943 р. та була поновлена навесні 1943 р. після другої окупації міста [81, с. 17].

ХМУ приділяла увагу розбудові національного життя міста, проведенню українізації апарату управління, впровадженню української мови в діловодство, в усі сфери життя та спілкування, розбудові української культури та освіти. Важливим напрямом роботи управи повинно було стати впорядкування міського господарства. Не працювали підприємства, водогін та каналізація, не було електричного струму, опалення, зруйновані були міський транспорт, багато житлових будинків тощо.

Представництвом ХМУ в районах міста були бургомістрати. Вони виникли в листопаді 1941 р. у 19-ти районах міста у відповідності з колишніми підрайонами міліції та нараховували понад 1 100 співробітників. Надалі їх структура та штати змінювались. Відповідно Тимчасовому положенню райбургомістрати повинні були впроваджувати в життя всі постанови, накази й розпорядження Міської управи і німецького командування з метою встановлення громадського порядку та налагодження господарського, й культурного життя в районі, а також всебічно сприяти розгрому «жидівсько-більшовицьких банд». При цьому слід зазначити, що накази були дуже різноманітними, від виявлення більшовицьких агентів і до проведення обов'язкової реєстрації собак. Часто-густо німецький обер-лейтенант командував місцевими бургомістрами та погрожував їм численними карами.

Поряд з силовими функціями районні бургомістрати мали на меті організацію, можливого в тих умовах, виробництва в районі, а також підтримку елементарного загальногромадського порядку та санітарного стану. Вони давали дозвіл на прописку прибулих у Харків людей, розглядали заяви про виїзд громадян, вирішували справи про видачу паспортів, перепусток тощо. Отже, районні бургомістрати повинні були поряд із завданнями виключно воєнного часу займатися також повсякденними поточними справами [81, с. 18].

Втім, слід зазначити, що харківська піраміда міського самоврядування розхитувалася на протязі всього періоду окупації німцями, різними політичними силами, радянським рухом Опору. Корумпованість та службові злочини захопили широке коло чиновників. У цілому, 20-місячна діяльність органів місцевого управління в Харкові не задовольнила ні німців, ні широкі верстви населення. Німецьку владу – через обмежений вплив та авторитет ХМУ серед населення міста, інтриги та боротьбу різних груп всередині міського управління, існування більшовицьких агентів, неспроможність відновити індустрію міста, безумовно і точно в термін виконувати накази. Населення міста після невиправданих надій на реальне самоврядування, захист його інтересів перед німцями мало нагоду пересвідчитися у безвладності ХМУ, підпорядкованості німцям, причетності управлінців до репресивних акцій. «Новий порядок», встановлений у місті окупантами, пов'язувався простою людиною і з міською управою, і з її чиновниками

Тепер подивимося, як було побудоване місцеве управління у сільській місцевості. Там громадою управляла сільська управа. Наприклад, за часів окупації в Сумській області існувало 95 сільських управ та 3 магістрати: Кролевецький, Роменський, Путивльський [82]. Оскільки в сільську громаду входило кілька сіл, то під громадою малося на увазі об'єднання декількох населених пунктів (територія колишньої сільради). В кожному з них призначався староста.

Практична діяльність сільських управ іноді зводилася до бухгалтерської роботи, але в більшості випадків, і це характерно для України, внаслідок труднощів зі зв'язком, протяжності території і активного опору населення окупаційній політиці робота по селах часто виходила далеко за рамки обсягу, що передбачався. Справи управління вимагали докладання таких зусиль, що в багатьох районах окупантам довелося виплачувати підлеглим сільським управам старостам платню [54, с.95]. Спочатку вони працювали на громадських засадах. Крім того, старости отримували винагороду за видачу партизан.

Старості була підвідомча територія колишнього колгоспу або радгоспу. Він призначався німецькими військовими частинами або комендатурами негайно від початку окупації. Старосту міг призначити і бургомістр (голова сільської управи), який потім відповідав за його благонадійність. Зазвичай старосту призначали з осіб місцевої національності. В окремих випадках німці знаходили потрібних кандидатів серед колишніх голів колгоспів, учителів, агрономів. Інколи окупанти демонстративно організовували «вибори» старости. Вибори старости відбувалися відкритим голосуванням [55, с. 257].

Призначений староста давав письмове зобов'язання виконувати всі розпорядження німецької влади, усіляко перешкоджати будь-яким антинімецьким

виступам. Політична благонадійність і відданість старости перевірялася жандармерією, поліцією або комендатурою, і надалі він перебував під постійним негласним спостереженням [55, с. 255 – 256].

Староста зі своїм помічником, бухгалтером та підпорядкованими управі поліцаями втілювали «в життя» розпорядження німецьких адміністративних органів, бургомистра та начальника райуправи. Вони були зобов'язані надавати допомогу комендатурам та іншим німецьким органам при проведенні наступних заходів (або проводити ці заходи самостійно): облави й розшуки військовослужбовців РСЧА, парашутистів, партизан, членів ВКП(б), радянських активістів; вилучення у населення зброї, боєприпасів, радянського військового обмундирування, радіо – і фотоапаратів, поштових голубів; розшуки продовольчих і військових складів, реквізиції сільськогосподарських продуктів у населення; організація і проведення сільськогосподарських робіт; організація допоміжної поліції з місцевих жителів, підтримка зовнішнього порядку; спостереження за припиненням вуличного руху після встановленої години; забезпечення світломаскування, прибирання вулиць, поховання трупів; облік місцевого населення й виявлення всіх сторонніх й підозрілих елементів; залучення населення на військово-будівельні й дорожні роботи; проведення різних обмежень і репресій, зокрема проти євреїв та комуністів [55, с. 256].

Староста був зобов'язаний доводити до відома населення розпорядження німецької влади. Всі прохання й клопотання на ім'я німецької влади подавалися мирними жителями тільки через старосту. Останнім надавалося право карати місцевих жителів, але тільки за незначні провини, які не носили характеру антинімецьких виступів. Староста міг накладати грошові штрафи до 1 000 рублів, саджати винних під арешт і відправляти на примусові роботи строком до 14 днів. За непокору старостам, скарги, а тим більше замах на них, винуватці піддавалися жорстоким покаранням, аж до розстрілу або повішення.

У районах де діяли партизани (наприклад, Сумська область) старостам видавали пістолет, гвинтівку або мисливську рушницю. Старости забезпечувалися посвідченням строком на 1-2 місяці, після закінчення вказаного строку термін дії документу продовжували або видавали новий [100, с. 53]. Це робилося для того, щоб запобігти можливості їхньої підробки представниками радянського опору.

Втім, староста був не тільки агентом німців, але й їхнім заручником. Мали місце розстріли старост, як і інших місцевих жителів, у порядку репресій за дії партизан на території даного населеного пункту. Серед старост були й порядні люди, які у міру своїх сил та можливостей намагалися полегшити положення населення. Вони попереджали селян про те, що готуються реквізиції, обшуки, сприяли партизанам, укривали поранених червоноармійців тощо. Проте, таких було небагато. Як правило, старости були віддані окупантам і активно допомагали їм у грабежах та терорі.

Отже, органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів. Це виявлялося як у порядку заміщення посад, так і в тому, чим керувалися місцеві органи в своїй діяльності. Адже на багатьох наказах і розпорядженнях місцевих властей зазначалося: «Підстава: наказ німецького командування» [54, с. 96].

Той хто старанно служив Третьому рейху отримував відзнаки окупантів. Як правило це були грошові премії або значні продовольчі пайки. У містах і селах представники місцевої адміністрації займали кращі будинки [100, с. 39]. Так, учитель із с. Березівки Полтавської області (ця територія на той час перебувала у зоні німецької військової адміністрації) Іван Роман за власним бажанням допомагав окупантам. У вересні 1941 р. він організував групу селян по доставці продовольства для німецьких вояків на лінію фронту. Вдячний командир німецького танкового батальйону нагородив Івана парою добрих коней. Роман брав також участь в облавах на партизанів, за це німці призначили його старостою села, а згодом старостою Покрово-Багачанського району. Зверх присадибної ділянки, німці надали йому гектар землі і нагородили грамотою.

Найбільш активних нагороджували спеціальними орденами. Зазвичай це відбувалося до дня народження Адольфа Гітлера або до річниці «звільнення даної місцевості від ярма жидо-большовизма». Так, під час перебування у червні 1943 р. в Полтаві А. Розенберг і Е. Кох особисто вручили бургомістру Кременчука Олегу Алею орден «За заслуги» 2-го ступеню. Нагороди одержали і деякі інші бургомістри та старости районів [102, с. 43]. Деякі старанні чиновники за час окупації встигли отримати декілька знаків відмінності.

Втім, незважаючи на старання місцевої адміністрації, у більшості окупованих районів України робота управ не влаштовувала окупантів. До найбільш хворобливих проблем, наявних у «новій місцевої адміністрації», нацистські спецслужби відносили діяльність радянських агентур, некомпетентність співробітників, а також масову корупцію й хабарництво.

Найбільш великою територіальною одиницею, яка була створена окупантами, був адміністративний округ. Зокрема, такі округи організовувалися в Донбасі. Так, на території Ворошиловградської області було створено вісім округів (Див. Додаток Ю) [103, арк. 1]. Начальник окружного управління безпосередньо підпорядковувався представникові німецького командування й одержував від нього вказівки, накази й розпорядження. Він був зобов'язаний повідомляти німецькій владі про настрої й стан населення. На проведення будь-яких окружних або міських заходів він повинен був отримувати дозвіл німецької влади. Цей чиновник був адміністративним начальником всіх підлеглих йому районних бургомістрів і старост.

Апарат окружного управління, як правило, ділився на 9 відділів, які взаємно не підпорядковувалися один одному. Головним відділом уважався загальний, який відав питаннями суду, нотаріату, підданства, загсу, постачання населення продуктами харчування. До функції поліцейного відділу відносилися організація поліції та її структура, протипожежна охорона й охорона видовищних заходів, адресно-паспортний стіл, контроль за зборами громадян. Третій відділ відав фінансами й податками, їхнім збором і нарахуванням. Інші підрозділи вважалися другорядними і реальної влади не мали. Робота в них велася в основному на папері. До них відносилися такі відділи, як «Виховання, культура, культ», «Охорона здоров'я, ветеринарний стан», «Шосейне, мостове й дорожнє будівництво», «Промисловість і торгівля», «Сільське господарство», «Лісове й дров'яне господарство» [100, с. 37].

Таким чином, ще однією особливістю німецької адміністративно-політичної системи було те, що почавши створювати свою окупаційну адміністрацію, нацисти зрозуміли: тільки німецькими кадрами при її комплектуванні не обійтися. У

найкращому разі, своїми чиновниками можна було заповнити всі ключові пости до районного рівня включно. Тому, починаючи з серпня 1941 р., кожна із цих галузей влади починає залучати до співробітництва місцеве населення. В політико-адміністративній сфері це вилилося в створенні т.зв. районних, міських та сільських управ, які стали називатися «органами місцевого самоврядування». Втім, ніякої самостійної політики ці органи не проводили, а були звичайними ланками окупаційного режиму. Практично до самого кінця окупації німці не дозволяли створювати місцевого самоврядування на рівні області або республіки, які б мали будь-які політичні повноваження й, тим більше, свої збройні сили.

Тепер подивимося, як йшов процес створення місцевого управління на інших українських землях. Зокрема, у Східній Галичині початок війни з Радянським Союзом покликав до життя процес формування української адміністративної влади, який йшов паралельно, а іноді і випереджав становлення німецького окупаційного правління. При цьому в краї, на відміну від решти українських земель, органи місцевого самоврядування виникали, як з ініціативи української сторони, так і за ініціативи німецької окупаційної влади.

Скажімо на Станіславщині, як тільки радянські війська відступали, українська громада зараз же стихійно створювала свою владу, часто навіть не чекаючи приходу німецьких військ [66]. Більш яскраво і бурхливо розвивалися події у Львові. Там було сформоване Українське Державне Правління (УДП) – головний виконавчий орган відновленої, на коротку мить, Української держави, проголошеної Проводом ОУН (Б) у Львові 30 червня 1941 р.

До створення УДП була причетна спеціальна група на чолі з Я. Стецьком у складі 100 фахівців з адміністрації та права, яку з початком війни Німеччини проти СРСР відрядив в Україну Революційний провід ОУН. 30 червня 1941 р. у Львові відбулися Національні збори, на яких Я. Стецько зачитав Акт відновлення Української Держави. Після проголошення документу оратор був обраний Національними зборами головою виконавчого органу – Українського Державного Правління і уповноважений сформувати особовий склад УДП.

Уряд, затверджений 5 липня 1941 р. мав такий склад: Я. Стецько – голова та керівник ресорту соціальних реформ; М. Панчишин – перший заступник голови і міністр здоров'я, заступники – д-р Р. Осінчук та д-р О. Барвінський; Л. Ребет – другий заступник голови; генерал В. Петрів – міністр оборони; В. Лисий – міністр внутрішніх справ, заступник – д-р К. Паньківський; М. Лебедь – міністр державної безпеки; В. Стахів – міністр зовнішніх справ; Ю. Федусевич – міністр справедливості (судове міністерство); Ю. Павликовський – міністр народного господарства; Є. Храпливий – міністр сільського господарства; І. Ольховий – міністр фінансів; П. П'ясецький – міністр лісництва; В. Радзикевич – міністр освіти і віровизнання; О. Гай-Головка – міністр інформації та пропаганди; І. Климів-Легенда – міністр політичної координації; Н. Мороз – міністр пошти і телеграфу; М. Росляк – начальник державної канцелярії [104, с. 395]. Офіційною тимчасовою резиденцією УДП став Львів.

В цей час активно відбувалося формування обласних, повітових та сільських органів влади. Серед чотирьох обласних правлінь (Дрогобицького, Львівського, Станіславського, Тернопільського) головна роль відводилася Львівському. Головою Львівського обласного правління 2 липня 1941 р. Тимчасове правління призначило О. Марітчака [104, с. 395].

5 липня 1941 р. часопис «Українські щоденні вісті» помістив заклик німецького військового командування м. Львова, в якому, зокрема, зазначалось: «Майже скрізь утворилася українська самоуправа: цих представників нижчої адміністрації вітає німецька влада як відповідальних співробітників... Проте всі ці позитивні будівні чинники, без дозволу військової влади не мають права до ніяких поліційних, господарських чи будь-яких інших постанов супроти населення краю, до якої національності воно не належало б» [66].

Незабаром спробам відродження української державності було покладено край. 5 липня 1941 р. на терміновій нараді у А. Гітлера Г. Гімmlер отримав завдання розібратися з ситуацією щодо УДП. Почалися арешти українських діячів у Німеччині та Генеральному губернаторстві, а також заборонено проведення будь-якої політичної діяльності. В першій половині липня 1941 р. було взято під арешт С. Бандеру, Я. Стецька, В. Стахів, Д. Яців, Л. Ребета, С. Ленкавського, І. Габрусевича. УДП перестало діяти.

Після цього в Галичині жодних самоврядних структур навіть на місцевому рівні окупанти не дозволили створити. Значну роль у життєдіяльності місцевого соціуму відігравала мережа громадських інституцій, які діяли під егідою УЦК. Німецька адміністрація делегувала їм другорядні повноваження (соціальна опіка найбільш постраждалих під час війни категорій населення). Зокрема, зв'язуючою ланкою між селянами, керівництвом УЦК та німецькою владою, стали «мужі довір'я» [64, с. 327 – 329].

Натомість на західноукраїнських землях з перших днів окупації існували створені німецькою військовою владою органи місцевого управління. Так, відразу після вступу у Львів німецьких військ було утворено управу міста на чолі з Юрієм Полянським [105].

Паралельно з цим ліквідовувалися створені УДП місцеві самоврядні органи. Так, 10 липня 1941 р. на території Станіславської області була створена обласна управа, як тимчасовий найвищий орган влади та управління. Але у зв'язку із створенням дистрикту «Галичина» ця обласна управа перестала існувати, а влада перейшла до окружного старости як носія суверенітету Великої Німеччини [66].

Зі створенням дистрикту і у Львові перед німецькою військовою адміністрацією постало завдання запровадити зовсім нову цивільну управу, проте кадровий ресурс був надто обмежений. Тому вдовольнилися спочатку призначенням німців лише на керівні посади вищих органів влади, які мали формувати з допомогою українських та польських кадрів новий апарат цивільної влади. Однак, втіленню в життя поставленого завдання перешкоджали напружені відносини між поляками та українцями.

2 вересня 1941 р. губернатором Галичини Ляшем було скликано першу нараду старост повітів та начальників відділів дистрикту Галичина. У ній взяли участь начальник поліції СС бригаденфюрер Кауман, уповноважений НСДАП в Галичині оберрейхсляйтер Дреслер-Андрес, начальники відділів Еммеріх та Владек, староста та їх референти з 13 повітів Галичини. Торкнувшись питань організації управління дистриктом, губернатор Ляш заявив: «Ми спільно перелічимо й обговоримо всі проблеми адміністрації в дистрикті Галичина, бо перед нами надзвичайно важке завдання: працювати в найбільш на Схід висуненій частині німецького засягу державного володіння» [66].

Згідно з розпорядженням губернатора дистрикту в Галичині започатковувалося громадське самоврядування на основі відповідного польського закону та розпочався процес утворення збірних громад (міста вилучались із числа збірних громад) як першого ступеня влади та окружних самоврядних відділів, що поширювали свою діяльність у межах території колишніх окружних староств як другий ступінь влади. Органи територіального самоврядування створювались з метою управління справами шкільництва, охорони народного здоров'я, суспільної опіки над ненімецьким населенням, будівництва і утримання шляхів та ін.

Отже, на території дистрикту «Галичина», як і на решті територій Генерал-губернаторства були створені органи місцевого самоуправління, які функціонували під назвою об'єднання громад та діяли при окружних старостах і були дуже обмеженими у своїх правах й функціях. В цілому, запропонована німцями на місцях владна вертикаль дуже нагадувала ту, що існувала у 1930-і роки: район (повіт) – волость – сільська громада.

На чолі району (повіту) стояв повітовий староста. Волосні громади (їх у дистрикті «Галичина» нараховувалось 337) об'єднували від 5 до 15 сіл (8 – 16 тис. мешканців, яких очолював солтис – волосний старшина) [23, с. 177]. На нижчому рівні адміністративний поділ завершували громади. На чолі громади стояв вїт (громадський голова), який вирішував всі поточні справи разом з радою, яка складалася з 5 – 10 місцевих громадян [61].

У містах за порядок і безпеку цивільного населення відповідав бургомістр, який у свою чергу був відповідальним перед німецьким комендантом міста. Міський голова вів справи управи міста за вказівками міської комендатури. Йому підпорядковувалася міська поліція та усе цивільне населення міста. Проте, приватне і державне майно перебувало під охороною німецького коменданта. Лише останній мав право «конфіскувань та забезпечення» [106, арк. 105].

На нижні щаблі влади – посади бургомістрів, солтисів, голів міських та сільських громад, сільських старост – призначалися місцеві жителі – поляки і українці (в залежності від того, яка етнічна група переважала в тому чи іншому населеному пункті, волості чи районі) [64, с. 327 – 328]. У змішаних українсько-польських анклавах існувала напружена конкуренція за посади чиновників державних служб. Це пояснювалося не тільки індивідуальною стратегією виживання, а й колективною, етносоціальною солідарністю, оскільки давало можливість захищати інтереси конкретної національної групи перед німецькими окупаційними чиновниками.

Для вишколу фахівців місцевого рівня, з дозволу начальника відділу внутрішніх справ дистрикту «Галичина» Бауера організовувались одномісячні курси посадників, вїтів, громадських голів. На території дистрикту функціонувало 9 адміністративних курсів: по три у Львові, Тернополі та Станіславі, на яких до серпня 1942 р. пройшло підготовку 811 осіб, у тому числі 132 вїтів, 276 волосних секретарів, 79 помічників секретарів [66].

Втім, окупанти зробили все, щоб діяльність місцевої бюрократії та персоналу була спрямована, в першу чергу, на службу Третього рейху, а не народу України. Чиновники повністю підпорядковувалася ідеологічним, політичним, соціально-економічним інтересам Берліна. Звичайно, наявність у державному апараті національно свідомих українців могла до певної міри амортизувати наслідки жорсткого курсу нацистів у всіх сферах життя, але неспроможна була суттєво

вплинути на нього. Службовці різних ланок апарату влади фактично були слухняними, дисциплінованими виконавцями вказівок німецьких зверхників (будь-які порушення мали наслідком жорстокі репресії).

З іншого боку неможна всіх представників місцевої адміністрації називати зрадниками і пособниками нацистів. Бо, як зазначав Кость Паньківський: «Мала бути українська адміністрація, мала діяти лікарня, школа, крамниця, мали сіяти і збирати, аби жити. Отож мала бути і своя адміністрація, яка б боронила перед німцями права українців» [107, с. 7]. Адже війна – це не тільки збройне протистояння воюючих сторін, але і життя мирного населення на окупованих ворогом територіях.

Отже, особливістю політико-правової ситуації в Східній Галичині було те, що вся повнота політичної влади була в німецьких руках, українці мали можливість зайняти лише низові посади. Усі рішення української влади набували чинності тільки після відповідних рішень німецької адміністрації. Будь-яка незгода з її діями, не говорячи про відкритий опір заходам чи політиці окупаційних властей, жорстко придушувалася. Усі адміністративні заходи, в тому числі включення Східної Галичини до складу Генеральної Губернії, адміністративно-територіальний устрій, були спрямовані на перетворення Східної Галичини в складову частину Великонімецької імперії. З іншого боку наявність у державному апараті національно свідомих українців до певної міри амортизувало наслідки жорсткого курсу нацистів у всіх сферах життя, але була неспроможна суттєво вплинути на нього.

Іншою зоною окупації де головувала німецька цивільна влада був рейхскомісаріат «Україна». Тут, як і на всій українській території організація органів місцевого управління починалася відразу ж по встановленню на даній території німецької (військової або цивільної) адміністрації.

Як і в зоні військової окупації на території РКУ структура органів місцевого самоврядування включала лише районні, міські та сільські управи. З цього приводу на нараді у Гітлера 29 вересня 1941 р. А. Розенберг зауважив, що «в самоуправлінні українцям повинна бути передана адміністрація громад і районів під німецьким наглядом» [53, с.304]. Головний опонент рейхсміністра рейхскомісар України Е. Кох., взагалі, доволі негативно ставився до створення органів місцевого управління. У липні 1943 р. він писав: «Самоуправління українців – питання не в сучасному дусі...» [108, арк. 21].

Дійсно, у зоні компетенції німецької цивільної адміністрації діяльність органів місцевого управління була поставлена під більш жорсткий контроль, ніж це було у зоні військової адміністрації. Голів районних управ, бургомістрів, сільських старост затверджували і мали над ними нагляд гебітскомісари. Крім того, під час прийому цивільних громадян на відповідальні посади в місцеві органи влади діяла система рекомендацій, яка полягала в тому, що гебітскомісари враховували рекомендації своїх колег із цивільних, військових або господарських установ. Ось яку характеристику отримав керівник гебітскомісаріату «Біла Церква» д-р Штельцер щодо одного з представників місцевого населення: «Подавач цього є начальник типографії с. Хабного. З моменту моєї діяльності він проявив себе з позитивної сторони. Він має значні заслуги у випуску місцевої газети і з великими труднощами дібрався до вас у Сквиру. Думаю, що ви маєте потребу у спеціалістах, тим більше, що на нього можна покластися в усіх відношеннях» [109, с. 142].

У політичному відношенні органи самоврядування були абсолютно пасивні й безправні, а їхні керівники були повністю підпорядковані відповідним німецьким чиновникам: окружним, районним або міським комісарам.

Начальник районного управління ніс політичну відповідальність за всі підлеглі йому місцеві установи, господарство й управління. Він повинен був забезпечувати виконання німецьких наказів та «спокій і порядок» на підвідомчій території, боротися із проявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організувати «вилучення» продукції для потреб Німеччини та створити умови для безперебійного постачання німецької армії. Керована ним райуправа отримувала вказівки і була підзвітна як військовим органам (комендатурам), так і органам цивільної адміністрації (гебітс-, штадт- та ортскомісаріатам) [67, с. 13]. В будь-якому генеральному окрузі РКУ керівник району призначався й звільнявся з посади за пропозицією коменданта місцевої комендатури або гебітскомісара.

Отже, для рейхскомісаріату «Україна» було характерним паралельне існування органів військової та цивільної влади, яким належала законодавчо-розпорядча ініціатива. Виконавчі функції покладалися на створене нацистами місцеве управління. Воно відігравало роль своєрідної передавальної інстанції між окупаційною владою та населенням і сприяло у такий спосіб налагодженню управлінського механізму й задоволенню елементарних потреб мешканців окупованої території.

Структура районного управління передбачала такі основні відділи: загального управління, допоміжної поліції порядку, шкіл та культурних установ, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будівництва, промисловості, постачання й забезпечення робочою силою, пропаганди. Їхні керівники призначалися звичайно начальником районного управління за узгодженням з місцевим цивільним німецьким начальником [78, с. 10]. Таким чином, в організаційній структурі органів місцевого управління діяли функціональні підрозділи, що безпосередньо несли відповідальність за втілення політики у адміністративній, економічній, соціальній та культурній сферах.

Проте, іноді траплялося так, що доля пересічного громадянина більшою мірою залежала від рішень і дій органів місцевого управління ніж від органів влади загарбників. Так, наприкінці 1942 – початку 1943 рр. у районах генеральної області «Київ» із німецьких представників влади діяли лише гебітскомісар, сільськогосподарський комендант та жандармерія, інші носії окупаційної влади – це були місцеві жителі, від яких більшою мірою залежало життя рядового населення [110, с. 10].

Як і в зоні військової адміністрації так і в РКУ наступною за значенням фігурою органів місцевого самоврядування був бургомістр. У даному випадку це поняття мало два значення: перше – керівник обштинного управління; друге – керівник міського управління, що підпорядковувався начальникові відповідного районного управління.

Для своєї території завдання бургомістра були абсолютно ті ж самі, що й у начальника районного управління для району. Таким же був порядок призначення й звільнення із займаної посади. Як правило, на посади бургомістрів гітлерівці підбирали відомих людей з числа місцевих мешканців. Після ретельної перевірки їх

призначали на цю посаду. В першу чергу враховувалась їхня лояльність, відданість новій владі, знання німецької мови, навички керівної діяльності. Проте, в Києві склалося інакше. Першого міського голову обрали на таємній нараді, яка відбулася вночі з 19-го на 20 вересня 1941 р. під опікою членів ОУН(М). Ним став відомий український історик О. Оглоблин. «Обговорювалось ще кілька кандидатів, та остаточно ми вирішили звернутись до проф. О. Оглоблина взяти на себе головування в міській управі Києва... Він нерадо погодився на перебрання цього, в той час невдячного громадського обов'язку», – згадував один із зв'язкових-мельниківців, який перебував у Києві у той скрутний час [74, с. 770].

Проте, ставлення окупантів до обербургомистра залежало від результатів практичної діяльності останнього. Наприклад, О. Оглоблин та його наступник В. Багазій були усунуті від виконання обов'язків. Багазій поплатився за це своїм життям. Наступний голова Київської міської управи Л. Форостівський був маріонетковою фігурою.

Щодо структури міських управ, то кількість відділів у цих установах була різною. Це залежало від розмірів міста та кількості мешканців. Скажімо, міська управа м. Запоріжжя мала 13 відділів. У Києві в вересні 1941 р. в управі були створені перші 9 відділів. Згодом їх кількість була доведена до 18. Міська управа здійснювала свою діяльність через наступні відділи: 1) адміністративний, 2) пропаганди, 3) промисловості, 4) міських та господарських підприємств, 5) упорядкування міста, 6) транспортний, 7) торгівлі та харчування, 8) культури та освіти, 9) житловий, 10) охорони здоров'я, 11) ремісничий, 12) зв'язку, 13) мистецтв, 14) фінансів тощо [74, с. 771].

Спрямованість роботи відділів визначалась за їх назвами. Так, адміністративний відділ займався питаннями реєстрації, видачі паспортів, контролем за діяльністю домоуправлінь, реєстрацією шлюбів, народжень та смертей. Відділ міського господарства займався електроосвітленням, водопостачанням, транспортом та питаннями охорони здоров'я. Фінансовий слідкував за збиранням податків з місцевих підприємств та фізичних осіб. Відділ торгівлі та забезпечення керував кооперативною та приватною торгівлею тощо [111, с. 121].

При цьому слід зазначити, що всі відділи міської управи працювали під керівництвом відповідних відділів штадткомісаріату і фактично були виконавчими допоміжними установами. Так, військовий комендант Києва (з вересня 1941 до 1942 р. генерал-майор Ебергард, а згодом генерал-майор фон Ремер) від імені німецького командування віддавав накази, обов'язкові для виконання всіма мешканцями міста та управлінськими структурами. Крім того, він визначав коло посадових обов'язків і повноважень районних начальників та бургомістрів. Для постійного контролю за їх діяльністю комендант вимагав від них регулярних інформаційних звітів [74, с. 773].

Німецькі керівники постійно контролювали діяльність місцевих управлінців. Так, на персональний відділ Полтавської міської управи покладался обов'язок завести персональні справи як на службовців управи так і на працівників усіх підлеглих установ за спеціально розробленою картотекою. У персональних справах відображувався увесь службовий рух працівників, від їх прийому на роботу до звільнення. Усі керівники відділів управи подавали списки підлеглих працівників з усіма особистими даними, а також домашніми адресами [112, с. 141]. Їх також

зобов'язували приймати на роботу робітників і службовців виключно через персональний відділ.

Характеризуючи окупаційний механізм влади, дослідник П. Рекотов, свого часу, звертав увагу на те, що він позначений розгалуженістю, яка мала на меті охоплення всіх ділянок функціонування державного організму [54, с. 92]. Однак це лише один (хоча і суттєвий) вияв цього явища. Інший пов'язаний з примусово-каральним призначенням практично всіх структурних ланок апарату. Навіть ті з них, які, на перший погляд, виконували креативну роль, все ж несли принаймні регулятивне навантаження.

Структура міського управління не була сталою протягом всього періоду окупації, а змінювалася залежно від принципу практичної доцільності й характерних особливостей функціонування в той чи інший період. Кількість відділів та їх складові теж не були стабільними протягом окупації Києва. Вони трансформувалися залежно від обставин, становища в місті, постійно зазнавали реорганізації. Так, одним з перших у грудні 1941 р. був ліквідований відділ пропаганди Київської міської управи. Офіційною причиною став той факт, що начальник відділу допустив «розвал роботи», внаслідок чого було надруковано відозву до української молоді від неіснуючої організації. На його місці був створений відділ інформації, який згодом на правах секції інформації підпорядковувався відділу культури та освіти [112, с. 140].

На думку Заболотної подібні трансформації значно сповільнювало темпи роботи управи, шкодило й без того вкрай складній ситуації, гальмувало мобілізацію наявних сил та засобів на відновлення основних галузей життєдіяльності міста [74, с. 771]. Подібна картина спостерігалася і в інших містах рейхскомісаріату.

В окремих міських управах діяли відділи, які в інших аналогічних адміністративних органах не зустрічаються. Так, до організаційної структури Миколаївської міської управи входив контрольний-ревізійний відділ, керівник якого перевіряв правильність нарахування заробітної плати працівникам організацій та установ, підпорядкованих міській управі. У Полтавській міській управі в 1943 р. існував інспекторський відділ на який покладалося завдання виконання судових рішень. В окремих міських управах функціонували відділи реєстрації актів громадянського стану, які видавали різноманітні довідки, метричні виписки тощо [112, с. 141]. У більшості міських управ ці функції виконували інші відділи.

Свої особливості мав і процес формування Вінницької міської управи, яка до 1 листопада 1941 р. мала назву «Тимчасове самоврядування міста». Наказом № 75 від 1 листопада 1941 р. по Вінницькій обласній управі було утворено Вінницьку міську управу. Причина цього реорганізаційного кроку вказана в тексті наказу – «Внаслідок того, що незалежне існування самоврядування міста Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивались на вирішенні питань як міського так і обласного значення, виникло питання про злиття органів самоврядувань і про підпорядкування міста Вінниці Обласній Управі з реорганізацією «Тимчасового самоврядування міста» в «Вінницьку міську управу» [113, с. 8].

В апараті міської та районних управ спостерігалася плінність кадрів, Досить часто змінювалися їхні керівники. Це, звичайно, не йшло на користь їхній діяльності. Головною причиною цього явища була низька кваліфікація управлінських кадрів.

Так, відділ керування справами Київської міської управи на 15 березня 1942 р. налічував 172 особи, з них 24 особи з вищою освітою, 11 – незакінченою вищою, 57 – середньою, 8 – незакінченою середньою, 53 – нижчою, 1 – з початковою, 2 – самоучки, 22 – малограмотні. Отже, переважали працівники з середньою та нижчою освітою. Такий освітній рівень, певна річ, не гарантував виконання професійних функцій на належному рівні. До того ж більшість працівників не могли застосувати досвід роботи, набутий за радянських часів, оскільки досить часто вони обіймали інші посади, які не відповідали здобутій освіті. Наприклад, у цьому ж відділі охоронниками працювали 4 студенти, 2 учні, токар, авто технік та радіотехнік і навіть музикант, а вантажником – колишній пекар. Пояснювалося це тим, що досвідчені чиновники, партійні й радянські працівники евакуювалися з міста, на роботу брали, керуючись передусім не рівнем професіоналізму, а ступенем лояльності щодо нової влади [74, с. 773]. Чимало працівників не виправдовували довіру гітлерівців і звільнялися з роботи або ж їх виганяли.

Працівників місцевих органів управління відсторонювали від роботи не лише через низький професійний рівень. Дуже часто це відбувалося по політичних мотивах. Скажімо, міська управа Дніпропетровська у кінці жовтня – початку листопада 1941 р. понесла суттєві кадрові втрати (на той час місто перебувало в зоні військової адміністрації). Айнзацкоманда 6 провела арешт заступника голови і 6 начальників відділів місцевої адміністрації. У донесенні СД с цього приводу говорилося: «... територіальна адміністрація, замість того, щоб займатися практичними справами, почала займатися політикою» [6, с. 179 – 180]. Під час арешту була вилучена печатка установи з написом: «Українська держава – територіальна адміністрація Дніпропетровська».

Кількісний склад управ теж був неоднаковий. Це залежало від розмірів міста, кількості його населення та промислового потенціалу. Наприклад, дослідник М.В. Главацький спираючись на матеріали Київського держархіву зазначає, що Київська міська управа мала в своєму штаті на січень 1943 р. – 12 129 чоловік та по районних управах ще 6 605 чол. [111, с. 121]. Наводячи такі цифри він пояснює, що до штату міської управи відносились службовці та робітники тих підприємств, які входили в підпорядкування місцевій владі, тобто і лікарні, і школи, і комунальне господарство тощо. У складі Вінницької міської управи станом на 1 травня 1942 р. працювало 406 осіб, з яких апарат управління становив – 145, а зовнішній апарат – 261 особу [113, с. 8]. В Запорізькій міській управі станом на I квартал 1942 р. нараховувалось 497 працівників [112, с. 140].

У великих містах під керівництвом німецьких служб організовувалися райони управи, які підпорядковувалися міській управі. Так, станом на 13 жовтня 1941 р. у складі Київської міської управи було утворено 11 районних управ (Богданівську, Подільську, Софіївську, Печерську, Шевченківську, Залізничну, Ярославську, Володимирську, Святошинську, Дарницьку, Київську). Станом на 1 серпня 1942 р. у складі міської управи перебувала Куренівська управа, а от Київської вже не існувало. Куренівська управа була створена 24 жовтня 1941 р. шляхом поділу Подільського району [112, с. 139]. Втім, на підставі розпорядження штадткомісара від 8 грудня 1942 р. «Про скорочення кількості районних управ у м. Києві» з 1-го січня 1943 р. замість 11 управ залишили 8 [74, с. 771]. У червні 1943 р. у місті було утворено вже 5 районів: Київ-Центр (Шевченківський), Київ-Ост (Дарницький), Київ-Вест (

Володимирський), Київ-Зюд (Ярославський), Київ-Норд (Подільський) [112, с. 139].

Траплялися випадки коли різні частини одного населеного пункту входили до різних зон окупації. Так, м. Первомайськ (нині – місто в Миколаївській області) 3 серпня 1941 р. був окупований німецькими, угорськими та румунськими військами. 18 жовтня того ж року місто було розподілено на дві частини: Лівобережна частина міста (Ольвіополь і Богопіль) увійшли до генеральної округи Миколаїв рейхскомісаріату «Україна». Правобережна частина Первомайська (Голта) і Первомайського району та Любашівський, Кривоозерський, Врадіївський, Доманівський райони румунським окупаційним режимом були об'єднані в єдину адміністративну одиницю – Голтянський повіт губернаторства Трансністрії.

За свідченням друкарки Первомайської міської управи Пономарьової Віри Василівни спочатку була одна міська управа, яка знаходилася в Голті, але після розділення міста на дві зони окупації вона теж розділилася на 2 частини. Спочатку міська управа підкорялася військовій владі. У перші дні окупації це була фельдкомендатура, а з кінця вересня 1941 р. – орскомендатура. Наприкінці грудня 1941 р. до Первомайська прибули представники цивільної влади: гебітскомісар зі своїм штатом [114, арк. 55].

За свідченням друкарки міська управа безпосередньо підкорялася гебітскомісару. Втім, в деяких питаннях їй надавала свої розпорядження і орскомендатура, але це стосувалося окремих проблем: знайти квартири для військ, що вступають до міста, приготувати стайні для коней і так далі.

Що стосується структури міської управи та її функцій, то по спогадах В.В. Пономарьової її штат був близько десяти чоловік. На чолі стояв бургомістр (міський голова). До штату управи входили його заступник, бухгалтер, помічник бухгалтера, касир. Секретарем управління був заступник бургомістра [114, арк. 56].

Нижчою інстанцією місцевого самоврядування в РКУ було сільське управління, на чолі якого стояв староста. Останнього, як правило, призначав бургомістр громади. Практична робота сільських управлінь, як і в зоні військової адміністрації, зводилася, іноді, до звичайної бухгалтерської рутини. Староста зі своїми помічниками проводив в життя всі розпорядження тих установ, яким він підпорядковувався. До його завдань належало: реєстрація прибулих, облік місцевого населення, збір податків, забезпечення поставок для частин вермахту, надання робочої сили, гужового транспорту, квартир для військових частин тощо [78, с. 10]. Доречи, фінансування органів місцевого самоврядування відбувалося за рахунок зібраних з населення податків.

Таким чином, органи місцевого управління в рейхскомісаріаті «Україна» мали практично однакову організацію, як і у військовій зоні окупації. Вони перебували в повній залежності від німецької адміністрації і відігравали активну роль у проведенні окупаційної політики.

Як ми вже зазначали, Крим формально входив до складу РКУ, а реальною владою тут були військові. Створення органів місцевого самоврядування на півострові почалося в листопаді – грудні 1941 р., і проходило при особистій участі відповідних військово-адміністративних органів – комендатур різного рівня. У результаті, всі місцеві начальники районних, міських та сільських самоуправлінь

підпорядковувалися тільки своїм комендантам. Чиновники ж генерального округу «Крим» ніякого впливу тут не мали [115, с. 53].

В усіх містах Криму були створені міські управління або управи на чолі з головами. Так, 1 листопада 1941 р. німецькі війська ввійшли до Сімферополя, а 12 листопада було утворено міську управу із шести відділів: організаційного, господарського, громадського харчування, культури, технічної експлуатації й поліції . Увесь період окупації її очолював Л. Севастьянов [77, с. 84].

За даними кримського історика О.В. Романька ціла низка міських управ була створена місяцем пізніше – у грудні 1941 р. Так, 12 грудня 1941 р. було організовано Сімферопольське міське управління, його начальником був призначений М. Каневський. 15 грудня – Феодосійське районне управління (начальник М. Андржеєвський) та міське управління Феодосії (начальник В. Грузинів, якого пізніше змінив І. Харченко) [115, с. 69].

Нижчою інстанцією місцевого самоврядування було сільське управління, на чолі якого стояв староста. Його робота майже нічим не відрізнялася від діяльності його колег в інших зонах окупації. Однак, у більшості випадків, і це характерно для Криму, внаслідок труднощів зі зв'язком, довжиною території й, головне, активним опором населення окупаційній політиці, робота в селах часто виходила за рамки передбаченого обсягу. Справи сільського управління вимагали найчастіше докладання таких зусиль, що в більшості районів Криму німцям довелося виплачувати старостам зарплату. Спочатку ж вони працювали на суспільних засадах [115, с. 67].

Створювані німцями органи місцевого самоврядування повинні були бути нейтральними в політико-ідеологічному плані. Єдиною ідеологією, що визнавалася можливою для співробітників самоврядування, був антикомунізм у нацистському розумінні, з усіма атрибутами, що витікали із цього. Як правило до цих органів потрапляли ідейні супротивники радянської влади.

Тільки на початку 1944 р. німці зробили запізнілу спробу підняти наявне на півострові самоврядування на більше високий політичний рівень. У січні командувач німецькими військами в Криму генерал-полковник Ервін Йенеке наказав почати підготовку до створення на півострові місцевого напівавтономного уряду. За задумом генерала він повинен був складатися із представників трьох основних національностей, що населяли Крим: татар, росіян і українців. Основою уряду повинні були стати органи місцевого самоврядування й відповідні національні комітети. У його компетенцію, при загальному керівництві з боку німецької військової адміністрації, планувалося передати: адміністративне керівництво органами цивільної влади; командування частинами допоміжної поліції та самооборони; всі питання, що стосуються релігії та освіти; добродійність; судочинство [116, с. 462 – 463].

До березня 1944 р. місцева адміністрація була, загалом, переформована відповідно до цього плану й поставлена під пряме керівництво командування вермахту. Але задуми німців щодо створення в Криму багатонаціонального самоврядування так і не здійснилися, тому що вже у квітні-травні 1944 р. Крим був повністю звільнено частинами Червоної Армії [117, с. 63].

Таким чином, в Криму, як і на території рейхскомісаріату Україна діяли місцеві органи управління районного, міського та сільського масштабу. Але на відміну від РКУ вони були повністю підпорядковані військовим органам управління. Головним завданням органів місцевого управління було здійснення окупаційної політики, виходячи з «інтересів Німеччини». Проте, ситуація навколо цих органів мала певні особливості. У січні 1944 німецьке військово командування виступило з ініціативою створення в Криму місцевого уряду, який повинен був складатися з органів районної самоврядності і незалежних один від одного національних комітетів кримських татар, росіян і українців.

Органи місцевого самоврядування створювалися і на українських землях, які опинилися під окупацією союзників Третього рейху.

Підвладні румунській короні три новостворені губернаторства: «Буковина», «Бессарабія» та «Трансністрія» поділялися на повіти-жудці. Останні підпорядковувалися Директорату адміністративних справ. Їх очолювали префекти, які були довіреною особою губернатора. Вони володіли вищою владою в повіті й мали в своєму розпорядженні повітову поліцію, жандармерію та соціально-економічні служби. У своїй діяльності кожний префект спирався на двох помічників – субпрефектів, один з яких мав бути місцевим [88, с. 825].

Повіти поділялися на волості (райони), якими керували претори. Останні підпорядковувалися префектам. Волості (райони) в свою чергу ділились на сільські та міські управи (примарії) на чолі з примарями. Вони були нижчою ланкою управління. До складу примарій входили комуни [89, с. 13].

Отже, органами місцевого управління були новостворені повітові префектури, волосні претури та сільські і міські примарі.

Пости в центральному апараті губернаторств, а також всі посади префектів і преторів займали румуни [54, с. 97]. Лише в Одесі, враховуючи важливість міста та його порту, німці призначили своїх «представників», які й були головними розпорядниками [15, с. 768]. Про українців, які становили більшість населення, навіть не згадувалось.

На початку вересня 1941 р. були розроблені спеціальні директиви та настанови, якими мали керуватися примарі та претори, що направлялися в Бессарабію та Буковину для організації системи управління на місцях. Ці директиви та настанови розроблялися безпосередньо за участі М. Антонеску. В цих документах зазначалося, що відновлення румунської влади в Бессарабії та Буковині є святим історичним обов'язком румунської нації. З цією метою необхідно змінити менталітет державного службовця. Для цього службовець має бути вповноважений певними правами. В директивах відзначалось, що центральні органи влади повинні розділяти повноваження з місцевими владними структурами. Також підкреслювалось, що перетворення цих двох провінцій в автономні області є першочерговим завданням маршала Й. Антонеску, який бере цей процес під свій особистий контроль [91, с. 309].

На думку керівників Румунії освоєння провінцій, Бессарабії і Північної Буковини, мало здійснюватися у два етапи. Перша фаза – прелімінарна, тобто в цей період у цих провінціях мала б здійснюватися підготовка для встановлення румунської адміністрації. В директивах зазначалося, що цей етап передбачає

впровадження прагматичних, швидких заходів необхідних для встановлення румунської влади. Перший етап мав тривати до завершення боїв і військових операцій у румунському секторі окупації України, до часу, коли буде юридично визначено статус цих земель. В цей період в зазначених губернаторствах повинна була відбуватися поступова заміна військової адміністрації цивільною.

Бухарест ставив перед місцевими адміністративними органами наступні завдання: розвиток сільського господарства з метою забезпечення збору врожаю, збереження запасів та задоволення продуктами харчування місцевого населення; вилучення з грошового обігу радянських рублів й заміна їх леями; негайна комплектація та забезпечення місцевих органів влади необхідними кадрами на всіх рівнях; негайне вивчення ситуації з метою впровадження необхідних заходів для пожвавлення економічного життя; залучення необхідних засобів для належного функціонування індустрії та торгівлі [91, с. 310].

Друга фаза передбачала встановлення сталих принципів управління, тобто поступова нормалізація управління й реконструкція цивільних інститутів влади.

Що стосується третього губернаторства, то відповідно інструкції для адміністративного управління провінцією «Трансністрія» від 20 серпня 1941 р. керівництво цією територією здійснювалось через: а) повітових префектів; б) преторів; в) примарів [87, арк. 189]. Зазвичай керівника міської управи (примарії) називали головою або примарем, а сільської – старостою. Таким чином, структура адміністративного управління Трансністрії була подібна до перших двох губернаторств.

Для управління повітом префекту допомагали два помічники: один з місцевих кадрів, інший – бессарабець, що знають мову населення й знайомі з адміністративною роботою. Претори й примарі призначалися префектом, в окремих випадках – губернатором, з місцевих жителів, що користувалися довірою своїх співгромадян й окупаційної влади. Також, в інструкції вказувалося, що кожна адміністративна одиниця комплектується кадрами з місцевого населення [87, арк. 190].

Втім, від самого початку тубільцям окупаційна влада не довіряла і тому місцеві органи наполегливо румунізувалися. Губернатор Г. Алексяну призначав на вищі адміністративні посади представників з Румунії, зазвичай ветеранів бессарабського «Сфатул Церій», або бойових офіцерів, які мали вищі урядові нагороди.

Два міста Трансністрії – Одеса і Тирасполь – мали муніципальну побудову управління. З 17 жовтня 1941 р. декретом № 4 Одеса була проголошена Й. Антонеску центром губернаторства «Трансністрія» (з 19 серпня до 17 жовтня 1941 р. таким центром був Тирасполь). Міським головою Одеси Г. Алексяну поставив Германа Пинтю. Віце-примарем міста було призначено ветерана «Сфатул Церій» Кіореску. Другим віце-примарем став завідувач кафедри гістології Одеського університету професор М.Н. Заєвлошин. Обов'язки генерального секретаря Одеського муніципалітету виконував А. Костікеску. Найважливіші питання життя міста регулювали «комітети» (відділи), що були створені при муніципалітеті [88, с. 825 – 826].

Перед створеними місцевими адміністраціями були поставлені наступні завдання: забезпечення безпеки на довіреній території; відновлення й розширення комунікаційних артерій, забезпечення роботи доріг у зимовий час. Порядок виконання робіт указувався військовим командувачем залежно від нагальності робіт; відновлення й забезпечення телефонного й телеграфного зв'язку [87, арк.189 – 190].

Проте якісний склад службовців окупаційної адміністрації залишав бажати кращого. Так, губернатор Трансністрії Алексяну у відношенні № 14 від 13 січня 1942 р. відправленому на ім'я голови румунської держави Йона Антонеску відзначав, що «...серед службовців управління Трансністрії є багато слабких і непідготовлених елементів. Тих, кого я застав у такому положенні, я негайно покарав, знявши з роботи й відіславши в Румунію, замінивши їх іншими особами. Наявні кадри – все, що ми маємо у цей час, і ми не в змозі протягом однієї ночі створити нові кадри. ...Всі ми визнаємо, що серед службовців є слабкі й неварті елементи...» [87, арк. 127].

Про низьку якість адміністративних чиновників говорять й інші румунські документи. Так, в інформативній записці про настрої населення в м. Одеса від 15 квітня 1942 р., яка була підготовлена окупаційною владою Трансністрії для уряду Румунії говорилося, що у місті спостерігаються невдоволення через нечесне поводження адміністративних чиновників та їхніх зловживань продуктами харчування [87, арк. 199].

Зокрема у цьому документі зазначалося: «Нечесне поводження й зловживання адміністративних чиновників створюють несприятливу нам атмосферу й паралізують гарні результати прийнятих вищою владою заходів.

На чолі кабінетів і відділів примарії перебувають так звані фахівці, з колишніх радянських службовців, що зібрали навколо себе своїх знайомих. Але відомо, що радянські службовці чесністю не відрізнялися. І тепер вони діють такими ж способами, і тому люди, що просять призначення на роботу, змушені давати хабара, щоб домогтися чого-небудь» [87, арк. 200].

Далі в записці говорилося, що ці факти не залишаються таємними. Населення пояснює ці зловживання нездатністю румунських керівників, які все ... бачать й допускають подібне, не проводять очищення апарату установ від сміття, що скопилось там. З іншого боку ходять чутки, що серед чиновників є комуністи, які розраховують на відновлення радянської влади й тому саботують діяльність румунської влади й створюють несприятливу атмосферу для зближення між місцевим населенням та румунами.

На останок відзначалося: «Викликає жаль той факт, що й вище начальство примарії не звертає увагу на шкідливу діяльність своїх підлеглих, і замість того, щоб бути завжди на посту, всі справи вирішують вдома, по усних телефонних доповідях місцевих «фахівців». Тому говорять, що керівники примарії на поводі місцевих ділків і самі вони ділки» [87, арк. 200 – 201].

Таким чином, у трьох новостворених губернаторствах була запроваджена, майже, однакова система місцевого управління. Ці органи були, значною мірою, румунізовані. Українське населення, на відміну від інших зон окупації, було доволі скромно представлене в місцевій адміністрації. Вони могли претендувати лише на нижчі ланки управління. Головна проблема місцевих органів влади – доволі низький

професійний та моральний рівень службовців. Цю проблему не вдалося подолати до самого кінця окупації.

Тепер треба подивитися, як йшов процес створення органів місцевого управління на Закарпатті за часів угорської окупації.

Як було сказано вище, за рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., Чехословаччина передала Угорщині частину Підкарпатської Русі з містами Ужгородом, Мукачевом, Береговом і прилеглими територіями. 10 листопада 1938 р. на цій території було встановлене угорське військове правління. «Нова влада» почала з того, що перейменувала Ужгород на Унгвар. Одночасно розпочалося створення органів місцевого (міського та сільського) управління. Зокрема, була створена міська управа Ужгороду на чолі з мером Імре Пелчарським [118]. Майже, всі посади в краї посідали угорці, або лояльні до угорського правління люди. Місцеві органи реальної влади не мали, а лише сприяли всім нововведенням військової угорської адміністрації.

У 1939 р. новим мером Унгвара став др. Ласло Мегаї. Ужгородська міська управа на чолі з новим очільником почала з перейменування площ і вулиць міста, які отримували угорські назви. Так колишня набережна Рошковича стала набережною витязя Стефана Горті, площа Масарика – площею Кошута; з'явилися площі Міклоша Горті (сучасна площа Народна), вулиці Телекія (сучасна Духновича), Яноша Ороня (нині Л. Толстого), Андраша Будіша (Івана Франка), св. Ласла (Володимирська), Йокаї (сучасна Руська), Гусарська (тепер Донська) тощо.

Після повної окупації Закарпаття у краї з 18 березня по 27 червня 1939 р. діяла військова адміністрація. Вона формально співпрацювала з місцевими представниками і не мала легальних надзвичайних повноважень, крім тих, які безпосередньо впливали із ситуації бойових дій. На думку І.О. Мазурка період правління військової адміністрації не являв собою військову диктатуру, а передбачався як початковий, перехідний етап перед встановленням у краї цивільного управління [119, с. 9].

В липні 1939 р. в Закарпатті була впроваджена цивільна адміністрація, край отримав назву «Підкарпатська територія». Її центром став Ужгород. В краї була створена специфічна, порівняно з іншими регіонами Угорщини, управлінська інституція – регентський комісаріат Підкарпатської території на чолі з регентським комісаром. Новостворена інституція повинна була стати перехідною моделлю перед наданням краю автономії. Втім, регентський комісаріат проіснував увесь період угорської окупації, аж до самого приходу радянських військ у вигляді квазіавтономного утворення.

Територіально край поділявся на три адміністративні експозитури (області) і дванадцять округів із звичайним для військового часу правовим режимом. Статус регентського комісара поєднував компетенцію губернатора адміністративно-територіальної одиниці Угорщини, місцевих представництв та деяких міністерств, а порядок призначення посадових осіб адміністративно-територіальних одиниць краю, обсяг їх компетенції свідчив про жорстку централізацію влади в регіоні навіть на повітовому рівні [119, с. 10]. До цього слід додати, що усі адміністративні посади – старост, нотарів, окружних начальників – посіли тільки угорці або прихильники угорської влади.

У краї чітко простежувалася формальна і фактична залежність представницьких органів територіальних громад від центрального уряду. Суміщення жупаном представницьких, адміністративних та правоохоронних функцій, призначення, а не обрання, місцевих представників, врахування їх минулої політичної діяльності свідчили про відсутність реальних механізмів здійснення місцевого самоврядування у регіоні.

Колегіальні органи управління існували тільки на рівні комітату. Це були: муніципальний комітет (загальні збори), малі збори, а також адміністративний комітет (комісія) та різні комісії, створені законодавчо чи рішенням муніципалітету.

Загальні збори складалися на 2/5 із вірилістів (платників найбільших податків), на 2/5 – із вибраних членів, на 1/5 – із представників різних організацій і релігійних громад, по життєвих членів та ведучих чиновників муніципалітету [120, с. 64]. Цей орган користувався правом подання клопотань, правом адміністративного судового оскарження та іншими дисциплінарними повноваженнями; розробляв муніципальні обов'язкові постанови; обговорював звіти комісій, звіт бургомістра; вирішував у питаннях заміщення (тимчасово) відстороненого від посади бургомістра; обирав посадовців, що підпадають під обрання органом самоврядування, та відряджуваних до верхньої палати дійсних членів і кандидатів у члени та всіх тих, кого слід відряджати до якого-небудь суспільно-правового органу в особі органу самоврядування шляхом обрання; керував справами міста господарського характеру та іншими

Таким чином, на Закарпатті часів угорської окупації місцевого самоврядування як такого не існувало. Місцеві органи були повністю контрольованими і залежними від центрального уряду. В них переважали угорці або їхні симпатки. На думку деяких дослідників, наприклад, І.О. Мазурка, специфіка регентського комісаріату, як і правового становища Закарпаття загалом, у юридичному контексті полягала в тому, що це була не окупаційна адміністрація, а особлива форма інкорпорації «знову приєднаних територій» у політико-правову систему Угорщини, з врахуванням місцевих та геополітичних реалій.

Отже, підбиваючи підсумок вищесказаному слід зазначити, що впроваджувати окупаційний режим лише власними силами загарбники не могли, не вистачало людей для численних окупаційних структур. Через це залучалося місцеве населення. При цьому дуже ретельно проводився підбір кадрів. Утім місцеві мешканці могли займати лише нижчі щаблі влади. Створені місцеві органи влади ніколи не були самостійними. Вони постійно перебували під контролем загарбників. Їх ні в якому разі не можна вважати органами самоуправління. Його як такого ніколи не було.

2.4. Карально-репресивний апарат окупаційної влади. Організація місцевої допоміжної поліції

З початком воєнних дій на захоплених українських землях з'явилися різноманітні поліційно-каральні та охоронні підрозділи. Серед них: служба безпеки (СД) (нім. *Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD)*), таємна поліція або гестапо (нім. *Geheime Staatspolizei*), кримінальна поліція або Кріпо (нім. *Kriminalpolizei, Kripo*), підрозділи таємної польової поліції або ГФП (нім. *Geheimfeldpolizei, GFP*) та німецької поліції порядку (нім. *Ordnungspolizei*), поліцейські формування охоронної

поліції або шуцманшафт (шутцманшафт) (нім. *Schutzmannschaft*) та служба порядку (нім. *Ordnungsdienst*), німецька польова жандармерія або військова поліція (нім. *Feldgendarmarie*) та румунська жандармерія (рум. *Jandarmeria Română*), румунська таємна політична поліція або сигуранца (рум. *Siguranța*, букв. «охорона»), особливі відділи армійської розвідки та контррозвідки або абверу (нім. *Abwehr* – букв. «оборона», «відсіч»), айнзацгрупи (нім. *Einsatz* – букв. «введення до бою»). До складу останніх входили службовці СС (СС – охоронні загопи нацистської партії (нім. *Schutzstaffel, SS*)). Сюди слід додати формування української допоміжної та румунської поліції, військ СС, підрозділи вермахту та держав-союзниць тощо.

Усі щойно названі структури та підрозділи повинні були «забезпечувати спокій» і «мобілізацію резервів» в зоні військової адміністрації, а також «панування», «управління» та «експлуатацію» в цивільній адміністративній зоні. Це в буквальному розумінні означало грабїж та терор місцевого населення. Поліційно-каральні та охоронні підрозділи підпорядковувалися різним інстанціям, але провідна роль тут належала рейхсфюреру СС Г. Гімлеру.

Останній на окупованих східних землях мав спеціальні повноваження. Мається на увазі директива ОКВ від 13 березня 1941 р. за підписом Кейтеля, відносно управління окупованими областями й співробітництва з СС. В цьому документі зазначалося, що в районі операцій сухопутних військ рейхсфюрер СС одержує для підготовки політичного керування особливі завдання фюрера, які впливають із боротьби двох конфронтуючих політичних систем, що ведеться до переможного кінця. У рамках цих завдань Гімлер мав діяти самостійно й під власну відповідальність. Рейхсфюрер СС повинен був дбати про те, щоб виконання його завдань не заважало проведенню військових операцій [9, с. 44].

З початком війни на сході повноваження Г. Гімлера були підтверджені. Так, 17 липня 1941 р. А. Гітлер видав наказ про поліційну охорону новозайнятих східних областей. У цьому документі говорилося, що така охорона є справою рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції [51, арк. 93].

Головною опорою окупаційного режиму у зоні військової адміністрації були розквартировані тут підрозділи вермахту та спеціальні охоронні дивізії. Завданнями останніх було «замирення» («упокорення») захоплених територій, охорона комунікацій, підтримка головної лінії окупаційної політики, здійснення контролю за комендатурами та координування донесень. Часто для виконання цих завдань залучалися поліцейські батальйони.

Ще директива начальника штабу ОКВ В. Кейтеля від 13 березня 1941 р. передбачала вирішальний вплив військових на завойованих територіях [64, с. 322]. Через це кожен головнокомандуючий армійської групи мав у своєму підпорядкуванні дві-три охоронні дивізії. Вони не дислокувалися стаціонарно в якомусь одному місці, а підрозділами перебували в районах розташування комендатур та забезпечували створення і функціонування місцевої допоміжної поліції. У зоні, підконтрольній одній охоронній дивізії, діяло 2 – 3 фельдкомендатури, від 6-ти до 10 ортскомендатур та 2 – 3 пересильні табори для військовополонених. Одна охоронна дивізія мала контролювати територію площею до 40 тис. км² з населенням до 2 млн. осіб [64, с. 356].

На 1 грудня 1941 р. на окупованій території України діяли 2-й охоронний полк, 202-а охоронна бригада, 1-а бригада СС, 213-а, 444-а й 454-а охоронні дивізії, 124-а угорська піхотна бригада, 2-а угорська моторизована бригада, 121-а та 108-а угорські піхотні бригади, 6-а румунська кавалерійська бригада, 62-а піхотна дивізія та частини румунського гірськострілецького корпусу.

На початку 1942 р. тільки на території рейхскомісаріату «Україна» та прифронтовій зоні було дислоковано: 213-ю охоронну дивізію (західні області, пізніше Донбас, Кіровоградщина та Полтавщина), 403-ю охоронну дивізію (Харківщина і Донбас), 444-ю охоронну дивізію (південь України), 454-ю охоронну дивізію (Придніпров'я). Окрім того, тут діяли 4-й, 46-й та 57-й охоронні полки, 311-й моторизований поліцейський батальйон і т.д. У цих формуваннях загалом нараховувалося понад 176 тис. чоловік [121, с. 122].

З часом німецьке командування, стурбоване наростанням опору та диверсіями, для «упокорення» окупованих територій все частіше почало застосовувати війська, для цього виділяло не тільки охоронні (всього на території СРСР були задіяні 15 дивізій), а й польові дивізії. Військових стали залучали до проведення примусових акцій, вони брали участь в спільних актах терору щодо населення, в економічному пограбуванні окупованих земель тощо.

Іншою структурою, яка здійснювала охоронні функції, була німецька військова поліція або польова жандармерія (нім. *Feldgendarmerie*). Завдання її регулярних підрозділів полягало в контролі за дотриманням дисципліни в армійських частинах, врегулюванні зв'язку, регулюванні руху, контроль системи перепусток, облік населення, розслідування злочинів за вказівками комендантів місцевих комендатур, нагляд за місцевою поліцією. Кожен комендант тилового району утримував підрозділ фельджандармерії, кожен армійський корпус та дивізія – загін фельджандармерії, а підпорядковані їм фельд- та орткомендатури мали власні жандармські підрозділи. Фельджандармерія була добре моторизованим підрозділом і функціонувала як своєрідна квазівиконавча структура комендатур. Її завдання постійно змінювалися. Зокрема, на теренах СРСР вона залучалася до виконання масових страт місцевого населення [64, с. 357].

В стратегічно важливих пунктах і містах перебувало достатньо багато охоронно-поліційних підрозділів. Так, у Харкові в 1942 р. головну опору окупаційному режиму становили розквартировані тут спеціальні дивізії охорони, а також різні підрозділи фронтових та тилових частин і установ. Їх чисельність перевищувала 100 тис. чол. [81, с. 15].

Не задовольняючись присутністю військових підрозділів загарбники на окупованій території України розгорнули розгалужений поліцейський апарат. Спочатку це були різноманітні німецькі поліційні підрозділи, а згодом до них долучилися поліцейські допоміжні формування з числа місцевого населення. Кількість їх постійно зростала. Так, в липні 1942 р. в Харкові була запроваджена посада начальника СС і поліції, підпорядкованого Г. Гімmlеру. Восени 1942 р. поліцейські сили Харкова склалися із спеціальних груп польової жандармерії та таємної польової поліції, команди поліції безпеки та СД, а також жандармерії та шуцполіції, підпорядкованих начальнику поліції порядку. Чисельність німецьких поліцейських сил постійно зростала і сягнула в листопаді 1942 р. 1 256 чол. [81, с. 15]

].

З набуттям зтяжнього характеру війни та наступним провалом «бліцкригу» й посиленням руху Опору потреба в поліцейських формуваннях на окупованій території лише зростала. Через це майже з самого початку окупації на підконтрольних вермахту землях розпочався процес створення місцевої допоміжної поліції. Так, влітку 1941 р. командування 17-ї німецької армії видало розпорядження про створення груп самооборони і поліції в українських селах. При цьому число поліцейських не мало перевищувати наступної пропорції: 1 поліцай на 100 місцевих жителів [122, с. 344].

29 серпня 1941 р. командування сухопутними силами Німеччини дозволило командувачам тилкових районів, за згодою та взаємодією з вищим керівництвом СС і поліції, приступити до формування з місцевих жителів та колишніх військовополонених допоміжної поліції [123, с. 30].

Основним керівним документом, що регулював різні питання формування та діяльності допоміжної поліції у військовій зоні, вважається наказ № 8 000/42 «Щодо допоміжних сил на окупованих східних територіях» начальника Головного штабу сухопутних військ Ф. Гальдера (серпень 1942 р.). Згідно цього документу, підрозділи охорони (служби порядку) в зоні військових дій формувалися «з добровольців та звільнених військовополонених окупованих областей» [123, с. 33]. Ці формування були призначені для поліцейських та охоронних функцій чи «окремих завдань».

Тепер на прикладі Донбасу подивимося, як йшов процес створення місцевої допоміжної поліції. В регіоні, як і по всій військовій зоні вербування місцевих громадян проводили фельд- і орсткомендатури, фельджандармерія, підрозділи ГФП, СД. До цієї справи долучалися і керівники місцевої адміністрації: старости, старшини, бургомістри [123, с. 36]. Наприклад, староста Кутейніковської сільської управи Амвросіївського району Юзівської області (нині – Амвросіївський район Донецької області) направив 3 серпня 1943 р. до начальника району якогось М.С. Єрмоленка для оформлення на посаду поліцейського управи та одночасно довірив йому отримання зброї [124, арк. 22].

Формально допоміжна поліція підпорядковувалася сільському старості або бургомістру, а в містах – міській управі. Фактично ж допоміжна поліція працювала по завданнях і під контролем німецьких комендатур, гестапо тощо.

Численні об'яви та оголошення запрошували громадян вступати до військових та поліцейських допоміжних підрозділів. Часто їх розклеювали по населених пунктах у місцях скупчення людей. Друкувалися оголошення і у місцевій окупаційній пресі. Так в об'яві газети «Ранок» (м. Попасна Ворошиловградської області) говорилося про набір чоловіків від 17 до 45 років для вступу в допоміжну службу німецьких сил на добровільних засадах [125]. У газеті Юзівської міської управи «Донецкий вестник» була об'ява місцевої біржі праці про набір 50 поліцейських, 30 шоферів та 30 автослюсарів віком від 18 до 45 років для роботи у військовій частині [126].

Частина місцевих мешканців вступала до лав допоміжної поліції добровільно. Так, в Донецькому архіві збереглася заява громадянина О.О. Денисова начальнику окружної української охоронної поліції, де він просив прийняти його на службу в цю структуру, так як він знайомий з поліцейською роботою та може її виконувати [124, арк. 33]. На ім'я коменданта Чистяківського району Юзівської області (нині – м.

Торез) є заява І.Г. Риштетенка з проханням прийняти його на посаду начальника поліції в Південній групі, так як він, свого часу, працював в промисловій міліції на посаді начальника караулу шахти ім. Л.І. Лутугіна [127, арк. 26].

Втім, принципу добровільності дотримувалися не завжди. За даними майора НКВС Опришка, який після війни вивчав справи посібників німецьких окупантів по Ворошиловградській області, деяка частина громадян йшла на службу в поліцію під примусом. При цьому на деякі посади, як-то староста або поліцай, призначення йшло через збори місцевих громадян, де часто відбувалося інсценування виборів. Траплялося, що іноді обиралися люди, які особисто не хотіли бути поліцейськими [128, арк. 9].

Причини, що спонукали людей до вступу в місцеву поліцію були різні. Головна – бажання вижити в складних умовах окупації, уникнути голодної смерті. Так, об'ява в газеті «Ранок» обіцяла добровольцям гуртожиток і харчування, як у німецьких військових [125]. Юзівська біржа праці манила охочих харчовим пайком, а членам сімей пророчила продуктові картки. Бажаючі могли проживати за місцем служби [126].

Обіцянки достойного харчування, не були пропагандистським трюком. Поліцейські чини та члени їх родин отримували картки на харчування, якого не вистачало решті населення. У фонді районного управління Честяківської поліції зберігаються списки поліцейських Олександрівської-Орловської поліції та членів їх сімей на отримання продовольчих карток. Цікаво, що окрім дружин та дітей у списку фігурують батьки поліцаїв [127, арк. 24]. Тобто людина яка йшла до поліції могла на мінімальному рівні забезпечити існування своєї сім'ї.

Що стосується розміру поліцейського продовольчого пайка, то слід зазначити, що на початку 1942 р. у більшості населених пунктів військової зони усе населення було поділено на чотири категорії щодо постачання хлібом. Допоміжна поліція отримувала хліб по найвищій категорії. До цієї категорії також належали робітники важкої праці та пожежники. Норма видачі хліба працюючим становила 500 гр. на день, а членам родини – 200 гр. [129, арк. 25].

Крім харчових пайків поліцейські отримували заробітну плату. Так, Юзівська біржа праці обіцяли добровольцям зарплату у 2 руб. 50 коп. на годину [126]. У середньому ж рядовий поліцейський, а таких була більшість, отримував 300 – 400 рублів на місяць. Із зарплатної відомості співробітників 3-го відділу Управління поліції Бахмутського району (нині – Артемівський район Донецької області) за вересень місяць 1942 р. видно, що начальник поліції одержував 1 000 руб., начальник Організаційного відділу – 700 руб., начальник дільниці – 600 руб., поліцейський 1-го розряду – 375 руб., поліцейський 2-го розряду – 350 руб., поліцейський 3-го розряду – 300 руб. [130, арк. 2].

Подібною була зарплата і у поліцейських Ворошиловградської області. Так, начальник поліції Успенського району отримував 950 руб., його заступник 750 руб., слідчий – 600 руб., інспектор та інструктор – по 450 руб., старший поліцейський 350 руб., поліцейський – 300 руб. [131, арк. 15].

Втім, серед представників окупаційної адміністрації зарплатня поліцейського була не самою високою. Скажімо, перекладач, на яких у воєнний час був великий попит, отримував від 300 до 600 руб., секретарка – 450 руб., конюх – 250-200 руб., прибиральниця – 150 руб.

Втім, гроші, які отримували за свою роботу місцевий поліцейський часто-густо знецінювалися інфляцією. Так, скажімо, на базарах Харкова влітку 1942 р. один кілограм хліба продавався за 150 крб. при офіційній ціні 1,7 крб., 1 яйце, відповідно, 8 – 0,8 крб., 1 л молока – 20 – 1,2 крб., 1 л соняшникової олії – 280 – 14,5 крб. При цьому ціни постійно зростали. Так, вже в березні 1943 р. на базарах Києва пуд борошна коштував 15 тис. крб., 1 кг печеного хліба – 400 крб., 1 кг сала – 6 тис. крб., склянка солі – 300 крб. [132, с. 779]. Подібна ситуація була на ринках Сталінської та Ворошиловградської областей.

Як бачимо, на перший погляд, зарплата поліцейського була не дуже купівельно-спроможною, проте до неї додавалися певні пільги. Так, у Ворошиловградській області від сплати адміністративного податку, що стягувався з заробітної плати звільнялися представники органів поліції порядку та органів допоміжних служб [133].

До того ж видача військової форми теж була значним привілеєм, який міг спонукати людей до вступу в допоміжну поліцію. Наприклад, чоботи на Юзівському ринку «Стандарт» у 1942 р. коштували 380 руб. [134, арк. 26]. Німецькі армійські чоботи вартували тоді від 1 000 до 1 200 руб. [134, арк. 5].

Про причини переходу радянських громадян на службу до окупантів говорив у згаданій вище доповіді і майор Опришко. Він відзначив наступні мотиви: 1) Створення німцями привілейованого стану, а саме матеріального забезпечення, для старост і поліцейських (від 400 до 1 000 руб.), та отримання в достатній кількості продовольства; 2) Широко розгорнута нацистська агітація, особливо в часи поразки Червоної Армії; 3) Націоналістична агітація, розповіді про «незалежну Україну»; 4) Вступ до поліції пояснювався не бажанням виїзду на роботу в Німеччину [128, арк. 9–10].

Що стосується третього пункту, то тут виникають певні сумніви. Скоріш за все, на Донеччині та Луганщині він мав мінімальний вплив. На користь цього аргументу свідчить документація поліцейських органів різних рівнів. Вона, майже повністю, велася російською мовою. У дуже рідких випадках зустрічаються документи складені українською мовою. Усі знайдені в архівах протоколи допитів велись також російською. Цікаво, що певні документи мали шаблон складений українською, але заповнення майже завжди йшло російською мовою, наприклад анкети паспортних столів.

Крім того, українці не склали більшості у місцевій допоміжній поліції. Одним із доказів цієї тези є національний контингент особистого складу дирекціону № 3 Ларинської районної управи м. Юзівки (нині – частина Ленінського району Донецька) на 1943 рік. Там, із 49 поліцейських 23 за національністю були українці, а 26 росіяни [135, арк. 2]. Якби причина служби в поліції була у вигляді українського націоналізму, то цифри були б інші.

У цьому ж документі наведений вік поліцейських. Найстарший був з 1885 року народження, наймолодший з 1926 року. З 49 службовців два чоловіки були народжені у 1885 – 1894 роки, з 1895 по 1900 – 6 чоловік, 1901 по 1910 – 9 чоловік, з 1911 по 1920 – 18 чоловік, а з 1920 по 1926 лише 14 чоловік. Із цього видно, що більшість службовців місцевої допоміжної поліції становили молоді люди до 35 років. Частина з них була вихована в дусі сталінізму і через свій молодий вік не дуже постраждала у часи репресій 30-х років.

Ще одне цікаве спостереження впливає із іншого документу. У наведеному вище звіті майора НКВС вказувалося, що з 450 чоловік, які служили не тільки в поліції, а й в інших структурах окупаційної влади Ворошиловградської області, 22 були представниками сімей куркулів, 37 свого часу піддавалися репресіям з боку радянської влади [128, арк. 1–6]. Тобто, скривджені та ображені радянською владою склали значно меншу частину службовців місцевої окупаційної адміністрації.

Крім колишніх куркулів до складу місцевої допоміжної поліції входили представники інших соціальних груп. Так, до її лав вступали полонені червоноармійці, серед яких, звичайно, були представники інших регіонів та навіть республік СРСР. У звіті майора Опришка зазначалося, що з 163 поліцейських, які після війни потрапили до рук НКВС, колишніх представників Червоної Армії було 49, а з 18 головуючих посад в поліції 8 займали тодішні червоноармійці [128, арк. 24].

На відміну від звіту по Ворошиловградській області інформація підготовлена начальником управління НКВС в Сталінській області підполковником держбезпеки Зачепи є не дуже коректною. Він майже без цифр, керуючись прикладами автобіографій вилучених з контексту, робить такий висновок: «Треба сказати, що фашистські окупанти основну ставку у боротьбі з партизанами, виявом комуністів, комсомольців та радянського активу – робили на кулацтво, голови сімей яких були репресовані органами радянської влади і як правило вели боротьбу шантажем, провокаціями, втягуючи деяку частину осіб близького нам прошарку» [136, арк. 1]. Проте, виявлені в Донецькому архіві документи спростовують це твердження. Серед місцевих поліцаїв зустрічалися не тільки колишні кулаки, а й колишні червоноармійці, а також велика кількість представників робітничого класу, який був близькій радянській владі. Так, усі 11 поліцаїв поселення Катик Чистяківського району раніше були представниками робітничого класу. Серед них фігурували колишні чорнороби, муляр, машиніст, шофер, черевичник, зарубник, коваль [127, арк.92]. Документи Чистяківської районної поліції зберігають список особового складу дільниці Розсипна з колишніми спеціальностями. Серед них коваль, електрослюсар, бухгалтер, кондуктор, повар, тесля та рахівник [127, арк. 85]. Подібну картину можна було спостерігати і в інших промислових містах Донбасу.

Втім, наведені факти, скоріше за все, говорять не про прихильність тих чи інших соціальних груп до служби в поліції, а про першу причину, яка спонукала людей вступати до лав поліцейських, а саме наявність матеріального забезпечення та продовольства на даних посадах.

Тепер поглянемо на структуру та склад місцевої допоміжної поліції. За довідкою начальника НКДБ Ворошиловградської області Іллясова від 27 листопада 1943 р. адресованою секретарю Ворошиловградського Обкому КП(б)У Гаєвому в кожному місті була створена міська поліція. В районах теж діяли підрозділи поліції. Штат місцевої поліції залежав від промислово-економічного потенціалу та значимості регіону. У великих економічних районах, як правило, збільшувалась кількість помічників начальника поліції, число слідчих, старших і рядових поліцейських. Крім районних підрозділів існували сільські поліцейські дільниці, які різнилися лише кількісним складом, а структурою були однакові. Як правило штат керівного органу районної поліції був не великий. Він знаходився у районному центрі й здійснював контроль та керівництво над поліцією нижчих ланок (дільниці та сільська поліція) та проводив слідчу роботу [131, арк.15]. Левова частина роботи

проводилась низовими органами, які мали розширений штат. Так, управління поліції Ворошиловська (нині – м. Алчевськ Луганської області) налічувало 7 чоловік, в той час як на території району працювало 98 поліцейських.

Поряд із районною поліцією в деяких населених пунктах створювалася повітова, яка окрім району де знаходилась, обслуговувала низку навколишніх населених пунктів. Так, в м. Серго (нині – м. Стаханов Луганської області) розташовувалась повітова, районна та міська поліції. Керівну роль відігравала повітова.

В селах та хуторах поліцію очолював старший поліцейський, або навіть начальник поліції, якщо село було велике. Кількість поліцаїв залежала від кількості дворів. Крупні поселення поділялися на квартали, які обслуговували від одного до трьох поліцейських на чолі з старшим поліцейським. Квартальні та сільські поліцейські мали обиратись на місцях, але здебільшого вони посилались з району. Районна поліція була підпорядкована шефу поліції, а сільська чи селищна старості управи. В більшості випадків поліція діяла самостійно. Лише під час виконання особливо важливих справ погоджувала свої дії з старостою, чи шефом поліції. Наприкінці окупації поліція складалась з осіб, що пройшли 1-2-ох тижневу підготовку в школі шуцманів [131, арк. 15].

Згадана довідка начальника НКДБ Іллясова подає кількісний склад поліції по окремих районах та містах Ворошиловградській області на першу половину 1943 р. Зокрема поліція Успенського району нараховувала 148 поліцейських; повітова поліція м. Серго – 92; поліція Серговського району – 153; поліція м. Ворошиловська – 7; поліція Ворошиловського району – 92; поліція м. Паризька Коммуна – 27 [131, арк. 16].

Сільські відділи поліції, звичайно, були менш численними. Наприклад, село Петровенькі Слов'яно-Сербського району мало 350 дворів. Місцевий підрозділ поліції складався з начальника поліції та вісьмох поліцейських. Хутір Макарів Станично-Луганського району складався з 70 дворів і мав одного старшого поліцейського та 5 рядових. У селі Криничне Слов'яно-Сербського району було 200 дворів. Місцевий штат поліції мав одного старшого поліцейського та п'ятьох рядових.

По Сталінській області є свідчення про склад поліції обласного центру. Там існувало 15 дільниць поліції [137]. Наприклад, на першій дільниці нараховувалось 169 поліцейських, серед них було 28 унтер-капралів та 105 шуцманів. У 1942 році до цього підрозділу прибуло 9 поліцаїв зі школи шуцманів, а шістьох було переведено з 5-ої дільниці [138, арк. 1–3].

Що стосується озброєння, то в основному допоміжна поліція мала гвинтівки та карабіни. Голова поліцейської дільниці мав на додачу до основної зброї ще пістолет. У рапорті коменданту району м. Чистякове від 3 березня 1942 р. начальник Орловської дільниці перелічив наявну у своєму підрозділі зброю, а саме: 10 гвинтівок, 100 одиниць патронів та один наган на 10 поліцейських [127, арк. 12]. На дільниці розташованій на шахті «Капітальна» (м. Юзівка) була така зброя: 1 наган, 3 радянських карабіна, 1 радянська гвинтівка, 1 радянський автомат, 3 німецькі автомати, 1 гвинтівка та 1 карабін. У списку зброї Катиковської дільниці поліції м.

Катик (нині – Шахтарськ) від 9 березня 1943 р. зазначалося, що на 12 поліцейських припадало: 3 карабіна, 6 гвинтівок, 1 німецька гвинтівка, 1 автомат [127, арк. 19]. Тобто майже кожний поліцейський мав у наявності зброю.

Для більш-менш нормальної роботи поліцейські установи отримували не лише зброю, а й певне фінансування. Так начальник Бахмутської районної допоміжної поліції за вересень місяць 1942 р. отримав 500 руб. на оперативні витрати [130, арк. 4]. У звіті про виконання бюджету по управлінню поліції Будионівського району м. Юзівки за той же період зазначалося, що окрім зарплатні до установи поступило 11 851 руб. на канцелярські витрати [139, арк. 45]. Грошове забезпечення поліцейських органів різних рівнів в основному поступало з інших окупаційних структур, що відповідали за даний вид діяльності. У заяві до Будионівського районного відділення фінансів йшлося про прохання перерахувати на рахунок управління міліції цього ж району 6 000 руб. на виплату заробітної плати за другу половину серпня 1942 р. [139, арк. 1]. Проте, були й інші джерела фінансування допоміжної поліції. Кошти на її утримання вносили і місцеві громадяни. Так, у фонді Будионівської районної поліції існує справа за назвою «Списки громадян, що здали гроші на утримання поліції». У списку громадян, які здали гроші на утримання місцевої поліції (усі проживали по вул. Шмідта та Ворошилова) вказується внесок у 15 рублів з людини на рік [140, арк. 3]. У цій справі є також список людей, що не внесли дану суму, тобто облік таких теж вівся. Фінансування місцевої поліції Ворошиловградщини відбувалося подібним чином.

Отже, буквально з перших днів окупації «нова влада» почала формувати місцеві поліцейські структури частково на добровільних засадах, частково примушуючи людей поступати на службу в поліцію. При цьому зараз важко сказати яка форма набору домінувала. За логікою принцип добровільності повинен був переважати. Вербуванням громадян займалися різноманітні німецькі військові структури, яким часто пропонувались кандидатури від місцевих органів. Звичайно, що під час самого вербування широко використовувалися різні форми агітації.

Однією з головних причин вступу населення до місцевої поліції було бажання вижити в складних умовах окупації. Забезпечення продовольством, стабільна заробітна платня, а також привілейований статус поліції надавав більше шансів пережити воєнне лихоліття поліцейському та його родині. Крім того вони могли уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Що стосується складу поліції, то він був доволі строкатим. Важко сказати, який прошарок був основною опорою окупаційної влади. В цих підрозділах служили колишні куркулі, а також різні категорії громадян репресовані свого часу радянською владою, колишні червоноармійці, робітники, селяни. Звичайно в промисловому регіоні кількість робітників, особливо в великих містах, перевищувала кількість усіх інших категорій. Щодо національного складу допоміжної поліції, то тут також мається певна відповідність до національного складу регіону, у зв'язку з цим маємо зазначити, що колаборація в поліції на Донбасі була багатонаціональною.

Структура поліції була доволі розгалуженою та кількісною. У кожному населеному пункті в залежності від кількості місцевого населення та економічної ваги була створена повітова, районна, міська або сільська поліція. Сільська поліція підпорядковувалась районній, остання та міська коменданту міста та району.

Фінансування місцевої поліції відбувалося двома шляхами. З боку окупаційних структур в особі фінансового відділу та з боку населення шляхом річного збору. Гроші йшли на забезпечення зарплатні, а також на канцелярські та оперативні витрати. Потрібно також зазначити, що через поліцію проходила значна

кількість грошей джерелом яких були різноманітні штрафи.

В інших областях України, які входили до військової зони окупації теж створювалися підрозділи допоміжної поліції, що будувалися за адміністративним принципом. Там ці підрозділи, як правило, називалися «українською допоміжною поліцією» (УДП). У кожному повіті (районі) були створені повітові команди УДП, а в багатьох селах – пости УДП. Повітові команди підпорядковувались окружним командам УДП, керівники яких, у свою чергу, підпорядковувались окружним комендантам німецької поліції. У великих містах діяли комісаріати і пости УДП [141, с. 608]. Так, українська допоміжна поліція Сумщини була представлена своїми органами в Глухівському районі, в Конотопі, районними відділами в Кролевці, Миропіллі, Путивлі, Червоному, Шалигиному, Шостці, Ямполі. В Путивлі існувала поліція «Гема» [82].

Формувалися підрозділи УДП і в сусідній Чернігівській області. До їх лав, через місцеву пресу, запрошували громадян. Їм обіцяли певні матеріальні винагороди. Так, 6 листопада 1941 р. у газеті «Українське Полісся» з'явилося оголошення наступного змісту: «Команда української поліції м. Чернігова закликає українців бажаючих прийняти участь у відбудові свого краю вступити в її ряди. Кожний поліціант забезпечується: харчами, одягом, мешканням і грошовою нагородою» [142].

В Харкові через недостатню кількість німецьких поліцейських сил для впровадження «нового порядку» окупаційна влада почала залучала до служби в поліції і місцеве населення. Так, на кінець листопада 1942 р. в місті загальна чисельність формувань охоронної поліції становила 313 німців та 761 службовець з місцевих жителів, а жандармерії відповідно 943 та 605 [81, с. 15].

З метою надання українській допоміжній поліції характеру національних органів підтримання порядку її службовцям дозволялось носити синьо-жовті нарукавні пов'язки і кокарди із тризубами на шапках. Проте, престиж допоміжної поліції «завдяки» німецьким окупантам був низький.

Співробітники УДП були озброєні німецькою і трофейною зброєю, в основному карабінами [141, с. 608]. Проте, їхнє озброєння було цілком недостатнє; іноді одна рушниця на двох поліцаїв та 10 набоїв на одну рушницю; оплата старшин і поліцаїв була низька, а забезпечення родин недостатнє.

Як правило підрозділи української допоміжної поліції виконували завдання фельд- та ортскомендатур. Вони займалися охороною мостів, шляхів, несли охоронну службу в населених пунктах, проводили обшуки, облави, арешти, охороняла табори з військовополоненими, здійснювали паспортизацію. Допущені до служби місцеві жителі постійно перевірялись таємною польовою поліцією чи службою безпеки і завжди перебували під контролем.

У ряді випадків гітлерівські поліційні служби залучали Українську поліцію поряд з Єврейською допоміжною поліцією до антиєврейських акцій, зокрема, облав. Такі вимушені дії розходилися з переконаннями більшості особового складу підрозділів поліції та основними функціями, покладеними на УДП, головними з яких були підтримування порядку й охорона безпеки місцевих мешканців [141, с. 609].

Отже, організація місцевої допоміжної поліції в різних частинах військової окупаційної зони України дещо відрізнялася. Проте, всі різновиди допоміжних формувань з числа місцевих мешканців практично в усьому залежали від німецьких окупаційних органів, що визначали їх структуру, кадровий і кількісний склад, завдання та функції, форми й методи діяльності і були в їх руках інструментом здійснення окупаційної політики.

Після введення на частині українських земель цивільного управління рейхсфюрер СС, відповідно наказу А. Гітлера про поліційну охорону новозайнятих східних областей від 17 липня 1941 р. був правочинним давати вказівки рейхскомісарам в межах поставлених перед ним завдань. Оскільки ці вказівки були загального характеру або глибокого політичного значення, вони повинні були направлятися через рейхсміністра А. Розенберга, так як справа йшла про запобігання безпосередньої загрози.

Для здійснення поліційної охорони при кожному рейхскомісарі перебував фюрер СС і поліції, який безпосередньо і особисто був підлеглий рейхскомісару. До генеральних комісарів, до гаупт- і гебітскомісарів прикомандировувалися керівники СС і поліції, які їм були підлеглі безпосередньо і особисто [51, арк. 93].

З 23 червня (фактично з вересня) 1941 р. головним фюрером СС і поліції на території рейхскомісаріату «Україна» був обергрупенфюрер СС Фрідріх Еккельн, якого 11 грудня 1941 р. заступив обергрупенфюрер СС Ханс Прютцманн. Ці особи виконували свої обов'язки не тільки на території цивільної адміністрації. За угодою між Г. Гімлером та ОКВ, вони відповідали за поліцейське забезпечення також і в тиловому районі південного крила Східного фронту. У зв'язку із цим їхня посада офіційно називалася головний фюрер СС і поліції «Росія-Південь». У генеральних округах, що входили до складу РКУ, йому підпорядковувалися місцеві фюрери СС і поліції. Апарат кожного такого фюрера СС і поліції, у цілому, копіював поліцейські структури Німеччини. Так, у генеральному окрузі «Крим» цю посаду з листопада 1941 р., зі штаб-квартирою в Сімферополі, займав бригадефюрер СС Людольф фон Альвенслебен. При цьому слід зазначити, що, на відміну від цивільної адміністрації, його компетенція поширювалася на всю територію генерального округу зразка вересня 1941 р. Тому його посада офіційно називалася фюрер СС і поліції генерального округу «Таврія-Крим-Сімферополь» [115, с. 59].

Забігаючи наперед, слід сказати, що наприкінці 1943 р. поліцейський апарат в Україні зазнає значної багатоступеневої реорганізації. 29 жовтня 1943 р. у тиловому районі групи армій «А» буде створена нова посада – головний фюрер СС і поліції «Чорне море», у підпорядкування до якого ввійдуть фюрери СС і поліції генеральних округів «Таврія» та «Миколаїв». На цей пост зі штаб-квартирою в Миколаєві буде призначений Альвенслебен, якого на його колишній посаді замінить оберфюрер СС Хайнц Рох. Апарат головного фюрера СС і поліції «Росія-Південь» продовжував існувати паралельно, виконуючи свої обов'язки тільки в зоні відповідальності цивільної адміністрації [56, с. 35].

29 жовтня 1943 р. у зв'язку зі значним скороченням рейхскомісаріату «Україна», на його території й у тиловому районі групи армій «Південна Україна» буде створений єдиний поліцейський апарат, керівник якого обергрупенфюрер СС Х. Прютцманн стане тепер називатися верховний фюрер СС і поліції «Україна» (нім.

Höchste SSPf Ukraine). Одночасно він продовжуватиме виконувати обов'язки головного фюрера СС і поліції «Росія-Південь», посада якого буде збережена.

Повертаючись до подій 1941 р. слід зазначити, що вже влітку на окупованих територіях України почали виникати численні частини місцевої самооборони. Їх кістяк склали учасники націоналістичних формувань, багато з яких боролися проти Радянської влади ще напередодні війни, а також військовополонені та цивільні місцеві жителі. Згодом ці формування ставали все більше непідконтрольними, що не влаштовувало окупаційну владу. Восени 1941 р., німці почали репресії проти націоналістів взагалі і в цих формуваннях зокрема. Після цих акцій вплив національно налаштованого елемента був зведений до мінімуму.

В той же час з'являються підрозділи чия поява була санкціонована німецькою військовою адміністрацією. Ці частини існували під різними назвами, такими, як «місцева міліція» (нім. *Ortsmilitz*), «служба порядку» (нім. *Ordnungsdienst*), «громадянське ополчення» (нім. *Burgerwehr*), «місцеве ополчення» (нім. *Heimwehr*), «самозахист» (нім. *Selbstschutz*) тощо.

Пояснюючи подібне розмаїття назв кримський історик О.В. Романько відзначає, що «на місцях все залежало від смаку начальника німецької адміністрації або керівника самоврядування ... Поліція могла називатися «Місцева міліція» (*Ortsmilitz*), «служба порядку» (*Ordnungsdienst*), «цивільне ополчення» (*Burgwehr*), «місцеве ополчення» (*Heimwehr*) або «самооборона» (*Selb-schutz*)...» [116, с. 433].

Проте, незважаючи на назву ці підрозділи виконували практично однакові функції: наведення зовнішнього порядку; нагляд за виконанням різних обмежень, заборон, наказів; стеженням за антинімецькими елементами; брали участь у боротьбі проти партизан, у проведенні репресій та погромів. Службовці допоміжної поліції також використовувалися окупаційною владою як інформатори так само, як сільські бургомістри й старости.

Головні поліцейські управління розташовувалися в містах. У своєму складі вони, як правило, мали наступні відділи: паспортної, кримінально-слідчий, політичний, охорони порядку, пожежне. У містах, що мали районний розподіл, міському поліцейському управлінню були підлеглі районні поліцейські управління. Останнім були підлеглі поліцейські ділянки, що мали у своєму складі квартальних поліцейських [55, с. 259].

Часто міська допоміжна поліція була непідконтрольна місцевому управлінню, а була залежна від німецької окупаційної влади. Так, у місті Первомайськ українська поліція міській управі не підкорялася, вона підпорядковувалася німецькій жандармерії та орскомендатурі [114, арк. 56].

6 листопада 1941 р. Г. Гімлер видав наказ про створення спеціальних поліцейських сил із місцевого населення, відомий ще як наказ про так званий «шутцманшафт» [81, с. 15]. За цим документом всі сформовані з місцевого населення охоронні і поліцейські частини в рейхскомісаріатах «Остланд» і «Україна» були об'єднані в так звану «допоміжну службу поліції порядку» (нім. *Schutzmannschaft der Ordnungspolizei*, скорочено *Schuma* – «шума»). Це були т.зв. «охоронні команди», каральні батальйони, що діяли під безпосереднім командуванням німців і разом з іншими німецькими частинами. Як правило, формувалася з місцевого населення і військовополонених.

Увесь особовий склад шутцманшафту ділився на чотири категорії: 1) «Індивідуальна служба» (нім. *Schutzmannschaft-Einzeldienst*) по охороні порядку в: а)

містах – охоронна поліція (нім. *Schutzpolizei*); б) сільській місцевості – жандармерія (нім. *Gendarmerie*); 2) батальйони допоміжної поліції (нім. *Schutzmannschaft-Bataillonen*), серед яких виділялися фронтові, охоронні, запасні, а також нечисленні саперні та будівельні; 3) пожежна охорона (нім. *Feuerschutzmannschaft*); 4) допоміжна охоронна служба (нім. *Hilfsschutzmannschaft*) – створені на вимогу німецької влади команди для виконання усяких господарських робіт, охорони таборів військовополонених.

До літа 1942 р. використання місцевого населення з поліцейською метою було впорядковано.

Члени шуцманшафту носили німецьку військову форму, але з особливими знаками розрізнення, на рукаві мали нашивку з написом «*Treu Tapfer Gehorsam*» – «Вірний, Хоробрий, Слухняний». Часто відмітним знаком допоміжних поліцейських в Україні була жовто-блакитна нарукавна пов'язка зі штампом німецької комендатури, а іноді з зображенням тризуба. У травні 1942 р. нарукавна пов'язка цього зразка була замінена нарукавним знаком і кокардою зі свастикою. Проте, слід зазначити, що в різних генеральних округах РКУ поліцейські носили різні пов'язки.

Службовці допоміжної поліції були озброєні холодною або особистою вогнепальною зброєю, іноді мисливськими рушницями. Резервів зброї допоміжна поліція не мала [55, с. 260 – 261]. Населенню пропонувалося беззаперечно виконувати всі вимоги й накази поліцаїв.

Чисельність допоміжної поліції в Україні визначалася в розмірі 1 відсотку від чисельності населення даного пункту, а в дрібних селах – на розсуд німецької влади (наказ по 9-й танковій дивізії від 17 липня 1941 р.). за повідомленням російського дослідника С. Чуєва загальна чисельність української охоронної поліції досягала 35 тисяч осіб [122, с. 350]. Проте, він не прив'язує цю цифру до конкретної дати. За повідомленням «Дейлі мейл» від 27 серпня 1942 р. у допоміжній поліції в Україні служило 150 тис. осіб [55, с. 260].

Загальноприйнятою є думка, що до допоміжної поліції залучалися антирадянськоналаштовані особи, дезертири Червоної Армії, кримінальні та інші темні елементи, що намагалися вислужитися перед німцями, захопити майно репресованих, гарні квартири тощо. Звичайно були і такі. Були і ті, кого йти до поліції змусили обставини (голод, відчуття самозбереження). Були й ті кого примусили силою.

Таким чином, на території рейхскомісаріату «Україна» встановленню і зміцненню окупаційного режиму допомагали німецькі військові частини та охоронні підрозділи, різноманітні німецькі спецслужби та силову структури. Встановлення пануючого режиму загарбників було неможливим без залучення до цього процесу частини місцевого населення і створення допоміжної поліції. Ці підрозділи вербувалася шефами районів і посадниками великих міст. Вона підлягала німецькій поліції і цивільній владі РКУ.

Специфічна ситуація створилася в Криму. У листопаді 1941 р. майже весь півострів був захоплений німецько-румунськими військами, після чого на його території почалося створення органів окупаційної адміністрації. І хоча бої з частинами Червоної армії тривали до липня 1942 р., основним завданням нової влади стало умиротворення краю й усунення всіх супротивників «нового порядку», перш за все кримських партизан і підпільників.

Німецька окупаційна адміністрація на території генерального округу «Крим» складалася із трьох основних гілок: цивільної, військової й поліцейської. Однак у силу різних обставин найбільший розвиток одержали дві останні. Їхня боротьба з радянським рухом опору стала основним змістом усього періоду окупації півострова (листопад 1941/липень 1942 – квітень/травень 1944 р.) [56, с. 43].

Збройною опорою нацистського режиму в Криму були силові структури, які перебували в підпорядкуванні кожної із зазначених гілок окупаційної адміністрації. Насамперед це окупаційне угруповання вермахту та формування, які перебували під юрисдикцією поліцейської влади.

Окупаційні частини, що перебували в підпорядкуванні командуючого військами вермахту в Криму, склалися з наступних структур: безпосередньо частини й з'єднання вермахту; військові частини й з'єднання Румунії та Словаччини, які входили до складу або перебували в оперативному підпорядкуванні німецьких угруповань; підрозділи військової розвідки – Абверу; підрозділи армійської служби порядку (фельджандармерія й таємна польова поліція) [115, с. 72].

Перші дві категорії являли собою т.зв. польові війська, на плечах яких лежала основна відповідальність за захист Криму й забезпечення на ньому громадського порядку. Підрозділи вермахту і його союзників (за час війни на півострові у різні періоди перебували 11-а і 17-а польові армії та 11 армійських корпусів та корпусів спеціального призначення у складі цих армій) несли гарнізонну службу, забезпечували охорону узбережжя, а також брали участь в антипартизанських акціях

Особливу роль у системі силових структур на окупованих радянських територіях виконували всі форми армійської служби порядку. У Криму вони були представлені наступними підрозділами: фельджандармерія, таємна польова поліція (ГФП).

Польова жандармерія здійснювала функції поліції порядку у військах і в зоні відповідальності військової адміністрації. До її завдань в Криму належало: 1) боротьба з партизанами в районі дислокації; 2) регулювання руху військ на марші; 3) установка контрольно-пропускних пунктів, перевірка документів, конвоювання військовополонених; 4) охорона портів та аеродромів; 5) приведення у виконання вироків воєнно-польових судів [56, с. 47].

Крім того, рухаючись безпосередньо за регулярними військами, польова жандармерія керувала створенням на захоплених територіях місцевих органів влади, проводила пошук дезертирів, збирала біженців та військовополонених, охороняла військові трофеї від розграбування й контролювала здачу місцевим населенням зброї

У групах армій та арміях були батальйони жандармерії, які перебували в підпорядкуванні відповідного начальника тилу, а при штабах корпусів та дивізій – загони жандармерії. Кожний батальйон складався із трьох рот. Рота ділилася на три взводи, у кожному з яких було 4 офіцери, 90 унтер-офіцерів та 22 рядових. Всі підрозділи польової жандармерії були повністю моторизовані. Старший за званням офіцер жандармерії перебував у підпорядкуванні генерал-квартирмейстера ОКХ.

На території Криму польова жандармерія діяла при відповідних військових формуваннях та адміністративних структурах: в обласному центрі функціонувало жандармське управління, у районних центрах – жандармські пости, а в сільській місцевості за порядком стежили службовці опорних пунктів. Протягом 1941 – 1944 рр. на Кримському півострові оперували наступні батальйони польової жандармерії: 694-й, 683-й та 593-й батальйони [115, с. 77].

Таємна польова поліція (нім. *Geheime Feldpolizei*), як складова частина вермахту, здійснювала військово-поліцейські функції, будучи, по суті, армійським аналогом гестапо. У її завдання входило: 1) організація контррозвідувальних заходів щодо охорони штабів та особиста охорона вищого командного складу; 2) спостереження за військовою кореспонденцією, контроль за поштовим, телеграфним та телефонним зв'язком цивільного населення; 3) сприяння в охороні поштових повідомлень; 4) розшук військовослужбовців армії супротивника, що залишилися на окупованій території; 5) проведення дізнання й нагляд за підозрілими особами в зоні воєнних дій [56, с. 48].

Підрозділи таємної польової поліції були представлені групами (нім. *Gruppe*) при штабах груп армій, армій і польових комендатур та комісаріатами (нім. *Kommissariate*) – при штабах корпусів, дивізій і деяких місцевих комендатур. Групи й комісаріати підпорядковувалися шефові таємної польової поліції відповідної групи армій та офіцерові армійської розвідки (відповідно до штабної номенклатури, ця посада називалася 1с) відповідних штабів або комендатур. Кожна група мала у своєму складі від 2 до 5 комісаріатів, які, у свою чергу, ділилися на зовнішні команди (нім. *Aussenkommando*). Чисельність груп була різною. Якщо в 1939 – 1940 рр. вони включали 50 чоловік (керівник, 32 співробітника середньої ланки й 17 чоловік допоміжного персоналу – шофери, стенографісти, охорона), то під час війни проти СРСР чисельність збільшилася до 95 чоловік (керівник, 54 співробітника середньої ланки й 40 співробітників допоміжного персоналу). Крім того, при підрозділах цієї поліції були групи штатних агентів та невеликі військові формування для каральних операцій проти партизан, проведення облав, охорони й конвоювання арештованих. Всі групи були повністю моторизовані. Головним керівним органом для всіх частин таємної польової поліції була спеціальна група відділу військової адміністрації генерал-квартирмейстера Генштабу сухопутних військ. До самого кінця війни її очолював оберфюрер СС і полковник поліції Вільгельм Кірхбаум [115, с. 79].

З 1941 по 1944 р. на території Криму діяли наступні групи таємної польової поліції: 647-а, 312-а, 711-а та 720-а групи – у розпорядженні штабу командуючого військами вермахту в Криму.

Поліцейська окупаційна адміністрація також мала свої збройні формування, які в Криму були представлені німецькими частинами і підрозділами поліції порядку або ОрПо (нім. *Ordnungspolizei, OrPo*) й поліції безпеки або ЗіПо (нім. *Sicherheitspolizei, SiPo*).

Місцеві відділення поліції порядку в Криму з'явилися трохи пізніше, ніж на іншій території генерального округу «Крим», – тільки в серпні 1942 р. До цього її функції виконували відповідні підрозділи фельджандармерії 11-ї армії. Усього місцевих відділень налічувалося вісім і розташовувалися вони в наступних

населених пунктах: Сімферополь, Бахчисарай, Ялта, Алушта, Карасубазар (Білогірськ), Зуя, Євпаторія й Феодосія. Основними частинами поліції порядку були охоронна поліція й жандармерія. На 25 листопада 1942 р. на території півострова була наступна кількість німецьких поліцейських: 348 чоловік – в охоронній поліції й 421 чоловік – у жандармерії [78, с. 50].

У грудні 1941 р. в Криму, як і на всій території рейхскомісаріату «Україна», у відповідності з наказом Г. Гімmlера, почалося створення із числа місцевого населення підрозділів «допоміжної служби поліції порядку» (нім. *Schutzmannschaft*). Відділи цієї допоміжної поліції створювалися при всіх районних та міських управліннях і складалися з місцевих добровольців. У принципі, вони повинні були підпорядковуватися своєму місцевому начальникові, а через нього – відповідному комендантові. Однак на ділі, їхньою вищою інстанцією був районний або міський фюрер СС і поліції.

Крім того, на території Криму йшло формування підрозділів допоміжної поліції, відомих як батальйони допоміжної поліції або «шума» (нім. *Schutzmannschaft- Bataillonen*). Вони, в першу чергу, були покликані виконувати «особливі завдання». Формування цих частин з самого початку лягало не на органи військової адміністрації, а на відомство Гімmlера.

Доречи, згідно з наказом рейхсфюрера СС від 6 листопада 1941 р., для батальйонів «шума» була встановлена наступна нумерація: рейхскомісаріат «Україна» і українські області в зоні військового управління – від 101-го до 200-го. У зв'язку з цим в окупованому Криму до листопада 1942 р. було створено 8 батальйонів «шума»): № 147 і № 154 – в Сімферополі; № 148 – в Карасубазарі; № 149 – в Бахчисарай; № 150 – в Ялті; № 151 – в Алушті; № 152 – в Джанкої; № 153 – у Феодосії. Хоча велика частина особового складу цих підрозділів була набрана з кримських татар, за формування низки кримських підрозділів відповідали, зокрема, російські колабораціоністи, у тому числі майбутній командувач воєнно-повітряними силами РОА В.І. Мальцев [123, с. 84].

Кожен батальйон «шума» за штатним розкладом складався зі штабу і чотирьох стрілецьких рот (у кожній – три стрілецьких і один кулеметний взводи, всього 124 вояка). Загальна чисельність батальйону повинна була складати близько 500 чоловік, але на практиці деякі батальйони налічували до 1000 поліцейських [143, с. 239]. Батальйони «шуму» знаходилися в розпорядженні відповідних вищих фюрерів СС і поліції, але могли додаватися, наприклад, охоронним з'єднанням тилових військ вермахту.

У Криму створенням місцевих органів поліції безпеки та СД також займалася оперативна група «D» (нім. *Einsatzgruppe D*), штаб якої з листопада 1941 р. по серпень 1942 р. розташовувався в Сімферополі [78, с. 50 – 51]. Більше того, оскільки бойові дії на півострові закінчилися набагато пізніше, ніж був створений апарат фюрера СС і поліції «Таврія», оперативна група «D» і була тут, по суті, цією ланкою поліцейської адміністрації майже до серпня 1942 р., а її начальник Отто Олендорф виконував обов'язки місцевого керівника поліції безпеки й СД.

У більшості населених пунктів Криму, насамперед у передгірних й гірських татарських селах, гестапо створило збройні загони т.зв. «народної міліції» (самооборони). Так, до грудня 1941 р. Уськутьський загін самооборони нараховував 130 чол., Туакський – 100 чол., Кучук-Узенський – 80 чол. До квітня в 1942 р. у селі

Коуш налічувалося 345 чол. добровольців. Добровольці були переведені на казармене положення, одержували заробітну плату, обмундирування, проходили посилений вишкіл [77, с. 84].

Чисельність допоміжної поліції в сільській місцевості Криму визначалася, як правило, у розмірі одного відсотку від населення даного пункту, а у великих селах і селищах – на розсуд німецької влади. У перший період окупації, коли активність партизан була мінімальною, в сільському населеному пункті зазвичай призначався лише один поліцейський (жандарм). Надалі чисельність поліції визначалася конкретною обстановкою.

Створювалися загони міліції і в містах. Так, в Феодосії допоміжна служба порядку іменувалася «міліцією». В 1942 р. вона була поставлена під контроль фельджандармерії і реорганізована. У місті були створені 3 районних відділення, в кожному з яких проходили службу 5 співробітників. Окрім цього, в «головному відділенні міліції» числилися 284 співробітника [123, с. 79]. Цікаво, що серед службовців допоміжної поліції м. Феодосія були й колишні політичні супротивники радянської влади. Так, у її лавах служив грузинський меншовик Барамідзе [55, с. 261].

Як правило службовці допоміжної поліції вірою і правдою служили новій владі. Ось як характеризує їхню роботу дослідник кримського підпілля Станіслав Славіч: «... німці час від часу виставляли застави в найнесподіваніших місцях. А ще – моторизовані патрулі, місцевих поліцаїв і цих ланцюгових псів-добровольців, які пішли із зброєю в руках служити гітлерівцям і відрізнялися особливою жорстокістю. Цих, «своїх», перехитрити було важче, ніж німців або румун. Ці знали всі прийоми» [144, с. 144].

Особливістю Криму було й те, що тут створювалися і діяли підрозділи російської допоміжної поліції. Так, у Севастополі «Російська цивільна допоміжна поліція» була створена в липні 1942 р., відразу ж після окупації міста. Очолив її поліцмейстер Б.В. Кормчінов-Некрасов, який формально підпорядковувався бургомістру Н. Мадатову (з серпня 1942 р. – П. Супрягіну). Діяльність російської поліції направляла ортскомендатура через команду фельджандармерії. Незабаром Севастополь вийшов із зони військового управління, і в місто прибув підрозділ поліції безпеки і СД на чолі з оберштурмбаннфюрером СС Фріком. У грудні 1942 р. російській допоміжній поліції були передані ряд розшукових функцій (у її складі була організована слідчо-розшукова частина, або кримінальна поліція). Надалі вона була підпорядкована Фріку під найменуванням «російської допоміжної поліції безпеки». У 1942 р. у складі російської допоміжної поліції служило 120 чоловік, в 1944 р. – близько 300 [123, с. 79].

Таким чином, аналіз каральних органів та системи силових структур на території окупованого Криму, які повинні були забезпечувати «громадський порядок», показує їхню багаточисельність та неоднорідність. Якщо у період боїв за Крим у листопаді 1941 – липні 1942 р. на півострові налічувалося понад 200 тис. представників окупаційного угруповання, то у відносно спокійні серпень 1942 – жовтень 1943 рр. їх залишилося 90 – 100 тис. чоловік. Істотний ріст складу окупаційного угруповання спостерігався з листопаду 1943 р., коли в Крим із Кубані була евакуйована 17-я польова армія. І далі, до самого звільнення півострова Червоною армією, її чисельність залишалася досить значною (до 200 тис. чоловік).

Організація каральних органів та силових структур на території Генеральної губернії, зокрема, і дистрикту «Галичина», особисто, вибудовувалася за німецькими зразками. Генерал-губернатору Г. Франку підлягав СС і поліцайфюрер. На території губернії діяло кілька різних видів поліції: німецька поліція порядку або ОрПо (нім. *Ordnungspolizei, OrPo*) та німецька поліція безпеки або ЗіПо (нім. *Sicherheitspolizei, SiPo*); німецька таємна поліція або гестапо (нім. *Geheime Staatspolizei*) та німецька кримінальна поліція або Кріпо (нім. *Kriminalpolizei, Kripo*); охоронна поліція або шутцполіція (нім. *Schutzpolizei, Schupo*); жандармерія (нім. *Gendarmerie*). До того ж існували спеціалізовані види поліції: дорожня поліція (нім. *Verkehrspolizei*), лісова поліція (нім. *Forstschutz*), фабрична (нім. *Werkschutz*), поштова (нім. *Postschutz*).

До того ж на території Генеральної губернії під німецьким контролем діяли національні допоміжні підрозділи з числа місцевого населення: Синя (Гранатова) поліція або «Польська поліція у Генеральній губернії» (нім. *Polnische Polizei im Generalgouvernement*); Білоруська допоміжна поліція (нім. *Weißruthenische Hilfspolizei*, біл. *Беларуска дапаможная паліцыя парадку*); Єврейська поліція або «Служба порядку» (нім. *Jüdischer Ordnungsdienst*); Литовські стрільці; Українська допоміжна поліція.

Крім того, в кожному дистрикті місцевий комендант поліції порядку мав у своєму розпорядженні полк поліції СС (*SS-Polizeiregiment*) з важким озброєнням. З цих підрозділів при потребі формували загони для різних завдань, зокрема айнзацкоманди та зондеркоманди, які займалися екзекуціями цивільного населення. Станом на 1 січня 1944 р. в усіх поліційних формаціях Генеральної губернії було 42 320 осіб. В силах безпеки працювало близько 2 тисяч осіб.

Тепер більш детально розглянемо питання, щодо створення, структури та функціональних обов'язків української допоміжної поліції. Українська допоміжна поліція (нім. *Ukrainische Hilfs-Polizei*) – назва поліції порядку, створеної німецькою окупаційною владою в Генеральній губернії наприкінці 1939 р. Перші підрозділи УДП виникали під назвою «Українська поліція» і діяли в громадах з більшістю українського населення.

Ці підрозділи, що складалися з українців входили до штату відділень поліції безпеки на рівні округ і повітів Генеральної губернії. Це були охоронні з'єднання, створені для підтримання порядку серед місцевого населення під керівництвом німецьких поліційних органів.

На початку війни з Радянським Союзом у 1941 р. на окупованих нацистською Німеччиною українських землях за ініціативою похідних груп ОУН та місцевих мешканців і з відома комендатур німецької армії організовувались загони української міліції. Вони були покликані підтримувати правопорядок та безпеку в краї. Крім того, згідно з наказом рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 27 липня 1941 р. утворювались філіали УДП, підпорядковані керівникам СС і поліції окупованих східних територій.

У Галичині УДП була створена розпорядженням уряду Генеральної губернії від 18 серпня 1941 р. [141, с. 608], замість української міліції, яка була менш контрольована окупаційною владою і утримувала у своїх лавах багато національно налаштованих громадян. Звичайно, що ця структура створювалась з метою підтримання загального порядку і громадської безпеки в краї.

У лавах УДП опинилося багато колишніх службовців української міліції, які виявили бажання служити в цих формуваннях [66]. Доречі, чисельність такого типу

допоміжних формувань німецької поліції в Україні не перевищувала 1% від загальної кількості місцевого населення.

Українська допоміжна поліція підпорядковувалась комендантові німецької поліції порядку (*Ordnungspolizei, OrPo*) при уряді Генеральної губернії в Кракові та відповідній службі в дистрикті «Галичина» та охоронній поліції (*Schutzpolizei*) і перебувала під політичним контролем нацистської служби безпеки (СД) (нім. *Sicherheitsdienst, SD*), хоча формально вона підпорядковувалася «цивільній» адміністрації. Очолював цю поліцію Ейзенмайер – особа близька до Гімmlера [121, с. 122].

На місцях були утворені окружні, а в повітах — повітові команди УДП, які підлягали окружним чи повітовим станицям ОрПо. Крайової команди УДП не було. Окружним комендантом у Львові був майор Володимир Пітулай. Під його команду перебувало 415 поліцаїв з десятьма старшинами на чолі. Вони несли службу по охороні правопорядку та підтриманню безпеки у Львові. Повноваження української поліції поширювались лише на українське, польське та єврейське населення. Всі справи про порушення правопорядку німцями українська поліція була зобов'язана передавати німецьким колегам [66].

Окремо слід зазначити, що на Галичині начальники українських допоміжних поліцейських команд та управлінь підбираються, по можливості, із числа колишніх офіцерів і унтер-офіцерів старої австрійської або польської армії [55, с. 261].

Особовий склад УДП формувався з молодих людей, які закінчили курси Поліційної школи у Львові (українським комендантом її був сотник І. Козак). У кінці січня 1942 р. такі курси закінчили 186 українських поліцаїв. А 15 травня 1942 р. закінчився другий вишкільний курс, який підготував 192 поліцаїв [66]. За три роки свого існування Поліційна школа перешколила всіх поліцаїв і кандидатів до служби в УДП.

Згодом українська допоміжна поліція з'явилася на решті окупованої території України. У другій половині 1941 – 1942 рр. у рейхскомісаріаті «Україна» і на прилеглих до нього українських територіях під німецьким військовим управлінням було приблизно 14 тис. службовців УДП, у дистрикті Галичина – близько 3 тис., у Генеральній губернії – понад 5 тис. чол. [141, с. 609]. При кінці німецької окупації чисельність всієї УДП у Генеральній губернії становила понад 5 000 осіб (у тому числі 120 старшин), плановане її число у Галичині (6 000) ніколи не було досягнуте через брак охочих служити в ній.

Таким чином, на території дистрикту «Галичина» організація каральних органів та силових структур вибудовувалася за німецькими зразками. Тут перебували спецслужби та поліційні підрозділи Третього рейху, а також спеціалізовані поліцейські формування. На території дистрикту під німецьким контролем діяли національні допоміжні підрозділи з числа місцевого населення. Серед них була Українська допоміжна поліція. Її підрозділи несли службу по охороні правопорядку та підтриманню безпеки в краї. Повноваження УДП поширювались лише на українське, польське та єврейське населення. Залежність цієї інституції від німецької окупаційної влади була повною. Згодом підрозділи УДП з'явилися на решті окупованої території України. Проте, запланованої кількості службовців в Галичині ці підрозділи ніколи не досягли.

З самого початку окупації Румунією українських земель на її збройні сили було покладене завдання наведення «спокою та порядку» на підконтрольній території. Особливо на цьому наполягала німецька сторона. Зокрема, 27 серпня 1941 р. німецька військова місія в Румунії вручила румунському генштабу інструкцію про функції окупаційних військ. Згідно з нею румунська армія зобов'язана була забезпечити охорону військових і промислових об'єктів, шосейних та залізничних шляхів, мостів, аеродромів, портів, телефонного та телеграфного зв'язку і, головне, «запобігати повстанням, страйкам, саботажу, шпіонажу...». Й. Антонеску було запропоновано виділити для цього 9 військових з'єднань. «Для зв'язку, розвідки і використання на випадок повстання» рекомендувалося надати їм три ескадрильї. Іншими словами, на румунську армію поклалися каральні функції, в першу чергу – боротьба з партизанським рухом [54, с. 96].

Підключалися до цієї справи і румунські спецслужби. Головною з них була сигуранца (рум. *Siguranța*) – таємна політична поліція, яка діяла на території усіх трьох новостворених губернаторств і використовувалася здебільшого для ведення боротьби з підпільниками, партизанами та іншими патріотами. Каральні функції здійснювала і румунська жандармерія (рум. *Jandarmeria Română*). При кожному жандармському батальйоні існували відділи сигуранци, які займалися, в основному, питаннями розвідки та вербування агентури і мали внутрішню службу «СС-І». Остання перекладалася, як «Спеціальна служба інформації» і була пов'язана з вирішенням питань контррозвідки і аналізом секретної інформації [89, с. 21].

На прикладі губернаторства «Трансністрії» подивимося, які саме силові структури і як діяли на конкретних територіях. Каральні функції на території Трансністрії здійснювала жандармерія. Відповідно до тимчасової інструкції від 21 серпня 1941 р. підписаної генеральним інспектором жандармерії генералом К. Васіліу, для забезпечення порядку й безпеки в регіоні засновувалось нове жандармське інспекторство під назвою «Дністровське жандармське інспекторство» з резиденцією в м. Тирасполі [87, арк. 192].

Зазначений інспекторат жандармерії у своїй роботі спирався на шість батальйонів, чотири з яких (№ 4, 5, 8 та 11) діяли за «кущовим» принципом: з опорою на жандармські легіони кількох сусідніх повітів. Найчисленнішим був 4-й (одеський) батальйон жандармерії (близько 1,5 тис. чол.), який спирався на жандармські легіони Одеси, Овідіюполя, Очакова та Березівки [88, с. 826]. 1-й та 7-й жандармські батальйони перебували при префектурі одеської поліції.

За тимчасовою інструкцією жандармські частини перебували у розпорядженні префектів, що очолювали один із повітів-жудців Трансністрії. Ці частини функціонували по нормах, наданих генеральним інспекторством жандармерії [87, арк. 189].

У розпорядженні одного префекта перебувала одна або дві жандармські роти з оперативних жандармських батальйонів. Розташування рот і батальйонів було розплановано Дністровським жандармським інспекторством та погоджено з губернатором Алексяну з урахуванням географічних й етнографічних умов і вимог поліції в кожній області окремо [87, арк. 192 – 193].

Рота або роти одного повіту підрозділялися на стільки секторів, скільки було в них взводів. Кулеметний взвод ділився пропорційно на стрілецькі взводи. Кожний

взвод розташовувався в одному із сіл виділеного сектору, зазначеного командиром роти або батальйону, після затвердження жандармським інспекторством.

Служба виконувалася шляхом патрулювання щонайменше однієї групи під командою одного офіцера або старшини. Із цією метою генеральне інспекторство жандармерії намагалося укомплектувати склад молодших командирів із таким розрахунком, щоб на кожний взвод припадало, щонайменше, по 3-4 молодших командира [87, арк. 193].

Для забезпечення охорони міських та сільських населених пунктів планувалось організувати «суспільні гвардії», які б підпорядковувались жандармерії. Вони повинні були перебувати в розпорядженні примаря. Число їх залежало від поліцейських потреб кожної місцевості. Зброю «гвардійцям» видавало жандармське інспекторство. Їхню роботу планувалось оплачувати з місцевого бюджету (сільського або міського) [87, арк. 193].

З числа місцевих жителів, також, формувалися поліцейські команди. Відповідно інструкції для адміністративного управління провінцією «Трансністрія» від 20 серпня 1941 р. служба в таких підрозділах поліції здійснювалася місцевими кадрами, що становили поліцейські одиниці. Вони підпорядковувались префекту й перебували під контролем жандармерії [87, арк. 189]. В таких підрозділах також служили прислані з Румунії спеціалісти.

Після окупації Одеси інспекторат жандармерії перебрався до цього міста і виконував тут ще й поліцейські обов'язки. Сама ж префектура одеської поліції була створена 6 грудня 1941 р. постановою примарії Одеського муніципалітету і безпосередньо підпорядковувалася голові місцевої примарії Г. Пинті [88, с. 826]. При префектурі одеської поліції перебувало два жандармські батальйони, бо професійних поліцейських із Румунії у місті було лише 150 чоловік. Префектура одеської поліції мала цілу мережу відділів управління адміністративної поліції (служба руху, порядку, персоналій тощо).

Проте, яким чином була укомплектована місцева поліція, як вона несла службу по «заспокоєнню» підвідомчої території, про її проблеми безпосередньо розповідають румунські документи. Так, контраінформаційний тижневий звіт за 5 – 11 січня 1942 р. про положення в Одесі, відправлений вищим офіцером генерального штабу румунської армії генералом Паланджану й начальником 2-го відділу полковником Динулеску до Бухаресту голові Ради Міністрів, між іншим розповідає про те, як у місті проводилася служба порядку й охорони. Зокрема відзначалося, що ця служба не перебуває на належній висоті за наступних причин: поліція недостатньо укомплектована кадрами й не має у своєму розпорядженні кваліфікованих співробітників; гостро відчувається відсутність охоронців [87, арк. 121].

У наступному тижневому звіті за 13 – 18 січня 1942 р. про положення в Одесі генерал Паланджану повідомляв румунський уряд про те, що усе більш гостро відчувається неуккомплектованість поліції підготовленими кадрами, про що було сигналізовано міністерству внутрішніх справ [87, арк. 125].

Про відсутність належних кадрів поліції інформував Йона Антонеску і губернатор Трансністрії Алексяну у своєму відношенні № 14 від 13 січня 1942 р.

Зокрема він зазначав: «...Ми не маємо іншої можливості, як використовувати кадри, що надсилають із Румунії, не знаючи їхніх якостей і не маючи ніякого відношення до їхнього вибору.

Дотепер ми перемінили в Одесі три склади префектури поліції, покарали й відіслали в Румунію 12 службовців поліції. Тепер призначений префектом одеської поліції л-т п-к Попович Юліан...» [87, арк. 128].

Скарги на якісний склад поліції ми знаходимо в документах румунської окупаційної адміністрації й через декілька місяців. Так, в інформативній записці про настрої населення в м. Одеса від 15 квітня 1942 р., яка була підготовлена окупаційною владою Трансністрії для уряду Румунії говорилося, що повну недовіру викликає місцева поліція, що нетактовно поводить себе з населенням, обзиваючи кожного арештованого «більшовиком». Без розбору б'ють арештованих, тримають під арештом без жодних підстав. Під час обшуків із квартир безслідно зникають коштовні речі [87, арк. 201].

З вересня 1943 р. префектуру одеської поліції було реорганізовано у дві дирекції: адміністративної поліції та сигуранци – служби, що вела боротьбу з рухом Опору [88, с. 826].

Таким чином, на українських землях, які опинилися під румунською окупацією забезпечення «спокою та порядку» було покладено на наступні силові структури. По-перше, це були збройні сили Румунії, які перебували на підконтрольній території. По-друге, це румунська жандармерія та поліція. По-третє, особливу роль на окупованих територіях відігравала румунська таємна політична поліція – сигуранца, яка вела боротьбу з рухом опору. Всі ці сили були покликані контролювати захоплені території та вести боротьбу з противниками встановленого режиму.

На Закарпатті в період угорської окупації починає функціонувати нова система силових структур – поліція, жандармерія, військові відомства. Відповідно до постанови уряду Угорщини від 22 червня 1939 р., на підкарпатській території завдання державної безпеки, зокрема нагляд за іноземцями, в рамках угорської королівської поліції виконували поліцейське управління прикордонної області (прикордонний поліцейський капітанат) на чолі з А. Мешко з Будапешта та підпорядковані йому сім поліцейських представництв прикордонної області (поліцейські експозитури прикордонної області) – в Хусті, Ясіня, Воловці, Ужкуні, Перечині, Солотвині та Воловому (Міжгір'я) [145, с. 42]. До їх компетенції входило: 1) висилка «неблагонадійних» осіб; 2) візування бланків закордонних паспортів; 3) контроль за дотриманням правил виїзду із країни; 4) виявлення та відвернення злочинів, спрямованих проти безпеки держави та громадського порядку.

Вони також могли: надсилати звернення до розташованих на їхній відомчій території управ населених пунктів, жандармських управлінь, а також до прикордонних постів, і перелічені суб'єкти зобов'язані були відповісти на нього та дати донесення за зверненням; проглядати документи й картотеки стосовно справ, що перебувають у віданні розташованих на території їхньої діяльності управ населених пунктів і належать до компетенції поліцейського управління або ж представництва, і давати вказівки управам населених пунктів у зв'язку з цим. Сільські представництва і нотаріати повинні були щовечора повідомляти начальника

прикордонної поліцейської експозитури про всі важливі події, що мали відбутись, або відбувалися в районі діяльності нотаріату. А саме: терористичні акти, великі демонстрації, страйки і народні рухи; офіційні або неофіційні візити глави держави, членів уряду, церковних і громадських діячів; великі свята поза місцевого значення, «партійні рухи державного значення» тощо [145, с. 43].

Паралельно діяли поліцейські управління та представництва, що виконували практично ті ж функції, тільки не у прикордонних районах. Поліція також спостерігала за білоемігрантами, яких в краї налічувалося 143 чол., допомагала військово-адміністративній і господарській комендатурам у боротьбі з партизанами, перевіряла державних службовців на благонадійність щодо угорської влади [146, с. 203]. Міністерство внутрішніх справ зобов'язувало органи місцевої влади і поліцію складати списки «неблагонадійних» - комуністів, українських агітаторів, організаторів страйків. Остаточне рішення про інтернування осіб, незважаючи на громадянську належність, також виносив поліцейський орган першої інстанції.

Міністр внутрішніх справ Угорщини безпосередньо керував і контролював роботу прикордонного поліцейського капітанату і поліцейських експозитур Закарпаття, був другою інстанцією по справах, що були у компетенції названих структур. Розпорядженням уряду від 24 лютого 1940 р. він міг уповноважити начальників окремих поліцейських капітанатів і їх заступників в обсягу і компетенції та на тій території, яку сам встановлював.

За часів угорської окупації зміцнилася матеріальна база поліції, що діяла в Закарпатті, збільшився її особовий склад. Так, у Мукачеві було побудовано приміщення для капітанату поліції вартістю 550 тис. пенге, у Воловці – казарма прикордонної поліцейської сторожі за 400 тис. пене [146, с. 204]. На підкарпатську поліцію у 1939 – 1940 рр. було виділено 1 900 тис. пенге; у 1941 р. на потреби поліції в Мукачеві та Воловці виділено 800 тис. пенге, у 1942 р. ця сума становила 1 200 тис. пене [146, с. 381]. Кількість слідчих інспекторів у 1939 р. на Прикарпатті та у Трансільванії становила близько 1 250 осіб.

Статус поліцейських органів, що діяли в Закарпатті, свідчить, що їх структура та повноваження не відрізнялися від загальноугорських. Створення окремого управління прикордонної поліції можна пояснити геополітичною специфікою краю. Характерно, що поліцейські органи мали право на досудові репресії та переслідування осіб за політичне минуле. Апеляції на дії поліції подавалися не до суду, а до міністра внутрішніх справ і це створювало підґрунтя для порушення прав людини в рамках нормативного поля [119, с. 11].

Дещо інший статус мала жандармерія. Так, згідно з «Положенням про роботу жандармерії», для охорони громадського порядку м. Берегова та прилеглих територій виділялося 14 жандармів. Вони виконували розпорядження муніципальної влади, ради, керівників вищестоящих органів, що стосувалися їхніх безпосередніх службових обов'язків по дотриманню громадського порядку.

Повноваження цього органу, що характеризують його як силову структуру, були такими: під час розслідування злочинів надавати допомогу поліції і подавати донесення на тих, хто порушує діючі розпорядження влади; при затриманні особи за правопорушення через поліцію вжити заходів для подальшого розслідування справи; облікувати та наглядати за поведінкою та зв'язками «неблагонадійних» осіб та приїжджих; забезпечувати явку людей на суспільно корисні роботи; здійснювати видворення з території; розпочинати розслідування у всіх тих справах, на які дістає

розпорядження від міської ради чи нотарського уряду [145, с. 43 – 44].

З початком Другої світової війни жандармерія була підпорядкована військовому командуванню. Зброю жандарми могли використовувати тільки у випадку: самозахисту, з метою відвернення справді небезпечного нападу на особу, що захищається, чи загрози життю іншої особи; якщо небезпечний злочинець не здається чи не покидає місця своєї схованки; якщо хтось перешкоджає виконанню службових обов'язків і інакше його не можна зупинити; затримання особливо небезпечних злочинців, що втікають і яких іншим способом затримати не можна. Тільки з наближенням лінії фронту розпорядженням уряду Угорщини від 14 січня 1944 р. жандармські команди в деяких частинах Закарпаття мали право застосовувати зброю проти всіх, хто є підозрілим і на оклик тікає. Про це без затримок було повідомлено у місцевій пресі.

Кількісний склад жандармського відомства в регіоні постійно коливався. Так, на початку 1939 р. в Ужгороді діяли жандармський клас та слідчий орган жандармів, а також одна слідча група жандармів у цивільному одязі. В Ужгородському районі загалом перебувало 30 жандармських сторож (взводів). Кількість жандармів у Берегові становила 146 чоловік, із них 110 були угорцями. Для посилення захисту громадського порядку у травні 1939 р. міністерство внутрішніх справ надіслало на Закарпаття понад тисячу жандармів. Кожний комендант експозитури мав у своєму розпорядженні до 25 жандармських станцій. Так, у розпорядженні хустського жандармського підполковника А. Крічфалуші-Габара у 1939 р. було близько 250 жандармів на 25 постах, які обслуговували 150 населених пунктів. На 1941 р. у Перечинському окрузі налічувалось 94 жандарми, в Іршаві – 15, у Нижніх Воротах – 17, в Хусті – 30 [120, с. 70]. В Ужгороді у 1939 р. відкрито жандармську школу, під прикриттям якої на випадок заворушень базувався мобільний загін у 500 чоловік. На 1942 р. у с. Черноголова Великоберезнянського округу перебувало 73 жандарми, у селі Млини цього ж району – 12 жандармів та прикордонний батальйон.

Отже, жандармерія, яка з початком війни була підпорядкована військовому міністерству, одночасно виконувала і розпорядження адміністративних органів. Вона суміщала наглядові, поліцейські, адміністративні та каральні функції, охоплюючи досить широкий спектр громадського життя. Загалом у краї постійно перебувало близько 2 тис. озброєних жандармів – тобто один на триста жителів. Ці фактори позиціонують відомство як дієвий інструмент правоохоронної та репресивної політики угорської влади.

Щодо військових, то кількісна і якісна їх присутність у регіоні зумовлювалася статусом «знову приєднаної» території та прикордонним розташуванням. Карпатська група під командуванням генерал-полковника Ференцом Сомбатхеї нараховувала 84 тис. вояків [147, с. 368]. Закарпаття входило до району дислокації VIII угорського королівського гонведського корпусу. Влітку 1939 р. в Ужгороді почали діяти військово-адміністративна та господарська комендатури на чолі з генерал-майором Фегером. Усього на Закарпатті їх було п'ятнадцять, а командування розміщалося в районі Поляни.

Навіть після запровадження регентського комісаріату (липень 1939 р.) армія продовжувала відігравати значну роль у процесі управління краєм. Ще більше її роль зросла із початком Другої світової війни. Розпорядженням уряду від 1 вересня 1939 р. у станиці кожної корпусної команди починав діяти урядовий комісар для мобілізації держави. До його компетенції входило: а) регулювання діяльності

цивільних властей та інституції, пов'язаної з мобілізаційними заходами на території корпусу; б) нагляд за дотриманням цивільною владою правових норм, що регулюють здійснення заходів по обороні; в) сприяння коменданту корпусу при його зносинах із цивільними властями [145, с. 45]. Зазначимо, що посада урядового комісара з аналогічними повноваженнями була запроваджена в усіх адміністративно-територіальних одиницях Угорщини.

З наближенням лінії фронту була введена посада урядового комісара (уповноваженого) зони військових дій. Урядовим комісаром у краї став А. Вінце. Він забезпечував безперервність управління цивільними та громадськими справами на території Закарпаття, а керівники цивільних органів свої рішення мали узгоджувати із співпрацюючими з ними військовими командирами.

Перелік каральних органів та силових структур, що діяли на території Закарпаття був би неповним без згадки угорських спецслужб. При корпусному командуванні в Ужгороді 10 жовтня 1939 р. було створено другий відділ контррозвідки на чолі з полковником І. Ошватом, компетенція якого поширювалася на комітати Унг, Берег, Мароморш, Угоча, Сатмар та Саболч. Відомство боролось з проявами антидержавної та комуністичної діяльності. Органам контррозвідки підпорядковувались т.зв. заводські секретарі – таємні агенти, які слідкували за політичними настроями на військових підприємствах. Осіб, підозрюваних у комуністичній діяльності, але за відсутності доведених фактів ужгородський відділ контррозвідки VIII гонведського корпусу передавав у розпорядження поліцейського капітанату для інтернування або під поліцейський нагляд. Полковник контррозвідки І. Сентпалі зазначав, що діяльність цього відомства населення оцінює вкрай негативно, бо не може зрозуміти, як при наявності та функціонуванні військових, поліції та жандармерії може діяти ще одна установа, яка веде розслідування, здійснює арешти, брутально застосовує силу до арештантів лише на підставі підозри у шпигунстві [145, с. 46].

Форми взаємодії поліцейських, військових та адміністративних структур характеризує циркуляр міністра внутрішніх справ поліцейським капітанатам і піджупанам від 30 червня 1941 р. Документ зобов'язував керівників поліції раз на тиждень особисто зв'язуватись з керівниками органів контррозвідки, а також встановити найтісніший зв'язок з жандармським відділом розшуку. Поліція повинна була забезпечити пріоритет військових інтересів, а в разі виникнення розходжень між військовим і своїм керівництвом повідомляти про це міністра внутрішніх справ.

Розкриваючи місце і роль силових і правоохоронних органів у забезпеченні «спокою» в Закарпатті, слід зазначити, що всі відомства, які тут функціонували, їх статус і повноваження були аналогічні загальноугорським. Спеціальних структур, створених спеціально для цього регіону, не існувало. Показовим для характеристики політичного режиму є те, що поліція та жандармерія в рамках закону виконували одночасно адміністративні, слідчі та судові функції, їхні повноваження часто перетиналися й дублювалися. Армія та військова контррозвідка активно втручалися у громадсько-політичне та господарське життя краю. Загалом силові структури, що діяли на Закарпатті мали такі повноваження, які дозволяли їм активно втручатися у суспільні відносини та ефективно контролювати різні сфери життя краян.

Таким чином, на окупованій території для підтримання «спокою» та зміцнення «нового порядку» було недостатньо німецьких, румунських і угорських військових та поліцейських формувань. Із затягуванням війни та посиленням руху опору зросла

потреба у залученні до поліцейської справи місцевого населення. Створена окупантами місцева допоміжна поліція була повністю їм підконтрольна і виконувала всі їхні накази.

Отже, експансіоністські прагнення Німеччини щодо України мали давню історію. Проте, лише з приходом до влади нацистів вони приймають конкретне наповнення. Гітлер говорить про здобуття нової землі на сході Європи шляхом війни, про розширення життєвого простору для німців як народу вищої раси. Згодом все чіткіше вимальовується бажання нацистського фюрера встановити гегемонію над усією Європою і таким чином стати наймогутнішою державою світу. Для реалізації цього плану потрібні були всі ресурси європейського континенту й особливо України. Їй відводилася роль житниці і джерела сировини не тільки для Німеччини, а й для Європи. Так, завоювання України стало частиною амбіційних планів нацистської Німеччини. В той же час серед керівників Третього рейху точилися дискусії щодо характеру політики на Сході та політичного майбутнього підкорених народів. У цьому спорі перемогла лінія, яка категорично заперечувала визнання прав і свобод місцевих народів.

Мали свої погляди на українські землі і союзники Третього рейху. Румунія мріяла повернути Північну Буковину та Південну Бессарабію, поглядала вона і на українські землі між Бугом та Дністром, які вважала своєю територією. Володіння українськими землями дали б можливість відновити ідею створення «Великої Румунії». Угорщина теж прагнула розширити свої території за рахунок Закарпатської України.

З початком війни Україна була захоплена і поділена на зони окупації нацистською Німеччиною та її союзниками: на зону військової та цивільної адміністрації. До зони цивільної адміністрації відносилися західноукраїнські землі (дистрикт «Галичина») та більша частина України (рейхскомісаріат Україна). Східна Україна і Слобожанщина опинилися в зоні військового управління. Крим перебував під подвійним підпорядкуванням.

На захоплених Румунією українських землях було створено три губернаторства «Буковина», «Бессарабія», «Трансністрія». На окупованих Угорщиною українських землях було встановлено новий адміністративно-територіальний поділ.

На українських землях були створені окупаційні органи влади. Утім, впроваджувати окупаційний режим лише власними силами загарбники не могли, не вистачало людей для численних окупаційних структур. Через це залучалося місцеве населення. При цьому дуже ретельно проводився підбір кадрів. Утім місцеві мешканці могли займати лише нижчі щаблі влади. Створені місцеві органи влади ніколи не були самостійними. Вони постійно перебували під контролем загарбників. Їх ні в якому разі не можна вважати органами самоуправління. Його як такого ніколи не було.

Буквально з перших днів окупації «нова влада» почала формувати місцеві поліцейські структури частково на добровільних засадах, частково примушуючи людей поступати на службу в поліцію. При цьому зараз важко сказати яка форма набору домінувала. За логікою принцип добровільності повинен був переважати. Вербуванням громадян займалися різноманітні німецькі військові структури, яким часто пропонувались кандидатури від місцевих органів. Звичайно, що під час самого вербування широко використовувалися різні форми агітації.

РОЗДІЛ 3 «НОВИЙ ПОРЯДОК» ТА ПОЛІТИКА ОБЕЗЛЮЖУВАННЯ СХІДНОГО ПРОСТОРУ

3.1. Знищення ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів

На окупованій території України гітлерівці встановили так званий «новий порядок». «Новий порядок» (нім. *Neuordnung*) – гітлерівська концепція повного переулаштування германського суспільного життя у відповідності до нацистського світогляду. Виступаючи у червні 1933 р. перед керівництвом нацистської партії, Гітлер заявив, що «динамізм національної революції все ще існує в Німеччині і що вона повинна тривати до повного її закінчення. Усі аспекти життя у Третньому рейху повинні бути підпорядковані політиці «гляйхшалтунг» (нім. *Gleichschaltung*) – нацистській політичній концепції підпорядкування усіх сфер життя Німеччини інтересам націонал-соціалістичного режиму. На практиці це означало формування поліцейського режиму і встановлення в країні жорстокої диктатури. Нацистська пропаганда неупинно прагнула прищепити німецькому обивателю думку, що «новий порядок» принесе Німеччині справжню свободу й процвітання [1, с. 541].

Нацистська пропаганда переконувала і підкорені народи, що «новий порядок» встановить в Європі нові відносини і принесе процвітання їм. Проте, з самого початку окупації українських земель дійсність виявилася іншою. Загарбники відразу продемонстрували, що метою встановленого тут режиму є виконання трьох основних завдань: по-перше, – забезпечити продовольством, матеріальними та людськими ресурсами потреби Німеччини та її військової машини; по-друге, – звільнити від українських жителів землі шляхом фізичного знищення, депортації та вивозу їх на роботу до Німеччини; по-третє, – сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями [2, с. 58].

В таких документах як генеральний план «Ост», «Директиви по управлінню економікою в окупованих східних областях» («Зелена папка» Герінга), «Коричнева папка» та численних інструкціях, наказах, розпорядженнях, що з'являлися вже безпосередньо в ході війни, закладався злочинний характер окупаційного режиму.

Цей режим, від самого початку, повинні були впроваджувати та підтримувати представники вермахту. Відповідно наказу А. Гітлера від 25 червня 1941 р. «Про призначення командувачів збройними силами у знов окупованих Східних областях» головними носіями влади на цих землях ставали командувачі збройними силами Третього рейху. Вони призначалися особисто фюрером і підкорялися начальнику штабу ОКВ В. Кейтелю [3, арк. 7]. Військові забезпечували внутрішню безпеку східних земель і захист їх від зовнішніх

нападів.

Політичне й військове керівництво Німеччини зажадало від солдат вермахту готовності до протиправних та злочинних, по своїй суті, дій. Гітлер 30 березня 1941 р. під час свого виступу на секретній нараді перед 250 генералами вермахту, чиїм воякам належало брати участь в операції «Барбаросса», назвав більшовизм проявом «соціальної злочинності». Він заявив, що «йдеться про боротьбі на знищення» [4].

На підставі розпоряджень Гітлера В. Кейтель 13 травня 1941 р. підписав наказ «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливі повноваження військ». Цей документ фактично оголошував режим необмеженого терору на території СРСР, зайнятий німецькими військами. У наказі містився пункт, що реально звільняв окупантів від відповідальності за злочини проти цивільного населення: «Збудження переслідування за дії, здійснені військовослужбовцями і обслуговуючим персоналом по відношенню до ворожих цивільних осіб, не є обов'язковим навіть в тих випадках, коли ці дії одночасно складають військовий злочин або провину».

19 травня 1941 р. були прийняті «Керівні вказівки про поведінку військ в Росії», що обмежували кримінальне переслідування німецьких військовослужбовців.

23 липня 1941 р., вже в ході військових дій, Кейтель віддав наказ військам про необхідність вживання найсуворіших заходів відносно цивільного населення: «Частинам, призначеним для охорони окупованих східних районів, зважаючи на їх обширність слід пригнічувати опір цивільного населення не методом юридичного покарання злочинців, а шляхом залякування з тим, щоб відбити у нього всяке бажання продовжувати боротьбу... Для підтримки порядку командувачі не повинні вимагати підкріплень, а застосовувати самі драконівські заходи» [4].

Наступна сумнозвісна директива А. Гітлера від 7 грудня 1941 р. «Ніч і туман» (нім. «*Nacht und Nebel*») підписана і приведена у виконання В. Кейтелем. Суть декрету зводився до того, що кожний, хто виступав проти рейху, мав після арешту зникнути. Якщо людину не розстрілювали, то відправляли в концтабір іншої окупованої країни. Сповіщати рідних і близьких про долю заарештованого заборонялося [5, с. 74].

16 грудня 1942 р. В. Кейтель видав нову постанову «Боротьба з бандами» на доповнення директиви від 13 травня 1941 р. Повторювалося, що жоден німець «не може бути притягнутий до відповідальності ні в дисциплінарному, ні в судовому порядку за будь-які злочини щодо місцевого населення» [6, с. 96]. Далі підкреслювалося, що німецькі війська «мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби, без обмеження, також проти жінок і дітей, якщо це лише сприяє успіху» [4].

Німецьким солдатам постійно доводили, що їх головне завдання – це боротьба з більшовизмом. Їх готували до нового виду війни – війни на знищення. Про це говорилося не тільки в наказах А. Гітлера, вищих керівників нацистської партії та військового командування. Про це періодично нагадували командувачі

армій, командири корпусів, дивізій, полків.

Збереглися численні розпорядження німецьких воєначальників щодо поводження з цивільним населенням, яке перебувало в зоні бойових дій, – так, командувач 6-ю армією фон Райхенау вимагав (10 липня 1941 р.) розстрілювати «солдат в штатському, яких легко впізнати по короткій стрижці», і «цивільних осіб, манери і поведінка яких представляються ворожими»; генерал Г. Гот (листопад 1941 р.) – «негайно і безжалісно присікати кожен крок активного чи пасивного опору», командир 254-ї дивізії генерал-лейтенант фон Вешнітта (2 грудня 1941 р.) – «стріляти без запобігання в будь-яке цивільне обличчя будь-якого віку і статі, яке наближається до передової» і «негайно розстрілювати будь-якого, підозрюваного в шпигунстві».

Деякі військові начальники видавали накази в дусі расової теорії нацизму і говорили про непримиренну боротьбу двох систем. Так, щойно згаданий генерал-фельдмаршал В. Райхенау 10 жовтня 1941 р. видав спеціальний наказ «Про поведінку військ на Сході». Цей прихильник нацизму розцінював кампанію на Сході як винищувальну війну і вимагав здійснювати її нещадними способами. Він наказував своїм підлеглим застосовувати жорстокі заходи щодо чоловічого населення окупованих районів, щоб попередити випадки нападу на німецьких солдат. Гітлер розпорядитися розіслати копії цього наказу в інші армії на всій території СРСР як зразок для наслідування [6, с. 96].

Ще один зловісний наказ був виданий 1 грудня 1941 р. командиром 167-ї німецької піхотної дивізії і напряду торкався питання щодо поводження німецьких військ на Сході. В ньому зазначалося, що командування 2-ї танкової армії, до складу якої входила дивізія, наголошує, що найважливіша мета боротьби Німеччини проти єврейсько-більшовицької системи полягає в повному розгромі державності й викорінення азійського впливу на європейське культурне суспільство. Через, це німецький солдат повинен мати повне уявлення про необхідність жорстокого, але «справедливого розрахунку з євреями, людьми нижчої породи». Далі зазначалося, що знищення символів більшовицької держави знаходиться у повній відповідності з завданнями війни на знищення. Особливо зазначалося, що на сході не повинно відігравати ніякої ролі, ні повага до історії, ні до мистецтва [7, арк. 4].

Далі зазначалося, що на Сході німецький солдат повинен виконувати двояке завдання: «а) повне знищення більшовицького лжевчення, радянської держави та її збройних сил; б) безжальне викорінення всякого роду зради й таємної протидії для того, щоб гарантувати життя германської армії в Росії».

Крім того, окупанти не тільки мали «право», а й були зобов'язані виявляти жорстокість. У «Пам'ятці німецького солдата» говорилось: «У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй в собі жаль і співчуття, вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина чи хлопчик. Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках».

Таким чином, до нападу на СРСР було підготовлено низку директив щодо репресій проти місцевого населення. Безпосередньо в ході війни з'явилися сотні

документів вищого керівництва Рейху та вермахту, які потім ретельно дублювалися в нижчих ланках.

Ці накази, директиви, інструкції нацистських керівних органів та військового командування, приведені в дію з перших же днів перебування на окупованій території, передбачали, санкціонували, насаджували та заохочували насилля, терор, сваволю, масове знищення місцевих жителів. Ця політика була задалегідь розробленою правлячими колами Німеччини злочинною системою жорстокого придушення і планомірного знищення населення нашої країни з метою звільнення життєвого простору для німців. За цими наказами місцеві жителі поголовно своїм життям відповідали за зміцнення «нового порядку» на своїй території. Сам факт їх розробки був порушенням норм ведення майбутньої війни, наперед визначивши характер німецько-румунсько-угорського окупаційного режиму в Україні.

Від самого початку окупаційний режим був направлений на виявлення і знищення на окупованій території ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів. Для цього 16 серпня 1941 р. рейхсміністр А. Розенберг на підставі § 8 наказу фюрера про управління новозахопленими східними областями від 17 липня 1941 р. видав розпорядження про обов'язкову реєстрацію і обмеження місцеперебування [8, арк. 106]. За недотримання цього наказу винні підлягали суворому покаранню: «Хто порушить постанову рейхсміністра ... чи будь-яких підлеглих йому установ про обов'язкову реєстрацію і обмеження місцеперебування – карається каторжними роботами або в'язницею, якщо згідно інших розпоряджень, не буде застосована більш висока міра покарання. У менш важких випадках або у випадках ненавмисних може бути застосований арешт або грошовий штраф».

У військовій зоні окупації німецька адміністрація розбивала місцеве населення на категорії і впровадила систему обов'язкової реєстрації. Цей захід повинен був виявити наявний радянсько-партійний актив, партизан та інших осіб, що підлягали терміновому знищенню. Скажімо, в Донбасі чимало комуністів, з різних причин, залишилося на місці. Тих, хто не загинув в перші дні окупації німці змусили реєструватися. Так, у Сталіно відразу ж на особливий облік були взяті члени та кандидати ВКП(б), усі ті, хто співчував радянській владі [9, арк. 97]. У Краматорську окупаційна влада видала наказ про реєстрацію членів партії та комсомольців [10, арк. 69]. У Горлівському районі Сталінської області реєстрація населення відбувалася за сімома списками: до першого заносилися місцеві жителі; до другого – усі прибулі до міста під час окупації; до третього – родини членів ВКП(б), комсомольців і представників радянського активу; до четвертого – євреї; до п'ятого – поліцаї, пожежники і особи, лояльні до нового режиму і т.д. [11, арк. 3]. Подібна процедура була запроваджена і в інших населених пунктах військової зони окупації.

Під час війни, в деяких місцевостях цієї зони окупації, навіть проводився перепис населення. Так, у Харкові за порівняно короткий час, у грудні 1941 р., квітні та липні 1943 р., були проведені, за досить широкою програмою, три переписи та реєстрації місцевого населення. Вони засвідчили, як змінився

чисельний склад населення у порівнянні з довоєнною добою. Якщо за переписом населення 1939 р. чисельність городян становила 833 тис. То реєстрація людності в грудні 1941 р. показала, що у місті на той час залишилося 456 639 мешканців [12, с. 10 – 11].

Під час окупації відбувся, також, перепис населення Конотопу (Сумська область). У місті було виявлено 26 195 мешканців 27 національностей. З них – 24 289 українців, 1 544 росіяни, 117 білоруси, 84 поляки, 38 німців та інших 123 особи [13].

Проводилися подібні акції і в інших зонах окупації. Так, в рейхскомісаріаті «Україна» міська управа м. Києва зробила перепис населення, під час якого було встановлено, що станом на 1 квітня 1942 р. в місті налічувалося 352 тис. мешканців [14].

Після закінчення реєстрації розпочалося переслідування певних категорій громадян. У першу чергу терористичні дії були спрямовані проти партійного та комсомольського активу, комуністів, керівників різних рівнів, передовиків виробництва. У Сталіно всі партійні працівники, що зареєструвались, у лютому 1942 р. були розстріляні [15, арк. 10]. Лише декому вдалося врятуватись. У Горлівці Сталінської області були страчені усі зареєстровані у третьому списку [16, арк. 5]. В Єнакієвому Сталінської області пройшли масові арешти членів ВКП (б) та радянських працівників. Заарештованих відправили до Горлівки у гестапо, де їх знищили [10, арк. 20]. У Волновасі Сталінської області за роки окупації стратили 35 комуністів і комсомольців [17, с. 218], а у Харцизьку Сталінської області 12 комуністів [9, арк. 88]. У Маріуполі Сталінської області було розстріляно багато кадрових робітників. Серед них відомі сталевари Макар Мазай та М.П. Пузирьов [18, с. 47].

Подібне відбувалося і у Ворошиловградській області. У перші дні окупації селища Голубовський рудник (нині м. Кіровськ) гітлерівці вбили 82 передовика виробництва, які не встигли евакуюватись [19, с.239]. У Старобельську було розстріляно секретаря райкому комсомолу О.Ф. Решетняка [19, с. 657]. 13 серпня 1943 р. у Кадіївському районі Ворошиловградської області на шахті № 3-3 біс страчено 62 комсомольці [20, с. 36-37].

Тих комуністів, хто навмисно уникав реєстрації суворо наказували. Так, в Краснодоні що на Ворошиловградщині у серпні 1942 р., невдовзі після початку окупації, тридцятьох шахтарів-комуністів поховали живцем за те, що не з'явилися на реєстрацію [21, с. 382].

Досить часто радянські спецслужби комуністів, що залишилися на окупованій території вважали зрадниками. Декого як «зрадників» знищували радянські партизани. На думку Г. Куромії ускладнює дослідження те, що серед німецької поліції була певна кількість агентів НКВС, спеціально засланих для знищення членів компартії та інших людей, яких вважали зрадниками. Досі не з'ясовано, скільки комуністів залишилося в окупації. Японський історик наводить наступні цифри: на Ворошиловградщині 7 365 членів та кандидатів у члени партії перебували в німецькій окупації, із них 3 457 зареєструвались в поліції та гестапо [21, с. 383]. Іншим комуністам вдавалося переховуватися. Дехто знищували свої

партквитки.

Нацистський терор зачепив і сільську місцевість. Там, він також був спрямований проти комуністів, комсомольців та представників радянсько-господарського активу. Місцеві окупаційні органи виявляли їх та заносили до особливих списків. Так, 2 вересня 1942 р. староста Ніжньодуванської райуправи Ворошиловградської області наказав старостам сільських управ надати списки партійного, комсомольського та радянського активу для подальшого його знищення [22, с. 213]. У результаті подібних акцій були виявлені і знищені «політично небезпечні елементи» у селах Прелесне Слов'янського району, Староігнатієвка Тельманівського району, Павлівка Мар'їнського району, Гришино Красноармійського району (усі Сталінської області) [17, с. 461, 538, 626, 677], Горіхівка Лутугінського району, Дар'їно-Єрмаковка Свердловського району, Макарів Яр Краснодарського району, а також у селищах Новоайдар, Євсуг, Новопсков (Ворошиловградщина) [19, с. 176, 298, 403, 433, 444, 593]. Нерідко страти сільських активістів проводилися публічно і відрізнялися винятковою жорстокістю. Першого голову Новотроїцького колгоспу Добропільського району Сталінської області П.Г. Гетьмана нацисти піддали тортурам, а потім живцем закопали у землю [17, с.321]. Така ж доля чекала першого голову колгоспу села Верхньошевирьовка Краснодарського району Ворошиловградської області І.Е. Шевирьова [19, с. 302].

Знищення «ідеологічних ворогів», партизан та підозрілих осіб відбувалася по всій військовій зоні окупації. Так, після захоплення Харкова місто на декілька днів було віддане на поталу воякам вермахту. Вони вішали, розстрілювали під виглядом боротьби з опором та саботажем, гвалтували жінок, грабували. 7 грудня 1941 р. підбиваючи підсумки кривавої діяльності, командувач 6-ї армії Рейхенау у своєму щоденнику писав: «Армія повідомляє Групу армій, що в районі армії покінчено з партизанським питанням. Вона приписує це здійсненню величезним заходам...У ході цих акцій в районі армії було публічно повішане та розстріляно декілька тисяч осіб. Смерть через повішання діє... особливо застрашливо. В Харкові були повішані декілька сотень партизан та підозрілих елементів. З тих пір акції саботажу припинилися. Досвідом встановлено: лише такі заходи досягають мети, перед якими населення має більший страх аніж перед терором партизан» [12, с. 15 – 16].

Доречи, на думку І.К. Патриляка та М.А. Боровика жорстокість окупаційного режиму у військовій зоні значною мірою залежала від особистих поглядів та переконань керівника тієї чи іншої комендатури. Якщо комендант вважав за доцільне більш лояльно ставитися до місцевого населення, то окупаційний режим у районі його відповідальності був ліберальнішим, якщо комендант був маніакально жорстоким, то й режим окупації на підвладних йому територіях був безпощадним [23, с. 176].

Комуністів, як ідеологічних ворогів виявляли на протязі всього періоду окупації. Їх звільняли з роботи, вони зазнавали певних утисків з боку окупантів. Так, 9 квітня 1942 р. вийшло розпорядження генерал-майора Наймана коменданта німецької фельдкомендатури /V/200 (діяла на території Сумської області), яке було розіслане до місцевих районних управ. В розпорядженні наказувалося: «Всі раніше

активні комуністи і партійні працівники які ще займають пости в районних і громадських управліннях, в індустріальних виробництвах, в сільському і лісовому господарствах мають бути негайно звільнені зі своїх посад.

За беззастережне виконання цього наказу у всьому районі відповідає районний бургомістр» [24, арк. 3].

Про виконання цього наказу слід було, на протязі тижня, письмово повідомити місцеву комендатуру Глухова. В повідомленні слід було зазначити наступні данні про всіх звільнених осіб: прізвище, ім'я; час народження; місце проживання і точна адреса; робоче місце, з якого особа звільнилася та остання посада звільненого; місце і дія в комуністичній партії.

Реєстрація комуністів продовжувалася і в наступному році. Так, у травні 1943 р. в газеті «Сумський вісник» паспортний відділ шуцполіції м. Суми помістив оголошення в якому було сказано, що з 20 по 25 травня 1943 р. проводиться реєстрація кандидатів і членів комуністичної партії, незалежно від стану в партії або виключення з неї на момент заняття території німецькими військами. При цьому в поліції попередили місцевих мешканців про те, що ті хто буде ухилитися від реєстрації, будуть розглядатися як партизани і понесуть відповідне покарання за законами військового часу [25, арк. 8].

В Криму однією з перших акцій окупантів теж стала реєстрація. Так, наказом № 3 від 22 грудня 1941 р., Сімферопольська міська управа зажадала від усього населення у віці від 16 років обов'язкової особистої реєстрації у відділенні міської поліції. За ухилення від неї наказ погрожував відповідальністю за законами воєнного часу, тобто розстрілом. У результаті проведеної перереєстрації було встановлено, що на 1 лютого 1942 р. у місті налічується 89 691 чол. [26, с. 84].

Дана постанова переслідували декілька цілей. По-перше, економічну – визначитися із чисельністю населення для вирішення поточних господарських проблем, зокрема продовольчих. По-друге, політичну – виключити несанкціоноване проникнення в населені пункти сторонніх осіб, у т.ч. із числа партизан. Для цього в населених пунктах, поряд з інститутом старост і поліції була створена система старостату п'ятидвірок для перевірки присутності в закріплених за ними будинками сторонніх осіб. Всю ніч у населених пунктах проходили обходи – патрулювання, майже щодня – облави.

Після проведеної реєстрації знищення «ворожих» (комуністи) і «расовонеповноцінних» (євреї, кримчаки, цигани) елементів було покладене на айнзацгрупу «D». Її підрозділи діяли в великих населених пунктах півострова, знищивши на початок 1942 р. понад 20 тис. мирних жителів [27, с. 83]. Доречи, за повідомленнями окупаційної преси «за антинімецькі переконання й за наклеп на німецьку армію 30 квітня 1942 р. був розстріляний Микола Горшил, який проживав у місті Сімферополі». Це було першим повідомленням про вбивство цивільної людини по політичних мотивах [28, с. 94].

На території рейхскомісаріату «Україна» також проводилися арешти «політично небезпечних». Так, у доповідній записці, за вересень 1941 р., особливого відділу НКВС Південного фронту говориться, що з 22 вересня окупанти почали проводити повальні арешти комуністів, чекістів, євреїв без поділу. Встановлювали вищевказаних або через свою агентуру, або залучаючи до цього дезертирів [29, с. 75].

Поліція безпеки міста Києва також викрила й знищила розгалужене більшовицьке підпілля. У катівнях загинули Володимир Кудряшов, Віктор і Олександр Хохлови, Іван Кудря, Тетяна Маркус, Раїса Окіпна й інші підпільники [30].

Підпадали під терор окупантів і представники місцевої адміністрації. Так, міський голова м. Києва В. Багазій, який обіймав цю посаду з 29 жовтня 1941 р., був підданий репресіям. Оскільки він саботував дії окупаційного режиму, його було усунуто з посади. 19 лютого 1942 р. німці заарештували В. Багазія та його 19-річного сина й розстріляли в Бабиному Яру разом з іншими діячами українського відродження, звинувативши в тому, що він нібито був залишений комуністами для підпільної роботи [31, с. 772].

До боротьби проти «політично небезпечних» елементів окупанти намагалися залучити і населення України. У Сталіно німецьке командування пообіцяло нагородити продуктами, тютюном і, навіть, землею тих, хто буде повідомляти місцевій владі про радянських шпигунів та щойно прибулих до міста осіб [32, арк. 19]. У Маріуполі офіційними наказами була встановлена нагорода у 10 тис. карбованців за голову вказаного комуніста [33, с. 299]. У Краматорську за одного партизана обіцяли 10 пудів хліба, або 10 тис. карбованців [10, арк. 69]. Німецькі документи свідчать, що знаходилися бажуючі співробітничати з окупантами. Так, восени 1942 року в Амвросіївці Сталінської області один городянин (його прізвище не було оголошено у наказі місцевої управи) отримав 500 рейхсмарок за те, що виказав сімох патріотів, які збиралися перейти лінію фронту [10, арк. 11].

Подібне спостерігалось і в інших областях України. Так, на Сумщині місцева газета «Сумський вісник» час від часу друкувала замітки в яких повідомлялося про співпрацю місцевих мешканців із окупаційною владою та їхню протидію радянським партизанам та диверсантам. Так, у 1942 р. два міліціонери з Краснопілля – Овсієнко і Зайцев – спіймали двох «жидівсько-більшовицьких» шпигунів. За це вони отримали 150 крб. У Сумах були взяті на облік комуністи (100 чоловік), а поліцаї відшукали ще 128 чоловік. Потім кількість викритих зросла до 400 чоловік [34]. Проте, у повідомленнях дуже часто не вказувалися назви населених пунктів та прізвища селян, що отримали винагороду за співпрацю з окупантами.

У наступному році 20 червня 1943 р. «Сумський вісник» повідомив: «За останній час пильність мешканців перешкодила злочинним діям партизан. Біля села П. пощастило при допомозі мешканців села зловити п'ять парашутистів. Як нагороду за цей вчинок... одержали три селянина від німецьких установ по 1 га землі і по 500 крб.... Крім того мешканцям села був призначений особливий пайок. Документ на володіння землею їм урочисто передали в присутності всього села... Біля с. Н. завдяки пильності одного селянина змогли зловити групу парашутистів. Його віддячили нагородивши одним га землі і значною сумою грошей. Один деревообробник у К. доставив скинутий на двох парашутах матеріал і цим допоміг знищити банди, які знаходилися поблизу від того місця. В нагороду за це він одержав у власне володіння ту землю, що її орендував. Крім того, йому дали безкоштовно посівний матеріал на 1943 р. і подарували ще двох поросят, 200 кг пшениці і 10 кг олії» [35].

Можна припустити, що наведений матеріал – пропагандистська качка. Але, що реально, так це те, що без допомоги місцевих мешканців протидіяти партизанам і

диверсантам окупаційній владі було важко. Тому, мабуть, і вдавалися до таких ходів заохочуючи людей додатковими земельними ділянками, грішми, дефіцитними продуктами харчування. І цілком ймовірно вдавалося таким чином отримати цивільних добротів, які таким вчинком могли покращити своє жалюгідне існування.

Боролися проти «небезпечних» елементів і союзники Німеччини. Так, в Закарпатті нова угорська влада відразу ж приступила до репресивних заходів і кадрової чистки. Створювалися своєрідні комісії з благонадійності. В перші ж місяці після окупації з посад державних службовців було звільнено понад двох тисяч фахівців-діловодів [36, с. 36]. Отже, пануючий режим характеризувався репресіями та чистками, звільненням великої кількості фахівців, службовців, що вказувало на не толерантну кадрову політику Угорщини.

На окупованій території України окупанти повели жорстоку боротьбу з партизанами та тими, хто перешкоджав нормальному функціонуванню окупаційних військ та « нової влади ».

Відношення до партизан та поводження з ними регламентувалися наказами, що видавало керівництво Третього рейху, зокрема, був покликаний вести з ними непримиренну боротьбу Г. Гімлер. У своїх розпорядженнях та наказах він вимагав від своїх підлеглих суворого поводження і повного знищення партизан. Про це, наприклад, говорилося, у його секретному наказі № 42 від 18 листопада 1941 р. адресованому поліційним органам та службі безпеки, які безпосередньо перебували на окупованій території. У документі надавалася характеристика партизанського руху, вказувалися джерела його формування та поповнення, зазначалися завдання партизан та описувалися їх дії. Зокрема було зазначено наступне: «...носієм партизанського руху не є Червона Армія, а політичні і державні установи Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС) і Народного Комісаріату Державної Безпеки (НКДБ).

Партизани рекрутують з розбитих [червоноармійських – *Т./*] полків, комуністів і, особливо, комісарів і політпрацівників, а також з цивільних осіб, що отримали попередню підготовку в партшколах, яких потім скидають на парашутах в тилу німецького фронту» [37, арк. 22].

Головна частина цього документу була присвячена боротьбі проти партизан. Там зазначалося наступне: «Основним завданням у боротьбі з партизанами має бути знищення, а не вигнання. Тому вирішальним є те, щоб не надавати їм можливості уникнути бою або сховатися.

Передумовою кожної операції має бути ретельна розвідка... Така розвідка може бути здійснена успішно лише цивільними особами, що знають місцевість, характер населення і що володіють місцевою мовою.

Тому слід перед кожною операцією по боротьбі з партизанами... залучати бойові групи – команди охоронної поліції і служби держбезпеки. Вже зараз [вони – *Т./*], мають в своєму розпорядженні добре працюючу мережу інформаторів...» [37, арк. 23].

Відносно здійснення операцій наказ чітко зазначав, що завданням загонів охоронної поліції та служби СД є знищення партизан [37, арк. 23 – 24].

На окупованій території з партизанами, підпільниками, диверсантами та іншими прихильниками більшовизму вели боротьбу не тільки поліційні органи та

служба безпеки, але й вермахт. В зоні військової адміністрації представники збройних сил Третього рейху до цієї справи намагалися залучити і місцеве населення. Так, у липні 1942 р. командувач німецької армії в Україні видав наказ про активну боротьбу з більшовизмом. В ньому зокрема зазначалося: «... боротьба з більшовизмом обов'язкова для кожного мешканця: чоловіків та жінок. Хто ухиляється від цієї боротьби – вважається прибічниками більшовизму і буде страчений... Кожній волості ставиться в обов'язок всіма засобами відбивати напад і замах бандитів. Ці бандити – більшовики... Хто сприятиме затриманню бандитів або шпигунів, буде премійований грошима до однієї тисячі рублів або ж збільшеною ділянкою землі» [38, арк. 8].

Накази видані військовою владою також карали тих, хто підтримував партизан чи диверсантів та впроваджували на окупованій території систему заручників. Так, у наказі головнокомандувача збройними силами німецької армії в Україні від 10 жовтня 1941 р. про заходи покарання за пошкодження засобів зв'язку говорилося наступне: «... кара спіткає всіх, хто підбурює злочинця або будь-якою мірою надає йому допомогу. У випадку якщо злочинець не буде виявлений, то в місцевості з населенням до 1 000 жителів буде арештовано 5 заручників, а в місцях з великою кількістю населення буде арештовано 10 заручників. 50 відсотків заарештованих, по можливості, повинні бути євреями, а решту 50 % відсотків повинні складати росіяни, поляки і українці» [3, арк. 2].

Цей наказ було доведено до всього населення України шляхом його друкування в окупаційній пресі. Зокрема, населення Житомирщини було ознайомлено з його змістом через місцеву газету «Голос Волині» [39].

При найменшій нагоді свої загрози окупанти приводили в дію. Так, 9 січня 1942 р. у Бердичівській газеті «Нова доба» [40] було надруковане повідомлення місцевого коменданта про пошкоджений телефонний військовий кабель. Щоб у майбутньому протидіяти подібним актам саботажу 7 січня в Бердичеві було взято 10 заручників. Далі комендант підкреслював, що у випадку, коли протягом одного тижня не будуть знайдені винуватці – заручники будуть розстріляні. При цьому жителі міста попереджалися, що в майбутньому такі ж заходи (арешт заручників) будуть вжиті при всіх актах саботажу. Наостанок місцевий комендант зазначав, що в інтересах населення необхідно протидіяти всякому акту саботажу, а у випадку підозріння негайно заявити військовому коменданту.

Подібні випадки не були поодинокими на території рейхскомісаріату «Україна». Так, у м. Звягелі (нині – Новоград-Волинський) невідомі перерізували телефонний дріт. Це окупаційною владою було розцінено, як акт саботажу, за що було взято, а потім розстріляно 10 чоловік заручників. Про це 27 квітня 1942 р. проінформувала місцеве населення Звягельська міська управи. До того ж окупаційна влада попередила городян, що при повторенні подібних випадків число заручників буде подвоєне [41, арк. 5]. Окупанти були впевнені, що такі жорстокі дії примусять місцеве населення викривати злочинців.

Подібні накази видавали не лише німецькі військові, а й їхні союзники. Так, польовий комендант комендатури угорських військ, яка була розташована у м. Ніжині у середині 1942 р. видав наказ у якому зазначалося: «Останнім часом повторюються випадки пошкодження поштово-телеграфних та телефонних дротів німецького командування. ... Бургомістр і жителі громад на території яких проходять такі проводки, стають відповідальними за подібні випадки. Бургомістри і цивільне

населення повинні... охороняти ці проводки, щоб уникнути різного саботажу... У разі саботажу все чоловіче населення притягуватиметься до постійної охорони телефонних дротів. Саботажники і їх помічники каратимуться смертю» [38, арк. 6].

Особливу турботу окупантів становили партизани та різного роду диверсанти. Накази про боротьбу з ними видавали навіть командири окремих німецьких дивізій. Так, 16 квітня 1942 р. вийшов наказ командира 376 піхотної дивізії Даніеля в якому йшлося про репресії проти цивільного населення, яке вороже ставилося до окупантів. У документі, зокрема, зазначалося, що затриманих на передовій лінії фронту цивільних осіб, що вороже ставилися до німців, перед розстрілом, слід допросити. Дане положення торкалося всіх цивільних осіб, затриманих в очищеній зоні [7, арк. 2].

Цей наказ робив місцеве населення відповідальним за напади партизан. У документі прямо зазначалося, що проти населених пунктів, з яких на німецьку армію здійснювалися «коварні й віроломні напади» і якщо відразу не вдавалося виявити винних цього, то слід терміново прийняти міру колективного покарання (реквізиція продуктів харчування, спалювання будинків, розстріл заручників і повішення співучасників).

Документ наказував комендантам дрібних комендатур слідкувати за тим, щоб у їхньому районі старости розклеювали плакати про партизан. При цьому особливо наголошувалося, що всі партизани й десантовані на парашутах цивільні особи обох статей підлягали публічному повішенню [7, арк. 2].

Через місцеву пресу окупаційна влада попереджала населення про заборону контактування з партизанами. Так, 6 листопада 1941 р. у чернігівській газеті «Українське Полісся» було надруковане оголошення військового коменданта, в якому він наказував: «1) Забороняється ходити в ліс. Хто не підкоряється цьому, буде розстріляний; 2) Хто тримає зв'язок із партизанами, харчує їх або дає їм приміщення, буде розстріляний; 3) Хто не сповістить найближчій німецькій військовій одиниці прізвище та місце перебування знайомих йому партизанів або про прихід чужих партизанів, буде суворо покараний; 4) Хто має зброю або яке-небудь інше військове приладдя, буде покараний смертю; 5) Хто розповсюджує неправдиві відомості, що можуть залякати населення, стримувати людей від праці або в який-небудь інший спосіб шкодити загальному добру, або хто такі неправдиві відомості переказує іншим, буде якнайсуворіше покараний; 6) Всі старости повинні негайно подати списки на чужих людей до комендатури в Чернігові; 7) Батьки, вчителі та сільські старости відповідальні за молодь; 8) Хто не перешкоджає саботаж, коли може це зробити, той буде покараний смертю. Проти сіл, які не підкоряються цьому розпорядженню буде вжито щонайсуровіших заходів з колективною відповідальністю» [42].

Окупанти не просто вели непримиренну боротьбу з партизанами та диверсантами, а й вимагали від своїх солдат жорстокого поводження з ними. Так, 1 грудня 1941 р. був виданий наказ командира 167 німецької піхотної дивізії, який напяму торкався питання щодо поводження німецьких військ на Сході. В ньому зокрема говорилося, що члени винищувальних загонів повинні розглядатися, як партизани і вимагалось їхнє суворе покарання [7, арк. 4].

Жорстоке ставлення розповсюджувалося і на місцевих мешканців, які ставали заручниками у боротьбі окупаційного війська й радянських партизан. Так, за повідомленням німецької комендатури «вночі з 4 на 5 листопада 1941 р. в с.

Баранівка [нині Шишацький район Полтавської області – *Т.І.*], що у 30 км на північ від Миргорода стався збройний напад на чотирьох німецьких солдат та хазяїна помешкання. Як кара за цей злочин 10 мешканців села було розстріляно, а село спалено до щенту...» [43, арк. 19].

Активну боротьбу з партизанами та різного роду диверсантами проводила місцева окупаційна влада. Про це свідчать численні накази та розпорядження, що збереглися донині. Так, бургомістр м. Ромни (нині – Сумська область) Андрієвський 28 листопада 1941 р. видав постанову № 10 по магістрату про боротьбу з радянською пропагандою, партизанами та диверсантами. У документа зазначалося: «...Декілька днів тому назад в Долинському районі в с. Піски були спущені більшовицькі парашутисти з... пропагандистськими зверненнями в справі знищення хліба. ... Враховуючи вищезазначене наказую: з дня видачі цього наказу на всій території Роменської округи встановити цілодобову охорону як коло зерносховищ, так і біля скирт через виділення відповідальних осіб по всіх колгоспах. Попередити старост сіл і колгоспів, а також все населення, що за знищення хліба відповідають вони, що за такі вчинки буде знищуватись все населення даної місцевості...» [38, арк. 1].

Цікаво, що окупаційною владою факт знищення хліба трактувався, не як злочин проти Третього рейху, а як злочин проти українства: «Хто нищить хліб, той прагне до знищення українського народу. Так будуть розцінюватись такі вчинки».

З іншого боку радянське керівництво намагалось підняти на боротьбу з ворогом місцеве населення. Так, 29 червня 1941 р. всім радянським та партійним організаціям прифронтових областей була відправлена директива Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) у якій зокрема говорилося: «...У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби із частинами ворожої армії, для розпалення партизанської війни всюди й скрізь...» [44, с. 500–501]. Тобто дана директива поставила перед радянськими органами влади завдання організації опору на окупованій території. Слідом за цим 3 липня 1941 р. Й.В. Сталін у своєму першому виступі – знаменитому звертанні до радянського народу повторив основні положення цієї директиви, але звернувся при цьому вже не до радянських і партійних організацій, а до всього радянського народу. У свою чергу ЦК ВКП(б) 18 липня 1941 р. прийняв спеціальну постанову «Про організацію боротьби в тилу германських військ», яка конкретизувала положення директиви від 29 червня і закликала до опору.

Реакція Гітлера на розгорнуту Сталіним партизанську війну була наступною: «Росіяни недавно віддали наказ вести партизанську війну за нашим фронтом. Ця партизанська війна має й вигоду: вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам» [45, с. 513].

У формі відплати за діяльність радянських партизан нацисти проводили масові репресії, знищували численні українські села й вбивали їхніх мешканців. У знищенні мирного населення активну участь брали таємна польова поліція, охоронна поліція, жандармерія. Майже повсюдно німці застосовували тактику «випаленої землі» – спалення населених пунктів, знищення жителів, пограбування майна. Гітлерівське керівництво не давало скільки-небудь точного визначення поняття «партизан», що робило можливим поширювати це звинувачення на будь-які групи населення.

Карателі знищували людей, звинувачених у зв'язках з партизанами. Були вони партизанами чи ні, ролі не грало: масові страти служили попередженням іншим не піднімати зброю проти рейху. Крім того, як це зазначалося вище, окупанти запровадили принцип колективної відповідальності. У зв'язку з чим гинули люди, які не мали ніякого відношення до руху опору. У підсумку такі дії не давали результату, оскільки викликали в місцевого населення тільки лють, а ті, хто вмер, сприймалися як мученики.

Зокрема, така практика мала місце в рейхскомісаріаті «Україна». Там 28 листопада 1941 р. у Полтавській області було поширене оголошення: «Встановлено, що партизани одержували допомогу з боку населення. Внаслідок цього нами було вжито таких заходів: 1) село Баранівка спалене, 2) село Обухівка спалене, а населення розстріляне» [6, с. 97]. Обухівка стала першим в Європі селом, в якому все населення було розстріляне у відплату за партизанську діяльність.

Проте, боротьба з партизанами була лише приводом, який нацистське керівництво використовувало для безпрецедентного за своїми масштабами та жорстокістю вбивства жителів окупованих територій. Генерал-лейтенант Шеєр, начальник охоронної поліції і жандармерії генерального округу «Київ» (Київська та Полтавська області), свідчив: «Треба було під виглядом боротьби з партизанами знищити більшу частину українського народу, а ту частину, яка залишиться, переселити».

На боротьбу з партизанами були кинуті частини СС. Так, на території України діяла 1-а мотопіхотна бригада СС (нім. *1. SS-Brigade (mot)*). Ця бригада була сформована у квітні 1941 р. із двох штандартів з'єднань СС «Мертва голова» (тобто із частин охорони концтаборів, причому найбільш підготовлені кадри були відправлені в дивізію СС «Мертва голова», а в бригаду ввійшли менш боєздатні частини) – 8-о та 10-о, які незабаром були перейменовані відповідно в 8-й та 10-й піхотні полки СС (нім. *SS-Infanterie-Regiment*). Спочатку бригада не призначалася для дій на фронті, і коли її, у серпні 1941 р., перекинули на Східний фронт, то передали в підпорядкування вищого керівника СС і поліції «Росія-Південь» обергрупенфюрера СС та генерала поліції Фрідріха Еккельна. Тобто із самого початку ця бригада військ СС призначалася для проведення каральних операцій проти місцевого населення, а також для боротьби з партизанами. Тут слід зазначити, що начальником штабу бригади був оберштурмбанфюрер СС Фріц Фрейтаг майбутній командир дивізії СС «Галичина» [46, с. 157].

Наприкінці серпня 1941 р. бригаду кинули проти партизан у районі Житомир – Коростень – Нікополь. 13 жовтня 1941 р. це з'єднання передали в підпорядкування вищого керівника СС і поліції в Центральній Росії групенфюрера СС і генерал-лейтенанта поліції Е. Бах-Залевського. Бригаді доручили охорону комунікацій у районі Рильськ – Глухів – Шостка. Час від часу її солдат кидали проти партизан. Дуже скоро бригада заслужила сумнівну славу однієї із самих жорстоких каральних частин СС [46, с. 157 – 158].

В середині 1942 р. партизанський рух активізувався. За рішенням ДКО від 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді Південно-Західного стратегічного напрямку – Український штаб партизанського руху (УШПР).

Наприкінці червня 1942 р. південно-західний напрям у Ставці був ліквідований, а УШПР – пере підпорядкований ЦК КП(б)У. Начальником УШПР було призначено Т. Строкача. Від жовтня 1942 р. місцем дислокації УШПР стала Москва [5, с. 83].

Централізація управління партизанським рухом зробила його набагато дошкульнішим для окупантів. «Червоні» партизани та підпільники, фактично, стали політичними представниками радянської влади у ворожому тилу. Комуністична пропаганда й антинацистський Рух Опору знаходили підґрунтя, відповідні настрої та соціальну базу на більшій частині території України внаслідок неприйняття політики німецько-румунської влади [47, с. 20].

18 серпня 1942 р. ОКВ видало директиву № 46 в якій говорилося: «Ліквідація партизанського руху вимагає активних дій і найжорстокіших заходів проти всіх, хто бере участь в організації партизанських загонів або винних у підтримці партизанів». Директивою передбачалося до 15 жовтня 1942 р. передислокувати у розпорядження командуючих окупаційними військами в рейхскомісаріатах «Остланд» і «Україна» п'ять запасних дивізій [5, с. 83].

Виконуючи директиву № 46 3-й батальйон 15-го поліцейського полку 23 вересня 1942 р. знищив на Волині «заражені бандитизмом села» – Борисівку, Борки, Заболоття і Кортеліси. Замкнені в церкві та інших будівлях 2 892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї. Худобу, сільськогосподарський реманент, запаси хліба зі знищених сіл забирали німці [45, с. 277].

У березні 1943 р. у с. Раски на Київщині проведено каральну експедицію начебто зі знищення партизан. Ортскомендант Бородянки Валлізер свідчив: «Одразу було поставлено питання таким чином, що немає необхідності проводити якусь перевірку, а треба знищити цілком і повністю все село». Що й було зроблено. Село спалили, а його мешканців – 613 чоловік, в тому числі 120 дітей – стратили.

Доречи, на Волині протягом 1941 – 1944 рр. нацисти спалили 97 населених пунктів – більше, ніж в будь-якому іншому регіоні України [48, с. 247]. Така ж доля спіткала більше 250 українських сіл.

Терор окупантів дістався також Закарпаття. За повідомленням мешканки с. Тур'я Пасіка Перечинського району Варвари Ф. (1939 р.н.) навесні 1943 р. до їхнього села ввійшли німецькі солдати і угорські жандарми. «Через те, що мешканці села допомагали партизанам, було вигнано всіх жителів з домівок на площу. Спочатку відібрали всіх чоловіків і молодих хлопців. Їх відвезли, та куди – не знаємо. З слів моєї матері, одну групу дівчат відвели в сторону, а потім під дулами рушниць заставили сісти у закриту машину без вікон. Вони сильно кричали, поки машина їхала, а потім затихли. Їх тіла пізніше знайшли на полі мертвими» [49, с. 133].

На думку О. Романька внаслідок терору «...частина населення, що щиро кляла більшовиків, називаючи їх винуватцями поразок», почала проявляти «невдоволення й навіть протест, тому що німці не принесли... нічого гарного» [50, с. 58].

Тобто, жорстокий окупаційний режим призвів до різкого посилення антинімецьких настроїв в Україні. Одним із безпосередніх наслідків стало розгортання на території Рейхскомісаріату «Україна» радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території Рейхскомісаріату «Україна» і перешкоджали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Окремі керівники нацистської партії мали намір віддати Е. Коха під партійний суд за розладнання надійного тилу, відсутність якого стала однією з головних причин поразки німецьких військ на Східному фронті.

Після поразки під Сталінградом на нараді, яка відбулася 18 грудня 1942 р., в Міністерстві окупованих східних територій взяла гору точка зору А. Розенберга, відповідно до якої «населенню треба було дати таку політичну мету, яка прийшла би йому до смаку, а, крім того, піти на певні поступки в поведженні». Розенберг бачив цю мету в «дозволі на обмежену участь населення в рішенні управлінсько-адміністративних питань». «Таким чином, – робив висновок німецький дослідник Норберт Мюллер, – з весни 1943 р. головним змістом фашистської пропаганди стали заклики до боротьби проти більшовиків, разом з німцями» [51, с. 260 – 261].

Зокрема, ця політика проявила себе в Криму. Там відправною точкою в пропаганді цієї компанії стала стаття в «Німецькій кримській газеті» від 26 травня 1943 р. Вона називалася «Чи настроєні більшовицькі східні народи? Солдати повинні вміти відрізнити друга від ворога». Як би відзначаючи початок нової окупаційної політики, у цій статті писалося: «...Східні робітники й... солдати довели здатність і бажання східних народів порвати з більшовизмом. Тому необхідно не допустити перетворення селянина на партизана, а так вплинути на нього, щоб він був готовий добровільно зробити перший крок у новий світ... Рішення цієї проблеми – не справа одного дня» [50, с. 58].

Так, окупаційна влада почала докладати величезних зусиль, щоб не допустити повного перетворення на партизан місцевого населення. Була розгорнута широка компанія, у якій населення призивалося до співробітництва з метою нейтралізації партизан. Органам німецької пропаганди ставилося в обов'язок «відкрито й докладно говорити з населенням... щоб воно... цілком зрозуміло, що НКВС ховається в лісі й докладно описувати, як жорстоко вони (партизани) поведуться з людьми». Для населення розпочалося проведення щомісячних доповідей про партизан. Після кожної такої доповіді виступав хто-небудь з місцевих мешканців і розповідав як він «добровільно пішов від бандитів» і, що він пережив у партизанському загоні [50, с. 59].

Ведення агітації серед місцевого населення не означало припинення боротьби з партизанами. Навпаки окупаційна влада і далі бажала силою покінчити з партизанами. А щоб не втратити при цьому належного пропагандистського ефекту, з ними повинні були боротися самі місцеві жителі. Тому, починаючи з листопада-грудня 1941 р. окупанти повели посилене вербування добровольців в «допоміжні підрозділи поліції порядку». Планувалося створення військових формувань із числа всіх, хто виявив бажання воювати на

стороні германської армії, у першу чергу із числа представників татарського народу. В їх середовищі велась активна пропагандистська агітація. Особлива увага була приділена пропагандистській роботі серед вже сформованих добровольчих підрозділів.

У 1942 р. у доповіді керівників радянським партизанським рухом у Криму А. Мокроусова і С. Мартинова зазначалося: «У переважній своїй масі татарське населення у передгір'ях, гірських селищах налаштоване профашистські». А командир Бахчисарайського партизанського загону Чорний у 1942 р. повідомляв: «... у боротьбі з партизанами, яку організувало німецьке командування, татарське населення виявилось найбільш активним» [52].

Утім, втілити у життя свої плани окупантам не вдалося. Стрімкі зміни на фронті привели до краху цієї політики.

Вирішувала проблему ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів і румунська влада. У доповіді спецслужби інформації про підпільну й партизанську діяльність у Трансністрії та на інших територіях СРСР від 24 квітня 1942 р. говорилося, що для боротьби з комуністичними діями конче потрібно проникнення в спосіб мислення місцевого населення який повністю відмінний від способу мислення європейських народів. Також пропагувалися рішучі дії щодо встановлення й усунення фанатичних комуністичних елементів і завоювання «тієї частини населення, що ще не повністю заражене комуністичною ідеологією» [53, арк . 19].

Далі в доповіді говорилося, що без рішучої дії щодо ліквідації небезпечних елементів протягом весни 1942 р. у тилу фронту румунську владу можуть очікувати дуже неприємні сюрпризи з боку як активних, так і пасивних партизанських груп.

На останок спецслужба інформації підкреслила, що потрібно: застосування радикальних заходів проти партизан, про які відомо, що вони активісти; інтернування до таборів, до зони з повної безпеки, всіх партизан пасивних груп; рішучі пропагандистські дії в усіх областях й будь-якими засобами, а також «позитивні конструктивні досягнення на окупованих територіях для боротьби з комунізмом і для залучення некомуністичного населення на нашу сторону шляхом переконання» [53, арк. 20].

Румунська влада додавала значних зусиль у справі боротьби з партизанами та організації відповідної контрпропаганди. У доповіді румунської спецслужби інформації, що була складена в 1942 р., про діяльність партизанських загонів [53, арк. 54] говорилося, що в Трансністрії радянське керівництво всіма способами підтримує дух партизан. Тому, пропонувалося, крім репресивних заходів, що вживалися щораз, коли були розкриті партизанські організації, крім негайного покарання, що відповідало покаранням НКВС, терміново прийняти низку наступних превентивних мір: «почати контр-пропагандистські дії постійного характеру й не послабляти перевиховання місцевого населення в дусі нового європейського порядку. Цьому населенню треба показати на конкретних фактах і доказах низький ступінь розвитку, до якого його привів більшовицький режим, що залишався при владі за допомогою терору й брехливої пропаганди» [53, арк. 54 – 55].

Також відзначалося, що ці контрпропагандистські дії повинні вестися елементами, які добре знайомі з реальним положенням у СРСР і засвоїли

винятково специфічний спосіб мислення місцевого населення. Особлива увага у цьому документу приділялася кадровому питанню. Зокрема, підкреслювалося, що при занятті посад в адміністрації завойованих територій повинна здійснюватися суворі перевірка місцевих кандидатів. Після прийняття на роботу вони повинні перебувати якийсь час під суворим наглядом. Їм не можна довіряти роботи секретного характеру або такої, яка б могла стати в нагоді партизанам. Видача перепусток для пересування по завойованій території повинна здійснюватися тільки після попередньої суворі перевірки документів і тверджень заявника й тільки у випадках гострої необхідності. Зазначалося, що необхідно увести до установ, на промислові підприємства й у табори військовополонених довірених людей, які повинні спостерігати за діяльністю й намірами місцевих службовців, робітників і військовополонених [53, арк. 55].

Пропонувалося організувати серед радянських військовополонених, перевірених ворогів комуністичного режиму й знавців методів боротьби, що використовує НКВС, команди для боротьби з діями партизан.

Румунські окупанти також робили спроби зібрати й переслати до Румунії всю пропагандистську літературу, що залишилася за радянських часів. Піддавали суворому контролю газети, особливо українські. Намагалися перехоплювати і знищувати радянський пропагандистський матеріал.

З метою запобігання антирумунським виступам окупаційна влада намагалася повернути до себе частину місцевого населення. Так, в перші дні окупації Одеси до городян звернулися командувач румунської армії генерал-ад'ютант І. Якобич та начальника штабу генерал Н. Татарану: «Громадяни міста Одеси!.. Раджу вам не здійснювати недружніх актів по відношенню до армії або чиновників, які будуть управляти містом. Видавайте тих, хто має терористичні, шпигунські або саботажні завдання, також і тих, хто приховує зброю... Вважаю за свій обов'язок повідомити вас, що у випадку, коли хто-небудь не виконає розпорядження... буде покараний розстрілом на місці» [54, с. 824].

За здійсненні радянською стороною диверсії румунська влада суворі наказувала місцеве населення. Так, ввечері 22 жовтня 1941 р. за радіосигналом із Криму було висаджено в повітря будинок на вул. Маразлієвського, що його замінували перед відступом радянських військ. Тут розташувалися румунська комендатура, штаб 10-ї піхотної дивізії та німецькі зв'язківці. Окупанти обрушили на місто шквал репресій. Вже за три години після вибуху призначений комендантом Одеси генерал Тресторіану у своєму першому офіційному донесенні повідомляв: «Я вжив заходів для того, щоб на площах Одеси повішати євреїв та комуністів». Карателі хапали на вулицях і навіть у домівках чоловіків, які першими потрапляли під руку, і тягли їх на шибениці. Того, хто чинив опір, розстрілювали на місці. Вранці 23 жовтня вулиці міста являли собою страшне видовище: на стовпах і деревах чорніли сотні трупів одеситів. Загалом було знищено близько п'яти тисяч чоловік. 23 жовтня з Тирасполю до Одеси прибув командувач 2-го румунського армійського корпусу генерал Мачин і знищення цивільного населення набуло ще більших масштабів. Протягом кількох днів під час облав окупанти всіх хапали і вішали. Так було знищено ще близько 20 тис. громадян Одеси.

Офіційний орган муніципалітету – «Одесская газета» – у своєму першому випуску від 26 жовтня 1941 р. опублікувала повідомлення командувача румунськими військами генерала Генералу і начальника військової поліції міста Нікулеску, в якому доводилось до відома населення Одеси «і її передмість», що після «...терористичного акту, здійсненого проти військового командування... були розстріляні: за кожного офіцера або цивільного чиновника, німця чи румуна по 200 більшовиків, а за кожного солдата... по 100 більшовиків». У оголошенні також сповіщалося, що взято заручників, яких у разі повторення подібних актів буде розстріляно разом з їхніми сім'ями. Але кількість жертв набагато перебільшувала розрахунки катів. З 20 листопада 1941 р. за кожний напад на румунського або німецького солдата мало бути розстріляно 500 одеситів [54, с. 824 – 825].

Таким чином, на окупованих українських землях німецькі, румунські та угорські загарбники вели жорстоку і непримиренну боротьбу проти ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів. З початком окупації такий контингент місцевого населення виявлявся під час примусової реєстрації, а потім наполегливо знищувався. Вели окупанти боротьбу проти будь, яких проявів непокори. Особливо суворо переслідувалися партизани, підпільники, диверсанти та усі ті, хто виявляв до них прихильність. Для того, щоб запобігти диверсіям, актам саботажу вводилася система заручників. У результаті цього мирне населення своїм життям відповідало за будь, який спротив окупаційній владі. Не гребували окупанти застосовувати надто жорстокі каральні дії, як-то спалення сіл, поголовне знищення місцевих мешканців. Намагання деяких нацистських функціонерів змінити характер окупаційної політики у 1943 р. фактично не привів до пом'якшення встановленого режиму.

3.2. Впровадження на території України політики голоду

В експансіоністських прагненнях А. Гітлера Україна посідала чільне місце. Її територія з багатими аграрними ресурсами була найбільш бажаним володінням. Ці землі повинні були створювати головні продовольчі запаси нацистської держави. Сільгосппродукція була необхідна Німеччині тому, що її виробництво не покривало попит населення на продовольство. Власними продуктами забезпечувалось лише 80 відсотків потреб країни, по хлібу, картоплі, цукру, молоку на 90 – 95 відсотків [55, с. 38]. Для ведення війни на Сході рейх не мав достатніх резервів. Головним завданням стало повне продовольче забезпечення вермахту за рахунок окупованих територій.

В «Директивах по управлінню економікою в окупованих східних областях» («Зелена папка»), складених навесні 1941 р., були дані вказівки вермахту та господарським органам про порядок пограбування матеріальних цінностей України. Зокрема, зазначалось, що першим завданням є здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей [56, с. 155].

У «Принципах економічної політики на Сході» затверджених Г. Герингом 2 травня 1941 р. підкреслювалось, що продовжувати війну Німеччина зможе тільки в тому випадку, якщо її збройні сили постачатимуться продовольством зі Сходу [56, с. 392]. Цей документ ліг в основу діяльності всієї німецької окупаційної адміністрації. Герінг прокоментував його: «Безсумнівно, десятки мільйонів людей

загинуть від голоду, коли ми візьмемо все, що нам треба» [6, с. 89]. Отже, нацисти заздалегідь прирікали місцеве населення на голодне існування.

Прагнення використати штучно створений голод як засіб знищення цивільного населення знайшло своє відображення у виданих 23 травня 1941 р. «Директивах з економічної політики для організації економіки на Сході». У цьому документі зазначалося, що треба відділити зернові зони від промислових центрів. «Виділення чорноземних областей повинне забезпечити для нас при будь-яких обставинах наявність більш-менш значних надлишків у цих областях. Як наслідок – припинення постачання всієї лісової зони, включаючи великі індустріальні центри – Москву й Петербург...

... Німецька адміністрація в цій області повинна направити всі зусилля на те, щоб пом'якшити наслідки голоду, що безсумнівно виникне й прискорити процес натуралізації. Необхідно прагнути до більш інтенсивного господарського освоєння цих областей у разі розширення посівних площ під картоплю й інші важливі для вживання високоврожайні культури. Але голод тим самим не вдасться усунути. Кілька десятків мільйонів чоловік на цій території стануть зайвими й умруть або будуть змушені переселитися до Сибіру. Спроби врятувати це населення від голодної смерті шляхом відправлення туди надлишків із чорноземної зони можуть бути здійснені тільки за рахунок погіршення постачання Європи. Вони можуть підірвати можливість Німеччини протриматися у війні й послабити блокадну міцність Німеччини та Європи» [56, с. 435].

Отже, установка на голодну смерть більшої частини населення окупованих східних земель ставала одним із методів ведення майбутньої війни, зручним із економічних міркувань.

Напередодні вторгнення представники господарських органів, яким випала діяльність на Сході отримували останні настанови. 1 червня 1941 р., держсекретар міністерства продовольства Герберт Баке видав вказівку окружним керівникам сільського господарства про поведження з місцевим населенням на щойно окупованій території Радянського Союзу. Там зокрема зазначалося, що нестаток, голод, задоволення малим – доля росіянина протягом сторіч. Його шлунок розтяжний, тому ніякого помилкового співчуття. Не намагайтеся нав'язати німецький стандарт життя й змінити російський спосіб життя [57, с. 49]. Так, план економічного пограбування почав повільно змикатися з планом «обезлюднення», після виконання якого нацисти отримували територію без населення.

Вже під час війни, у листопаді 1941 р., були остаточно накреслені «Загальні основи економічної політики в окупованих східних областях». Підкреслювалось, що в цей час вищим законом усякого економічного заходу в окупованих областях є потреби військової економіки. На Сході планувалось запровадити лише виробництво продовольства та видобуток сировини. Усі тенденції щодо підвищення життєвого рівня цивільного населення планувалось заздалегідь жорстоко придушувати [58, с. 63].

Після отримання вищезазначених настанов «нова влада» особливу увагу приділила вилученню у населення продуктів харчування. У зоні військової адміністрації окупаційні часописи звинувачували місцевих мешканців у їх розкраданні. Зазначалось, що частина населення, скориставшись зміною влади почала розкрадати продовольчі ресурси міст й сіл. У результаті всі запаси було

знищено. У зв'язку з цим окупанти вимагала повернути привласнене. Так, наказ №1 міської управи Сталіно наполягав повернути «награбовані» продукти. До тих, хто заривав у землю зерно, макарони, цукор вживалося суворе покарання. Співробітники 13-го відділу поліції м. Сталіно лише за один із днів листопаду 1941 р. реквізували у городян 500 кг муки, 900 кг цукру, 100 кг жирів, 75 т зерна [59]. В цілому на протязі місяця у населення було вилучено декілька десятків тонн гостродефіцитних продуктів.

Траплялось, що під виглядом повернення розкраденого у людей забирали їх власні продукти і не дозволяли створювати продовольчі запаси. Зокрема, військовий комендант Сталіно попередив населення про покарання тих, у кого будуть знайдені запаси і закликав повідомляти про подібні випадки. Подібних наказів чимало. Мешканців Артемівського району у лютому 1942 р. попередили, що вони зобов'язані здати запаси зернових хлібів і кормів. На кожного члена родини залишали 50 кг зерна, або 35 кг борошна [60]. Хто не виконував розпорядження підлягав покаранню. Ці заходи призвели до того, що вже в перший рік війни у Донбасі виникає голод.

Подібне відбувалось і в Криму. Комендант м. Сімферополя зажадав, щоб городяни до кінця 1941 р. здали все продовольство, яке перевищувало: 40 кг зерна або борошна; 2 кг жирів; 2 кг цукру на 1 чол. із розрахунку з 1 січня по 30 квітня 1942 р. Після закінчення зазначеного терміну всі, хто мав надлишки, підлягали покаранню смертю [26, с. 84]. Подібні вимоги були висунуті комендантами всіх міст півострову.

Військова влада, що діяла на півострові, санкціонувала і активно займалася вилученням продовольства з окупованої території. Зокрема, у наказі командувача 11-ї армії Е. фон Манштейна від 20 листопада 1941 р. говорилося, що у зв'язку з продовольчою ситуацією в Німеччині війська повинні в максимально можливій мірі вивезти всі запаси до себе «на батьківщину». При цьому, як визнавав Манштейн, «у ворожих містах значна частина населення буде голодувати» [61].

Наприкінці 1941 р. було вирішено збільшити продовольче постачання Німеччини. У доповіді інспектора з озброєння в Україні від 2 грудня 1941 р. зазначалося, що вилучення з України продовольчих надлишків в інтересах постачання рейху можливе за умови, якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведено до мінімуму. Це досягалося наступними засобами: 1) знищенням зайвих їдців (євреїв і населення великих українських міст, таких як Київ); 2) шляхом граничного скорочення продовольчої норми українцям – жителям інших міст; 3) зменшенням продовольчого постачання селянського населення [62, с. 179]. Така політика була спрямована на ліквідацію міст, як осередків української промисловості, з метою перетворення країни на сільськогосподарську базу Німеччини.

У зв'язку з цим окупаційна влада не тільки не налагодила постачання городян харчами, а й взагалі забороняла їх завозити. Поліція розганяла базари й забирала привезені продукти. У результаті цих заходів у великих містах склалась катастрофічна ситуація з продовольством. Так, наприкінці 1941 р. норма продовольства у Києві становила лише 30 % необхідного мінімуму [63, с. 302]. Киянам за перші 3 – 4 місяці окупації не було видано ані грама продовольства. Лише

згодом їм видали продовольчі картки [64, с. 114]. У Харкові й Донбасі майже рік зовсім не діставало хліба. До того ж більшість людей залишилась без джерела існування, бо промисловість майже не працювала [65, с. 254 – 255].

Під час окупації загального продовольчого постачання не існувало. Його, як правило, отримували працюючі. Це було запроваджено окремим документом. Так, 23 січня 1942 р. рейхсміністр А. Розенберг видав постанову за № III 492/42, яку було надіслано рейхскомісарам Остланду та України. У ній зазначалося, що посилка на роботу робочої сили застосовується в міру продовольчих можливостей. Проведення затвердженої виробничої програми не повинне зриватися тому, що працездатність робітників, внаслідок недостатнього харчування, понизиться. Щоб забезпечити одержання продуктів населенням, що працює у німецьких військово-економічних інтересах, розподіл продуктів слід призводити по підприємствах [66, арк. 88]. Отже, продуктові картки стали видавати за місцем роботи.

Однак встановлені норми споживання були мізерні. В Києві наприкінці 1941 р., в місяць, на одного їдця припадало 2,6 кг хліба. Робітник додатково одержував ще 2 кг хліба [64, с. 114]. В інших містах продукти отримували лише працюючі. Так, у Кіровограді у листопаді 1941 р. була встановлена наступна норма: хліб – 400 гр, крупа – 80 гр, олія – 25 гр, м'ясо – 50 гр. Ця норма встановлювалась тільки на голову сім'ї, а не на членів родини [67, арк. 64].

В Трансністрії харчування отримували ті, хто працював. Норма хліба на одну людину становила 200 гр. Представники влади постійно підкреслювали, що «населення неспроможне забезпечити себе харчуванням», що «люди існують виключно за рахунок продажу особистих речей» і що є випадки «смерті від голоду» [54, с. 831].

Згодом, хліб почали отримувати родини працівників. 28 листопада 1941 р. чернігівська газета «Українське Полісся» повідомила місцевих мешканців, що «згідно вказівок німецького коменданта міста хліб одержуватимуть не тільки громадяни, безпосередньо зайняті на роботі, а й їхні сім'ї» [68]. Проте, розмір хлібного пайка не називався.

У сусідній Сумщині на початку 1942 р. теж взялися за впорядкування справи щодо постачання місцевого населення хлібом. Там голова Сумської міської управи Дяденко 15 січня 1942 року підписав постанову в якій зазначалося наступне: «З метою впорядкування справи постачання населення хлібом, особливо працюючих... робітників та службовців, міська управа ухвалює:

1. Встановити з 1 лютого 1942 р. чотири категорії по постачанню населення хлібом: I-а категорія – робітники важкої праці, що працюють на підприємствах як в теплих приміщеннях, так і на холоді; пожежники, а також міська міліція, за винятком адміністративного-господарського апарату. Норма видачі хліба працюючим – 500 гр. на день; членам їх родини ... 200 гр. на день; II-а категорія – службовці підприємств і установ та прирівняні до них вартові, збиральниці, кур'єри. Норма видачі хліба... 400 гр. на день; членам їх родини... 200 гр. на день; III-я категорія – особи, що займаються суспільно-корисною працею, а також пенсіонери, непрацездатне населення і безробітні вчителі... Норма видачі хліба... 300 гр. на день ; членам їх родини ... 200 гр. на день; IV-а категорія – усі інші не працюючі та члени їх родини 100 гр. на день» [69, арк. 25].

Далі міський голова зобов'язав всіх керівників підприємств та установ, під їх особисту відповідальність скласти списки робітників та службовців із визначенням посади, що вони займають й подати їх до карткового бюро Сумської міськспоживспілки до 22 січня 1942 р. До того часу повинні були подати списки всі приватні товариства та підприємці на осіб, що працюють у них за наймом.

Тут же зазначалося, що особи, які будуть займатися спекуляцією, або обміном, а також відмовляться від роботи по виклику біржі праці, будуть зніматись з постачання хлібом.

Той, хто працював також отримував заробітну плату. Проте вона не могла врятувати родину працівника від жалюгідного існування. В рейхскомісаріаті «Україна» робітник одержував 400 крб. на місяць, бухгалтер – 500, друкарка – 400 крб., ставки керівників коливалися від 900 до 1500 крб. В Криму платня робітників становила від 1 до 2,5 крб. за годину; техніків – 300 - 450 крб. та інженерів – 400 - 600 крб. на місяць [26, с. 85]. Штрафи та податки урізали зарплату до мінімуму. До того ж, гроші за умов гіперінфляції були знецінені. У серпні 1942 р. у Києві жалування службовця становило 700 - 800 крб., а 1 кг сала на базарі коштував 750 крб. При збереженні того ж рівня зарплати у березні 1943 р. сало вартувало вже 6 тис. крб. за 1 кг [70, с. 13]. Через це городяни фактично перебували на межі голоду.

Продукти на базарах України коштували дуже дорого. У Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба продавався за 150 крб. при офіційній ціні 1,7 крб., 1 яйце, відповідно, 8 - 0,8 крб., 1 л молока – 20 – 1,2 крб., 1 л олії – 280 – 14,5 крб. Ціни постійно зростали. В березні 1943 р. у Києві пуд борошна коштував 15 тис. крб., 1 кг хліба – 400 крб., склянка солі – 300 крб. [71, с. 779]. В Криму 1 кг вершкового масла вартував 800 крб.; соняшникового – 600 крб.; 1 кг сала – 1000 крб.; 1 кг пшеничного хліба – 50 крб.; житнього – 35 крб.; 1 кг картоплі 25 крб.; 1 кг цукру – 500 крб. [26, с. 86]. Отже, низька зарплата й високі ціни приводили до голоду.

На розбіжність між зарплатою та цінами вказували й самі окупанти. Так, командуючий військами оперативного тилового району групи армій «Б» писав, що на Харківщині існує величезна невідповідність між зарплатою та цінами на продукти. Через це місцеве населення змушене продавати своє майно, щоб вижити. Господарська інспекція не може забезпечити продуктами 2,5 млн. непрацюючих. Люди також не можуть прожити за рахунок продуктів харчування, що їм видаються [64, с. 114 – 115].

Щоб якось вижити треба було працевлаштуватися, але в умовах суцільної руйнації не всі бажуючі знайшли собі роботу. Так, в Донбасі, у зв'язку із скороченням кількості шкіл, із 199 педагогів м. Артемівська роботу отримати лише 64 [72]. У Ворошиловграді роботу одержали 220 з зареєстрованих 750 вчителів [73]. Безробітні Кіровограду, яких наприкінці 1941 р. було понад 17 тис. чоловік, взагалі нічого не одержували [67, арк. 64]. Перед ними постала перспектива голодного існування.

Щоб вижити люди їли будь який сурогат. У березні 1942 р. харківська газета «Нова Україна» писала: «На ринках нашого міста можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що тим вони завдають собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком не перетравлюється...» [74]. Аналогічна ситуація була в інших

містах. Так, жителі Краматорська їли м'ясо здохлих коней, макуху, яку, до речі, нелегко було дістати [75, с. 282].

Голод вразив і дистрикт «Галичину», де окупаційний режим був порівняно м'якшим ніж на решті території України. На фоні масового голоду в містах українські допоміжні органи управління робили спроби соціального захисту найбільш незахищених верств населення, організовували громадські їдальні, дитячі будинки, будинки-інвалідів [76, с. 12]. Допомогу постраждалим від голоду надавала УГКЦ. Митрополит А. Шептицький доручив духовенству організувати в голодуючих місцевостях так звані народні кухні [77, с. 16].

За час окупації численні випадки смертності від голоду, ніде і ніким не були зафіксовані. Про них іноді сповіщають скупі рядки німецьких документів. Так, у доповіді орсткомендатури VI у м. Сталіно, в якій характеризувалося становище місцевого населення на початку 1942 р. говорилося, що у місті були відмічені випадки голодної смерті [78, арк. 3]. Певні цифри були озвучені лише після звільнення України в актах Надзвичайної Державної Комісії. Так, за їхніми даними у Харкові під час окупації від голоду померло 80 тис. мешканців [79, арк.7]. У Києві станом на 1 квітня 1942 р. налічувалося 352 тис. мешканців. На момент окупації у місті було 400 тис. громадян. Різниця 48 тис. – це близько 40 тис. євреїв, розстріляних восени 1941 р., а решта – жертви голоду й холоду лютої зими [14].

Нестача продовольства спричинила масові міграції населення України. Так, голод прискорив рух жителів Донбасу на Захід. Вони йшли на Дніпропетровщину, Полтавщину і навіть на Правобережжя. Японський дослідник Г. Куромія вважає, що кількість мігруючих досягала мільйона [21, с. 394].

Городяни шукали порятунку у навколишніх селах. Вони йшли туди, щоб виміняти на речі у селян цеберко пшениці або кукурудзи. «На дорогах, що вели до сіл, – зазначав очевидець, – можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3 – 4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін...» [64, с. 115].

На вихід за межі міста треба було мати спеціальний дозвіл. Документи на поїздку з метою обміну продуктів давалися в обмеженій кількості. Отримання перепустки не означало, що людина спокійно здійснить обмін. На дорогах німецька поліція хапала перехожих, гнала їх на роботу, погрожувала відправити у Німеччину. В районі Краматорська міняльників хапали і відправляли до місцевого табору, після чого їх нерідко розстрілювали [10, арк. 71]. Десятою дорогою обминали городяни Донеччини ті пости, де стояли голодні румунські солдати, бо на відміну від німців, які перевіряли тільки наявність перепустки, вони відбирали у людей останній шматок хліба [80].

Отже, окупаційна влада не тільки не налагодила систему перерозподілу продуктів між містом і селом, а й заважала українцям робити це самостійно.

Проте, можливості села були обмеженими. «Новий аграрний порядок», що впроваджувався з 1942 р. не зробив селян заможними. Левову частину зібраного врожаю вони змушені були передавати громадському господарству. Розміри поставок встановлювались довільно. Після завершення сільськогосподарських робіт та здачі врожаю селянам залишалось тільки насіннєве зерно та мізерні рештки урожаю. Цей залишок і був винагородою за непосильну працю [81, арк. 15].

Мінімальна видача натури членам громади була складовою частиною нацистських планів навмисного фізичного знищення селян з метою звільнення земель для німців.

Коли, 6 липня 1942 р., тритисячний ешелон з продовольством перетнув кордон РКУ, Г. Герінг заявив: «Схід уже сьогодні врятував Німеччину» [64, с. 110]. Надмірне викачування продуктів призвело до того, що над українським селом нависла примара голоду. Утім, окупантів це не турбувало. У директиві від 17 листопада 1942 р. Е. Кох підкреслював, що норми поставок українським населенням сільгосппродуктів повинні бути виконані за будь яких обставин [5, с. 76].

Дійсно, Третій рейх було забезпечено за рахунок українського села, де війна спричинила занепад продуктивних сил, скорочення посівних площ та поголів'я худоби, голод і загибель селян. У звіті ОУН про становище в південно-східній Україні на початку 1943 р. зазначалося, що на селян наклали додатковий податок по 17 ц картоплі з 1 га присадибної ділянки, яка звільнена законом від податку. З корови вимагають більше молока, як вона дає. В кількох селах на Запоріжжі, де люди не хотіли обробляти землі колективно, а тільки індивідуально, відібрали у селян все зерно, навіть посівне. Оставили тільки по 6 пудів кукурудзи. Взимку 1942 р. українське село стояло перед маревом голоду. Селяни в Донбасі кажуть: «Все вже бачили, а про таке й не чули: ячмінь і овес – оце й харч увесь! Тут і собака завила б...» [65, с. 256 – 257].

Важко було й тим селянам, які перебували під румунською владою. В наслідок її грабіжницької політики місцеве населення було доведено до голодного існування. Так, у рапорті старости Петрашівської общини було сказано: «Наша община перебуває в неблагополучному стані: ... тягло вихудло через відсутність зерно кормів для коней. Вихід на роботу членів общини дуже поганий, основною причиною тут є нестача хліба. По нашому селу 40 % населення не має що їсти...» [82, с. 845].

Незважаючи на те, що окупанти обдирали селян, останні були виробниками, а не споживачами продовольства, оскільки мали свою присадибну ділянку. З неї вони платили податки і харчувалися. Навіть у такі скрутні часи у селян знаходилися деякі надлишки, які вони могли запропонувати голодуючим жителям міст. Для цього їм навіть не треба було їхати в найближче місто.

Отже, в роки окупації на українських землях загарбники штучно впровадили політики голоду. З одного боку, це був один із засобів обезлюжування східних земель. З іншого боку продовольство, у буквальному значенні, віднімалося у місцевого населення і направлялося на потреби Третього рейху і його союзників та призначалося для вермахту. Це робилося свідомо і керівники нацистської Німеччини від самого початку знали про наслідки цієї політики. Потреби місцевого населення вважалися другорядними, постійно зростаюче вивезення сільськогосподарської продукції спричинило нестачу продуктів харчування та голод у містах і селах України.

3.3. Колонізаторська політика окупаційної влади, як засіб знищення місцевого населення України

Кінцевою метою війни для керівництва Третього рейху було знищення Радянського Союзу й досягнення колоніального панування над всією Східною

Європою. На ці землі Гітлер дивився як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. У зв'язку з цим Україна розглядалася як ідеальний регіон для сільського господарства. Вона ставала першочерговим і найважливішим об'єктом колоніальної експансії. Планувалося перетворення її на колонію, життєвий простір для представників «вищої раси».

Ця політика передбачала звільнення (депортація або знищення) східних територій від ненімецького населення і заселення цих земель представниками німецької раси. Не останню роль тут повинні були відіграти етнічні німці, що проживали за межами Німеччини, у тому числі й на території України. Вони повинні були стати активними учасниками нацистської політики онімечення Сходу.

7 жовтня 1939 р. фюрер підписав декрет про посилення німецької нації [83]. Займатися цією справою повинен був спеціальний рейхскомісаріат. Гітлер призначив рейхсфюрера СС Гімлера уповноваженим рейхскомісаром по посиленню німецької нації. Перед ним було поставлене завдання створити організацію, що буде займатися проблемами використання німців у діаспорі й повернення їх на батьківщину в її нових, значно розширених кордонах. Під час повернення повинні були бути «усунуті шкідливі, чужорідні елементи, які являють загрозу рейху» [84]. Так, новостворена установа опинилася у системі СС. Приступаючи до своїх нових службових обов'язків шеф СС заявляв: «Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові» [5, с. 72].

Таким чином, було створене вище відомство держави по зміцненню німецьких націй. Безпосереднє керівництво цією організацією здійснював бригаденфюрер СС Ульріх Грайфельд. Це відомство мало свої відділення на всіх окупованих територіях і разом з іншими установами повинне було вишукати можливості для переселення німців у приєднані до Німеччини східні райони [84].

Тобто, для посилення німецької нації передбачалося повернути з-за кордону німецьких громадян та фольксдойче, створити нові німецькі колонії та нове німецьке селянство [83]. Саме цей декрет запустив у дію механізм обезлюднення східних територій – від розстрілу заручників до газових камер – «фабрик смерті».

Наступні проекти щодо переселення німецького населення, як правило, народжувалися вже у надрах СС. Так, в листопаді 1939 р. РСХА розробило «Перспективний план переселення в східних провінціях». Головне завдання плану – остаточне вирішення в цих провінціях питання німецької нації. На практиці це означало виселення із цих територій корінного населення, передусім слов'ян і євреїв, та поселення на їх місце фольксдойче з Волині, Галичини й Прибалтики [84]. Це був початковий план геноциду проти поляків, українців, євреїв.

Втім, головним «архітектором» східної колоніальної політика залишався А. Гітлер. На згаданій вже нараді функціонерів, які мали відношення до територій на Сході скликаний 16 липня 1941 р., Гітлер поставив на обговорення свої пропозиції щодо їх «освоєння». У вступному слові фюрер заявив, що у порівнянні зі східними територіями «всі колонії відіграють лише другорядну роль» [85, с. 177]. Він зазначив, що ніколи не покине цих територій, але вимагав тримати плани «остаточного врегулювання» у таємниці: не варто передчасно і даремно наживати собі ворогів. Зокрема Гітлер підкреслив: «Отже, ми наголошуватимемо, що змушені були окупувати ту чи іншу область, управляти, навести в ній лад; в інтересах населення,

щоб ми забезпечили спокій, постачання продовольством, рух на шляхах і т. ін. – звідси наші заходи. Ніхто не мусить мати змогу розпізнати, що ми починаємо остаточне врегулювання!» [83].

Після Гітлера доповідав Розенберг, який був трохи спантеличений тим, що фюрер відкинув його власні розробки щодо диференційованого підходу до різних окупованих земель. Розенберг спробував нагадати, що на цих територіях логічно було б запровадити різний рівень експлуатації і автономних свобод [23, с. 172]. Однак йому заперечив Герінг, який стверджував, що спочатку треба забезпечити себе продовольством, а до решти, мовляв, справа дійде пізніше. Гітлер підтримав думку останнього [86, с. 765].

«Остаточне врегулювання» Гітлер розглядав, як приєднання до Німеччини територій, частково або повністю очищених від населення. В різних місцях протоколу цього засідання думки фюрера викладалися з різночитаннями. Зокрема, в одному місці вказувалося: «...Староавстрійська Галичина стане територією Райху» [85, с. 177]. В іншому місці протоколу зазначалося: «Крим із значним тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Райху; тил мав би бути якомога більшим» [85, с. 179]. Між Кримом і Галичиною знаходилася Південна і Правобережна Україна. На думку В. Литвина вона теж повинна була увійти у Велику Германію [5, с. 69].

Отже, Гітлер наголошував на необхідності очистити від місцевих мешканців територію Криму та «австрійської Галичини», які мали бути повністю колонізовані німцями й германізовані. Розенберг висловив певні сумніви щодо доцільності виселяти українців із Галичини та Криму, мотивуючи свої міркування можливістю перетворити такими акціями українців на ворогів Німеччини [23, с. 172]. Втім, всі присутні погодилися із позицією Гітлера.

Аналізуючи ситуацію, що склалася проф. В. Косик подає немало документальних свідчень про плани «остаточного», тобто на післявоєнний період, врегулювання українського питання. Вони переконливо свідчать, що Україна мала стати частиною Третього рейху [45, с. 534 – 535].

Мрії про швидку колонізацію України дали змогу Гітлеру вдатися до фантазування про майбутнє життя німців на нових землях: «При нашому заселенні російського простору імперський селянин повинен проживати у надзвичайно прекрасних поселеннях. Німецькі установи й чиновники отримають чудесні будівлі, губернатори – палаци. Навколо адміністративних центрів буде збудовано все необхідне для підтримки життя. А навколо міста, на відстані 30 – 40 кілометрів, ми закладемо кільце дуже красивих сіл, які будуть зв'язані найкращими дорогами. За цими селами почнеться зовсім інший світ, там ми поселимо росіян. Хай собі живуть як хочуть. Але володарювати над ними будемо ми. А у разі бунту ми просто скинемо пару бомб на їхні міста – й кінець справі. Один раз на рік натовп киргизів можна привести в столицю імперії, щоб вони своїми очима побачили потужність і велич її кам'яних статуй... Якби я тільки міг навіяти німецькому народові, що означатиме для нього у майбутньому цей простір!» [23, с. 173].

Тим часом, плановий відділ рейхскомісаріату із проблем посилення німецької нації займався розробкою плану понімечення Сходу. Цей план дістав назву генеральний план «Ост». Відомство Гімmlера підготувало його у липні 1941 р. Він

складався з двох фаз – короткочасної і розрахованої на тривалу перспективу (30 післявоєнних років). Межа колонізації проходила по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська і далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити у Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн.), 75 % білорусів і 65 % українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації або винищенню на схід від довоєнного німецького кордону, дорівнювала 30 – 45 млн. осіб [5, с. 72]. На їх місце мали селитися німці та люди германського кореня.

План «Ост» тримався під суворим секретом, але своїх намірів колонізувати завойовані землі на Сході нацисти не приховували. Про це неодноразово говорив А. Гітлер. Так, 17 жовтня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем він заявив, що розраховує поселити на Сході через 10 років 4 млн., а через 20 років 10 млн. німців. Вони прибудуть з Рейху, Америки, Голландії, Фландрії, зі скандинавських країн [45, с. 537]. При цьому фюрер зазначив, що треба розмежувати компетенцію рейхсміністра окупованих східних територій і уповноваженого по посиленню німецької нації. Завдання першого – довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або померли. Обов'язки другого – будівництво доріг і колоній.

Далі Гітлер намалював план розвитку нових земель на Сході. На його думку, найбільш важливим є дороги. Для їх будівництва Тодт матиме три мільйони полонених. Гітлер вів мову про кримську автомагістраль, а також про магістраль на Кавказ і про дві-три дороги на північ через особливо привабливі місця. На перехресті стратегічних шляхів планувалося утворити нові німецькі міста, центри для вермахту, поліції, адміністрації і партії. Уздовж доріг простягнуться німецькі ферми [45, с. 536 – 537].

Тобто, за 25 – 30 років в європейській частині СРСР мала бути створена ціла мережа колоній з німецьким населенням. Поряд з ними передбачалось створити економічно-адміністративні та військові опорні пункти, збудовані наново, тільки для німців, на перехрестях стратегічних шляхів. Понімеченню підлягала саме територія, а не населення.

У своїх розмовах Гітлер часто згадував Україну. Так, 27 липня 1941 р. він зазначив: «Ми візьмемо південну частину України, перш за все Крим, і зробимо її суто німецькою колонією. Буде неважко вигнати геть населення, яке тут є зараз... За сотню років тут житимуть мільйони німецьких селян. Сто тридцять мільйонів населення в рейху, дев'яносто в Україні» [83].

Створення низки військових поселень німців-колоністів повинно було вирішити проблему забезпечення рейху продовольством. «Новий рейх», – на думку фюрера, – мав повернутися на шлях орденських лицарів, щоб німецьким мечем здобути землю, на якій німецький плуг зміг би забезпечити німців хлібом насущним» [87, с. 212].

Погляди фюрера поділяли і його підлеглі. Так, Е. Кох зазначав: «В Україні мусить бути створений простір для німців...» [88, с. 64]. А. Розенберг заявляв, що Німеччина має утворити своє потужне державне об'єднання між Балтійським і Чорним морями, де б проживали 15 – 20 мільйонів етнічних німців, які б, утворивши «мілітарні колонії», захищали Європу від нових «варварських орд» зі Сходу.

Гімлер теж проголошував подібне: «Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові» [5, с. 72].

Отже, після перших успіхів у війні з СРСР Гітлер та його оточення почали розробляти інші плани, в яких для населення окупованих територій вже майже не залишалося місця. Воно заважало будівництву Великої Німеччини, а тому мало бути знищене або максимально урізане в своїй чисельності.

Другий варіант генерального плану «Ост» був представлений Гімлеру у квітні 1942 р. Він був радикальніший: число естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців, яких вимагалось знищити або переселити, зросло до півсотні мільйонів. Ставилось завдання у найкоротші строки заселити німцями Херсонську область, Крим і Литву. Шеф СС схвалив план, але поставив додаткову вимогу «тотального онімечення Естонії, Латвії і генерал-губернаторства у Польщі».

Що стосується подальшої долі українців, то про це у липні 1943 р. Е. Кох писав: «У вищих штабах збройних сил (штаб «Вермахт») дуже панькаються зі зловідомим питанням політичної еміграції. Звертати увагу треба на наступне: 1) всі шанси після війни нашим солдатам; 2) позбавлений даху західник повинен переселитися з заходу на схід. Тут повинна бути проведена переможна німецька політика. Що ж тоді буде з українцями? Наприклад, якщо мешканці Карлсруе із-за можливого руйнування змушені будуть переселитися на схід, тоді українці повинні відправитися на таку саме відстань далі на схід. Європа під німецьким керівництвом повинна розширитися далі на схід, ніж до сих пір» [37, арк. 20].

Значна роль у процесі германізації східних територій відводилась фольксдойче. На початок 1941 р. на території України їх було близько 600 тис. [89, с. 16]. Історично вони проживали на Волині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, в Донбасі та на Півдні України. Після 22 червня 1941 р., внаслідок депортації сталінським режимом (їх вважали потенціальними агентами нацизму), загальна чисельність українських німців скоротилася. Але на Правобережній Україні через швидке просування вермахту майже всі етнічні німці опинилися на окупованій території. Депортувати вглиб країни вдалося від 5 до 15 % представників цього етносу [84]. Російський науковець П. Полян вважає, що на окупованій німцями та румунами території України знаходилося близько 330 – 340 тис. етнічних німців – колишніх радянських громадян [90, с. 98].

Не чекаючи закінчення війни гітлерівці приступили до понімечення України. У квітні 1942 р. міністерство А. Розенберга розробило «Директиви стосовно поводження з етнічними німцями». Цей документ заохочував переселення німців із різних населених пунктів у компактні поселення, що пояснювалося необхідністю захисту фольксдойче від партизанських нападів [91, с. 338]. За планами СС фольксдойче мали формувати свої поселення навкруги великих міст – Житомира, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпропетровська, залишаючи свої старі місця [92, с. 87]. Було визначено 8 пунктів «германізації» – регіонів тотального заселення німцями. Але, незважаючи на те, що політика німецької колонізації України була скрупульозно спланована, на практиці вона розпочалася втілюватися великою кількістю адміністративних органів різного відомчого підпорядкування. Це призвело до виконавської плутанини, дублювання різними структурами сфер повноважень, конкуренції між ними. Згодом, усі заходи щодо колонізації України, були передані у

відомство німецьких спецслужб (Рейхскомісаріату з посилення німецької нації, Головного управління з питань раси і переселення, Головного управління з репатріації етнічних німців) під егідою СС [93, с. 9].

Перші кроки «германізації» були пов'язані з перенесенням центру ваги воєнних операцій на південне крило радянсько-німецького фронту і переведенням, у липні 1942 р., штабу верховного командування вермахту з Растенбурга в район під Вінницею. Гімлер, якому була доручена боротьба з партизанами, теж переніс у цей район свій штаб. З Вінниччини почалося виселення українців. Туди ж Гімлер наказав переселити 10 тис. місцевих німців [83]. У результаті там виникає поселення «Каленфельд» [94, с. 428].

15 жовтня 1942 р. розпорядженням Е. Коха суцільна зона виселення була поширена на Житомирщину звідки було депортовано 90 % українського населення [93, с. 10]. Базовою формою утворення нових німецьких колоній у місцях компактного проживання фольксдойче стали сукупності населених пунктів (райони) під назвою «Хегевальди» (нім. *Заповідний ліс*). У листопаді 1942 р. на цій території було створено 2 «Хегевальди» – на південь від Житомира (охоплювали до 60 населених пунктів) [83] та у трикутнику Житомир – Коростень – Новоград-Волинський. Українські історики О.Ф.Іванов та І.О.Іваньков зазначали, що новим німецьким селищам дали назви «Хегевальд» та «Брюкевальд» [92, с. 88]. Німецький історик М. Бухсвайлер у своїй праці «Фольксдойче України напередодні та на початку Другої світової війни» пише про 3 компактні німецькі райони на території Житомирщини загальною площею в 6 750 кв. км. Ймовірно він до двох, щойно згаданих поселень, ще додавав створене у 1943 р. колоніальне утворення «Черняхів», про яке мова попереду.

Спочатку Хегевальд планувалося створити з 20 селищ у Коростенському районі, де б жили б 500 німців-колоністів. У перспективі «Хегевальди» підлягали заселенню 45 тис. німецьких колоністів, переважно з Волині, де ті раніше жили по 486 селах. Відповідно до плану «Ост» райони «Хегевальд» вилучалися з відання рейхскомісаріату «Україна» (РКУ) і переходили під безпосереднє підпорядкування СС [5, с. 73].

Відповідні розпорядження були підготовлені і нижчими інстанціями. Так, 16 листопада 1942 р. вийшов наказ про утворення німецьких колоній підписаний Житомирським генеральним комісаром Лейзером. Документ направлявся начальникам головних відділів і в ньому, зазначалося, що на підставі наказу рейхскомісара України від 15 жовтня 1942 р. з Житомирського генерального округу виділяється земля, з півдня від Житомира і з північної частини Бердичівського гебіт-округа, яка буде заселена виключно переселенцями з фольксдойче. Ця територія буде управлятися як самостійна округа фольксдойче [95, арк. 68].

В наказі зазначалося, що новий округ не має районних підрозділів, він управляється як німецький округ – гебітскомісаром, як нижчим управлінням і бургомістром із фольксдойче, як місцевою інстанцією. Округ має назву «Хегевальд»

На відміну від інших округ – гебітскомісар «Хегевальду» називається гебітсгауптман. Проте, на той момент офіційно ще не було оголошено про заснування такого округу. Незважаючи на це, гебітсгауптман приступив до

необхідної роботи. На цій підставі генеральний комісар генерального округу «Житомир» ставив в обов'язок начальникам головних відділів пересилати в майбутньому гебітсгауптману всі циркулярні розпорядження, накази та інше, що мають значення для колоній фольксдойче [95, с. арк. 69].

В наказі зазначалося, що при цьому треба мати на увазі, що в окрузі «Хегевальд» живуть виключно фольксдойче, а тому розпорядження і циркуляри, призначені для українських чи білоруських поселень, не повинні надсилатись гебітсгауптману «Хегевальда» [41, арк. 16 – 17].

У листопаді 1942 р. з «Хегевальду» було депортоване українське населення перших семи сіл біля містечка Калинівка [5, с. 73]. 12 грудня 1942 р., після того, як операцію в основному було завершено, Кох видав наказ про утворення «німецької переселенської округи Хегевальд» площею 500 кв. км і з населенням близько 9 тис. чоловік [83].

Створивши округ «Хегевальд» окупанти всі українські назви населених пунктів, що входили до складу цього округу змінили на німецькі. Так, с. Кодня стало Нейпосен, Розкопана Могила – Люхстингер, Закусилівка – Альтпостен, Млинище – Мадельсдат [95, арк. 71].

Проте Сталінград вніс певні корективи у створення німецького «Хегевальду». Про ситуацію, що склалася на початку 1943 р. ми можемо судити з наступного документу. 25 лютого 1943 р. шеф генерального округу «Житомир» Лейзер видав наказ про особливе матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче, який був адресований підлеглим йому гебітскомісарам. Один примірник цього розпорядження був направлений командиру штандарта Геншелю в «Хегевальд» [41, арк. 17 – 18].

В документі підкреслювалося, що згідно з наказом рейхскомісара Е. Коха переселення фольксдойче в одну округу ставить за мету, в першу чергу, ізолювати ці сім'ї за національною ознакою від загрози, що нависла над ними з боку місцевого населення. При цьому Лейзер вказував, що лише за умови переселення фольксдойче в одне місце, – можна буде домогтись виховання їх в повному німецькому дусі. Таке розуміння залишалося основним при обслуговуванні переселенців.

Залишати фольксдойче на старих місцях проживання, Лейзер не рекомендував. Він зазначав, що їх можна залишати на місці лише у виняткових випадках при німецьких установах під відповідальність гебітскомісарів, які повинні забезпечити безпеку сім'ям цих фольксдойче, а також навчання їх дітей в німецьких школах [95, арк. 69 – 70].

На останок генеральний комісар доводив до відома гебітскомісарів, що великих переселень в 1943 р. «не передбачається». Зазначалося, що переселення в невеликих масштабах буде то тут, то там, і цьому потрібна підтримка з боку гебітскомісарів. Втім, в наказі наголошувалося, що всі переселення повинні проводитися лише з особистої вказівки або з дозволу генерал-комісара Лейзера: «Коли одержите вказівки або дозвіл – спеціальний штаб штандарта Геншеля виконає переселення за моїм дорученням» [41, арк. 18].

Після створення у 1942 р. округу «Хегевальд» за розпорядженням Лейзера від 23 вересня 1943 р. був створений другий округ фольксдойче «Черняхів» з центром в

м. Черняхів. До складу цього округу входили наступні райони Житомирщини: Черняхівський, Володарсько-Волинський, Червоноармійський, частина Новоград-Волинського, Довбишський, Коростенський і Потіївський. Гебітсгауптманом цього округу був призначений оберфюрер СС Чимтке. Порядки в окрузі фольксдойче були відповідні до порядків округу «Хегевальд» [95, арк. 70].

Протяжність округу «Черняхів» з півдня на північ досягала більше 90 км, а протяжність округу «Хегевальд» від Бердичева до Житомира – 45 км. Загалом, територія, яку відводили німецьким колоністам, з півдня на північ – від Бердичева через Житомир, до Коростеня, – простягнулася на 135 км. Із сходу на захід вона мала 50 км. Загальна площа цієї території сягала 6 750 кв. кілометрів. До неї повністю або частково входило 11 районів Житомирської області. На цій території проживало більше 300 тис. колгоспного селянства, що складало четверту частину всього населення області. За планами Коха і Лейзера вони підлягали поступовому вигнанню зі своєї землі. Остання переходила у власність німецьких колоністів [95, Арк. 70 – 71].

Кожний фольксдойче, що поселявся в округах «Хегевальд» і «Черняхів» отримував для ведення господарства 20 га пахотної землі. Поселяючись у селі, німецькі колоністи мали право кожен обирати собі найкращі двори колгоспників для вселення. Причому, все рухоме і нерухоме майно колгоспників безкоштовно переходило у власність фольксдойче [95, арк. 71].

Як було зазначено вище, виселення корінного українського населення було розпочато у листопаді 1942 року і тривало до осені 1943 р. На протязі цього часу з вищезазначених районів було зігнано з землі, відібрано все майно, більше чим в десяти тисяч селянських господарств. Лише у Черняхівському районі було виселено 5 500 господарств, у Володарсько-Волинському 1 978.

Про переселення на Житомирщині повідомляли і радянські джерела. Так, 23 червня 1943 р. в газеті «Партизанська правда» з'явилася замітка під назвою «Німецькі бандити» в, якій повідомлялося: «В районі мм. Житомира і Новоград-Волинського і в інших районах німецькі фашисти виселяють селян-українців, а на їх садиби поселяють німців, яким передають все господарство і майно виселених селян» [96].

Насильно виселене українське населення з Житомирської області, направлялося для проживання в Київську, Дніпропетровську та інші області України. Так, з села Сінгури Житомирського району в жовтні 1942 р. було виселено в примусовому порядку 120 господарств в Дніпропетровську область, а в березні 1943 р. – 42 господарства в Київську область. З села Піски цього ж району в листопаді 1942 р. виселено в Дніпропетровську область 82 господарства, а в квітні 1943 р. в Київську область 15 господарств [95, арк. 72].

Підготовку до виселення українського населення окупанти проводили таємно, без попередження тих кого планували виселити. Саме виселення проводили в такий спосіб: як правило, на світанку село оточувалося збройним німецьким поліційним загonom, на озброєнні якого були кулемети, бронетранспортери і танки. Німецький комендант разом із вартою заходив в окремі двори і наказував негайно виселятися з двору. Тим кого виселяли дозволялося на три двори мати одну підводу. Як правило у цю підводу була запряжена корова, бо коней брати німці не дозволяли. На цю

підводу не завжди могли посадити дітей чи старих. Забирати майно, худобу, птицю, а також запаси харчів і кращий одяг не дозволялося. Термін виселення надавався до 10 годин ранку. Хто не встигав виселитися до цього часу, тих жорстоко били. Так, в селі Сінгуш Житомирського району за несвоєчасне виселення і за спробу взяти частину свого майна, колгоспники Безносюк Тихон, Кошляцький Дмитро, Трохимець Іван, Трохимель Леонід були жорстоко побиті німцями і вигнані з села [95, арк. 72 зв].

Як правило до 12 годин дня у село, в якому проводилося виселення, під'їжджали автомашини і підводи з німцями-колоністами. Рівно о 12 годині дня, по команді коменданта, машини і підводи їхали по селу. Фольксдойче читали на воротах свої прізвища, що їх раніше писав комендант крейдою, під час виселення українського населення. Кожен німець-колоніст заїжджав у двір і зразу становився повним господарем всього майна двору. В його розпорядження поступали будинок зі всіма будівлями, засаджений город з овочами, садок, велика рогата худоба, свині, птиця, домашні меблі, посуд, продукти харчування тощо. Свідки розповідали, що іноді німецькі колоністи заїжджали до господи, коли в хатах навіть ще топилися печі і в них вони знаходили собі готовий гарний обід [95, арк. 73].

Для поселення німців-колоністів привозили не тільки з України, а й з Білорусії та Кавказу. Заселення українських сіл німцями-колоністами проводилося так, що заселялося лише менше половини виселених дворів. Майно з господарств, в які не вселялись фольксдойче, вони розбирали по своїх дворах, а будинки, як правило, розбирали на паливо.

В 1942 р. розпочалася й колонізація на Київщині, де із 7 селищ утворилося німецьке поселення «Форстенштадт». Німецькі села виникали також на Херсонщині. Серед них був «Гагендорф» (1942 р. – 212 німців) [92, с. 88].

В той час переселення фольксдойче проводилися цілими селищами з однієї області в іншу для стратегічних цілей. Вони повинні були охороняти залізниці, шосе й т.п. від партизан. Нові німецькі селища створювалися на базі колишніх колгоспів та радгоспів, а їхньою організацією займалася зондеркомандо СС «R» разом із цивільною адміністрацією рейхскомісаріату «Україна» [94, с. 428]. Здебільшого німецькі колонії були зосереджені на Житомирщині, Волині, в Запорізькій і Дніпропетровській областях, Миколаївщині та Херсонщині, тобто там, де вони знаходилися ще з XVIII – XIX ст. Внаслідок політики нацистського режиму, спрямованої на підтримку фольксдойче, демографічне становище німецьких поселенців покращилося. Наприклад, збільшилося населення в колонії «Шлангендорф» заснованої ще у 1804 р. на Бериславщині [92, с. 88] (правобережна частина Херсонщини).

Загалом, у 1942 р. кількість фольксдойче в РКУ становила близько 182 тис. осіб [92, с. 86 – 87]. Кінцевою метою окупаційної політики Третього рейху в Україні повинна була стати повна германізація її території представниками німецької нації.

Згодом спроби створення великих німецьких поселень були визнані несвоєчасними й від них тимчасово відмовилися, а потім їх вже важко було здійснити. Лише 23 вересня 1943 року на землях Волині був сформований третій «Хегевальд» [93, с. 10].

У військовій зоні окупації більшість німецьких поселень знаходилась на півдні Сталінської області. Найбільш компактно вони проживали в районі Тельманове (Остгейм). Частина фольксдойче жила в містах та була розсіяна у сільській місцевості. За німецькими даними у регіоні проживало 25 500 українських німців [97, с. 31 – 32].

У колонізаційних намірах гітлерівців одне з головних місць посідав Крим. Під час вже згаданої наради йху 16 липня 1941 р. Гітлер заявив: «Крим має бути звільнений від усіх іноземців та заселений німцями» [85, с. 177]. 13 травня 1942 р. він додав наступне: «У Криму... слід провести будівельні роботи і добитися того, щоб і після тривалого періоду ніщо не змогло змусити німецький народ віддати цю землю, в яку вкладено немало німецької праці...» [98, с. 282, 285].

Такі промови стали поштовхом до розробки різноманітних планів онімечення півострова. Так, А. Розенберг вважав, що Крим є частиною німецького надбання, оскільки на півострові певний час мешкали готи. Його колонізаційні проекти передбачали зміну кримської топоніміки за німецьким зразком. У таємній директиві від 18 листопада 1941 р. надісланій Е. Коху рейхсміністр зазначав, що «посідання Криму з прилеглою до нього територією, яке було б підсилене великим німецьким поселенням, має вирішальне значення для охорони німецького панування» [45, с. 543].

В германізації Північного Причорномор'я величезну активність виявив Г. Гімлер. Як основу німецького панування на цих землях він виношував ідею створення низки поселень для солдатів-селян (нім. *Wehrbauern*). На його думку, таке селище мало включати від 30 до 40 господарств, де кожний «вербауер» отримає по 300 акрів землі у власність [99, с. 178].

Розроблялися, також, плани на перспективу. Скажімо, нацистське керівництво планувало після перемоги над СРСР повністю виселити з Криму корінне населення і заселити півострів жителями австрійського Південного Тіролю. На думку фюрера, кліматичні умови Тіролю і Криму дуже схожі і австрійські переселенці доволі швидко зможуть тут адаптуватися [100, с. 243]. Тому в 1942 р. Гітлер призначив австрійця А. Фрауенфельда генеральним комісаром Криму [101, с. 276].

Доречи, А. Фрауенфельд також розробив власний проект колонізації півострова. У документі під назвою «Про можливості заселення Криму, сільське господарство та корисні копалини» він виокремив кілька зон колонізації півострова арійцями. У степові райони Криму генеральний комісар пропонував переселити голландців, датчан і німців. Зону, придатну для вирощування зернових і технічних культур передбачалося заселити німецькими фермерами та колишніми колоністами. Овочівництвом, виноробством та садівництвом в Криму, повинні займатись тірольці, вихідці з Рейнської області та голландці. Він закликав «не евакуйовувати» повністю усіх кримських татар, оскільки частина з них мешкала у несприятливих для німецьких переселенців умовах. Гітлер і Гімлер схвалили пропозиції А. Фрауенфельда [52] переселити в Крим населення Південного Тіролю. Щодо кримських татар, то нацисти мали намір виселити їх до Тюрингської області Німеччини.

Зі свого боку начальник відділу колонізації 1-о головного управління «східного міністерства» Е. Ветцель 27 квітня 1942 р. у таємному документі

«Зауваження і пропозиції щодо генерального плану «Ост» рейхсфюрера військ СС» запропонував переселити до Таврії, Криму та Наддніпрянщини південноамериканських німців. Гімmlер схвалив також план заселення Півдня Криму німцями з Палестини [52].

Підготовкою до здійснення колонізації півострова займалося «Кримське командування військ СС». Відділ расової політики вивчав питання про можливі негативні впливи кліматичних та інших життєвих умов Криму на «спадкові риси німецького народу». Референт, доктор І. Гайгер підтримав ідею колонізації Криму німцями. У своєму «Зауваженні стосовно розселення німців в Криму» від 18 березня 1942 р., він виступив проти переселення кримських фольксдойче до «Остланду» зазначивши, що результати досліджень 3 000 причорноморських німців виявили у них «більш чисту расову картину», ніж у німців на їх історичній батьківщині [52]. Таким чином, І. Гайгер підтримав гітлерівську ідею колонізації Криму німцями.

Проте, у нацистського керівництва не існувало єдиної точки зору щодо подальшої долі Кримського півострова. Так, намагаючись схилити кримськотатарське населення до тісної співпраці і звабити на свій бік нейтральну Туреччину, німецький посол в Анкарі фон Папен висунув ідею створити в Криму незалежну державу Татарстан [102, с. 369].

Втім, реалізувати свої колонізаційні проекти, що передбачали депортацію ненімецького населення Криму, нацисти не встигли. Наступ частин Червоної армії змусив спеціальне командування військ СС, яке займалося питаннями колонізації, у квітні 1944 р. залишити територію Кримського півострова.

Проведення масштабних колоніальних акцій планувалося на західноукраїнських землях. Галичина, ставши частиною Генеральної Губернії, мала бути в майбутньому заселена німецьким елементом, а українців чекало виселення на схід, подібно, як це мало місце з поляками на західних теренах Польщі [103].

З цього приводу 16 грудня 1941 р. генерал-губернатор Г. Франк у бесіді з членами свого уряду заявив: «Стосовно дистрикту Галичина треба зазначити, що тут йдеться про складову частину Великого Німецького Рейху... Повинна передусім панувати така думка: ця територія Генерального губернаторства безпосередньо після процесу регерманізації східних територій Рейху буде найближчою до Європи частиною і зазнає повного онімечення» [45, с. 548].

Наступного року в жовтні 1942 Г. Франк у промові з приводу 3-ї річниці заснування Генеральної губернії скаже: «... Генеральне губернаторство всіма своїми силами служить німецькій державі... Німецький елемент уже тепер відіграє провідну роль у Генеральному губернаторстві. В майбутньому ця роль дедалі зростатиме...» [104, с. 333]. Доречи за даними В. Офіцинського у Генеральній губернії, до складу якої входив дистрикт «Галичина» на 2 вересня 1942 р. проживало 75 тис. німців [105].

Про колоніальні плани Німеччини щодо Галичини, свідчили матеріали місцевої окупаційної преси та промови відповідальних за німецьку політику керівників, де «зручно обминається назва «українці», а заступається її окресленням «місцеве населення»... або ще краще «люде в пестрих одягах». Зокрема, такої національної назви удостоїлися українські хори, що співали в річницю прилучення Галичини до Генеральної Губернії на привітання Франка перед Великим театром у

Львові. Так висловився і губернатор Галичини Вехтер. Українські національні хори, це для німців тільки екзотичний, людський натовп, одягнений в строкатий одяг: «Навіть мурини мають свою назву, а з українців Галицької області бажали б німці створити безіменну масу! Тут то там форсується скомпрометовану колись поляками акцію творення з гуцулів відрубного від українців племені. Продовжується на українських землях та сама меншинна політика, що її проводила колишня Польща». А мета усіх цих концепцій одна: розбити українські землі на дивовижні новотвори, а українську націю на цілий ряд племен, бо так легше панувати [103].

Як зазначив польовий духівник Українського Національного Легіону Степана Бандери Іван Гриньох в часопису «Ідеї і чину» за 1943 р. (Ч.3), українці не мали права на Україну, а їхні провідники годилися тільки до шибениці та в'язниць. «Ще не зник з очей жахливий кошмар енкаведизму, а вже гестапо встелює рідну землю свіжими жертвами найкращих синів України... Починається період нової окупації. В парі з терором йде нещадна експлуатація України, Галичину – цю важливу частину української землі, насильно й брутально відривають від метрополії та приєднують у вигляді сміхотворного «дистрикту» до великонімецького рейху».

Таким чином, керівництво нацистської Німеччини планувало повне понімечення західноукраїнських земель. Вони повинні були стати частиною німецького рейху і на цій землі повинні були панувати німці. На місцеве населення чекало виселення або смерть.

Онімеченню підлягали і українські землі між Дністром та Південним Бугом, де було створено губернаторство «Трансністрія». У зв'язку з тим, що ця територія була передана Румунії у тимчасове управління, значну роль тут відігравали представники німецького командування [106, с. 12]. Останні своєю надійною опорою вважали місцевих фольксдойче. Лише на Одещині у 1943 р. мешкало понад 130 тис. етнічних німців [92, с.87]. Їх взяла під опіку «Фольксдойче Миттельштелле» (нем. *Volksdeutsche Mittelstelle*, сокр. *VoMi*). Це було одне з центральних відомств нацистської Німеччини, що займалося організацією нацистської пропаганди серед етнічних німців, що живуть за межами Німеччини (фольксдойче) і переселенням їх в Третій рейх. Воно було створене 27 січня 1937 р. 15 червня 1941 р. відомство отримало в системі СС статус головного управління. Як служба військ СС воно сприяло особам німецького походження на територіях, окупованих Німеччиною. Саме ця установа створювала німецькі колонії на території Трансністрії, для чого виселяла представників інших національностей з усіх навколишніх селищ. Представники румунської окупаційної влади не мали права втручатися в справи німецьких поселень. Згідно з конвенцією про статус німецького населення Трансністрії, від 13 грудня 1941 р. «*VoMi*» отримала право направляти до Трансністрії представників німецьких фірм з метою «закупівлі та відправки» до Німеччини «місцевих товарів» [54, с. 827].

Під час війни з Радянським Союзом і серед населення Німеччини розпочалася агітація за переселення на східні землі. У червні 1942 р. Г. Гімлер в тижневику СС «Чорний корпус» оприлюднив цілком відверту заяву: «наше завдання полягає не в тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якою люди повинні вивчати мову і дотримуватися німецьких законів, але в тому сенсі, що Схід буде заселений людьми лише німецької, германської крові» [45, с. 566]. У наслідку проведеної кампанії в 1941 – 1942 рр. на території РКУ оселилося біля 20 тис.

колоністів із Німеччини [92, с. 87].

Нацистський режим намагався переселяти на українські землі і представників інших «нордичних» народів. Із літа 1940 р. рейхскомісаріат із посилення німецької нації працював над планами переселення на схід населення Нідерландів та Бельгії. У зв'язку з цим починаючи з жовтня 1942 р. й до кінця окупації в рейхскомісаріаті «Україна» було розселено 369 селян-голландців. У 1944 р. ці голландці та фламандці були прийняті до лав військ СС [92, с. 88].

Українська земля була обіцяна і всім учасникам походу на Схід. Однак її вони могли отримати лише після війни. Щоб солдати та офіцери краще воювали, геббельсівська пропаганда постійно нагадувала їм, що вони на полі бою відвойовують для себе і своєї сім'ї землю, яка забезпечить їхнє майбутнє. Гітлерівські вояки це добре засвоїли. Так, інженер з імперського міністерства озброєнь і боєприпасів, який будував аеродроми на Рівненщині, розповідав своїм підлеглим, що Україна повинна стати базою постачання Німеччини продовольством і сировиною. «Вся земля тут буде розподілена між німцями, передусім між учасниками війни. Кожний німець володітиме не менш як 50 га землі й десятьма працездатними рабами з місцевого населення» [6, с. 340].

Проте офіцери СС добилися від своїх керівників привілею: одержання садиб ще в ході війни. В липні 1942 р. організацію сільськогосподарських маєтків для есесівців узяв в свої руки начальник гітлерівської системи концтаборів О. Поль. За короткий строк він створив нові помістя на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га [83]. Власниками цих маєтків були есесівці, бо вся справа понімечення перебувала винятково у віданні СС. Займаючи привілейоване становище в державній структурі Третього рейху, вони прагнули зняти всі вершки зі здобичі, не рахуючись з апетитами своїх колег із вермахту. У зв'язку з цим Г. Гімлер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, в якому зазначив, що деякі офіцери втратили відчуття міри. Циркуляр обмежив площу маєтків до 160 га [6, с. 340 – 341]. Керівники рейху не бажали розбазарювати дорогоцінні українські чорноземи на створення нечисленних латифундій. Земля була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків га.

На останок слід зазначити, що нацистські планувальники розробляли доктрину понімечення Сходу в умовах, коли хід війни віщував їм перемогу. Політика націонал-соціалізму в той час, зводилася до формули «чим більше загине людей, тим легше буде здійснювати колонізацію». Шляхом масової колонізації та винищення місцевого населення Третій рейх намагався створити прошарок німецького селянства в Східній Європі. Саме аграрне переселення ставало основою нацистського колонізаційного руху на Схід. Цим німецькі економісти прагнули призупинити відтік населення з аграрного сектору до міст і тим самим не допустити послаблення сільського господарства рейху. У зв'язку з цим протягом 1941 – 1943 рр. окупаційна влада на Україні усіляко підтримувала сільськогосподарське виробництво фольксдойче. Гітлерівці вважали, що вони мають відродити у німецького населення України одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства [107, с. 236].

Проте, вже у листопаді 1942 – лютому 1943 рр. сталися події, що відкрили протилежну перспективу. У ході війни відбувся перелам. У квітні 1943 р. Гітлер

наказав припинити роботу над планом «Ост», що, як і всі інші моделі нацистської політики на Сході, приніс страшні біди Україні [83].

Постраждали у цій війні і самі фольксдойче. Із початком звільнення території України радянськими військами вони, як правило, рухалися із відступаючою німецькою армією на захід. Усього до кінця 1943 р. РКУ залишили 90 тис. етнічних німців. Другий потужний потік переселенців-фольксдойче залишив українські землі в січні – липні 1944 р., а всього їх було близько 125 тис. [90, с. 99]. Це був результат вимушеної співпраці фольксдойче с гітлеризмом. Утягнуті, переважно без власної згоди, у сферу діяльності Третього рейху, фольксдойче вже не могли з неї вийти й зазнали соціального краху разом із нацистською державою.

Таким чином, замисливши здобути нові величезні території на Сході, Гітлер дивився на них як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. Посилення німецької нації бачилося йому як зростання німецького селянства, але не в самій Німеччині, бо там уже всі ґрунти розібрано, а на Сході. Саме аграрне переселення мусило стати основою нового колонізаційного руху. У зв'язку з цим Україна завжди бачилася з Німеччини як ідеальний регіон для сільського господарства. Вона не могла не стати об'єктом виняткового значення у майбутній нацистській політиці онімечення Сходу. Допомогти впровадженню цієї політики повинні були фольксдойче України. Вони стали частиною глобального плану створення прошарку німецького селянства в Східній Європі шляхом масової колонізації та винищення місцевого населення. Це, безумовно, несло українському народові особливу загрозу.

Втім, слід зазначити, що колонізаторську політику на окупованих українських землях проводила не лише нацистська Німеччина, а й її союзники. Зокрема, важливого значення надавав колонізації новоприєднаних провінцій уряд Й.

Антонеску. В його настановах зазначалося, що ці території повинні були заселені виключно етнічними румунами. Це, на думку правителів Румунії, дозволило б покласти край споконвічним територіальним спорам. На думку М. Антонеску основним принципом колонізації мало бути посилення румунського елемента на цих землях. Він наголошував, що політика колонізації та впровадження аграрних реформ, наприклад, у Буковині, має здійснюватися виключно в національних інтересах, бо це є важлива і «велика місія румунської адміністрації». Метою цих перетворень було створення потужного прошарку румунських землевласників «за рахунок найжиттєздатніших сил румунської раси» [108, с. 310]. Колонізація Північної Буковини, згідно з планами румунського уряду, мала б здійснюватися румунським етнічним елементом. Колонізаційні заходи, на думку окупаційної влади, мали важливе історичне значення – денаціоналізація українців [109, арк. 2].

В листопаді 1942 р. відомство з питань колонізації та румунізації представило на розгляд кондукетора проекти здійснення колонізації новоприєднаних земель. Колоністами повинні були стати ті румуни, які проживали за межами Румунії. Але перевага надавалася, в першу чергу тим, хто відзначився на фронті під час звільнення цих провінцій. Передбачалося надавати земельні ділянки особам, які забезпечені сільськогосподарською технікою та всіма необхідними засобами для ведення господарства. Як заявляв М. Антонеску, таким чином, в результаті аграрної реформи вздовж кордонів провінцій має бути створений потужний прошарок

румунського народу. Саме тому, на його думку, політика колонізації є важливим завданням центральних та місцевих органів влади [108, с. 311]. Румунізація та колонізація українських територій – заходи, що були розраховані на найближчу перспективу. В травні 1943 р. М. Антонеску заявив, що на кінець цієї війни заходи щодо румунізації та колонізації мають бути завершені [109, арк. 6].

З метою максимального використання окупованих земель, румунська влада з перших днів свого встановлення, провела інвентаризацію майна, зернових, продовольства, худоби в кожному селянському господарстві, колгоспі, радгоспі. Так, в Буковині румунська окупаційна адміністрація в серпні 1941 р. провела перепис майна і населення. Згідно з наказом губернатора провінції А. Рошіану (рум. *Alexandru Rioșanu*; 1892 – 30 серпня 1941), перепису підлягали: будинки та помешкання; населення; сільськогосподарські угіддя; комерційні та промислові підприємства, ремісничі майстерні; громадське майно; майно захоплене окупаційною владою; майно, що належало німецьким репатріантам; нерухоме майно, яке було залишене господарями; майно, яке належало євреям; рухоме майно, яке було залишене господарями [108, с. 312].

В такий спосіб, румунська влада намагалась отримати реальні данні щодо перспектив здійснення колонізаційних заходів. Згідно з показниками відомства румунізації та колонізації, вартість земель та матеріальних цінностей, які підлягали румунізації та колонізації складала у Буковині в 7,4 млрд. леїв. У фонд колонізації та румунізації було включено: 50 тис. га орних земель; 11 тис. міських будинків; 11,8 тис. сільських будівель; 34 деревообробних підприємства; 11 металообробних підприємства; Більша частина цього майна до 28 липня 1940 р. належала німецьким колоністам [110, с. 272].

В Північній Буковині, станом на липень 1941 р., у державне володіння перейшли будівлі, загальна вартість яких становила 15,7 млрд. лей; землі загальною вартістю – 1,45 млрд. лей.; худоба – 4 млн. лей.; ліси – 2,63 млрд. лей. В той же час у приватне володіння було передано будівель загальною вартістю в 40 млрд. лей; земель на суму в 37 млрд. лей; худоби – 3,6 млрд. лей; лісів – 763 млн. лей. Таким чином, загальна вартість майна, що перейшло до румунської окупаційної влади становила 100,9 млрд. лей [108, с. 312 – 313].

Одночасно, аграрні та колонізаційні заходи Румунії, на українських територіях, були спрямовані на зміцнення великого земельного володіння. Румунський диктатор неодноразово заявляв, що він є прихильником дотримання права приватної власності, й відхиляє будь які реформи щодо ущільнення великого земельного володіння. Встановлення окупаційної влади в Буковині, супроводжувалося поверненням у провінції з Румунії колишніх землевласників, які емігрували в 1940 р. 13 листопада 1941 р. кондукетор на засіданні уряду заявив, що маєтності повертаються колишнім власникам. На думку Й. Антонеску, великим власникам Буковини було завдано значних збитків у 1940 р. Саме тому їм потрібна допомога й кредити. З цією метою «Національний сільськогосподарський кредитний банк» виділив 23 млн. леїв для надання кредитів та фінансової допомоги великим буковинським власникам. Так відома сім'я Флондор отримала кредит в 8 млн. леїв, брати Ніку та Раду Григорчя отримали 4,7 млн. леїв [108, с. 313].

Значна частина землевласників поверталася з Румунії на новоокуповані землі одразу ж після припинення там військових дій. Так 24 серпня 1941 р. губернатор Буковини повідомляв в Бухарест, що більшість власників, які мушили залишити свої володіння в цій провінції, повернулися й при допомозі адміністративних та технічних органів були поновлені в своїх правах.

Згідно з планами аграрного освоєння Буковини, понад 25 % земель, що відводилися під колонізацію, мали складати великі ділянки розмірами до 100 га. Румунська окупаційна влада розширила можливості здійснення колонізації шляхом депортацій нерумунського населення. У зв'язку з цим, відомство з питань румунізації та колонізації, як повідомляв у Бухарест його керівник – Т. Драгош, посилено працювало над збором інформації та створенням карт щодо виселення нерумунського населення. У листі від 12 грудня 1942 р. на ім'я Й. Антонеску керівник відомства колонізації Буковини повідомляв, що з точки зору національних інтересів, терміново необхідно усунути українське та рутенське населення, оскільки воно найчисельніше.

Втім, на окуповані українські землі уряд Бухаресту переселяв не тільки великих землевласників. Щоб мати опору на селі румунські органи влади переселяли на землі новостворених губернаторств румунських «заможних селян», яким створювались нормальні умови проживання за рахунок поневоленого населення [111, с. 14].

Значна частина земель в Бессарабії та Буковині, що перейшли до управління відомства румунізації та колонізації, здавались в оренду. Згідно з законом, право оренди мали лише румуни, які могли довести своє румунське походження. В оренду надавались ділянки понад 50 га. Орендарі зобов'язані були утримувати агронома, та мати сільськогосподарську техніку. Зрозуміло, що значні земельні ділянки могли утримувати та обробляти лише заможні верстви. Так наприклад в Буковині ділянку в 500 га орних земель та 100 га лісу отримав в оренду колишній генеральний директор міністерства сільського господарства Румунії К. Філіпеску [110, с. 276 – 277].

Отримуючи в оренду на пільгових умовах значні земельні ділянки, орендарі намагалися максимально використати природні ресурси загарбаних земель, що нерідко викликало протест у місцевих жителів. Бездумна поведінка орендарів викликала занепокоєння навіть в Бухаресті. В секретному повідомленні, яке було складене 22 вересня 1941 р. за наказом М. Антонеску, в Бухарест повідомлялось, що в Буковині, влада своїми діями створила навколо себе «нездорову атмосферу». В документі повідомлялось, що високопоставлені чиновники, використовуючи своє службове становище, не гребували хабарами, привласнювали майно (предмети розкошів, ювелірні вироби, посуд, цінні меблі) розстріляних та депортованих людей. В повідомленні зазначалося, що сам генерал Войкулеску, який був призначений губернатором Буковини, звинувачувався в тому, що відправив у Румунію декілька вантажівок награваних речей [110, с. 266]. Отримуючи чисельні скарги про свавілля чиновників, військових, поліцейських, кондукетор, змушений був створити комісію, яка мала розслідувати злочини румунської адміністрації в Бессарабії та Буковині. Проте, діяльність цих комісій не зменшила масштаби злочинів та поборів з боку румунських посадовців. Бездіяльність Бухареста породжувала у місцевого чиновництва відчуття безкарності [108, с. 312].

Процес активного «освоєння» румунською окупаційною владою українських земель, розпочатий влітку 1941 р., захопив не лише Північну Буковину, а й Трансністрію та Південну Бессарабію. При цьому йшлося не лише про розбудову «Великої Румунії», насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки» або економічне визискування українських земель. Особливе місце в діях окупантів посіла й національна політика, стрижнем якої був курс на румунізацію всього життя. По суті це було продовження етнополітики, запровадженої Бухарестом ще в 1920–1930-х рр. в Південній Бессарабії, в Північній Буковині та Молдові [112, с. 83]. Її кінцева мета полягала в тотальному уярмленні нерумунської людності, насадженні серед неї всього румунського та асиміляції корінного населення аж до винищення усіх ознак його національної ідентичності.

В 1920–1930-х рр. румуни проводили цю політику жорстоко й цинічно. Проте війна взагалі розв'язала їм руки у цій царині. Особливо старанно румунська окупаційна влада діяла в 1941 – 1942 рр. на хвилі «успіху», коли вони вкупі з німцями дісталися Дону і Волги. В той час колоніальна румунська політика була надто брутальною, жорстокою та цинічною. У царині національної політики вона була спрямована на зачищення краю шляхом депортації або винищення єврейського населення і румунізації інших етнічних спільнот. Українці, як православна й корінна спільнота, посідали в цих планах провідне місце. Це стосувалося і громадян «румунського походження», що за радянської доби «забули свої корені та мову».

Національна асиміляція місцевого населення Північної Буковини, Бессарабії і Трансністрії потрібна була Румунії передусім для того, аби довести: ці землі належать їй споконвіку й історично і вона має всі права на збирання своїх земель у межах «унітарної румунської держави». Україна ж починається десь із середньої течії Дніпра і зосереджується навколо Києва – стверджували і політики, і багато хто з істориків Бухаресту (І. Ністор, Н. Йорга) [112, с. 84].

Політику румунізації впроваджувала в життя не лише цивільна адміністрація, а й військові та каральні органи. Не відставала від них і Румунська православна церква, яка цілеспрямовано впроваджувала політику «румунського місіонерства» та християнізації українських земель. У цьому дусі проводилася вся культурницька й освітянська політика Румунії. Так, в Трансністрії було запроваджено виключно румуномовне діловодство, а в офіційних закладах окупаційної влади заведено було спілкування румунською мовою. В загальноосвітніх школах було введено румунську мову як обов'язкову навчальну дисципліну. І це незважаючи на те, що на цих теренах переважало україно- та російськомовне населення.

Відтак політика румунізації в 1941–1944 рр. на українських землях (Північна Буковина, Південна Бессарабія, межиріччя Бугу та Дністра) втілювалася усіма інституціями окупаційної влади і була спрямована на перетворення цих теренів на колоніальну вотчину, румунську за духом і культурою. Наслідуючи приклад Третього рейху, румуни діяли не менш брутально, аніж німецькі окупанти. Нерумунське населення зазначених українських земель зазнавало серйозних утисків від курсу на румунізацію.

Що стосується Закарпаття, то у роки угорської окупації посилилась тотальна мадяризація всіх суспільних сфер. Відразу слід зазначити, що «Мадяризація» (від угор. *Magyar*: «угорець», «угорська мова») – це перехід на угорську мову і засвоєння угорської культури неугорськими народами. Саме в роки Другої світової війни уряд

Угорщини розгорнув цілеспрямовану та досить агресивну політику по асиміляції неугорського населення Закарпаття. На думку автора мадяризація є одним із проявів колонізаторської політики. Вона проводилася замість обіцяної автономії і була етапним здійсненням цілеспрямованого політико-правового підґрунтя панування угорської держави в краї.

Офіційний Будапешт штучно інспірував творення «русинської» мови і культури, толеруючи діяльність русофілів, проте гостро переслідуючи кожну спробу української активності. Зокрема, угорська окупаційна влада заборонила вживати самоназву «українець» і нещадно карала всіх, навіть тих, хто лише згадував Карпатську Україну [113, с. 205 – 207].

Угорська влада намагалася нав'язати місцевому населенню концепцію його окремішності від українців і належності до так званого «угро-руського народу», який споконвічно перебував під патронатом угорської держави. Крім того, українське населення регіону вважалося «молодшим братом» угорського народу, хоча у правовому аспекті було з ним рівноправним і формально не піддавалося будь-якій дискримінації за національною ознакою [114, с. 108]. Виняток становило єврейське населення Закарпаття, яке піддавалося жорсткій дискримінації в усіх сферах суспільного життя.

Репресії угорських окупантів, колонізація краю мадярами, заборона всього українського, нав'язування «рутенства» чи «русинства» посилювали антиугорські настрої й поглиблювали історичну прірву між закарпатськими українцями й Угорщиною.

Отже, Гітлер намагався досягти колоніального панування над всією Східною Європою. На ці землі він дивився як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. У зв'язку з цим Україна розглядалася як ідеальний регіон для сільського господарства. Було передбачено звільнення її території від ненімецького населення і заселення представниками німецької раси. Не останню роль тут повинні були відігравати етнічні німці, що проживали за межами Німеччини, у тому числі й на території України. Вони повинні були стати активними учасниками нацистської політики онімечення Сходу. Понімеченню підлягала лише територія, а місцеве населення ставало зайвим. Колонізацію східних земель окупанти розпочали вже під час війни, не чекаючи її завершення. Створювалися великі зони поселення німців – колонії. В майбутньому вони повинні були вкривати увесь східний простір. Активно цією справою займалися у 1942 р. Утім, після поразки під Сталінградом цю програму почали згортати.

Таким чином, на окупованих українських землях німецькі, румунські та угорські загарбники вели жорстоку і непримиренну боротьбу проти ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів. З початком окупації такий контингент місцевого населення виявлявся під час примусової реєстрації, а потім наполегливо знищувався. Особливо суворо переслідувалися партизани, підпільники, диверсанти та усі ті, хто виявляв до них прихильність. Для того, щоб запобігти диверсіям, актам саботажу вводилася система заручників. У результаті цього мирне населення своїм життям відповідало за будь, який спротив окупаційній владі. Не гребували окупанти застосовувати надто жорстокі каральні дії, як-то спалення сіл, поголовне знищення місцевих мешканців. Намагання деяких нацистських

функціонерів змінити характер окупаційної політики у 1943 р. фактично не привів до пом'якшення встановленого режиму.

Активно на окупованих українських землях загарбники штучно впровадили політики голоду. З одного боку, це був один із засобів збезлюднення східних земель. З іншого боку продовольство, у буквальному значенні, віднімалося у місцевого населення і направлялося на потреби Третього рейху і його союзників та призначалося для вермахту. Це робилося свідомо і керівники нацистської Німеччини від самого початку знали про наслідки цієї політики. Потреби місцевого населення вважалися другорядними, постійно зростаюче вивезення сільськогосподарської продукції спричинило нестачу продуктів харчування та голод у містах і селах України.

Одним із проявів політики збезлюднення була колоніальна політика загарбників. Гітлер на східні землі дивився як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. У зв'язку з цим Україна розглядалася як ідеальний регіон для сільського господарства. Було передбачено звільнення її території від ненімецького населення і заселення представниками німецької раси. Не останню роль тут повинні були відігравати етнічні німці, що проживали за межами Німеччини, у тому числі й на території України. Вони повинні були стати активними учасниками нацистської політики онімечення Сходу. Понімеченню підлягала лише територія, а місцеве населення ставало зайвим. Колонізацію східних земель окупанти розпочали вже під час війни, не чекаючи її завершення. Створювалися великі зони поселення німців – колонії. В майбутньому вони повинні були вкривати увесь східний простір. Активно цією справою займалися у 1942 р. Утім, після поразки під Сталінградом цю програму почали згортати.

РОЗДІЛ 4

ВПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ НАЦИСТСЬКОЇ РАСОВОЇ ТЕОРІЇ НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

4.1. Геноцид єврейського народу на окупованих українських землях (1941 – 1944 рр.)

На окупованій території загарбники впроваджували у життя свою людиноненависницьку расову теорію, яка у нацистському варіанті розглядала усю історію людства як непримиренну боротьбу між расами. Невід'ємною частиною цієї теорії був антисемітизм. Його Гітлер органічно переплів з расовою теорією і створив цілу ієрархію рас. Головним ворогом ставали євреї. Гітлер звинувачував їх у «всесвітній змові» і прагнув знищити все єврейське населення Європи і землі України не стали тут винятком. Крім того, боротьба проти євреїв розглядалася як складова частина боротьби проти більшовицької ідеології. Голокост – тобто масове знищення євреїв – проводився на всій українській території. Проте ця теорія закликала ненавидіти не тільки євреїв, а й циган, а потім і слов'ян [1, с. 33].

Відразу треба зазначити, що на початку війни ні від німецької армії, ні від влади Німеччини майже ніхто не очікував злодіянь. Спогади євреїв, що вижили у ті трагічні роки, воскрешають суперечки, що виникали влітку 1941 р. і занадто часто закінчувалися загальним рішенням: «Нікуди не поїдемо. Німці нам нічого не зроблять, ми їх прекрасно пам'ятаємо». Говорячи про це вони мали на увазі окупацію 1918 р. Точно такі ж розмови йшли й у циганських родин.

До цього слід додати, що на окупованій території, як правило залишалися ті, хто не чекав ніякої помсти і образ: старі, жінки, діти, ремісники, лікарі, учителі тощо. Високі партійні та радянські чиновники єврейської національності, як правило не чекали приходу німців, а повтікали заздалегідь.

Особливо впевнено почувалися ті євреї, які свого часу зазнали репресій від радянської влади. Так, Ярина Антоненко-Давидович – дочка репресованого українського письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича, яка окупацію пережила у Києві, трагічну долю євреїв міста згадувала з біллю: «... Не втекли саме ті, хто покладався на поблажливість німецького уряду, – члени родин репресованих або безпорадні старі чи малі інваліди. Згадую тітку Соню Діолбір – сестру чоловіка моєї московської тітки Галини. Вчителька німецької мови, тітка Соня почала працювати перекладачкою в німців. Два її брата були розстріляні під час репресій у 1939 р. За те вона ненавиділа радянську владу й шукала захисту в німців, не припускаючи, що її можуть теж розстріляти і лише за те, що вона єврейка. Таких було багато» [2, с. 82].

У Східній Україні під окупацією також перебувало чимало євреїв. Вони на відміну від своїх соплеменників, які мешкали західніше могли, якоюсь мірою, врятуватися від трагічної долі, яка їх очікувала по переду. Проте, багато, хто залишився на місцях свого проживання бо не вірили, що їх очікує якась небезпека. Так, у Слов'янську Сталінської області євреї вважали, що їх не чіпатимуть, бо вони не комуністи. Втім, одного дня усіх їх стратили.

На думку японського дослідника Г. Куромії у тому, що під німцями опинилося багато євреїв є провина і радянської сторони. Він зазначав, що уряд СРСР

не повідомив їх про систематичне винищення, яке відбувалося в інших регіонах України та на решті окупованої території. Населенню також не повідомляли, де проходить лінія фронту. Колишній мешканець Донбасу згадував: «У самому центрі цього шторму ми навіть не знали, де фронт!» [3, с. 383]. Коли прийшли німецькі війська, населення було безпорадним.

З перших днів окупації «нова влада» відокремила євреїв від решти місцевого населення України. Іудеї були зобов'язані носити на рукаві пов'язку із зображенням зірки Давида, або інші встановлені знаки. Так, за свідченням друкарки Первомайської міської управи (нині – місто в Миколаївській області) Пономарьової Віри Василівни перший наказ (серпень 1941 р.) міської управи був такий: «За розпорядженням воєнного коменданта майора Труккенброта, міська управа м. Первомайська наказує всьому єврейському населенню... носити пов'язку з сіонською зіркою» [4, арк. 57].

Різні заборони й обмеження, що встановлювалися для місцевого населення, особливо суворо застосовувалися до євреїв. Так, для них комендантська година була більшою ніж для решти населення. За свідченнями тієї ж В.В. Пономарьової у другому пункті зазначеного наказу було сказано «...українське населення має право з'являтися на вулиці з 6-ї години ранку до 9-ї години вечора, а єврейське населення з 9-ї години ранку до 6-ї години вечора» [4, арк. 57]. Крім того, норми видачі продовольства для євреїв були меншими. Їм була заборонена служба в установах. У них конфіскували всі гроші й майно, крім деяких предметів особистого побуту. Євреям не платили ніякої платні, де б вони не працювали [5, с. 275].

Нацисти вважали євреїв головними прибічниками більшовицького режиму і геноцид проти них проводився двома засобами: по-перше, поліція безпеки (ЗіПо – нім. *Sicherheitspolizei*) та служба безпеки (СД – нім. *Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD)*) улаштували масові страти; по-друге, окупаційна влада робила спробу підбурити місцеве населення на єврейські погроми (про це більш докладно поговоримо нижче).

До того ж релігійна відокремленість євреїв була додатковим фактором, що заважала їм вижити. Так сталося, що навколо них було сформовано багато різних міфів. Про євреїв поширювали чутки, що вони крадуть християнських дітей і використовують їхню кров у релігійних церемоніях [6, с. 31]. Тобто метою викрадень уважалися ритуальні вбивства.

Тепер подивимося якою була політика «нової влади» щодо євреїв у різних зонах окупації України.

На західноукраїнських землях, які згодом увійшли до складу дистрикту «Галичина» страти євреїв спостерігалися вже з перших днів окупації. Так, у перший же день входу частин вермахту в місто Тернопіль, 2 липня 1941 р., було розстріляно «головного бухгалтера Мельцова і продавця магазину Майстара Давида за те, що не кидали квіти маршируючим військам». Загалом, цього дня під різними приводами було розстріляно 18 євреїв [7, с. 179]. Вбивства були продовжені у наступні дні. Їх скоїли солдати вермахту під орудою офіцерів СС. До кінця липня 1941 р. німецькі айнзацкоманди вчинили масові розстріли євреїв у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Золочеві [8, с. 211].

За першою хвилею вбивств пішла наступна. За даними Акту обласної надзвичайної комісії від 25 січня 1945 р., в період з 12 жовтня 1941 р. до 31 березня 1942 р. лише у Станіславі було розстріляно 8 000 осіб єврейської національності. 12

вересня 1942 р. в Станіславській окрузі було розстріляно, а також вивезено до концентраційних таборів 7 000 осіб. До кінця 1942 р. євреїв масово розстрілювали 22 вересня (2 800 осіб), 5 жовтня (1 200 осіб), 11 жовтня (1 500 осіб), 21 жовтня (3 000 осіб), 3 листопада (2 800 осіб), 14 листопада (3 600 осіб), 24 листопада (2 200 осіб), 3 грудня (3 600 осіб), 14 грудня (2 500 осіб), 20 грудня (1 900 осіб), 31 грудня (3 600 осіб). Всього в період з 2 липня 1941 р. по 27 липня 1944 р. у Станіславській області нацисти знищили 127 352 особи єврейської національності [9, с. 410].

Євреїв окупанти намагалися спочатку виокремити з числа іншої людності, а потім ізолювати від решти місцевого населення. Для цього вводився особливий поліцейний розпорядок. Так, у наказі за підписом начальника управи м. Тернополя від 5 серпня 1941 р. йшлося про обов'язкові відзнаки для євреїв, які належало носити на руці. При порушенні – штраф 50 марок [10, арк. 119].

Восени 1941 р. для євреїв Тернополя було запроваджено особливий режим: заборонялося ходити без відмінних знаків – пов'язки на правому рукаві з шестикутною блакитною зіркою (відмінні відзнаки з'явилися і на будинках де мешкали євреї); заборонялося гуляти центральними вулицями міста; заборонялося мати велосипед та кататися на ньому; зобов'язувалося кожного єврея вітатися з німцем. Єврейські неповнолітні діти втрачали право на освіту. Навіть факт народження розцінювався як злочин [7, с. 179].

На всій окупованій території євреям не дозволялося відправляти релігійні обряди, зокрема заборонявся кошерний забій тварин. Так, 5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав розпорядження про заборону забою худоби без попереднього оглушення. У документі зазначалося наступне: «Теплокровні тварини під час забою до випуску крові, мають бути оглушені. Під час забою з необхідності це розпорядження застосовується лише тоді, коли обставини допускають оглушення тварини. Убивання тварини, викликане поступовим випуском крові без оглушення для використання м'яса за ритуальними приписами, розглядається як катування тварини і тому забороняється. Хто виявиться винним в закланні, карається каторжними роботами. Хто умисно або через недбалість порушить це розпорядження карається в'язницею або грошовим штрафом» [11, арк. 105].

Згодом окупаційна влада почала відводити окремі місця в межах населених пунктів для компактного проживання єврейського населення. Це були т.зв. «гетто». Так, з 10 листопада 1942 р. на основі розпорядження про безпеку в Генерал-губернаторстві в області «Галичина» було утворено низку єврейських поселень: повітове староство Бережани (гетто), повітове староство Тернопіль (гетто), повітове староство Чортків (гетто) [10, арк. 118]. Згодом гетто з'явилися в Станіславі, Калуші, Тисмениці, Надвірній, Снятині. Усього на території дистрикту «Галичина» євреї були загнані в 50 міських гетто, в яких перебувало близько 278 тис. осіб або третина довоєнної кількості [8, с. 214].

Умови проживання в гетто були, як правило, жахливими: в одній кімнаті могло міститися кілька сімей (лише з речами особистого користування). На день з розрахунку на особу виділяли 15 г сурогатного хліба, тарілку пустої «юшки». Вихід за межі гетто карався смертю. На роботу гнали конвоєм. Крім жандармів і поліції, за дотриманням порядку стежили ще т.зв. юденрат (нім. *Judenrat* – «єврейська рада») та єврейська допоміжна поліція: у самому гетто існувала значна диференціація між умовами проживання елітних верств і єврейської маси. Але у підсумку доля всіх –

членів юденрату та співробітників єврейської допоміжної поліції виявилася такою самою, як і решти єврейського населення [7, с. 179]. Тобто, у цих резерваціях вони на протязі 1942-1943 рр. майже всі померли від голоду і хвороб, або були знищені під час ліквідації гетто.

Зокрема, в Галичині за роки війни було знищено 500 тис. євреїв. Лише небагатьом вдалося вижити в таке суворе лихоліття. Так, із майже 900 тис. євреїв Галичини і Волині (колишніх підпольських земель) окупацію пережило лише 140 тис. [8, с. 212, 214].

Велика кількість єврейського населення проживала на тих українських землях, які згодом увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна». У західній та центральній частинах РКУ євреї проживали компактно і у великій кількості. На Житомирщині, Черкащині, Вінниччині містечка можна було зустріти на кожному кроці. Іншою була ситуація на східних і південних землях, де євреїв було не дуже багато і проживали вони в великих містах. Виняток становили національні райони, які виникли на базі єврейських землеробських колоній, що існували ще з початку XIX ст. Розповідаючи про рейхскомісаріат «Україна», не можна обминути Київ, де за даними нацистів у вересні 1941 р. знаходилося близько 150 тисяч євреїв [12, с. 23]. Само собою, що нацисти приділяли особливу увагу такому регіону.

На більшій частині земель рейхскомісаріату «Україна» практикувалося знищення євреїв на самому початку окупації. Саме у цьому кардинальна відмінність долі євреїв України від долі їхніх соплеменників в Західній Європі. Від самого початку у євреїв Києва, Житомира, Дніпропетровська, Черкас, Миколаєва та Вінниці не було особливих шансів на виживання. Вирок був ухвалений заздалегідь. Кожний командир вермахту знав про усні розпорядження в яких говорилося про знищення комісарів, євреїв і циган. Все ж, на першому етапі армія відігравала допоміжну роль. Завдання фізичної ліквідації «расовонеповноцінних» було покладено на спеціальні підрозділи – айнзатцгрупи.

Створення гетто для більшої частини рейхскомісаріату не було передбачене. Ще за півроку до Ванзейської конференції (відбулася 20 січня 1942 р. в Берліні. На ній було прийнято рішення про шляхи і засоби втілення в життя «Остаточного вирішення єврейського питання») був запущений механізм одномоментного і безумовного знищення цілого народу. Це відбувалося тому, що нацистське керівництво вважало, що євреї Радянської України є носіями комуністичних настроїв і тому вони мають бути знищені швидко, рішуче і безкомпромісно. Для знищення був вибраний спосіб, що поєднував такі елементи як раптовість, тотальність і брутальний обман.

Як правило, діяли за наступним сценарієм: у місто, де проживали євреї вступали підрозділи вермахту. Потім протягом декількох днів прибувала зондеркоманда і через деякий час відбувалося перше масове вбивство. У призначений для розправи день євреям наказували зібратися з речами у зазначеному місці. Відтіля людей, під приводом переселення або відправлення на роботу, направляли до місця страти, де у жертв відбирали пожитки, одяг і влаштовували поголовну масову страту. В першу чергу знищувалася молодь і чоловіки середнього віку (з числа тих, хто не був мобілізований на фронт). Тобто вбивали тих, хто потенційно міг чинити опір.

Треба відзначити, що обман і брехня були постійним атрибутом всіх акцій знищення. Вбивці розуміли, що не можна заздалегідь оповіщати жертви про їх долю. Прагнучи уникати передчасного розголосу нацисти також ніколи не проводили масові розстріли безпосередньо в самих населених пунктах. Коли ж поширилися чутки про страшну долю євреїв, їх стали забирати силою прямо з власних осель. Населений пункт оточували й обшукувався будинок за будинком.

Показовим у цьому випадку є приклад Бабиного Яру. Все почалося з того, що 24 вересня 1941 р. військовий комендант Києва Еберхардт (місто тоді, ще перебувало в зоні військової адміністрації) висунув вимогу розстріляти всіх євреїв міста у відповідь на влаштовані радянськими мінерами вибухи, які зруйнували Хрещатик (були зруйновані штаб німецької армії, комендатура, готель для німецьких офіцерів) і викликали велику пожежу. Шеф айнзацгрупи «С» Отто Раш і начальник зондеркоманді 4а Блобель підготували відповідну акцію (детальний аналіз діяльності айнзацгруп в Україні в наступному розділі). 27 вересня були виготовлені 2 тис. настінних оголошень з наказом євреям зібратися в певному місці [13, с. 73]. Одночасно містом поширилися чутки, що євреїв збирають для переселення.

29 вересня київські євреї стали збиратися біля Бабиного Яру. За свідченнями О.І. Круглова в той день зондеркоманда 4а та 45-й німецький резервний поліцейський батальйон приступили до проведення «гросс-акції» в результаті якої було розстріляно 22 000 євреїв. Наступного дня там же було знищено ще близько 12 000 євреїв. Зондеркоманда 4а доповіла про страту протягом двох днів 33 771 єврея [14, с. 40]. За свідченням І.К. Патриляка і М.А. Боровика до цих акцій також залучався 303-й батальйонів поліції порядку [8, с. 212]. Згадані німецькі поліцейські батальйони на той момент входив до складу полку поліції «Південь».

Ще тисячі киян було вбито в наступні дні. На початку жовтня 1941 р. полк «Південь» здійснив ще 4 акції, після чого залишив місто. Айнзацкоманда 5, яка прибула 30 вересня 1941 р. до Києва, за кілька місяців закінчила знищення київських євреїв – тих, хто переховувався в місті [13, с. 73]. Вже 3 листопада 1941 р. гітлерівці звітували, що в Києві розстріляно 75 тис. євреїв і 8 тис. політичних в'язнів. Загалом в зловісному Бабиному Яру було знищено 150 тис. осіб, з яких 100 тис. київських євреїв, а також комуністів, учасників радянського підпілля, українських націоналістів, військовополонених, втікачів з концтаборів і примусових робіт, звичайних кримінальних злочинців [8, с. 212].

На нашу думку нині важко встановити точну національну та політичну приналежність загиблих у Бабиному яру. Через це у різних публікаціях подаються різні цифри загальної кількості знищених у цьому урвищі – від 70 тис. до 200 тис. осіб. Причому, у 1946 р. на Нюрнберзькому процесі наводилася оцінка, що була близька до 100 тис. жертв, згідно з висновками спеціальної державної комісії для розслідування нацистських злочинів під час окупації Києва.

Аналогічним чином були знищені євреї Дніпропетровська. Там було розстріляно 10 000 – 12 000 чоловік [15, с. 197]. У невеличких містах і селищах геноцид також проводився під виглядом переселення в сусідній населений пункт. Коли, в зазначений термін, мирне єврейське населення збиралося в призначеному місці, їх відвозили до найближчого лісового масиву.

На Житомирщині і Вінниччині апогей геноциду припав на вересень 1941 р., на Черкащині – на жовтень, а на Полтавщині – на листопад 1941 р [14, с. 31 – 62]. Перший і найбільш масовий етап знищення переслідував дві основні мети: вбивство основної, не дуже придатної для трудової діяльності, частини мирного населення (жінки, люди похилого віку і діти) і знищення більшої частини молоді, здатної чинити опір. Як правило, жертвами серед чоловіків спочатку ставали ті, хто не мав кваліфікації в будь-якій робочій спеціальності.

Якщо ж кваліфіковані робітники потрапляли до рук нацистів, то їх не знищували в першу чергу. Від декількох десятків до декількох сотень таких «фахівців» містилося в спеціальних таборах впродовж першої половини 1942 р [16, с. 3, 14 – 24]. Потім вони також були знищені. Окремі «фахівці» були убиті незадовго перед відступом німецьких військ в 1943-44 роках.

Що стосується гетто, то на більшій частині рейхскомісаріату їх не було і не могло бути. Їхнє створення не вписувалося в плани блискавичного знищення євреїв України. Інколи, якщо акції знищення відкладалися на деякий, порівняно короткий термін, для ізоляції євреїв від основної маси мирного населення створювалися концентраційні квартали. У них євреїв тримали перед стратою. Наприклад, так було в Бердичеві (генеральний округ «Житомир») [16, с. 3, 8, 12 – 17]. Ці збірні пункти відрізнялися від гетто Галичини і Західної Волині термінами свого існування і відсутністю юденратів і єврейської поліції.

Таким чином, велика частина євреїв, що перебувала на землях генеральних округів «Київ», «Житомир», «Дніпропетровськ», «Миколаїв» і «Таврія» загинули ще до початку 1942 р.

Дещо відмінною була ситуація на території Волинської та Рівненської областей. Вони першими, у серпні 1941 р. увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна», як генеральний округ «Волинь-Поділля». На цих землях протягом останніх днів червня – 5 липня 1941 р. було розстріляно тисячі євреїв. Серед закатованих – євреї Дубно, Клевани, Млинова, Турійська, Тучина, Устилуга, Червоноармійська, інших сіл і містечок. Найчисельніших втрат у перші ж дні нацистської окупації зазнали общини Луцька (30 червня та 2 липня 1941 р. розстріляно 1 460 євреїв), Володимир-Волинського і Клевани (відповідно 150 і 170 осіб) [17, с. 29, 146].

Протягом літа 1941 р. знищення євреїв відбувалося в багатьох місцевостях. Так, в липні на Рівненщині було вбито понад тисячу чоловік (серед них 240 євреїв Рівного, яких 9 липня 1941 р. розстріляла зондеркоманда 4а) [14, с. 13]. Протягом серпня в області загинуло ще понад 3,5 тис. чоловік. Серед них – 957 євреїв Острога (4 серпня 1941 р.), 575 євреїв Дубно (22 серпня), 460 костопільчан (16 серпня), 450 мешканців Здолбунова (7 серпня). В той же час – у серпні 1941 р. – у Волинській області нацисти стратили ще близько 3 тисяч євреїв [17, с. 29, 147]. Наймасовіша акція 1941 р. в Західній Волині відбулася 7 – 8 листопада. Жертвами нацистів стали 15 тис. євреїв Рівного [14, с. 54].

Проте відмінною рисою генерального округу «Волинь-Поділля», яка виділяла його з поміж інших генеральних округів рейхскомісаріату «Україна» була наявність тут утворених окупаційною владою юденратів – представницьких органів єврейської громадськості. Їх формування розпочалося після того, як 5 вересня 1941 р. головний

відділ «Політика» рейхскомісаріату Україна дав вказівку генеральному комісаріату Волині формувати єврейські ради і створювати гетто в тих населених пунктах, в яких проживало понад 200 євреїв [14, с. 32].

Реальна функція юденратів зводилася до виконання розпоряджень загарбників . Зокрема – проведення перепису єврейського населення, реєстрації працездатних, забезпечення виконання євреями примусових робіт тощо. При юденратах діяли різні комісії. Наприклад, створювався підрозділ, який відповідав за те, щоб євреї в час переселення в гетто залишали свої будинки неушкодженими та впорядкованими. До компетенції юденратів входили також завдання, пов'язані з організацією життєзабезпечення гетто.

Юденрати очолювали голови та їхні заступники. Ці посади займали здебільшого відомі серед євреїв громадські діячі. Так, юденрат у Луцьку очолювали Й. Ройтман і А. Куперман, у Рівному – М. Бергман і Я. Сухарчук, у Ковелі – Б. Мороз і Й. Сандлер, Володимирі-Волинському – С. Моргенштерн, Острозі – Я. Блум, Рокитно – Й. Шульман [18, с. 152].

Реалізовувати розпорядження окупаційної влади юденратам допомагали підрозділи «єврейської служби порядку» (нім. *Judischer Ordnungsdienst*). Їхнє утворення на території генерального округу «Волинь-Поділля» розпочалося восени 1941 р. З-поміж перших такий загін постав у Рівному. 19 вересня 1941 р. місцевий гебітскомісар видав розпорядження про створення підрозділу «єврейської служби порядку», яка складалася з 20 чоловік. Поступово такі загоны було організовано не тільки в містах але й в містечках, наприклад, у Берестечку.

Повноваження «єврейської служби порядку» поширювалися лише на єврейське населення конкретного населеного пункту. Її члени носили кашкети з жовтою стрічкою та нашивкою на ній «*Judischer Ordnungsdienst*» або блакитну стрічку з зображенням зірки Давида на лівому рукаві.

Восени 1941 – влітку 1942 рр. територія генерального округу «Волинь-Поділля» вкрилася щільною мережею гетто. Вони створювалися в два етапи. Перший етап осінь – зима 1941 р. Серед перших були гетто створені 5 жовтня в Берестечку й Горохові (Волинська область), а також в Костополі, Бережному та селищах Деражні і Степані (Рівненська область) [14, с. 44]. 13 жовтня створені гетто в Людвиполі (Рівненська область) та Локачах (Волинська область) [14, с. 46]. 11 грудня було створено велике гетто у Луцьку (19 тис. чол.) [14, с. 65], 15 грудня у Рівному (понад 5 тис. чол., з них 1182 дітей віком до 14 років) [14, с. 67]. У створеному раніше гетто селища Степані перебувало від 2 000 до 3 000 євреїв. Гетто утворено також у Волидимирці, Дубровиці, Мізочі, Тучині інших містечках. Свого роду резервації створювали навіть у деяких селах, таких, як с. Киселін Озютичівського району. До існуючого тут з 1 листопада гетто були зігнані євреї з інших сіл: Озютічи, Холопичи, Твердинь і Юхимовка [14, с. 53].

6 грудня було створене гетто у Любомилі (Волинська область) [14, с. 64].

Особливо інтенсивно гетто утворювалися навесні – влітку 1942 р. 13 березня 1942 р створено гетто в Олиці (Волинська область) [14, с. 88]. 4 квітня в Дубно (Ровенська область). Там перебувало 8 тис. євреїв [14, с. 93]. У цей час посіли гетто в Березно, Варковичах, Корці, Олександрії. Найбільшими гетто, утвореними тоді, на території колишньої Волинської області, були Володимир-Волинське (19 тис. чол.), яке постало 13 квітня 1942 р. та Ковельське (15 тис.), яке виникло 16 квітня [14, с. 95]

, 96]. На території Рівненщини створене 15 квітня гетто в Сарнах (6 – 7 тис. євреїв) [14, с. 96], а також здолбунівське (3 тис.) та гетто в Новій Рафалівці (2 тис. осіб) [17, с. 30].

Гетто створювалися в найбільш занедбаних частинах міст і містечок. Їхні невеликі розміри, мізерний житловий фонд у них, призводили до катастрофічної нестачі житла та перенаселеності помешкань: у середньому на людину в гетто Волині припадало 1-2 м [19, с. 214].

В окремих містах Волині створювалися по два гетто або ж гетто поділяли на дві частини. Їхня структуризація відбувалася за фаховою приналежністю євреїв. Так, у Ковелі в новій частині міста сконцентровано 8 тисяч євреїв-спеціалістів, які працювали на підприємствах, що належали німцям. У другому ковельському гетто (утворене в квітні 1942 р.) утримувалися непрацевдатні: люди похилого віку, діти, жінки [18, с. 184]. Розподіл на «корисних» та «непотрібних» був запроваджений і в інших гетто, скажімо у Дубно та Костополі [19, с. 215].

Отже, з організацією гетто нацисти закінчили приготування до «остаточного розв'язання єврейського питання». Євреїв генерального округу «Волинь-Поділля» було сконцентровано на відносно невеликому просторі й ізольовано від зовнішнього світу.

Другий етап винищення євреїв розпочався наприкінці літа 1942 р. Так, 26 липня почалася ліквідація гетто в Олиці [14, с. 113, 114]. За три дні було розстріляно 3 500 євреїв. 15 серпня командою СД із Бресту та німецькою жандармерією було розстріляно 1 800 євреїв із гетто в Любешіві (Волинська область) [14, с. 117]. 8 вересня було ліквідоване гетто в Берестечку (жертви – 3 тис. євреїв) [14, с. 126]. Наймасовіші акції вбивств у цей час відбулися при ліквідації гетто в Луцьку (15 тис. жертв). У середині липня того ж року вбито 5 тис. євреїв гетто Рівного, в окружному комісаріаті Сарни в серпні 1942 р. розстріляно 16 тис. осіб [17, с. 30, 147–148].

Знищення в'язнів гетто в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» тривало і восени 1942 р. У вересні – жовтні знищено бранців гетто Володимира-Волинського (18,5 тис. осіб), у жовтні – 3,5 тис. євреїв вбито в Мізочі, 13 листопада 1942 р. позбавлено життя 2,5 тис. євреїв із Здолбунівського гетто [17, с. 31, 149]. Геноцид відбувався в багатьох інших місцях краю.

Останніми жертвами стали євреї, які працювали в трудових таборах, та ті, хто деякий час переховувався і був виловлений карателями. Приблизно 1,5 тис. волинських євреїв загинуло протягом першої половини 1943 р. [19, с. 222]. Загалом за час окупації в Західній Волині вбито 204 тис. євреїв. З них 95 тис. на території Рівненщини та 109 тис. – колишньої Волинської області [14, с. 181].

На решті території рейхскомісаріату «Україна» апогей масових вбивств прийшовся на кінець весни – осінь 1942 р. Єврейське питання в РКУ практично було вирішене до кінця 1942 р. В той же час майже 40 % жертв було знищено до Ванзейської конференції. Єврейські гетто, що в основному знаходилися на території Західної Волині було ліквідовано літом-осінню 1942 р. Всього в цій зоні окупації загинуло більше третини євреїв України – близько 515 000 чоловік [15, с. 199].

Не кращою була доля єврейського населення на українських землях, які перебували під владою військової адміністрації. Саме на землях, де головували німецькі військові і починалося знищення євреїв. Як правило все починалося з реєстрації місцевого населення, під час якої виявлялися комуністи, радянські активісти, євреї та інші неблагонадійні елементи. Що стосується євреїв, то в цій

частині України вони, як правило були сконцентровані у великих містах. Так, в 1939 р. чисельність євреїв, що мешкала у Харкові становила 130 тис. чоловік. Після окупації міста була проведена реєстрація усіх городян. За даними цієї акції у грудні 1941 р., євреїв у місті налічувалось 10 271 осіб [20, с. 14]. На думку А.В.

Скоробогатова не всі місцеві мешканці, на той час, були охоплені цим переписом і з цим не можна не погодитися.

Про радикальні наміри окупаційної влади в короткий час вирішити єврейське питання шляхом тотального їх винищення говорить той факт, що після перших зведених статистичних даних про людність Харкова, де були зафіксовані також євреї, останні повністю зникають із статистичних звітів. Всього за час окупації було замордовано 12 – 15 тис. харківських євреїв [20, с. 16]. Частина загинула у «душогубках». Інші були знищені у Дробицькому яру.

У зоні військової адміністрації окупаційна влада діяла за тим же сценарієм, що і на решті території України. Євреїв не тільки в обов'язковому порядку реєстрували, але й щоб легше відрізнити від решти населення зобов'язували носити розпізнавальний знак – зірку Давида. Так, 13 листопада 1941 р. у газеті «Сумський вісник» (Суми) була надрукована об'ява: «Всі жиди міста Суми: чоловіки, жінки, діти повинні протягом 24 годин з'явитися в управління міліції для реєстрації... Всі повинні носити зірку... Комендант міста Дальмаєр» [21]. Подібні розпорядження видавалися і в Донбасі, зокрема, в таких містах як Єнакієве, Макіївка, Краматорськ (усі Сталінська область) [22, арк. 113], Алмазне Ворошиловградської області [23, с. 76].

Для того, щоб ізолювати євреїв, для їхнього утримання створювалися гетто. Це були, як правило окремі квартали міста, частіше його околиця або замиські селища. Звідти вони не мали права виходити. Так, у січні 1942 року в Єнакієвому усі євреї були переселені в окремий район міста, т.зв. Красний город. Нацисти називали цей район «межою осілості» [22, арк. 113].

Єврейська резервація піддавалася частим обшукам і облавам. У зв'язку з голодом, великою скупченістю і відсутністю медичної допомоги в гетто, як правило, була дуже велика смертність. Багато євреїв, виселені в грудні 1941 р. з Харкова за місто, замерзли [5, с. 275].

Майже одночасно зі створенням гетто розпочався процес винищення євреїв. Скажімо, кінець 1941 – початок 1942 рр. був періодом найбільш масового знищення єврейського населення Донеччини. Для цього, як завжди, євреїв намагалися зібрати разом, при цьому, вдавалися до хитрощів. Часто використовувалися офіційні оголошення. Так, у жовтні 1941 р. вісім (за деякими підрахунками – дев'ять) тисяч євреїв Маріуполя отримали наказ зібратися для відправлення до Палестини, але замість цього їх розстріляли. Ця операція в Маріуполі була майже точним повторенням знищення євреїв у Києві, в Бабиному яру [3, с. 384]. У грудні 1941 р. в Макіївці окупанти наказали усім євреям з'явитися в комендатуру міста нібито для переселення в інші спеціально відведені райони. 500 чоловік, що прийшли до комендатури опинилися у концтаборі селища Красна Гірка. Там ув'язнені виконували особливо важкі роботи, а навесні 1942 р. їх розстріляли [24, 44б-44в]. Невдовзі у місті розпочались розшуки решти єврейського населення, яке не з'явилося на реєстрацію. У результаті проведеної акції було заарештовано ще 100 чоловік. Над ними знущалися, а потім вивезли за місто і розстріляли [25, арк. 25].

За подібним сценарієм розгорталися події і в Артемівську. 7 січня 1942 р. в газеті «Бахмутский вестник» було надруковано звернення до євреїв міста, у якому говорилося, що з метою ізольованого розміщення усі вони повинні 9 січня зібратися у приміщенні колишнього залізничного НКВС [26, арк. 33-34]. Тих, хто прийшов ув'язнили [26, арк. 13]. Згодом євреїв таємно перевезли до камери № 46 закинutoї виробки Артемівського алебастрового заводу, де їх і стратили [26, арк. 20б, 21-23]. За свідченням професора сталінського медінституту А.І. Чаругіна, який приймав участь у комісії з розслідування злочинів скоєних за часів нацистської окупації, кількість загиблих складала 3 тис. осіб [27, арк.7]. Через деякий час в Артемівському районі було знищено ще 208 представників цієї національності [26, арк. 88-93].

У Сталіно розправи розпочались в грудні 1941 р. і тривали до весни 1942 р. Тут гітлерівці здійснили один з найкривавіших злочинів – скинули у стовбур шахти № 4-4 біс 75 тис. чоловік, серед яких було 25 тис. євреїв [28]. За іншими даними в Сталіно було вбито близько 15 тис. євреїв [29, арк. 75]. В цій операції також були задіяні газові камери на колесах.

Шахтні споруди, як місце і засіб катування використовувалися і в інших містах Донбасу. Так, у червні 1942 р. з Єнакієвого в Горлівський район було вивезено та живцем скинуто у шурф шахти 555 євреїв [30, арк. 7].

Свої криваві злочини загарбники скоїли і в інших місцях Донеччини. У Маріуполі у жовтні 1941 р., за далеко неповними даними, СД розстріляла понад 20 тис. євреїв [25, арк.4]. У листопаді 1941 р. було заарештоване, а потім розстріляне єврейське населення (близько 100 чоловік) міста Костянтинівни [31, арк. 5-6, 15-17], а у грудні – міста Зугреса [25, арк. 89-90]. У січні 1942 року євреїв Краматорська відправили, як казали німці, до Палестини (на той світ) [3, с.387]. Того ж місяця в Авдіївському районі було розстріляно 26 євреїв [32, арк. 48]. Приблизно в цей же час було вбито понад 200 єврейських родин у Красноармійську [22, арк. 16]. Ймовірно, в тому ж році біля с. Красногірка, що неподалік від Краматорська, в одному з ярів, було знищено понад 600 єврейських родин [32, арк. 45]. В Дебальцевому євреїв зігнали на центральну площу і розчавили юрбу танками [3, с. 386]. У Мар'їнському районі за наказом коменданта в клубі села Мар'їнки були зібрані з усіх навколишніх сіл єврейські родини. У результаті цієї акції було знищено 85 чоловік [22, Арк. 81].

Взимку 1941 – 1942 рр. масові знищення проходили по всій зоні військової адміністрації. Так, 20 лютого 1942 р. в м. Сумах проводився розстріл євреїв. Акцією керував польовий комендант Шинель та начальник німецької поліції Вольф Штамп. Такі ж розстріли проходили в Ромнах (7 тис.), Конотопі, Кролевці, Глухові [33].

З окупацією решти Ворошиловградської області у 1942 р. і на цю територію були перенесені репресії щодо євреїв. Так, у райцентрі Успенка у серпні 1942 р. місцева влада оголосила списки єврейських родин, яким треба з'явитися у поліцію нібито для відправки у Ворошиловград. Тих, хто прийшов, завантажили у машини і вивезли у невідомому напрямку. Назад ніхто не повернувся [34, арк. 440]. У вересні 1942 р. в Краснодоні всіх євреїв (близько сорока) і «партійних активістів» зігнали разом, розстріляли і скинули у шахту [3, с. 387]. У м. Красний Луч усе єврейське населення було взяте окупантами на особливий облік. У жовтні 1942 р. їх відвезли за місто і розстріляли [35, с. 312].

У Ворошиловграді 1 листопада 1942 р. євреям був оголошений наказ про депортацію. Замість депортації їх просто вивезли за місто і розстріляли. Дітей труїли, змащуючи губи якоюсь речовиною. Того дня в місті загинуло 3 000 євреїв [36, арк. 1, 158]. Вбивства у обласному центрі тривали і в грудні: людей розстрілювали, труїли, душили газом. Всього у Ворошиловграді було знищено 8 000 євреїв та осіб інших національностей [3, с. 387].

Багато євреїв знайшло свою смерть у концтаборах. У цих закладах з ними поводитися дуже жорстоко. У Сталіно в таборі при клубі ім. Леніна під час миття в лазні євреїв мили залізними щітками до крові. Багато з них закінчили свій земний шлях у шурфі шахти № 4-4 біс. За свідченням колишнього табірної дезинфектора В.Т. Морозова, з січня 1942 р. до моменту визволення міста з табору було вивезено до двох тисяч євреїв [32, арк. 43]. У Макіївському районі в таборі, розташованому на території колишньої сільськогосподарської колонії НКВС, 2 вересня 1943 р. при шикуванні в'язнів перед відправкою їх у тил комендант відокремив євреїв та хворих. Потім ця група, яка налічувала близько 70 чоловік, була розстріляна [32, арк. 47].

Не задовольнившись знищенням євреїв, фашисти розпочали полювання за дітьми від змішаних шлюбів. У Маріуполі у росіянок та українок відбирали дітей, яких вони мали від чоловіків-євреїв і розстрілювали. Жінок, які чинили опір, вбивали разом із дітьми [25, арк. 4]. У селі ім. Рози Люксембург Добропільського району Сталінської області 7 лютого 1943 р. есесівцями був розстріляний місцевий єврей Б.Б. Ланг. На другий день у його дружини, німкені за національністю, від потрясіння передчасно почалися пологи. У той же день до неї у помешкання увірвалися вбивці її чоловіка і задушили дитину на тій підставі, що вона нащадок єврея [32, арк. 48].

Винищення єврейського населення, часто, супроводжувалося поголовним пограбуванням. Окупанти конфісковували усе, що можна було використати: взуття, вироби із шкіри, одяг, коштовності, золото, цінні речі. З пальців жінок зривалися каблучки; євреїв примушували роздягатися, щоб зібрати їх одяг, а потім розстрілювали [37, с. 327]. У Сталіно 7 грудня 1941 р. польовий комендант видав наказ, у якому зазначалося, що євреї міста брали участь в актах саботажу та пограбування. З метою покарання вони обкладалися штрафом у розмірі 800 000 марок [38]. Не задовольнившись цим, окупанти почали вбивати євреїв. Подібне відбулося і в Маріуполі. У грудні 1941 р. з мешканців єврейських кварталів гестаповці зібрали золото, теплі речі та продовольство. Після цього розпочалися арешти. Під час проведення цієї акції було схоплено, а згодом розстріляно близько 3 тис. городян [39, с.135]. У Маріуполі та Єнакієвому при вигнанні євреїв з квартир їх майно забирали карателі [40, арк. 20]. У Маріуполі поліцаї, звинувативши громадянку Красовську у тому, що вона єврейка, заарештували її і вимагали за врятування 15 тис. карбованців. Коли жінка не змогла сплатити ці гроші, її згвалтували [41, с. 300].

Нині важко встановити кількість жертв нацистського геноциду євреїв в зоні військової адміністрації. Ті, хто перебували на окупованій території, у переважній більшості знищувалися цілими родинами так, що свідків не залишалося. Крім того, серед убитих було чимало прибулих з інших місць. Так, у Маріуполі гестаповці знищили 22 єврейські родини, які прибули до міста із Західної України [42, арк. 83].

Проте наведені приклади показують, що впровадження в життя вищеназваних заходів повинно було призвести до повного знищення усіх євреїв у військовій зоні окупації України.

Втім, різні дослідники в різний час наводили відповідні цифри, які демонстрували кількість загиблих в регіоні, що нас цікавить. Так, О. Круглов у своїй книзі «Хроника Холокоста в Україні» склав таблицю, яка демонструє кількість жертв серед єврейського населення по областях України. Він зокрема зазначає, що під час війни у Сумській області було знищено 3 000 євреїв, у Чернігівській – 4 000, у Харківській – 12 500, у Ворошиловградській – 2 000, у Сталінській – 16 000 [14, с. 181].

Проте, наведені в монографії факти свідчать, що принаймні в Ворошиловградській, Сталінській та Харківській областях кількість жертв була більшою.

Дещо іншою була ситуація в Криму. За результатами перепису 1939 р. тут проживало понад 65 000 євреїв. Менш ніж половині з них вдалося евакуюватися, оскільки півострів (за винятком Севастополя) був окупований лише на початку листопада 1941 р.

Як зазначалося вище, відразу був проведений перепис населення і євреї потрапили до категорії расовонеповноцінних. Після цього розпочалося систематичне знищення єврейського населення, яке було почате за ініціативою командувача 11-ї армії Е. фон Манштейна [15, с. 194]. Останній 20 листопада 1941 р. видав наказ, в якому говорив про необхідність «жорстокого покарання» радянських євреїв: «Єврейство являє собою посередницьку ланку між ворогом в нашому тилу і Червоною Армією. Набагато сильніше, ніж в Європі, вони утримують всі ключові позиції в політичному керівництві та адміністрації, комерції і торгівлі і є призвідником всіх заворушень і бунтів.

Єврейську більшовицьку систему має бути знищено раз і назавжди, щоб ніколи не вторгалися в наш життєвий простір у Європі. Німецький солдат, таким чином, вирішує не тільки завдання знищення військового потенціалу цієї системи. Він виступає як носій расової концепції і як месник за всі жорстокості, здійснені проти нього і німецького народу.

Солдат повинен розуміти необхідність жорстокого покарання єврейства – носія самого духу більшовицького терору. Це також необхідно для того, щоб припинити в зародку всі спроби повстань, які в більшості випадків організовані євреями» [43].

Російський історик Валерій Енгель, говорячи про роль у Голокості наказу Манштейна, відзначав, що для винищення євреїв «в радянській кампанії німецьке командування вперше задіяло і армію, оскільки радянські євреї сприймалися не тільки як євреї взагалі, а як основні носії «більшовицького духу» [44].

Інший російський дослідник І.А. Альтман, коментуючи наказ Манштейна, писав: «З'єднання ідеологічних і расистських гасел пронизувало всі пропагандистські заклики, адресовані солдатам вермахту. «Єврейське питання» незмінно займало у них важливе місце. ... Майже всі провідні німецькі війська в тій чи іншій мірі ініціювали жорстоке поводження військ проти всього мирного

населення на окупованій території» [15, с. 145].

Після таких настанов винищення пройшло в стислі терміни під патронажем айнзатцгрупи «D», якою командував О. Олендорф. Окрім вояків вермахту та бійців німецьких спецпідрозділів в акціях приймали участь і румунські службовці, так як румунські війська на той час теж перебували в Криму. Зокрема в ув'язненні і знищенні євреїв, що переховувалися, брала активну участь румунська жандармерія [15, с. 194].

Однак, слід зазначити, що для Криму були притаманні певні особливості. Так, на півострові в багатьох містах діяли єврейські комітети. Ще однією особливістю Голокосту в Криму було те, що жертвами окупантів стали різні групи єврейського населення. До їх числа увійшли гористі євреї і кримчаки (прадавні жителі півострова – єврейська субетнічна група, представники якої сповідали іудаїзм, але говорили на татарській мові). Так, гористих євреїв знищили в районі Євпаторії. Потім настала черга кримчаків (до війни їх було 7 000 чоловік). Доречи, окупаційна влада не була впевнена щодо їхньої приналежності до «єврейської раси», тому зробили запит в Берлін. Звідти їм відповіли, що кримчаки також повинні знищуватися [45]. Іншим разом після консультацій з берлінськими фахівцями з расових питань в живих були залишені караїми.

Після отриманих директив айнзацгрупою «D», з 16 листопада по 15 грудня 1941р. в Західному Криму було знищено 2 504 кримчаків. 11 грудня німці розстріляли поблизу села Мазанка кримчаків із Сімферополя, 4 грудня кримчаків у Феодосії та Керчі (за іншими даними у Керчі їх стратили в червні 1942 р. [15, с. 195]). 18 січня 1942 в Карасубазарі (нині Білогірськ) близько двох тисяч кримчаків було отруєно газом в «душогубках». У результаті каральних дій було вбито близько п'яти тисяч кримчаків [46], майже всі, хто перебував на той час на півострові.

Наймасовіший розстріл стався в столиці Криму Сімферополі 11 грудня 1941 р., коли було страчено 14 тис. чоловік. 29 листопада 1941 р. понад 7 000 євреїв Керчі були переведені у в'язницю, де піддавалися тортурам. Розстріли проводилися протягом декількох днів. На початку 1942 р. в Феодосії карателі у морозну погоду вивезли євреїв в поле, наказали всім роздягнутися догола й декілька десятків чоловік змусили лягти на дно земляного рову. Потім їх розстріляли, засипали трупи шаром землі, поверх нього знову уклали голих людей і знову відкрили вогонь із автоматів. Так тривало доти, поки рів не був заповнений [5, с. 274].

Знищивши основну масу євреїв влітку 1942 р. карателі почали винищувати дітей-напівкровок. У липні 1942 р. було страчено (незабаром після захвату міста) понад 4 200 євреїв Севастополя [15, с. 195].

В ході окупації півострова разом з євреями-городянами були знищені жителі єврейських колгоспів і районів степового Криму (див. Додаток Я). Освіта, майнове положення і робоча кваліфікація не мали тут істотного значення. Всього ж в Криму в 1941-1942 рр., лише за німецькими джерелами, було розстріляно близько 25 000 євреїв і кримчаків. За даними радянських офіційних документів, число жертв складає не менше 40 000 чоловік. Уціліло лише близько 500 євреїв і кримчаків.

Увесь час поки йшли вбивства євреїв в Криму окупаційна преса і перш за все таке видання, як «Голос Крима» особливе місце приділяло т.зв. «єврейському питанню». З метою викриття «світової змови» проти Німеччини і її союзників газети

з номера в номер, поміщала на своїх сторінках статті антисемітського вмісту. Для підтвердження своїх «досліджень» автори цих статей використовували цитати з творів Достоевського, Суворіна, Розанова, Шмакова [47, с. 107] і ін. Така «творчість» повинна була пояснити місцевому населенню, те, що відбувається на півострові, знайти підтримку таким діям і виправдання.

Таким чином, в Криму, як і на решті території України відбувалося систематичне знищення євреїв. Втім, на півострові були притаманні лише цьому краю особливості. Тут мешкало декілька етногруп єврейського кореня. Не зважаючи на певні відмінності більшість з них зазнали переслідування і катування. Скажімо, в Криму були знищені всі гористі євреї.

Дещо відмінною була ситуація на українських землях окупованих Румунією. Там Й. Антонеску намагався реалізувати план створення «Великої Румунії» [48, с. 362]. При цьому сучасні українські дослідники зазначають, що румунський окупаційний режим був помірно м'якшим від німецького. Так, Я. Грицак у монографії «Історія України: формування модерної української нації XIX – XX ст.» писав, що румунський уряд прагнув якнайшвидше асимілювати національні меншини, використовуючи сили державного апарату. Політичні процеси відбувалися щодня, але на думку дослідника, не йшлося про масове винищення нерумунського населення, це зокрема стосувалося євреїв. Їх виселяли з інших частин Румунії до Трансністрії, яка вважалася румунським Сибіром, але їх винищення не набуло масового характеру [49, с. 231].

Подібної думки дотримуються О. Субтельний [50], Б. Кравченко [51, с. 117], Д. Кушплір [52, с. 873] та інші. Приміром, О. Субтельний вважає, що румунська окупація Трансністрії була ліберальнішою за німецьку. Румуни, на його думку, самі не знищували євреїв, а лише передавали їх нацистам. Вони утримувалися від застосування широкого політичного терору [50, с. 576].

З іншого боку в наш час складається переконання, що самий жорстокий окупаційний порядок встановили не німці, а саме румуни [53, с. 387]. Правлячий в Румунії режим негативно ставився до національних меншин, що мешкали на території королівства. Щоб у цьому переконатися достатньо проаналізувати погляди румунського диктатора. Останній був крайнім націоналістом і ксенофобом, глибоко переконаним у тому, що всі національні меншини країни були ворогами румунської нації і що Румунія не отримає можливості успішно розвиватися доти, доки всі вони не будуть вилучені, тим чи іншим способом, з румунської території. Його програмною метою з моменту приходу до влади і до усунення у результаті перевороту 23 серпня 1944 р. було повне «очищення» країни від всіх «чужинців» (рум. *străini*), як він називав етнічних нерумунів. Таким чином, за часів диктатури Антонеску дискримінації й переслідуванню піддавалися всі національні меншини (крім німців, які перебували під захистом Гітлера), однак найбільш нелюдським і злочинним було поводження з євреями.

Кажуть, що кондукетор відчував до євреїв майже нелюдську ненависть. Втім, подібне можна сказати й про його відношення до інших меншин. Так, 14 березня 1941 р. на нараді з керівниками великих промислових підприємств Й. Антонеску сказав, що проблема «прибульців» – ще одне визначення для «чужинців» – дуже серйозна, тому що вона веде румунську націю до зникнення. 10 жовтня 1940 р. на

засіданні румунського уряду він заявив, що «чужинці» протягом сторіч експлуатували румунську націю: «Ми працюємо як раби, а вони наживаються; ми завжди були рабами у чужинців...» [54, с. 76].

Негативне ставлення диктатора до євреїв було обумовлене й тим, що він добре знав, що його патрон А. Гітлер теж ненавидів їх і був повний рішучості домогтися їхнього видалення з європейського континенту. Через це Антонеску проводив доволі тверду антиєврейську політику увесь той час, поки уважав повну перемогу Німеччини найбільш вірогідним результатом війни. Про свій намір піддати радянських євреїв «особливим мірам поведження» Гітлер особисто повідомив кондукетора під час зустрічі двох диктаторів 12 червня 1941 р. у Мюнхені. Після повернення до Бухаресту Антонеску віддав наказ негайно почати підготовку до етнічного очищення Бессарабії й Буковини від євреїв.

Тезу про те, що румуни не знищували євреїв також можна піддати сумніву. Зокрема про їхнє знищення в Бессарабії та Буковині говорить у своїй дисертації Н.В. Дейнека. Дослідниця зазначає, що перший етап знищення євреїв на цих територіях розпочався в 1941 р. під час військових дій, коли єврейське населення знищувалося спеціальними групами СС та загонами румунської жандармерії [55, с. 15].

Зі свого боку дослідник О.В. Новосьолов зазначає, що відразу після встановлення у Бессарабії та Буковині румунської окупаційної влади масштаби репресій проти єврейського народу набули значних розмірів. Так, 8 липня 1941 р. у селі Маркулешти Сорокського повіту (нині територія республіки Молдова) були зібрані усі місцеві євреї – чоловіки, жінки і діти, виведені за село, страчені та поховані у протитанковому рові. Так було знищено 100 осіб [56, с. 165].

У наступні дні так само вчинили з євреями у Гура Каменке, Флорештах й Гура Кейнарь. В селі Клімауци Сорокського повіту були зібрані 300 осіб. 12 липня їх знищили та поховали за селом [57, с. 114]. Це були т.зв. поодинокі випадки. В цілому ж єврейські погроми стали масовим явищем на усіх територіях окупованих румунами. Українські землі не стали виключенням.

В цей час масове знищення євреїв здійснювалося за особистими наказами Й. Антонеску. Так, 17 липня 1941 р. він наказав окупаційній адміністрації Бельцького повіту за будь який незначний опір з боку місцевого населення розстрілювати на місці, крім того, ізолювати євреїв у спеціальних таборах, оскільки жоден єврей немає залишатися у містах і селах [56, с. 166].

Паралельно з цим йшов процес створення концентраційних таборів для євреїв. Так, з кінця липня 1941 р. в губернаторстві «Бессарабія» були створені концтабори в Кишиневі, Оргеєві, Болграді, Рені, Кагулі. За даними румунської влади в них нараховувалося понад 80 тис. чоловік. У губернаторстві «Буковина» також існували подібні табори в Чернівцях, Сокирянах, Вашківцях, Садгорі, Герці [55, с. 15].

У липні й серпні 1941 р. румунські війська й жандармерія у східних провінціях і в Трансністрії поводитися з євреями настільки жорстоко, що заслужили замилювання Гітлера, який у розмові з Геббельсом відрекомендував румун як більш рішучих борців з євреями, ніж самі німці [54, с. 77 – 78].

Одночасно з першими випадками знищення євреїв румунська влада приступила до проведення акцій з «етнічного очищення румунської нації». Ще 8 червня 1941 р. М. Антонеску на засіданні Ради Міністрів заявив, що необхідно

здійснити депортацію усього єврейського елементу з території Бессарабії та Буковини. Ці депортації необхідно було здійснити форсованими темпами. У зв'язку з цим уряд Румунії розробив спеціальні директиви й настанови для адміністративних інспекторів та префектів, що направлялися у Бессарабію та Буковину. Цими документами передбачалося, що етнічне очищення румунського народу від чужорідних елементів здійснюватиметься шляхом депортації та ізоляції в таборах праці, в місцях «звідки не зможе поширитися єврейська зараза...» [58, с. 309]. Для повномасштабного здійснення «операцій по очищенню нації», румунські органи влади мали повідомляти про міграцію «єврейського і решти чужорідних елементів», яких необхідно було депортувати за межі провінцій назавжди. В директивах підкреслювалося, що «їм (усім не румунам) немає, що тут шукати». Також зазначалося, що етнічне очищення це необхідна структурна реорганізація Бессарабії та Буковини, яка вимагає на певний час повної ізоляції цих територій від території Королівства [56, с. 165].

Отже, злочини проти єврейського народу були «легалізовані» Законом № 2 507 від 3 вересня 1941 р. Восьма стаття закону засвідчувала, що всі акти здійсненні цивільною та військовою владою, починаючи від 22 червня 1941 р. і до опублікування даного закону, вважаються урядовими [56, с. 166]. Пізніше Й. Антонеску свідчив, що у всі часи та у всіх народів існує «право окупантів». Диктатор зазначав, що на загарбаних територіях румуни користувалися і діяли саме згідно цього права.

Другий етап знищення євреїв – це період їх перебування в тимчасових таборах та гетто на території губернаторств «Бессарабія» і «Буковина» у серпні-вересні 1941 р. Вже після війни на судовому процесі над Й. Антонеску у травні 1946 р., губернатор Буковини К. Колотеску зізнався, що у вересні 1941 р. він отримав наказ від кондукетора про організацію депортацій євреїв Буковини до Трансністрії. 10 жовтня 1941 р. губернатор віддав наказ про організацію тимчасових гетто у Чернівцях та про початок депортацій [56, с. 167]. До кінця 1941 р. до Трансністрії було відправлено 3 550 євреїв.

У той час розпочалося створення концтаборів і на території Трансністрії. Так, в серпні – вересні 1941 р. окупаційна влада організувала у місті Рибниця концентраційний табір, де утримувалися радянські активісти, члени партії та євреї. Усього за зазначений період там було ув'язнено 3 000 осіб [56, с. 165].

Третій етап знищення євреїв – депортація в «Трансністрію» у жовтні-листопаді 1941 р., під час якої було знищено велику кількість єврейського населення [55, с. 15]. Відносно цієї акції 6 жовтня 1941 р. на засіданні Ради Міністрів кондукетор заявив, що він ужив усіх необхідних заходів для того, щоб вислати євреїв з Буковини та Бессарабії. Депортації євреїв з цих земель, а також із території Румунії здійснювалися за його особистим наказом. Він зазначив, що в Бессарабії ще залишається 40 000 євреїв, які будуть відправлені за Дністер, а якщо дозволять обставини, то й за Урал [56, с. 167].

Про декілька хвиль депортацій говорив на суді над Й. Антонеску і губернатор Трансністрії Г. Алексяну. За його словами спочатку були депортації єврейського народу з території Румунії до Трансністрії у вересні 1941 р., до падіння Одеси. Пізніше, до Трансністрії прибуло два полковника, надісланих особисто

кондукетором, для організації депортацій євреїв із Буковини та Бессарабії. Він також повідомив, що депортації здійснювалися військовими та жандармерією, цивільна ж адміністрація мала забезпечувати харчування і тимчасове проживання перед їх відправкою до концентраційного табору у Голті (нині – м. Первомайськ Одеської області) де вони були страчені.

Депортації євреїв із східних провінцій тривали до 13 листопада 1941 р. і були припинені за наказом диктатора. Ймовірно вже тоді Антонеску побачив, що план блискавичної війни зазнає свого провалу. На той момент у Бессарабії залишалися кілька сотень євреїв, головним чином хрещених та тих хто довгий час перебував у змішаних шлюбах, а також важко хворих. У Буковині було дозволено тимчасово залишитися приблизно 20 тисячам євреїв, яких визнали потрібними для функціонування місцевих промислових підприємств [54, с. 80].

Але вже 9 грудня 1941 р. К. Васіліу, керманіч головного управління поліції та жандармерії, рапортував у Бухарест, що евакуація євреїв з Буковини та Бессарабії завершена. Він також повідомив, що депортовані, яких є 108 002 особи, були розміщені на анексованій території [56, с. 167].

Депортації євреїв до Трансністрії поновилися у травні 1942 р. і тривали до осені. Так, 20 травня були депортовані 204 єврея з Кишинева, а 8 червня 1942 р. було вивезено 1 781 єврея із Чернівців та 76 євреїв з інших районів провінції [54, с. 80].

В цілому на протязі 1941 – 1942 рр. до Трансністрії було депортовано 150 000 євреїв й лише одна чверть з них вижила [59, с. 712]. Терористичний режим, що був встановлений тут ускладнювався ще й законом за яким карали смертю у випадку уникнення депортації у цю «зону смерті». На кінець 1942 р. кількість депортованих євреїв із губернаторств «Бессарабія» і «Буковина» сягнула 190 – 200 тис. чоловік [55, с. 15].

13 жовтня 1942 р. М. Антонеску оголосив про тимчасове припинення всіх депортацій – як євреїв, так і циган. У дійсності політика змінилася не тимчасово, а назавжди. Це рішення було викликане міркуваннями «високої політики», і насамперед змінилася оцінка ймовірного результату війни. У той час Йон і Міхай Антонеску прийшли до висновку, що жорстоке поводження з євреями може дорого коштувати Румунії після війни. Вони приписували євреям величезний вплив на зовнішню політику Англії й США. І оскільки вони більше не вірили, що Німеччина після війни буде одна контролювати положення на європейському континенті, то вирішили, що необхідно постаратися відновити відносини із західними державами [54, с. 86]. Зміну політики стосовно євреїв вони вважали необхідною передумовою для успіху таких спроб.

Але це буде лише наприкінці 1942 р. На початку ж війни депортованих на нове місце перебування євреїв почали планомірно знищувати. У Трансністрії цей процес набув планового характеру в листопаді 1941 р. Знищення, головним чином, відбувалося у єврейських гетто, які були створені на всій території новоствореного губернаторства. На півдні провінції євреїв розміщували, головним чином, в 4-х центральних пунктах: в Голтянському районі (Акмечетка, Богданівка, Доманівка) та Березівському районі.

Одним із головних організаторів страт тут був підполковник Модест Ізопеску, якого у жовтні 1941 р. було призначено префектом Голтянського повіту. Префект

створив у повіті гетто та табори для євреїв та циган, яких депортували з Бессарабії, Буковини та Румунії. Зокрема він організував табори «Вазідовка», «Богданівка», «Доманівка», «Акмечетка», «Голта». У таборах були створені нестерпні умови, щоденно від голоду й тортур вмирало 400 – 500 осіб. Масові страти тут розпочалися у грудні 1941 р. Протягом двох місяців тривали розстріли під час яких загинуло 18 000. Взагалі у таборах «Богданівка», «Доманівка», «Акмечетка» було страчено та замордовано близько 70 000 осіб [57, с. 126].

Подібні факти наводить С.Я. Боровий, який зазначає, що з 21 грудня 1941 р. у Богданівці (головний пункт етапування євреїв з усіх окупованих румунами радянських територій), де на той час перебувало понад 55 тис. чоловік, почалися розстріли. Всього в ті дні у Богданівці та інших гетто, що були розташовані в Доманівському районі (Маренівка, Маренбург, Новоселівка, Володимирівка, Молдавка), карателі знищили біля 74 тис. чоловік [60, с. 12 – 13].

У іншому концентраційному таборі у місті Рибниця, де було ув'язнено 3 000 чоловік більшість, а саме 2 731 особу після тривалих тортур було страчено. Серед загиблих було 1 470 жінок, 350 дітей, 1 180 чоловіків [56, с. 165]. Депортованих знищували майже поголовно. Так, з 55 000 євреїв висланих з Буковини до Трансністрії повернулося до дому, після війни, лише 6 000 [56, с. 167]. Загальна кількість загиблих євреїв у щойно названих таборах складає 132 тисячі чоловік [55, с. 15].

Найбільше єврейських гетто було створено на півночі Трансністрії, а саме на території сучасної Вінницької області. 14 своєрідних концтаборів існувало в Копайгородському районі, 11 – у Бершадському, 10 – Шаргородському, 8 – Могилів-Подільському, 7 – Тростянецькому, по 6 – у Крижопільському та Ободівському районах. Їх в'язнями були десятки тисяч людей – як місцеві євреї, так і депортовані з Бессарабії та Буковини, а також ті, котрим вдалося втекти з німецької зони окупації Вінниччини. Відомі випадки, коли в гетто утримувались й українці – в основному особи, які мали змішаний шлюб [61, с. 841].

У цих гетто постійно гинули ув'язнені. Так, у Бершадському гетто загинуло 13 870 осіб, в Ободівському – 11 тис., у с. Печері Шпиківського району – 9 989, у гетто Могилева-Подільського – 4 394, Копайгорода – 2 808, с. Вільшаки Крижопільського району – 1 300 чол. На думку дослідника С. Гальчака причиною смерті невільників були не стільки розстріли, скільки різноманітні епідемії в результаті жахливих антисанітарних умов утримання в'язнів, а також голод, холод, виснаження від непосильної праці.

На відміну від територій, що опинилися під німецькою окупацією, в Трансністрії єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином «дбали» про виживання в'язнів, точніше, не забороняли його. Наприклад, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням. В'язням гетто видавали по 2 кг пінти на кожного члена сім'ї. У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня й аптека. Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку. На території Трансністрії було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки. Гетто Трансністрії мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після

поразки німецьких армій під Сталінградом.

Репресії проти євреїв прокотилися й по центральному місту губернаторства «Трансністрія». Перша хвиля знищення єврейського населення Одеси була пов'язана з діяльністю окупаційної влади у щойно захопленому місті. Там 19 жовтня 1941 р. було скоєно страшний злочин: тисячі безневинних людей – дітей, жінок, чоловіків – загнали у порожні порохові склади на Люстдорфській дорозі і спалили живцем [60, с. 3]. Наступна хвиля терору була пов'язана з висадженням у повітря радянськими диверсантами комендатури 22 жовтня 1941 р. Саме в кінці жовтня 1941 р. перші партії євреїв з Одеси було відправлено до концентраційного табору у с. Богданівка Одеської області [62, с. 828]. Для депортації євреїв намагалися зібрати в одному місці. Так, на початку листопада з'явився наказ румунського військового командування, згідно з яким усі чоловіки «єврейського походження» призовного віку під страхом розстрілу мали у 48-годинний строк з'явитися до міської в'язниці. Подальша доля цих людей склалася трагічно.

Рішучих дій проти євреїв Одеси вимагав і сам кондукетор. 16 грудня 1941 р. на засіданні уряду Румунії він закликав губернатора Трансністрії Г. Алексяну «очистити» від євреїв Одесу, не очікуючи прийняття рішення з цього приводу в Берліні: «Запхай їх у катакомби, топи їх у Чорному морі. Нічого знати не хочу. Хай вмирають сотні, хай вмирають тисячі. Нехай хоч усі загинуть», – наказував він [62, с. 828].

Після цього румунська адміністрація почала готувати масове виселення євреїв з міста з метою їх подальшого знищення. 10 січня 1942 р. вийшов наказ по армії та гарнізону Одеси, згідно з яким на Слобідці-Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з'явитися «всі без винятку євреї, які перебували на території м. Одеси та її передмість». Той день став початком «евакуації» єврейського населення у виділені для цього населені пункти Очаківського та Березівського повітів. Таким чином, гетто на Слобідці відіграло роль етапного пункту, а з урахуванням лютих морозів, що стояли тієї зими, та умов «евакуації» йшлося про добре продуманий план фізичного знищення людей від самого початку акції.

Тільки за один місяць – з 12 січня до 12 лютого 1942 р. у табори Березівського повіту з Одеси було відправлено понад 30 тис. чоловік. Вони були приречені на смерть ще в дорозі: в умовах відкритого степу і холодного зимового вітру нещасним жодного разу не давали ні їжі, ні притулку для зігрівання та перепочинку. Тих, хто все ж таки потрапляв у Доманівку, сортували і найслабкіших відправляли у «Горки» (околиця Доманівки) або ж у «Акмечетські ставки» (радгосп за 12 км від селища Акмечетка), де їх очікувало повільне вмирання від голоду та відсутність медичної допомоги. На думку В. Щетнікова загальна кількість євреїв, які загинули у таборах лише Доманівського району становить 116 тис. чоловік [62, с. 828 – 829]. Усе це спростовує існуючу загальнопоширену думку про відносну гуманність румунської окупаційної влади порівняно з німецькою. Якщо частина єврейського населення Одеси та регіону і вціліла, то передусім завдяки гуманізму і співчуттю одеситів та сільського населення місць висилки, що переховували інколи цілі єврейські сім'ї з ризиком для власного життя.

Певні свідчення про стан євреїв міста знаходимо у контраінформаційних тижневих звітах про положення в Одесі відправлених офіцером генерального штабу румунської армії генералом Паланджану й начальником 2-го відділу полковником Динулеску до Бухаресту голові Ради Міністрів. Так, у звіті за 13 – 18 січня 1942 р. генерал повідомляв, що євреї деморалізовані. Їхня деморалізація збільшилася у зв'язку з тим, що незважаючи на погану погоду евакуація тривала безперервно [63, арк. 124]. У документі відзначалося, що евакуація євреїв почалася 12 січня 1942 р. До вечора 17 січня були евакуйовані 7 400 євреїв, що становило перевиконання плану на 1 400 душ [63, арк. 125].

Генерал Паланджану відзначав, що добровільно з'являються для інтернування, головним чином, діти до 15 років та старі понад 50 років. Переважна більшість євреїв від 18 до 50 років ховається або повтікали з міста. Влада вживає заходи щодо їхнього переслідування [63, арк. 124].

Проте, арешт декотрих євреїв викликав невдоволення православного населення. Так, в інформативній записці від 15 квітня 1942 р., яка була підготовлена окупаційною владою Трансністрії для уряду Румунії говорилося, що деяке невдоволення серед віруючих викликав арешт адвоката Бродського, як єврея. Віруючі знали його як захисника православного духівництва під час радянської влади. Із цієї причини він піддавався переслідуванню з боку органів НКВС [63, арк. 198 – 199].

Одночасно депортація та знищення євреїв супроводжувалася повальним пограбуванням. Так, 17 листопада окупаційна влада міста видала розпорядження: «Усі особи єврейського походження, які проживають в Одесі, зобов'язані до 12 годин 19 листопада 1941 р. повідомити про всі дорогоцінні предмети, які у них є – каміння і метали (платина, золото, срібло), – у будь-якій формі» [62, с. 828]. Треба зазначити, що подібні оголошення не були поодинокі.

Зміни у військово-стратегічній ситуації на Східному фронті весною-літом 1944 р. та вступ радянських військ на територію Румунії спричинили державний переворот та повалення диктатури Й. Антонеску. Політика, яку здійснював цей румунський уряд на українських землях протягом 1941 – 1944 рр. була визнана як окупаційна, методи її здійснення – терористичні. На окупованих українських землях румунська влада проводила політику «етнічної пурифікації» (очищення). Методи розв'язання «національного питання» були жорстокі та антигуманні. Репресивні заходи проти єврейського, циганського, гагаузького, українського населення окупованих областей носили масовий характер. З червня 1941 р. по жовтень 1943 р. понад 300 тис. осіб зазнали різного роду репресій [64, с. 12].

В той же час, на думку С. Гальчака на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати [61, с. 841]. Якщо це так, то румунська влада знаходила інші засоби щодо масового знищення євреїв. Увесь щойно наведений матеріал свідчить про це. Про це говорять і самі керівники Румунії. У лютому 1944 р. Й. Антонеску підсумує результати своєї «діяльності» в цьому напрямі: «У жодній країні, крім Німеччини, не були прийняті такі радикальні заходи щодо ліквідації всякого впливу та будь-якої діяльності євреїв» [62, с. 828].

Кондукетор був особисто винний в організації кампанії масового вбивства євреїв Бессарабії і північної Буковини в липні-серпні 1941 р., в ув'язненні в гетто та концентраційні табори тих, хто пережив першу хвилю вбивств у цих провінціях, і їхньої депортації до Трансністрії восени 1941 р. Нарешті, він був винний у масових репресіях проти єврейського населення Одеси в жовтні 1941 р. і виселенні залишків єврейського населення цього міста в табори на Південному Бузі в січні 1942 р. На думку О. Новосолова біля 200 000 євреїв було депортовано до Трансністрії, де їх загинуло понад 100 000 [56, с. 169]. Загальна кількість євреїв, що загинули в результаті цієї злочинної політики, а також погромів у Бухаресті в січні 1941 р. і Ясах у червні 1941 р., за які Антонеску міг і не нести персональної відповідальності, за сучасними оцінками становить від 280 000 до 380 000 чоловік [54, с. 75 – 76].

Отже, геноцид проти єврейського населення України, як і проти всіх євреїв, що опинилися на окупованих Третім рейхом та його союзниками землях не був випадковим явищем. Це була заздалегідь спланована акція, яку здійснювали спеціально створені для цього кадри убивць, а також цивільна та військова окупаційна влада. Звичайно, що найбільш жорстоко і послідовно знищували євреїв нацисти, які планували «остаточне вирішення» єврейського питання, тобто повне їх знищення. Для цього вони вдавалися до будь-яких заходів. Не відставали від німців і їхні союзники. В першу чергу це стосується Румунії.

Тепер подивимося, яким було ставлення до євреїв у Закарпатті, яке у 1939 р. було повністю захоплене Угорщиною. На момент окупації у краї проживало близько 500 тис. чоловік, із них біля 15 % або приблизно 75 тис. були євреями. Єврейська громада була відома строгим дотриманням релігійних розпоряджень і була не дуже заможна. Не дивлячись на це, євреї регіону утримували широку мережу єврейських освітніх установ з викладанням на ідиш та на івриті і спонсорували сіоністську діяльність [65].

Гортиський режим свого негативного ставлення до євреїв не приховував. Уже в жовтні 1939 р. було видано закон, згідно з яким заборонялося приймати євреїв на державну роботу і муніципальну службу, а тих, хто працював, передбачалося звільнити. Нацисти тим часом спонсорували антисемітську діяльність уряду. Був підготовлений чорний список багатих євреїв, погоджений з планом «арізації» або конфіскації єврейської власності, що було лише першим етапом великого процесу, який переріс у масові вбивства. А в перші дні після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР з Підкарпатської Русі депортували 20 000 «євреїв іноземного підданства», які біля Кам'янець-Подільського були розстріляні есесівцями.

Проте, до масових репресій і знищення «своїх» євреїв окупаційна влада не вдавалася. З часом почали призивали до угорської армії єврейську молодь, правда, лише в т.зв. «будівельні батальйони», які потім відправляли на Східний фронт. Там багато євреїв загинуло або потрапило в полон. Але решта закарпатських євреїв, в основному, вела звичний спосіб життя [66]. Хоча єврейських підприємців змусили передати свої підприємства неєвреям, це в основному робилося лише на папері.

Все змінилося на початку 1944 р. В Угорщині стався державний переворот і владу захопила прогітлерівська партія «Салаші». У березні 1944 р. Німеччина окупувала Угорщину. Нацисти негайно почали кампанію по знищенню угорського єврейства, у тому числі і в Закарпатті. До Будапешту прибув Адольф Ейхман, щоб

прискорити відправку євреїв до таборів смерті.

В Ужгороді, Мукачеві, Виноградіві, Хусті, Берегові у березні 1944 р. поспіхом були створені гетто. Вони були доволі великі. Так, в гетто в Ужгороді були зібрані більше 17 тис. євреїв [65], які півтора-два місяці без їжі, води й санітарних умов жили на території цегельного заводу. Саме там чимало євреїв загинуло.

У Мукачеві довелося організувати два таких пункти: у місті і районі проживало до 35 тис. євреїв. Людей, яких приганяли з сіл, тримали на цегельному заводі, а міських окремо. Збірні пункти взагалі було наказано розміщувати в безпосередній близькості від залізниці. Хоча це не скрізь вдавалося виконати: у великому селі Іза більше трьох тисяч євреїв були зібрані просто в декількох селянських хатах [66].

У лічені дні на території краю в 14 збірних пунктах були зібрані всі євреї. Згодом почалася їхня депортація до концтаборів Польщі, Австрії, Німеччини, яку проводили угорські частини. З Мукачева, лише за даними німецької статистики, з 14 по 24 травня дев'ятьма залізничними ешелонами було депортовано понад 28 тис. євреїв; з Ужгорода з 17 по 31 травня вивезено понад 16 тис. чоловік. Загалом з 14 травня по 6 червня з Підкарпатської Русі лише залізничним транспортом вивезено 76 271 людину. За даними Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів з Закарпаття було вивезено 112 500 чоловік єврейської національності й з них знищено 104 117 [67] (очевидно, в це число увійшли євреї, завезені раніше з Польщі та ті, хто повтікав зі Словаччини). Дослідник Голокосту О. Круглов наводив цифру 100 тис. жертв-євреїв у Закарпатті [14, с. 181]. Крім того, в концтаборах були поголовно знищені діти єврейського походження. Тому з дітей до 14 років із неволі ніхто не повернувся, а від 14 до 16 – врятувалося 650 чоловік.

Загалом після закінчення Другої світової війни з депортованих закарпатських євреїв повернулося додому приблизно 10 тис. чоловік. Це були молоді люди, котрих нацисти використовували на важких фізичних роботах, тому їм вдалося вижити [67].

Таким чином, після повної окупації Закарпаття місцеві євреї почали зазнавати різного роду утисків з боку угорського уряду. Проте, масового знищення євреїв «ноюю владою» не відбувалося. Все змінилося у березні 1944 р. З окупацією Угорщини і Закарпаття військами вермахту, розпочалося остаточне вирішення єврейського питання. В краї, швидко, були створені збірні пункти – гетто, до яких було зібране все єврейське населення. Через деякий час ув'язнених вивезли до концтаборів в яких більшість знайшла свою смерть.

До вищесказаного слід додати, що незважаючи на те, що українські землі були розтягнуті по різних зонах окупації, що на них діяла, як цивільна так і військова влада, що панували тут не тільки німці, але й румуни з угорцями, влада в цих зонах окупації йшла різними шляхами до однієї і тієї ж мети – до повного знищення єврейського населення.

Що стосується, кількості жертв, то на думку дослідника І. Альтмана загинула переважна більшість євреїв, що опинилася на окупованій території СРСР. Так, напередодні 22 червня 1941 р. загальна чисельність євреїв у СРСР становила близько 5 млн. чоловік. В окупації перебувало близько 2,9 млн. радянських євреїв, що становило понад 80 % від єврейського населення, що проживало на зайнятий території до війни [68, с. 928]. І. Альтмана вважає, що уціліло менше 4 % євреїв, що

залишалися в окупації [69, с. 455].

Щодо України, то І.К. Патриляк та М.А. Боровик наводять наступні цифри. За роки окупації республіка втратила близько 4 млн. цивільних громадян, з них 1,9 млн. євреїв (75 % усіх євреїв, знищених на окупованій території СРСР) [8, с. 210].

Розповідь про знищення євреїв буде неповною без з'ясування, ще одного нюансу. Як було зазначено вище на захоплених українських землях окупаційна влада, перш за все німецька військова та цивільна, робила спробу підбурити місцеве населення на єврейські погроми. Для цього був задіяний увесь пропагандистський апарат. Так, наприкінці 1941 р. окупаційні газети Сталінської області, а з липня 1942 р. газети Ворошиловградської області, почали в один голос розповідати про жорстокості та репресії, які свого часу вчинив «жидо-більшовицький режим», про те, що «жидо-більшовики» самі евакуювалися, а решту населення залишили напризволяще. При відступі вони усе пограбували і підірвали, залишивши, тим самим, жителів Донбасу без їжі, електроенергії та води. Стверджувалося, що ті євреї, які залишилися, тільки й чекають повернення більшовиків і ставляться вороже до окупаційної влади. За це їх треба карати. Покаранню єврейського населення окупанти намагалися надати вигляду відплатних заходів (нім. *Vergeltung*) за скоєні ними злочини.

На західноукраїнських землях, знаючи про антибільшовицькі настрої частини населення, німецький окупаційний режим розпочав широкомасштабну пропагандистську кампанію під умовним гаслом «Євреї – головна опора більшовизму». Для наочної агітації використовувався факт розстрілу політичних в'язнів у тюрмах Львова, Тернополя, Бережан, Чорткова органами НКВС у червні 1941 р. При цьому говорилося, що у радянських каральних органах було достатньо велике представництво євреїв [7, с. 178]. Цей факт повинен був спрямувати українців і поляків проти представників єврейського народу.

Дійсно, в той час в Україні було багато людей, які втратили родичів у наслідок червоного терору в роки громадянської війни, під час партійних чисток, колективізації, голодомору тощо. Саме у цих верствах, що найбільш постраждали від соціальних потрясінь довоєнного часу, були присутні антисемітські настрої. Проте, настрої людей не виливалися в великі єврейські погроми.

У своїй книзі «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» В. Косик наводить секретні німецькі документи в яких є свідчення про те, що українці не підтримують акцій проти євреїв. Так, донесення айнзацгрупи «С», яка діяла в Україні, повідомляло 12 вересня 1941 р., що «майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв». В іншому донесенні, складеному в Києві в першій половині жовтня 1941 р., хоч і відзначалося, що українці «відвернулися від євреїв, тому що вони переважно були функціонерами більшовицької партії», але підкреслювалося, що насправді «антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення усе-таки немає». У донесенні було сказано також, що «для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу» [70, с. 157]. Отже, наведені свідчення показують, що підбурити місцеве населення на єврейські погроми окупантам не вдалося.

Проте, зазначає сучасний український історик Я. Грицак, німці, у перші місяці окупації Східної Галичини, намагалися створити враження, що масові страти

євреїв – це чисто українська акція, природна реакція місцевого населення на віковий «жидівський гніт» [71, с. 96]. Німецька пропаганда безупинно повторювала, що євреї займали головні позиції у радянській адміністрації, доносили і допомагали заарештовувати українців, розстріляних під час відступу Червоної Армії (насправді, серед закатованих жертв було декілька єврейських сіоністських і бундівських діячів, але про це німецька пропагандистська машина воліла мовчати). Вигляд понівечених тіл приголомшував свідомість місцевого населення і закликав до помсти. Німецька окупаційна влада робила все, щоб у свідомості багатьох галицьких українців місцеві євреї пов'язувалися з більшовицькими пособниками та співробітниками НКВС. Німці змушували євреїв прибирати тіла убитих. Вся операція супроводжувалася насильством і побиттям, в яких брали участь і місцеві українці.

Я. Грицак зазначає, що за твердженням єврейських закордонних джерел [72, р. 46-47] у перші дні німецької окупації антиєврейські погроми відбулися у 58 містах і містечках Західної України, під час них загинуло 24 тис. євреїв. На думку українського дослідника свідчення цих джерел є дещо однобічними, обтяженими емоціями та перебільшеними і з цим не можна не погодитися.

Доречи нині на Західній Європі (Й. Штайнберг), США (О. Бартов) та в Ізраїлі закоренилося уявлення, що в Україні, як і в сусідніх Польщі та Румунії, здавна був поширений «побутовий антисемітизм особливої жорстокості» [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96) \l "cite_note-23", нібито навіть більший за той, що його виявило населення нацистської Німеччини. Російські історики (И.А. Альтман) також зазвичай закидають насамперед українським націоналістам відкрити колаборацію з нацистами та участь у масовому винищенні євреїв. Українські історики, серед яких і Я. Грицак, намагаються спростувати такі оцінки.

Останній наводить цікаві підрахунки американського професора С. Поссоні, який той зробив на основі документів Ізраїльського офісу розслідування воєнних злочинів. На думку американця у різноманітних антиєврейських акціях (масових екзекуціях, депортаціях тощо) під час Другої світової війни взяло участь близько 11 тис. українців. Тобто, у співвідношенні до загальної кількості українського населення частка злочинців серед українців становить 3 на 10 000 чол. Серед західних європейців (0,5 на 10 000), поляків (4 на 10 000), німців (6 на 10 000), росіян і білорусів (8 на 10 000), австрійців (10 на 10 000) і балтійських народів (20 на 10 000). Втім, така оцінка досить умовна (скажімо росіяни не були більшими антисемітами, аніж німці), але вона принаймні дає зрозуміти, що українці не були поспіль антисемітськими злочинцями. На підставі цього український історик вважає, що «стверджувати, ніби всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади» [71, с. 97].

З іншого боку, зазначає Я. Грицак, слід визнати факт, що «певна частина українського суспільства справді співпрацювала з німцями й допомагала їм у винищенні єврейського населення» [71, с. 95]. Для організації та участі в екзекуціях нацисти використовували т.зв. допоміжну поліцію з числа місцевих жителів, що виконувала згадані функції не лише на українській території, але й у білоруських, польських, литовських гетто. Українські поліцаї були охоронцями в концтаборах.

Були також доноси, пограбування єврейських квартир та пособництво під час облав, але це не стало масовим явищем.

З іншого боку, серед 35 – 40 млн. українців знайшлося чимало представників інтелігенції, простих селян і міщан, які, ризикуючи своїм життям, надали притулок сотням і тисячам євреїв (в одному випадку життя єврейської жінки врятував навіть офіцер української поліції, в іншому – український бургомістр Кременчука Синиця-Вершовський, якого за це потім нацисти розстріляли). Загальну кількість одних та інших ніхто ніколи не спробував встановити точно. Відомий випадок, коли у Галичині за допомогу євреям страчено 100 українців [71, с. 98]. Треба думати, що кількість людей, які переховували євреїв і яких не викрила окупаційна влада, була значно більшою. Були випадки, що єврейські родини рятували всією громадою того чи іншого села. В інших випадках долю євреїв намагалися полегшити окремі колабораційні організації. За ініціативою Українського крайового комітету у Львові, був створений українсько-польсько-єврейський координаційний орган для допомоги ув'язненим. У листопаді 1941 р. комітет вислав німецькій владі меморандум, виступаючи проти запровадження гетто у Львові.

Коли прокотилася лавина знищення єврейського населення, це гнітюче вразило більшість слов'янського населення України. Так, 27-річна киянка Ніна Герасимова записала у своєму щоденнику: «29.09.1941. на світанку натопи євреїв потягнулися по вулицях з вузлами, чемоданами, з дітьми. Видовище було важке, не було чути сліз, усі йшли мовчки... Дізналися, що євреї розстріляні у Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Страшно» [73, с. 254].

Співчуття євреям висловлювала і Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Її глава митрополит Андрей Шептицький був єдиним політиком і духовним провідником окупованої Європи, котрий наважився протестувати проти планових, масових убивств євреїв. Так, про злочини нацистів в Україні А. Шептицький інформував папу Пія XII, зокрема про масовий розстріл євреїв. Звертався глава УГКЦ і до нацистських ватажків. Зокрема, у лютому 1942 р. Шептицький написав листа на ім'я рейхсфюрера СС Гімлера із протестом проти винищення євреїв та втягнення до цієї акції української допоміжної поліції [71, с. 98]. У листопаді 1942 р. митрополит оприлюднив своє архіпастирське послання під назвою «Не убий!», у якому виступив із засудженням будь-яких репресій проти мирного населення і попередив, що відлучить від церкви будь-якого греко-католика, задіяного в знищенні мирного населення. За вказівкою митрополита греко-католицькі священники, також, виступали проти масового нищення євреїв.

Вдавався митрополит і до конкретних справ. Так, за його наказом у церквах і підвладних йому монастирях переховували євреїв, переважно дітей. Він особисто за сприяння віруючих переховував у митрополичих палатах у Львові 15 родин єврейських рабинів і 150 єврейських дітей [8, с. 209]. За словами рабина Давида Кагане тоді врятували близько 400 дітей [74, с. 142]. Д. Кагане відзначав, що понад 240 греко-католицьких священників ризикуючи життям вихрещували або видавали сфальшовані документи про хрещення тисячам євреїв [75, с. 16]. У греко-католицьких монастирях знайшли притулок 1700 євреїв-утікачів із гетто [8, с. 209].

Порятунок євреїв також займалися секти баптистів й адвентистів сьомого дня [71, с. 98].

Допомагало євреям і польське населення Галичини. Російський дослідник А. Буровський спираючись на польські джерела повідомляє, що за допомогу євреям гітлерівці знищили в Бельцах біля 1 000 поляків зі Львова [53, с. 99].

Що стосується взаємовідносин ОУН і єврейства під час Другої світової війни, то ця проблема сьогодні до кінця не досліджена й наразі трактується досить суперечливо. У програмних постановках ІІ (Краківського) Великого збору ОУН (Б), прийнятих у квітні 1941 р., засуджувалися погроми проти євреїв, оскільки вони «відволікали від справжнього ворога – більшовицького режиму». Водночас у документах збору було твердження про те, що «євреї є найвідданішою опорою і авангардом московського імперіалізму в Україні» [71, с. 99]. Західні історики, а також історики з Ізраїлю й України, цитують повідомлення німецьких джерел, що бандерівці в Центральній та Східній Україні займалися порятунком євреїв, зокрема давали їм фальшиві паспорти. Я. Грицак закидає керівникам ОУН те, що «українське націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документа, що засуджував би винищення єврейського населення» [71, с. 100]. Хоча існують свідчення, що Роман Шухевич, очоливши українське націоналістичне підпілля, видав наказ своїм офіцерам не брати участі в акціях проти євреїв.

Таким чином, незважаючи на всі спроби окупантів їм не вдалося підняти місцеве населення України на великі антиєврейські виступи або погроми. Переважна більшість українців, яка сама страждала від встановленого режиму, із сумом і жалем спостерігали за тим, що відбувається. Представники різних верств суспільства ризикуючи власним життям допомагали євреям, рятували їхнє життя. До цього процесу приєдналася УГКЦ та представники інших конфесій.

Звичайно, ми не можемо заперечувати, того факту, що окремі представники української людності допомагали окупантам знищувати євреїв. Проте, між ними і всім українським народом неможна ставити знак рівноваги. Їх скоріше можна назвати окремою маргінальною групою злочинців і пристосуванців.

4.2. Антициганська політика Третього рейху та його союзників на території України

У роки Другої світової війни керівники Третього рейху та держав сателітів нацистської Німеччини організували й здійснили на власній території та окупованих землях геноцид циган. За останніми даними загальне число жертв становить 150 000 – 200 000 чоловік. Кількість потерпілих є ще більшою.

Спочатку подивимося на витоки зазначеної проблеми. З точки зору нацистської расової теорії цигани сприймалися як загроза расовій чистоті німців. Справа в тому, що офіційна пропаганда рейху проголошувала німців представниками чистої арійської раси, що походила з Індії. Але цигани були більш безпосередніми вихідцями з Індії. Саме вони могли розглядатися як арійці, принаймні, не менші ніж самі німці. Проте, це питання було швидко вирішене. Циган стали вважати «примітивними арійцями», тобто «меншовартісними» [76, с. 68]. Стверджувалося, що вони плід змішання арійців з нижчими расами світу. Це доводило їхню асоціальність й пояснювало «бродяжництво». Осілі цигани теж визнавалися потенційно асоціальними в силу своєї національності [77]. Нацисти

були переконані, що близько 90 відсотків циган Німеччини не є «расово чистими». Їхні предки змішувались з «кримінальними та антисоціальними елементами».

Таким чином, переслідування циган у Третьюму рейху було расово-вмотивованим і являло собою невід'ємну частину загальної расової політики нацистської держави. Ці переслідування потім були перенесені на окуповані території, зокрема на територію України.

Заради об'єктивності, треба зазначити, що в Німеччині переслідування циган мало місце ще за часів Веймарської республіки. Законодавчою базою для переслідувань став прийнятий 16 липня 1926 р. у Баварії, а згодом поширений на інші німецькі землі «Закон про боротьбу з циганами, бродягами й дармоїдами» [78, с. 527]. Документ передбачав, що особи старші 16 років, які не мають постійну роботу, можуть бути направлені поліційними органами у виправно-трудоі табори строком до двох років.

З приходом нацистів до влади дискримінація циган посилилася. 15 вересня 1935 р. приймаються «Нюрнберзькі закони» про громадянство й расу, які наголошували, що євреї є расово чужою групою. З березня 1936 ці закони поширюються і на циган. Останнім було заборонено вступати в шлюби з німцями, брати участь у виборах, з них зняли громадянство Третього рейху [77]. У 1937 р. законом «Про боротьбу зі злочинністю» було запроваджено поняття «асоціального елемента» [79, с. 153]. «Асоціальність» стала підставою для репресій. Їх, перш за все, зазнали цигани. 8 грудня 1938 р. був виданий циркуляр рейхсфюрера СС Г. Гімmlера «Про боротьбу із циганською загрозою», який став першим нацистським законом, спрямованим вже безпосередньо проти циган [77]. У ньому йшла мова про «урегулювання циганського питання виходячи з расових принципів». У кінцевому підсумку, на думку нацистської верхівки, цигани повинні були зникнути з етнічної карти Європи.

Геноцид циганського народу проводився по трьох основних напрямках:

1. Стерилізація молодого покоління циган на теренах Третього рейху (почалася в другій половині 1930-х років);
2. Страти на окупованих територіях (беруть свій початок з 1941 р.);
3. Винищення циган у концтаборах (почалися навесні 1943 р.) [80].

Проте, серед нацистського керівництва, майже до самого кінця Третього рейху, боролися дві точки зору на шлях вирішення «циганського питання». Вибір стояв між стерилізацією та фізичним знищенням. До ухвалення остаточного рішення, проводилися підготовчі дії, необхідні й для того, і для іншого шляху.

З початком війни проти Радянського Союзу перевага була віддана фізичному винищенню. З літа 1941 р. поряд з масовими вбивствами євреїв почалося знищення циган. М. Бессонов зазначає, що в той час поведінка останніх мало чим відрізнялася від поведінки євреїв. Частина їх прагнула на схід, а інша вважала, що мирним мешканцям нічого не загрожує [6, с. 24]. Приблизно під окупацією опинилося біля половини циган СРСР (за переписом населення 1939 р., в країні було 88 242 цигана) [81]. Це дуже багато оскільки кочові цигани в 1941 р. мали найвищі шанси врятуватися.

Доречи, за цим же переписом на території Української РСР проживало 10 443 цигана [81]. Проте наведені цифри у деяких дослідників викликають сумнів. На

думку О. Круглова в середині 1941 р. загальна кількість циган в Україні, з урахуванням природного приросту чисельності циган у Криму (2 064 чол. за переписом 1939 р.), а також циган, що проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії й Північній Буковині, які в 1939–1940 рр. ввійшли до складу УРСР (без Закарпаття, що в 1939–1944 р. було окуповане Угорщиною), становила біля 20 тис. чоловік [82, с. 86].

Чітких інструкцій центральних поліцейних органів Третього рейху щодо поводження з циганами не існувало (дотепер не виявлені). Через це деякі історики заперечують організований характер винищення цього народу. Так, Н. Зіневич вважає, що айнзацгрупи знищували циган «тільки» коли з ними зустрічалися, оскільки розглядали їх як шпигунів. Вона припускає, що різні підходи до «розв'язання циганського питання» свідчать про відсутність чітких інструкцій щодо методів його вирішення. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу [79, с. 153, 161]. М. Бессонов, навпаки, вважає, що було ухвалене рішення на центральному рівні. Інакше неможливо пояснити чому циган, у тому числі осілих, які не були «асоціальними», піддали винищенню практично одночасно на всій окупованій території СРСР [6, с. 26].

Тільки 15 листопада 1943 р. міністерство А. Розенберга видало розпорядження «про поводження із циганами в окупованих східних областях». Перший варіант цієї постанови (липень 1942 р.) був направлений на місця з грифом «тільки для попереднього обговорення». Цей документ зазначав, що до циган має бути таке саме ставлення, як і до євреїв, і що не повинно бути будь-якого розподілу на осілих та кочових циган. Так само слід було поводитися і з циганами-метисами [82, с. 87]. Ймовірно саме постанова 1942 р. стала підставою для масового нищення циган в Україні. Саме в цей період на українських землях було вбито більшість циган.

У розпорядженні 1943 р. було зазначено, що циган слід зібрати в «особливих таборах і поселеннях й тримати там під контролем». На думку О. Круглова для України цей документ вже ніякого значення не мав – збирати в таборах було нікого. Очищення України від циган завершилося навесні 1943 р.

Політика щодо циган на окупованих українських землях мала певну регіональну специфіку. Вона зазнавала змін на бюрократичному шляху від центральних органів влади до місцевих, які могли як посилювати, так і послаблювати переслідування. Різні відношення до циган було спричинене військово-тактичними, адміністративними, технічними й суб'єктивними факторами.

У дистрикті «Галичина» проживали місцеві, а також прибулі цигани, яких сюди пригнала війна. Німецька адміністрація краю спочатку не звертала на них увагу. Переслідування почалися в лютому 1942 р., коли губернатор дистрикту, за вказівкою уряду Генерал-губернаторства, наказав виявити всіх іноземних циган. У результаті перевірки було викрито 536 іноземних й 670 польських циган. Частина з них втекла після того як ними зацікавилася поліція. Решту наприкінці березня – на початку квітня 1942 р. разом з євреями депортували до табору знищення Белжець або до інших таборів [82, с. 104 – 105]. 30 квітня 1942 р. відділ населення й соціального забезпечення дистрикту «Галичина» доповів відповідному відділу в уряді Генерал-губернаторства про евакуацію циган.

Що стосується місцевих циган, то лише 13 серпня 1942 р. начальник поліції охорони порядку в Генерал-губернаторстві оголосив наказ Г. Гімлера, відповідно

до якого проти циган не слід було застосовувати поліцейські заходи тільки тому, що вони цигани; проти них треба «нещадно діяти» тільки в тому випадку, якщо вони скоїли карний злочин, «приєдналися до бандитів або діють як їхні пособники».

Проте, ці вказівки місцева влада трактувала дуже широко. Тому в одних районах циган не чіпали, а в інших знищували. Так, в червні 1942 р. німецькі жандарми під час акції проти «жебраків» у Городку розстріляли 25 циган, а в липні 1942 р. у Раві-Руській поліцейські з 133 батальйону вбили ще 24 представника цієї національності. Часто циган ув'язнювали в таборах де вони гинули від голоду і важкої праці. Зокрема, у серпні 1942 р. 114 циган з Дрогобича та 132 з Борислава вивезли до таборів примусової праці. Взагалі в Галичині в 1942 – 1943 р. було вбито кілька сотень циган [82, с. 105 – 106].

Траплялося, що циган знищували разом з євреями. Коли на Львівщині в першій половині 1943 р. проходила ліквідація єврейських гетто, то разом з ними розстріляли й циган. Такий випадок стався у м. Самбір в червні 1943 р. Подібні факти зафіксовані і в інших зонах окупації України. Так, у рейхскомісаріаті «Україна» в м. Костопіль (Рівненська область) у 1942 р. циган перед знищенням помістили в єврейське гетто [79, с. 160]. Проте, на думку М. Бессонова, існував один аспект, що ставив циган у гірші умови ніж євреїв. Так, останніх часто зганяли в гетто, де вони перебували місяцями. Ця відстрочка страти надавала шанс утекти і цей шлях був використаний багатьма євреями. Циганам такий шанс надавався вкрай рідко. Їх, як правило, розстрілювали відразу ж після арешту [6, с. 21].

Таким чином, у дистрикті «Галичина» вбивства циган почалися в червні 1942 р. Проте, через невизначеність у «циганському питанні» ці вбивства мали не масовий, а спорадичний характер.

Що стосується рейхскомісаріату «Україна», то на його території перші вбивства циган відбулися у 1941 р. Так, наприкінці 1941 – початку 1942 р. було знищено більшість циган Києва [83]. За даними міської управи, на 1 квітня 1942 р. у Києві залишилося лише 40 циган.

У Кіровоградській області (в кордонах 1941 р.) перші вбивства циган відбулися у вересні 1941 р. Тоді штаб айнцацгрупи «С» у районі Новоукраїнки розстріляв 6 чоловік. Взимку 1941 – 1942 р. тут було вбито ще 50 циган. Страту здійснив 69-й резервний поліцейський батальйон. У Дніпропетровській області біля Нікополя восени 1941 р. був розстріляний циганський табір. У лівобережній частині Запорізької області з жовтня 1941 р. по лютий 1942 р. розстріли циган відбувалися, як мінімум, в шести населених пунктах. Загибло близько 600 чоловік [82, с. 95 – 101].

Подекуди вбивство циган було справою рук солдат вермахту. Так, 5 жовтня 1941 р. в с. Михайлівка було розстріляно 48 бессарабських циган. Втім, найчастіше цим займалися айнцацкоманди. Наприклад, у м. Молочанську (при німцях *Halbstadt*) команда 31 зі складу айнцацгрупи «*Halbstadt*» й сформований нею загін самооборони з фольксдойче здійснили 15 грудня 1941 р. розстріл 81 цигана.

Розстріли продовжувалися і в наступному році. У Миколаєві в січні 1942 р. було вбито 200 циган. Ймовірно, страту провела айнцацкоманда 5. Нова хвиля кривавих злочинів прокотилася по Запорізькій області у січні – лютому 1942 р. тоді розстріли були проведені командами 12 (Гуляйполе, Пологи) та 10а (Мелітополь) зі складу айнцацгрупи «D» [82, с. 96 – 97, 102].

Навесні – влітку 1942 р. вбивства циган на території РКУ набули масового характеру. Про масштаби трагедії свідчити наступна таблиця.

Таблиця 4.1

Кількість жертв-циган знищених на території рейхскомісаріату «Україна» навесні-влітку 1942 р. (неповні данні) [82, с. 96 – 103]

Область	Населений пункт	Дата	Кількість жертв
1	2	3	4
Волинська	с. Шилюва	2 червня	64
	м. Камінь-Каширський	серпень	100
	м. Ковель	серпень	150
	сел. Ратне	?	30
	Рівненська	м. Сарни	26 серпня
	с. Воронки	26 серпня	15
1	2	3	4
Тернопільська (північні райони)	м. Кременець	серпень	20
Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька)	За радянськими даними вбивство циган на території області не зафіксоване ¹		
Житомирська	м. Малин	червень	300
	с. Янушпіль (нині – Іванопіль)	червень	60 – 80
Вінницька	с. Голиши	влітку	32
	колишне с. Богунія	влітку	?
	сел. Літин	12 червня	76
Київська (у кордонах 1941 р.)	м. Козятин	12 червня	16
	Васильківський район	травень	52 родини циган
Полтавська	с. Обухів	серпень	250
	с. Білозір'я (нині Черкаська область)	?	120
	м. Пирятин	18 травня	163 цигани і євреї (більшість становили цигани)
	м. Зіньків	влітку	61
	сел. Чутове	влітку	?

Проте, у листі начальника жандармерії в гебіті «Кам'янець-Подільський» Ф. Якоба генерал-лейтенантові поліції Р. Квернеру від 21 червня 1942 р. повідомлялося: «...Ми тут не спимо. Щотижня 3 – 4 акції. Один раз цигани, інший – євреї, партизани й подібний збрід...».

Кіровоградська	Новоукраїнський район с. Чернече (нині Черкаська область) м. Кіровоград	травень	72
		влітку	27
Дніпропетровська Миколаївська (у кордонах 1941 р.)	м. Кривий Ріг м. Херсон	на протязі року	близько 1 000
		червень	?
	травень	300	
	м. Херсон	влітку	50
	м. Берислав (нині Херсонська область) с. Старосолдатське (Баштанський район) Лівобережна частина Миколаївської обл.	влітку	16
Запорізька	Мелітополь	10 серпня	група циган
		травень	180
		квітень	40

Таким чином більшість циган України загинуло саме навесні – улітку 1942 р. Кидається у вічі той факт, що широкомасштабна кампанія по знищенню циган (серед них було багато осілих) не могла бути результатом ініціативи окремих осіб. Очевидно вона була скерована з гори.

Крім того, тотальне винищування осілих циган не могло початися раніше весни 1942 р. Масштабну операцію провели тільки після створення поліції й адміністрації з «місцевих кадрів». У більшості випадків окупанти були не в змозі відрізнити осілих циган від українців. Підготовча стадія геноциду полягала в тому, що окупаційна влада виявляла картину розселення циган і складала поіменні списки по кожному населеному пункту. Слід зазначити, що німці використали місцеву адміністрацію «в темну». Складаючи необхідні списки, працівники управ й сільські старости не знали, що готуються масові розстріли. Багато хто з них був впевнений, що циган реєструють для відправлення на господарські роботи.

Знищення циган, що вціліли тривало в наступні місяці. Так, наприкінці 1942 р. у Покровському районі Дніпропетровської області під час облоги були схоплені, а потім розстріляні 40 циган. У лютому 1943 р. в Кобеляках (Полтавська область) розстріляли 25 циган. У квітні 1943 р. у Лубнах – близько 250. Приблизно у цей же період у с. Широке Дніпропетровської області, було розстріляно 300 циган. Навесні 1943 р. біля селища Заболоття Волинської області розстріляно близько 50 циган і в с. Видерта (Камінь-Каширський район) в 1943 р. – 50 - 60 циган [82, с. 98 – 101].

Для того, щоб провести знищення циган їх намагалися зібрати разом. При цьому застосовували добре відпрацьований прийом – пропонували з'явитися на «реєстрацію». Можна сказати, що геноцид циган проводився за «єврейською моделлю» і жертви з'явилися на страту самі.

Нерідко розпускалися чутки про майбутнє переселення. Приміром, чернігівським циганам обіцяли чудові умови в Сербії, а циганам Херсона – у Румунії [6, с. 25]. Катам було важливо, щоб люди зібралися в якомусь конкретному місці. Так, у Чернігові, Херсоні й у Криму геноцид здійснювався за наступним сценарієм: циганам пропонували з'явитися для переселення. Всіх хто з'явився розстрілювали, а потім карателі шукали окремі родини, що врятувалися у сільській місцевості [84, с. 79].

В Україні циган, принаймні до весни 1943 р., вбивали тільки тому, що вони були циганами. З весни 1943 р. відношення до них змінилося. Частенько затриманих відправляли у табори. Так, у лютому 1943 р. схоплених на Житомирщині 26 циган вислали в концтабір Плашув (Краків, Польща) [82, с. 99]. Відповідно до згаданого розпорядження «Про поводження із циганами на окупованих східних територіях» циган збирали в особливих таборах і поселеннях і тримали там під контролем. Цей документ свідчив про деяке пом'якшення політики відносно циган.

Щоб уникнути смерті цигани, нерідко, видавали себе за представників інших національностей. Так, на території РКУ кочові табори кишинівців видавали себе за румун й намагалися перебратися в румунську окупаційну зону. Завдання полегшувалося тим, що в Кременчуці й Полтаві відкрилися румунські консульства. Там цигани представлялися румунами, що бажають повернутися на історичну батьківщину. Той, хто зумів відповісти на перевірочні запитання одержував перепуску на себе й свою родину [6, с. 41].

Частині осілих циган (етногрупа *серви*) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням. Німці не могли однозначно ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, – в той час як усі кочові підпадали під тотальне винищення [79, с. 159].

Таким чином, у рейхскомісаріаті «Україна» на початку окупації циган вбивали у поодиноких випадках. Їхнє систематичне знищення почалося в травні – червні 1942 р. Згодом їх стали відправляти до концтаборів. Що стосується кількості загиблих циган, то лише наведені у даній статті факти показують, що на території РКУ їх число перевищує 5 500 чоловік.

Тепер подивимося на ситуацію, що склалася в Криму. Відповідно перепису 1939 р. на півострові проживало 2 064 цигана. Проте, на думку О. Круглова циган було більше, тому що переписом навряд чи були охоплені усі цигани, які перебували на той час в Криму [82, с. 88]. Специфікою регіону було те, що тут традиційно мешкало мусульманське циганське населення, а новоприбулі цигани, за звичай, були християнами.

Воєнні дії в Криму вела 11-а армія вермахту. Айнзацгрупа «D» діяла в тилу цієї армії і проводила «політичне умиротворення» захопленої території. Більш детальна розповідь про цю акцію попереду. Треба лише відзначити, що з 15 листопада до 15 грудня 1941 р. поряд з євреями, кримчакми, комуністами й партизанами було розстріляно 824 цигана. Перші жертви серед циган, в основному, були із Сімферополя, у якому був циганський квартал. 6 грудня 1941 р. всім циганам було наказано з'явитися на збірний пункт нібито для переселення [85, с. 68]. Тих, хто з'явився ув'язнили, а згодом розстріляли.

Пізніше на суді О. Олендорф визнав факт вбивства циган, однак мотивував це тим, що вони завжди були «шпигунами» і тому їх слід було розглядати як «небезпечний елемент» [86, S. 79 – 80].

З часом репресії прокотилися і по іншим містам Криму. В «Повідомленні про події в СРСР» № 153 від 9 січня 1942 р., у якому є інформація про результати діяльності айнзацгрупи «D» за 16 – 31 грудня 1941 р., зафіксовано розстріл 12 грабіжників [82, с. 89]. Під назвою «грабіжники» могли опинитися цигани.

На думку М.Тяглого наприкінці 1941 р. розстріли циган в Криму були проведені за ініціативи командира айнзацгрупи «D» О. Олендорфа і проходили одночасно зі знищенням єврейського населення [87, с. 446 – 448].

На початку 1942 р. вбивства циган зафіксовані в декількох населених пунктах півострова. Так, в Євпаторії була влаштована облава. Всі схоплені були розстріляні. Страту здійснила зондеркоманда 11b. За показаннями свідків було розстріляно понад 1 000 циган. 15 січня були вбиті 14 циган в с. Біюк-Онларе і стільки ж у с. Табулди (селища Червоногвардійського району). У лютому 1942 р. у селах Карагоз та Джума-Елі Старокримського району були розстріляні дві циганські родини (12 чоловік). В цілому, з січня 1942 р. по червень 1942 р. у Криму підрозділами айнзацгрупи «D» та місцевими відділеннями СД було винищено ще близько 1 300 циган [82, с. 90 – 91].

При цьому, з лютого 1942 р. у звітах айнзацгрупи «D» цигани не фігурують як окрема група, що підлягає винищенню, а включаються в одну категорію з «асоціальними» та «диверсантами». Ймовірно, той факт, що «расова приналежність» перестала бути обґрунтуванням убивства циган, пов'язаний із протестами татарського населення, що було проти вбивства їхніх одновірців. Посилання на «асоціальність» й «шкідливість» могло виправдати їхнє вбивство.

Факт використання нацистами соціальних критеріїв, дав деяким історикам привід заперечувати геноцид циганського народу. На думку М. Бессонова існують два серйозних заперечення цьому. По-перше, нацистські ідеологи стверджували, що тяга до здійснення антигромадських вчинків передається «через кров». Саме в цьому ключі трактувалася теорія про «уроджених злочинців». До них зараховували й циган. Тому використання поняття «асоціальні елементи» було лише іншою словесною упаковкою пресловутого расового підходу. По-друге, варто звернути увагу на практику нацистів. В Україні страті піддавалися цигани-колгоспники (спадкові хлібороби), а також робітники та службовці [84, с. 79 – 80]. Їх ніяк не можна було занести до категорії «асоціальні елементи».

У червні 1942 р., за німецькими підрахунками, на півострові ще залишилося 405 циган. Фактично їх було більше, тому що окупанти не могли врахувати всіх циган, особливо кочових [82, с. 91 – 92].

І все ж таки кілька сотень циган пережило окупацію. Комусь пощастило, що айнзацгрупа «D» залишила півострів наприкінці липня 1942 р., а наново сформоване восени 1942 р. стаціонарне відомство поліції безпеки й СД не поспішало «остаточно вирішувати» «циганське питання», очікуючи вказівок із Берліна, які, швидше за все, так і не надійшли. З іншого боку циган рятувало місцеве населення. Так, М. Тяглий стверджує, що багато циган Джанкойського району залишилися живі, тому що старости сіл видавали «своїх» циган, як правило, за татар [87, с. 450].

Татарські громади також заступалися за циган-чингене як за одновірців. Кримськотатарські мусульманські комітети переконували німців, що кримські цигани – це мусульмани. З часом антициганський терор був зупинений, що в значній мірі пояснюється активними протестами з боку кримських татар [87, с. 446 – 448]. Так, факт релігійної й етнокультурної близькості значної частини кримських циган-чингене до мусульманських кримськотатарських сусідів сприяв корінній зміні нацистської політики відносно циган на півострові й дозволив вціліти значній частині кримських циган.

Тепер подивимось, як проводилась політика щодо циган в зоні німецької військової адміністрації. На думку Н. Зіневич найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалося саме на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. Саме вермахт ініціював переслідування циган на підзвітній йому

території [79, с. 156]. Крім того, айнзацгрупи, що діяли тут мали право проводити репресивні заходи проти цивільного населення на свій розсуд визначаючи тих, хто становив «загрозу» вермахту.

В 1941 р. першими жертвами айнзацкоманд ставали кочові цигани. Табори на дорогах привертали увагу карателів, а яскравий одяг не залишав сумнівів щодо національної приналежності. На думку багатьох дослідників загроза життю кочових циган була більшою, ніж осілих [79, с. 153]. Кочові табори розстрілювались навіть рядовими солдатами за власною ініціативою. Їхня мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності.

На території Чернігівської області перше вбивство циган відбулося в жовтні 1941 р., коли загін зондеркоманди 4а під час поїздки з Варви в Дедерев (нім. *Dederew*) затримав «циганську банду» у кількості 32 чоловік. Під час обшуку у них знайшли німецьку амуніцію. Цигани не могли пояснити її походження і не мали документів. Через це вони були страчені [82, с. 92].

На початку 1942 р. масові знищення циган були проведені на Донеччині. У лютому 1942 р. було розстріляно кілька десятків циган в Артемівську [26, арк. 14]. Страту здійснив загін зондеркоманди 4б. Розстріли у місті тривали й у наступні місяці. Гірка доля спіткала і циганське населення Маріуполя, де в 1942 р. зондеркоманда 10а розстріляла біля 40 циган [25, арк. 4]. Іноді їх вбивали водночас з євреями. Так, в м. Артемівську у камері № 46 закинутаї виробки алебастрового заводу у січні 1942 р. було знищено єврейське населення міста. Разом з ними були вбиті й цигани [26, арк. 21].

Як і на території РКУ в зоні військової адміністрації, масове знищення циган відбулося у травні – червні 1942 р. У Чернігівській області в цей період було вбито 59 циган. Найбільш масштабний злочин був скоєний у обласному центрі. 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки й СД у Чернігові штурмбаннфюрер СС Т.

Крістензен видав розпорядження відповідно до якого цигани підлягали переселенню. Декілька сотень циган зібрали разом і 30 вересня 1942 р. розстріляли [82, с. 92 – 93]. Німецький дослідник М. Холлер припускає, що було вбито «мінімум 2 000» циган [86, S. 74]. На думку О. Круглова зазначена цифра є значно завищеною.

Подібні злочини були скоєні в інших обласних центрах. Так, у Сумах у середині 1942 р. було розстріляно близько 30 циган.

У 1943 р. знищення циган продовжувалося. 6 січня у Новгород-Сіверську (Чернігівська область) було вбито 387 чоловік. 7 січня 1943 р. у с. Ленінське Кролевецького району (Сумська область) були знищені 46 циган. 26 лютого у с. Горбово Новгород-Сіверського району страчено ще 40. Навесні 1943 р. у Чернігівській області розстріляли 49 циган. У Харківській області відомі два випадки вбивства циган: у м. Балаклея знищено близько 50 чоловік, а в самому Харкові – кілька родин циган [82, с. 93 – 95]. У Ворошиловградській області випадки вбивства циган невідомі.

На думку О. Круглова у військовій зоні окупації у 1941–1943 рр. було знищено біля 1 400 циган [82, с. 112 – 113]. На наш погляд ця цифра є дещо зменшеною. Навіть сумарний показник наведених у статті цифр дає більше число.

Тепер подивимось яку політику щодо циган проводили союзники нацистської Німеччини: Румунія та Угорщина.

З самого початку окупації українських земель румунський уряд не виказував особливої поваги щодо циган. Переконаність у тому, що цигани є людьми другого

сорту мала глибокі коріння в румунській культурі: народній та елітарній. У самій Румунії цигани перебували на самому дні суспільства й були найбільш знедоленою його частиною.

Крім того, в королівстві існували впливові сили, які вели агресивну антициганську пропаганду. До них належали євгеністи – прихильники концепції «поліпшення» людської природи й вирощування більш досконалої, з біологічної точки зору, породи людей. У 1941 р. євгеніст Георге Фекеоару опублікував брошуру, у якій заявив, що кочових циган слід помістити в концтабори й направляти на примусові роботи; у таких умовах вони «вимерли б протягом життя одного покоління». Він, також, пропонував осілих циган піддати насильницькій стерилізації. Нарешті, в 1943 р. відомий євгеніст Петру Римнянцу написав про необхідність піддати «інородницькі родини й громади, особливо циган, сегрегації» [54, с. 71].

Висловлювання євгеністів доходили до румунського диктатора Йона Антонеску через його головного радника з «політики народонаселення», тобто поліпшення «біології» румунської нації, д-ра Сабіна Мануїле. Останній був прихильником жорстких заходів які практикувалися в нацистській Німеччині. У своєму рефераті «Політика народонаселення», що був написаний в 1941 р., радник розвивав ідею «циганської небезпеки» з біологічної точки зору. Він називав циган великою расовою проблемою Румунії і переконував, що цигани сприяють множенню генетично неповноцінних людей [54, с. 73]. Антонеску позитивно оцінив його творіння.

У свою чергу диктатор розділяв усі традиційні румунські упередження щодо циган і був дуже чутливий до того, що в очах іноземців румуни часом сприймалися як «майже цигани». На засіданнях ради міністрів 7 лютого та 4 квітня 1941 р. Й. Антонеску закликав усунути циган з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів із «цією нечистю» і вимагав загнати їх у трудові табори. Диктатор пояснив у чому була шкода заподіяна циганами. По-перше, вони здобувають собі засоби до існування, не працюючи; по-друге, переносять й поширюють різні хвороби. Він вважав, що цигани руйнували румунську націю. Через це держава, захищаючи свою націю від небезпечного ворога, повинна була діяти нещадно. У квітні 1941 р. Й. Антонеску наказав підготувати землянки у дельті Дунаю (район, відомий своїм нездоровим кліматом) і виселити туди циган [54, с. 78]. Однак, наказ не був виконаний. Можливо підготовка до війни проти СРСР відволікла увагу диктатора від «циганської проблеми».

Прийняття рішучих заходів проти циган вимагали і румунські урядовці. Так, експерт Міністерства праці, охорони здоров'я й соціального захисту Н. Кеdere на початку 1941 р. представив доповідь про причини поширення тифу в Румунії. У ній він охарактеризував циганські поселення як середовище, в якому тиф існував постійно внаслідок злиднів й антисанітарних умов життя. Експерт рекомендував помістити циган у трудові колонії та розділити їх на три категорії. До першої зарахувати тих, хто виявив схильність до сільських робіт. Їх слід було оселити на земельних ділянках. До другої тих, хто виявив здатність до інших професій. Третю категорію становили ті, хто був нездатний до будь якої праці. У відношенні до них пропонувалося знайти «сміливе» рішення й звільнити суспільство від «марних і нестерпних» людей [54, с. 74].

У жовтні 1941 р. начальник кабінету Й. Антонеску Овідіу Вледеску запропонував депортувати циган у Трансністрію. Однак диктатор відклав рішення

цього питання на більш пізній строк. Згодом, з подібною пропозицією вийшло Міністерство юстиції, яке запропонувало заключити циган у трудові колонії. Мабуть під тиском подібних пропозицій Й. Антонеску 1 травня 1942 р. наказав почати підготовку до депортації в Трансністрію кочових й «асоціальних» циган з Румунії. На думку румунського циганознавця В. Акіма це рішення було несподіваним для всього румунського суспільства [54, с. 66 - 79].

Наведені факти свідчать, що рішення про депортацію циган у Трансністрію не було примхою Антонеску, воно виражало настрої частини румунських урядових експертів й бюрократів. Втім, остаточне рішення про депортацію було прийнято румунським диктатором особисто. Час депортації, критерії відбору і строки «операції» теж були визначені ним.

Наказ від 1 травня 1942 р. передбачав депортацію лише кочових циган, проте вже 17 травня держсекретар МВС генерал Костянтин Васіліу видав наказ поліцейським та жандармським управлінням до 10 червня 1942 р. скласти списки двох категорій циган: «1. Кочові цигани. 2. Осілі цигани (...які ...[були] засуджені [судом], є рецидивістами або не мають засобів для існування або певного заняття... і в такий спосіб являють загрозу громадському порядку)». 22 травня 1942 р. вийшов новий наказ Антонеску в якому він велів провести протягом червня депортацію цих категорій циган [54, с. 81].

У травні 1942 р. було зроблено відбір двох категорій циган; їх виявилось 40 909 (9 471 кочових і 31 438 осілих). Це становило близько 20 % всіх циган Румунії. В першу чергу вислали кочових циган. Їхня депортація тривала з 25 червня по 15 серпня 1942 р. Першою хвилею охопили 11 441 циган – 2 352 чоловіків, 2 375 жінок й 6 714 дітей. 22 липня 1942 р. був виданий наказ про депортацію «небезпечних і небажаних» осілих циган. З 12 по 20 вересня 1942 р. у Трансністрію були депортовані ще 13 176 чоловік. У жовтні 1942 р. у Трансністрії перебувало 24 686 румунських циган – 11 441 кочових, 13 176 осілих і 69 колишніх в'язнів. Пізніше до них приєдналося ще близько 600 чоловік. Загальна кількість депортованих сягнула 25 283 – 7 856 чоловіків, 7 266 жінок та 10 161 дитина [82, с. 107].

Генерал Васіліу, який керував депортацією від початку до кінця, відзначався особливою жорстокістю. Він розглядав її як чудову можливість позбутися тієї частини населення, яку вважав джерелом злочинності й різноманітних проблем для органів правопорядку. Генерал намагався депортувати якнайбільше циган. Всі вони, а особливо ті, хто не мав постійного джерела доходу, були в його очах злочинцями.

У вересні – жовтні 1942 р. депортація завершилася й Васіліу видав наказ провести новий перепис циган, «на яких є кримінальні справи». Слід було переписати «як тих, які були засуджені, так і тих, які були виправдані для того, щоб до весни 1943 р. вони були евакуйовані в Трансністрію». Проте, 13 жовтня 1942 р. заступник прем'єр-міністра Румунії Міхай Антонеску оголосив про припинення депортацій циган [54, с. 84, 86]. Це рішення було викликане зміною оцінки ймовірного результату війни. Приймаючи цю ухвалу Йон і Міхай Антонеску менш за все думали про долю циган.

Доречи, доля висланих владою з різних частин румунської держави, в тому числі з північної Буковини та Бессарабії, циган склалася трагічно. Велика концентрація людей у таборах з жахливими умовами призвела до того, що значна їх частина загинула від голоду, холоду та хвороб [79, с. 157]. Так, в Очаківському повіті взимку 1942 – 1943 р. померло близько 4 тис. циган. Декого розстріляли

загони самооборони німецьких колоній (наприклад, у с. Шенфельд). Основним місцем поселення циган у цьому повіті було с. Ковалівка (нині – Врадіївський район Миколаївської області). Відповідно до матеріалів Надзвичайної Державної Комісії (НДК) у селі загинуло біля 8 000 циган. Проте на думку О. Круглова ця цифра завищена [82, с. 108, 110].

Осілих циган депортували в повіт Голта. Там у них відібрали коней та підвиди, оселили у свинарниках, не давали ні їжі, ні дров, внаслідок чого багато людей померло. За радянськими даними у повіті загинуло 8 – 10 тис. циган. На думку О. Круглова ця цифра також завищена.

У березні 1944 р. у Трансністрії ще перебувало 12 083 циган. Саме вони змогли вижити. До них варто додати ще біля 2 тис. циган, які за різних обставин були репатрійовані або у 1942 – 1943 рр. втекли з Трансністрії. Таким чином, у 1942 – 1944 рр. в Трансністрії загинуло приблизно 11 тис. депортованих сюди циган, вижило орієнтовно 14 тис. [82, с. 111]. Однак Д. Кенрик та Г. Паксон повідомляють про 36 тис. загиблих румунських циган [88, Р. 184]. На думку О. Круглова ці цифри необґрунтовані й значно завищені.

Проте, плани вирішення «циганського питання» не обмежувалися лише депортацією. Вони також передбачали і фізичне знищення циган, яке зазвичай, було справою рук німецьких вояків. Так, перші вбивства циган в Трансністрії у серпні 1941 р. скоїли саме солдати вермахту. Вони в Андріє-Іванівському районі (Одеська область) розстріляли близько 70 кочових циган. 30 серпня 1941 р. ще 6 циган, звинувачених у грабежі, були вбиті в Березівці (Одеська область). Потім за справу взялася айнзацгрупа «D», яка в серпні – жовтні 1941 р. діяла на цій території. Так, у серпні 1941 р. айнзацкоманда 12b у районі Ландау (нині с. Широколанівка Миколаївської області) розстріляла 50 – 60 циган. Ще одна страта була проведена у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 р. [82, с. 106]. Там під час обшуку у групі циган, у візку, був виявлений німецький кулемет.

В цілому в Трансністрії вбивства циган носили спорадичний характер. На цій території румунська влада робила ставку на «безкровне» вирішення «циганського питання».

На території Північної Буковини (Чернівецька область) з матеріалів НДК відомо тільки про один випадок убивства циган. Це вбивство відбулося в Путилівському районі і його жертвах стали 5 чоловік [82, с. 111].

Отже, на українських землях, що опинилися під румунською окупацією загинуло багато циган, але їх винищення не набуло тотального характеру.

Що стосується Закарпаття, то на момент угорської окупації циганська громада краю була нечисленна. За переписом населення 1930 р. вона становила 1 442 особи [89, с. 4]. Однак, з огляду на спосіб життя є підстави вважати, що кількість циган була дещо більшою.

З самого початку угорський уряд став обмежувати права національних меншин і перш за все циган. У березні 1939 р. був ухвалений закон № 11 про примусові роботи, за яким небажаних осіб, які не мали професії, можна було інтернувати до трудових таборів. З 1 липня 1939 р. документ набув чинності. Під його дію відразу підпали цигани. Для них було створено кілька таборів, а в окремих містах запровадили певні обмеження, наприклад, у них відбирали продовольчі картки. Згодом їх стали призивати до війська, де зараховували до трудових батальйонів і відсиляли на східний фронт, не надаючи зброї. Багато циган там

загинуло або потрапило у радянський полон, де до них ставилися, як до військовополонених [90, с. 127 – 128].

У 1940 – 1941 рр. «циганське питання» актуалізується. Так, адміністрація Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповіла міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування циган. Втім, викоренити його не вдалося. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Було вирішено звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати циган у спеціальних таборах і використовувати на важких роботах [91, с. 166]. Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком цього стало створення своєрідних гетто для циган.

З початком війни з СРСР угорський уряд став дедалі більше запозичувати «досвід» нацистів у розв'язанні «циганського питання». Зокрема, він вдався до депортації циган. В першу чергу висланню підлягали цигани негромадяни Угорщини, які прибули до Закарпаття з Галичини та Польщі у вересні 1939 р. Так, у липні 1941 р. до Кам'янця-Подільського було вислано біля 1 000 циган з комітатів Угоча та Унг [90, с. 127 – 128]. Згодом всі вони були знищені.

Причиною для їх відправки стало те, що вони вели «кочовий спосіб життя», а для окупаційної влади негромадяни Угорщини, які не мали ні хат, ні засобів для існування були неблагонадійними елементами.

Наступним кроком у вирішенні «циганської проблеми» була їхня ізоляція у таборах-гетто за місцем проживання, яка проводилася протягом 1942–1944 рр. Ці табори оточувалися колючим дротом, виставлялася охорона, вихід з табору лише за дозволом. У разі самостійного виходу – побиття. У гетто проживали переважно старші цигани, жінки й діти, а працездатних чоловіків і юнаків відправляли до трудових таборів.

Той, хто перебував у таборах-гетто потерпав від голоду. За свідченням в'язня табору «Ковнер» Арпада Муржа (с. Страбичово, Мукачівський район) деякі цигани нагадували скелети обтягнені шкірою [90, с. 130]. На думку М. Панчука перспективою такого існування, в умовах виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду, була повільна смерть [91, с. 167].

Іноді життя циган залежало від настроїв жандармів, що їх стерегли. Траплялося, що вони приходили у табір і всіх починали бити, інколи тижнями не з'являлися. За будь яку провину циган суворо наказували. За опір жандармам могли повісити.

Циган використовували на важких роботах. Часто їх посилали в каменоломні де вони дробили каміння. Ті у кого були коні з возами вручну вантажили камінь на підводи і везли до найближчої залізничної станції. Посилали циган і на вирубку лісу. Так, 50 циган з с. Баркасово навесні 1943 р. відправили на лісозаготівельні роботи до Сваляви. Вони рубали ліс, тягнули його до міста і складали неподалік залізниці. Додому з табору повернулося тільки троє [90, с. 132, 136 – 137]. Решта була розстріляна за непокору.

Значна кількість циган на Закарпатті працювала на сільсько-господарських роботах. В основному це були молоді жінки та дівчата, незалежно від того, мали вони дітей чи ні. За свідченням мешканки с. Шаланки (Виноградівщина) П. Беркі Ії, незважаючи на те, що у неї було двоє маленьких дітей, як і інших жінок, забрали на польові роботи поблизу Севлюша. «Цілими днями працювали на полі, додому

ходили пішки, а вранці знову нас виганяли на роботу. Двоє діток залишалися самі, невдовзі захворіли і померли» [90, с. 134].

Іноді людей відвозили працювати у села Угорщини. Так, мешканка с. Заріччя, Перечинського району Марія Т. пригадувала: «У 1943 році нас, молодих жінок і дівчат, відправили працювати... неподалік міста Секешфехервар, у село Мога. Всього нас працювало там понад 120 робітниць. Грошей нам не платили, погано годували.... Весь час були під наглядом жандармів, які знущалися і били нас, гвалтували...». За даними угорського уряду, навесні 1942 р. на роботу до державних та поміщицьких маєтків в Угорщині було відправлено понад 14 тис. циган [90, с. 130 – 131].

Часто примусові роботи були пов'язані з військовими потребами. Так, житель с. Тур'ї Ремети Перечинського району Іван Фонтош пригадував, що навесні 1943 р. всіх працездатних циган повезли до с. Вишкі (нині с. Люта). Там кожного ранку їх заганяли в ліс де вони рили землю, будувати переходи, бункери. Так цигани працювали до морозів 1943 р.

За свідченням Ю.О. Фенеша мешканця циганського табору в селі Гомок, що на Ужгородщині, 1 серпня 1944 р. його і ще 1 500 хлопців було мобілізовано на виконання трудової повинності. Вони рили окопи та траншеї, засипали ями на дорогах, що утворювалися після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх.

Масового характеру переслідування циган набуло з березня 1944 р., коли Угорщина була окупована німцями. Циган почали відправляти до концтаборів. У серпні 1944 р. міністерство оборони оприлюднило наказ про створення циганських трудових батальйонів, які комплектувалися з 213 циган, 1 лікаря-єврея і 1 інженера-єврея. Це була перша урядова постанова Угорщини, що стосувалася безпосередньо циган [90, с. 137].

З розгортанням бойових дій в Карпатах на вимогу військового командування з 15 липня 1944 р. ізоляція циган у таборах-гетто набуває всеохоплюючого характеру [91, с. 167].

Підводячи підсумок слід сказати, що на Закарпатті не було масових розстрілів циган, як це було у інших регіонах України. Проте, багато циган загинуло в таборах-гетто. Нині важко уявити скільки циган знайшли свою смерть на Закарпатті, скільки їх було вивезено на роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені. Час для встановлення масштабів трагедії циган втрачено.

Отже, в роки Другої світової війни доля циган України склалася трагічно. Вони підлягали винищенню тільки за свою етнічну приналежність. Знищення проводилося повсюдно з використанням всіх наявних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів. Геноцид циган здійснювався у двох формах: організованій та спонтанній. Загальними тенденціями політики геноциду слід вважати масові акції знищення, перебування циган на особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, використання каральних органів, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'ять про жертви. Крім того, слід зазначити, що в Україні вбивали як кочових так і осілих циган. Ніякого розходження між ними не робилося, і їхнє поголовне винищення було тільки питанням часу. Мотивувалося тотальне винищення циган тим, що вони є «асоціальними елементами», переносниками заразних хвороб, злодіями й грабіжниками, жебраками й закоренілими ледарями. У ряді випадків циган також звинувачували в шпигунстві на користь «червоних» і в

підтримці партизан.

Щодо кількості знищених циган, то дослідники Д. Генрік і Г. Паксон вважають, що на території СРСР було знищено не менше 30 тис. циган [92, с. 132]. Що стосується вбивства циган в Україні то вони почалися в серпні 1941 р. й завершилися навесні 1943 р. У всякому разі, немає відомості про вбивство циган після квітня 1943 р. На думку О. Круглова кількість циган, винищених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр., можна оцінити в 19 – 20 тис. чоловік [82, с. 112, 113]. Більше половини всіх жертв становлять цигани, депортовані в Україну з Румунії. Власне «українські» цигани в загальній кількості жертв становлять приблизно 45 %.

4.3. Діяльність айнзацгруп по знищенню політичних ворогів та «расово-неповноцінних» народів на території України (1941 – 1943 рр.)

Ми вже зазначали, що віддалена фаза плану «Ост» передбачала створення німецького етнічного масиву на великих площах, а короткострокова фаза була розрахована на максимально можливе «обезлюднення» завойованих вермахтом територій уже в ході війни. Саме цим була викликана поява айнзацгруп (АЗГ).

Айнзацгрупи поліції безпеки й СД (нім. *Einsatzgruppen*) – оперативні групи спеціального призначення СД існували для проведення масових страт цивільного населення на захоплених Третім рейхом територіях. Ці підрозділи були створені В. Шелленбергом за наказом шефа поліції безпеки й СД Р. Гейдріха у 1938 р. під час приєднання Австрії до Третього рейху. На австрійській території вони разом з місцевою поліцією виявляли, арештовували й фізично знищували громадян, налаштованих проти нацистського режиму. Потім, під час приєднання Судетської області Чехословаччини в 1938 р. та окупації решти Чехії в 1939 р. вони проводили «очищення звільнених областей від марксистських зрадників народу й інших ворогів держави» [93]. Втім, найбільш масове застосування айнзацгруп відбулося під час захоплення Польщі (1939 р.) та вторгнення у СРСР (1941 р.).

Готуючись до нападу на Радянський Союз керівництво Німеччини вирішило використати оперативні групи у тилу вермахту для «негайного знешкодження всіх більшовицьких ватажків і комісарів» та ліквідації «єврейско-більшовицької інтелігенції». У приготованому ОКВ документі «Вказівки по особливих питаннях Директиви № 21 (план «Барбаросса»)» від 13 березня 1941 р. зазначалося, що для підготовки політичного управління в оперативному районі сухопутних сил на рейхсфюрера СС Г. Гімmlера покладаються завдання, які випливають із неминучого зіткнення двох протилежних політичних систем [94, с. 41]. Він мав діяти самостійно й під свою відповідальність і не повинен був зачіпати виконавчу владу командуючого військами та створювати перешкоду діям німецьких військ.

Планувалося укласти угоду між РСХА та ОКВ про діяльність айнзацгруп у тилу вермахту. Р. Гейдріх домагався, щоб армія не тільки терпіла присутність айнзацгруп у своєму тилу, але й надавала повну підтримку всім заходам цих груп, політичній поліції та службі безпеки. Військові опиралися будь-яким гестапівським діям у своєму тилу. В решті-решт переговори завершилися укладанням 26 березня 1941 р. проекту наказу «про діяльність зондеркоманд, айнзацгруп і команд в оперативній зоні». Гейдріх отримав свободу дій на Сході.

Після узгодження деталей, щодо діяльності айнзатцгруп в оперативній зоні, ОКХ 25 квітня 1941 р. видало наказ «Про регулювання діяльності поліції безпеки й СД у сухопутних військах». За цим документом айнзатц- і зондеркоманди одержували спеціальні накази від Р. Гейдріха, а армії підпорядковувалися лише відносно пересування, розквартирування та постачання й повинні були підтримувати тісний зв'язок з абвером [94, с. 42]. Вермахту пропонувалося надавати допомогу оперативним групам, постачати їх паливом та продуктами харчування, надавати в їхнє розпорядження засоби зв'язку й транспорту [95, с. 19].

Документ ставив перед спецпідрозділами СД наступні завдання: У тилу армії: виявлення перед початком операцій певних об'єктів (матеріалів, архівів, картотек організацій, груп ворогів Рейху), а також особливо важливих особистостей: авторитетних емігрантів, саботажників, терористів. У тилу військ: розвідка й боротьба з ворогами Рейху, поки вони не організовані у ворожі загони, а також загальне інформування командуючого тилом військ про політичне положення на місцях [47, с. 83].

В рамках своїх завдань ці формування отримали право застосовувати каральні заходи проти цивільного населення.

Майже одночасно з цим розпочався процес переформування оперативних груп. У травні 1941 р., було створено чотири айнзатцгрупи, які розділили між собою фронт за географічною ознакою: група «А» – Прибалтика; «В» – Смоленськ, Москва; «С» – район Києва; «D» – південна частина України. Тобто, на території України повинні були діяти дві айнзатцгрупи. АЗГ «С» передавалася північному крилу групі армій «Південь». За південним крилом, яке просувалося з Румунії, йшла АЗГ «D» [13, с. 73]. Ці підрозділи повинні були йти за армією, щоб, висловлюючись словами Гітлера, «безжально знищувати ідеологічних і расових ворогів» [96, с. 87].

Формування груп проходило в Претцше-на-Ельбі (Саксонія) та в найближчих містечках Бад Дюбен і Бад Шмідеберг. Відповідальним за цю справу був начальник відділу I (кадрів) РСХА бригадефюрер СС Бруно Штрекенбах, який віддавав розпорядження щодо навчання керівникові школи доктору Туммлеру. Під орудою останнього перебувало біля 3 000 чиновників і службовці поліції безпеки та СД. 20 червня 1941 р. їх розподілили по айнзатцгрупах [94, с. 42 – 43]. Кожна айнзатцгрупа містила в собі штаб, спеціальні команди або зондеркоманди (нім. *Sonderkommando*) й оперативні команди або айнзатцкоманди (нім. *Einsatzkommando*).

Перед цим, 17 червня 1941 р. в Претцше відбулася нарада, на якій командирам айнзатцгруп і айнзатцкоманд були поставлені завдання, а саме: виявлення й ліквідація партійного й комсомольського активу; проведення пошукових заходів, арештів; знищення радянських партійних працівників, співробітників НКВС, армійських політпрацівників і офіцерів; боротьба із проявами антигерманської діяльності; захоплення установ, що мають картотеки й архіви [93].

Крім того, айнзатцгрупам було доручено «ліквідувати» євреїв та циган.

2 липня 1941 р. Гейдріх проінформував вищих фюрерів СС і поліції «Росія-Північ» (групенфюрер СС Х. Прютцманн), «Росія-Центр» (групенфюрер СС Е. фон дем Бах), «Росія-Південь» (обергрупенфюрер СС Ф. Еккельн) і «Особливого призначення» (оберфюрер СС Г. Корземанн) про вказівки надані айнзатцгрупам і визначив коло осіб, що підлягав ліквідації. Він зазначив, що повинні бути знищені

всі функціонери Комінтерну (як і всі комуністичні політики), функціонери партії вищої й середньої ланки, а також радикально налаштовані рядові члени партії, члени Центрального комітету, обкомів, райкомів, народні комісари, євреї в партійних та державних установах, інші радикальні елементи (саботажники, пропагандисти, партизани, підбурювачі тощо), оскільки вони більше не потрібні [94, с. 49 – 50].

Отже, у тилу вермахту айнзатцгрупи повинні були ліквідувати всіх політичних й расових «супротивників нацизму». До політичних відносилися функціонери комуністичної партії, партизани, диверсанти, радянські активісти. Расовими супротивниками були євреї та цигани.

На початку війни для посилення айнзатцгруп були надані резервні поліцейські частини. Так, 25 червня 1941 р. кожна оперативна група отримала по роті охоронної поліції (134 чоловіка) зі складу 9-го резервного поліцейського батальйону з Берліну. Поповнення груп відбувалося і в наступні місяці. Наприкінці липня 1941 р. айнзатцгрупи «А», «В» і «С» одержали по роті військ СС (у роті було близько 240 вояків) зі складу 1-го батальйону особливого призначення 14-го піхотного полку СС. У результаті цього чисельність кожної з трьох айнзатцгруп зросла до 900 чоловік. У групі «D» налічувалося приблизно 650 бійців [94, с. 46 – 47]. Згодом кількість бійців в кожній оперативній групі була доведена до 1 тис. – 1 200 чоловік.

Склад айнзатцгрупи був ретельно продуманий. На 1 тис. чоловік доводилося близько 350 есесівців (із них 125 резервістів військ СС), 150 шоферів і механіків, 100 службовців гестапо, 80 співробітників допоміжної поліції (звичайно набиралися на місці), 130 представників поліції порядку, 40 – 50 працівників карної поліції й 30 – 35 співробітників СД. До них додавалися також перекладачі, радисти, телеграфісти, управлінські працівники та жіночий персонал (від 10 до 15 на групу) [95, с. 20].

Чисельність айнзацкоманди була у межах 136 – 160 бійців, а зондеркоманди становила 70 – 82 вояка [94, с. 42]. Іноді чисельний склад останньої доходив до 120 бійців. Зондеркоманди поділялися на підкоманди (20 – 30 бійців). Айнзатцкоманди діяли в глибокому тилу, а зондеркоманди використовувалися в безпосередній близькості від лінії фронту [93].

Оперативні групи були добре механізованими підрозділами. Так, айнзатцкоманда мала 6 вантажних машин, 31 – 37 легкових машин, 3 мотоцикли. Зондеркоманда 17 – 20 легкових машин, 2 мотоцикли [94, с. 42].

Особовий склад цих підрозділів був непогано озброєний. Офіцери мали пістолети: вальтер, парабелум, маузер. У рядових – карабін-маузер моделі 1910 р., автомати «Бергман», чеські кулемети, німецькі кулемети MG-34, ручні гранати [97].

Командний склад айнзатцгруп формувався з гестаповців, співробітників СД й карної поліції. Командири айнзатцгруп обиралися, спільно, Гімmlером та Гейдріхом, а командирів команд підбирав особисто Гейдріх. Командирів айнзатцгруп набирали, в основному, з керівників середньої ланки РСХА. Більшість офіцерів оперативних груп мали вищу освіту й були у віці від 30 до 40 років. Айнзацгрупи, що діяли на території України очолили наступні особи:

Ім'я, прізвище, звання	Рік нар.	Освіта	Група	Колишнє місце служби, посада
д-р Отто Еміль Раш бригадефюрер СС і	1891	вища юридична й	С	інспектор поліції безпеки й СД в

генерал-майор поліції		політекономічна		м. Кенігсберг
Отто Олендорф штандартенфюрер СС	1907	вища економічна	D	начальник III управління РСХА

Якщо відбір на керівні посади айнзатцгруп проводився дуже ретельно, то інший персонал просто набирався зі складу ЗіПо, ОрПо, КріПо й СД без будь-яких конкретних директив на цей рахунок. Найчастіше брали всіх підряд. Так, цілий випуск командирської школи ЗіПо в Берліні був відряджений до айнзатцгруп. Ніякого відбору за ознакою політичної благонадійності не було. Він уже був проведений під час прийому співробітників у ЗіПо й СД.

Спочатку більшість офіцерів всіх айнзатцгруп (близько 100 чоловік) становили т.зв. «кандидати на керівні посади» – службовці гестапо та карної поліції, а також фюрери СС у СД 1910 р. народження й молодші. Вони були відібрані в 1940 р. й повинні були пройти підготовку перед тим, як зайняти керівні посади у системі поліції безпеки й СД. Підготовка передбачала дворічне вивчення права й річне стажування в органах загальної адміністрації. Під час літніх канікул 1941 р. ці «стажисти» по 20 – 25 чоловік були розподілені по айнзатцгрупах для проходження «практики» на Сході. На початку жовтня їх повернули до Берліну для продовження навчання. У якості заміни до айнзатцгруп були відряджені близько 100 офіцерів СС. Наприкінці жовтня 1941 р. були замінені два командири айнзатцгруп (серед них командир айнзатцгрупи «С» О. Раш), сім командирів команд, а також декілька офіцерів у штабах груп [94, с. 44 – 45].

Допоміжний персонал: водії, радисти, перекладачі, писарі тощо, частково складався з військовослужбовців строкової служби, які не були членами СС [93].

На думку О. Круглова айнзатцгрупи не комплектувалися «професійними вбивцями». Вважалося, що штатному співробітнику поліції або СД достатньо доручити будь-яке завдання й вимагати його виконання. Тому відділення гестапо, карної поліції й СД одержавши рознарядку відряджали до айнзатцгруп, у першу чергу, тих без кого можна було обійтися. Щоправда, серед них були й садисти, яким подобалося вбивати, однак таких було небагато. Більшість членів цих команд не мали, наприклад, до євреїв або циган особливої ненависті. Проте, одержавши наказ, вони слухняно ставали в лави стрільців й натискали на курок. Лише деякі, посилаючись на своє релігійне виховання, відмовлялися брати участь у вбивствах жінок та дітей; таких, як правило, без особливих наслідків для них повертали в їхнє рідне відомство [94, с. 48]. Доречі, «загартування на Сході» повинні були пройти всі чиновники та службовці органів безпеки, ротація кадрів у айнзатцгрупах була постійною, особливо серед офіцерського складу.

Втім, для виконання покладених на айнзатцгрупи завдань наявних сил було недостатньо. До співпраці з ними почали залучати місцеве населення. Так, із серпня 1941 р., у команди зараховувалися, у якості перекладачів, фольксдойче, які не тільки допомагали допитувати арештованих, але й брали участь у розстрілах. З жовтня 1941 р., місцеві жителі приймалися на службу до айнзатцгруп у якості шоферів та автослюсарів. І нарешті, 19 січня 1942 р. РСХА направило всім оперативним групам циркуляр, який дозволяв підсилювати поліцію безпеки «підходящими елементами» з цивільного населення. Але їх слід було використовувати тільки після відповідного навчання і лише під контролем німецьких чиновників поліції безпеки. На підставі

цього розпорядження при окремих командах стали створюватися загони шуцманшафта поліції безпеки з числа місцевих жителів та військовополонених. Вони використовувалися під час проведення облав, арештів, розстрілів, несли охоронну службу. На думку О. Круглова в 1941 – 1942 р. через чотири айнзатцгрупи пройшло кілька сотень цивільних, яких використовували в якості поліцейських, перекладачів і шоферів [94, с. 47 – 48].

Окремо слід зазначити, що на початку січня 1942 р. було дозволено приймати на службу кримських татар. Це рішення було прийняте 2 січня 1942 р. на нараді у відділі розвідки 11-ї армії, яка у той момент перебувала в Криму. Штаб армії доручив айнзатцгрупі «D» провести рекрутування.

При цьому на оперативну групу «D» поклалися наступні завдання: Перед початком вербування вивчити дані етнографічного розподілу населення Криму. Вербування проводити лише в татарських селах. Перевагу віддавати селам в північній частині Криму; Створити комісії з представників оперативної групи і надійних татар. Щоб провести призов якнайкраще, перевірити політичну лояльність татарського населення того або іншого регіону і, нарешті, провести його реєстрацію; всі питання, пов'язані з вербуванням добровольців в таборах військовополонених, погоджувати з відповідним відділом штабу 11-ї армії; Тих татар, які виявлять бажання вступити в частини Вермахту звільнити від роботи і сконцентрувати в зручних місцях, звідки їх зможуть забрати представники підрозділів 11-ї армії; Оперативна група «D» відповідає за набір добровольців в роти самооборони, а також за їх організацію, підготовку і подальше керівництво [98, с. 117 – 118].

Акція пройшла у 203 населених пунктах Криму і в 5 таборах військовополонених. За неповними даними було набрано 9 257 чоловік. Із них татари – 5 451, військовополонені – 3 806 [47, с. 175]. Частина новобранців опинилася в татарських ротах самооборони під командуванням німецьких командирів. Ці підрозділи разом з айнзатцгрупою «D» повинні були боротися з партизанами. Для координації діяльності всіх каральних структур під час проведення антипартизанських акцій був створений спеціальний орган під проводом вищого керівника СС і поліції Криму оберфюрера СС Гоха [99, с. 54].

Тепер поглянемо на діяльність айнзатцгруп «C» і «D» на території України. Її вони розпочали на початку липня 1941 р. у тилу німецьких військ, що наступали.

Айнзатцгрупа «C» перебувала в зоні дій групи армій «Південь» у північній і центральній Україні. На той час чисельність її особового складу становила близько 700 вояків. Першим командиром групи був Отто Раш (червень – вересень 1941 р.). Потім на цій посаді його змінив бригадефюрер СС генерал-майор поліції Макс Томас (жовтень 1941 р. – 28 серпня 1943 р.). Останнім командиром підрозділу був оберфюрер СС Хорст Бьоме (6 вересня 1943 р. – березень 1944 р.).

За час свого існування айнзатцгрупа кілька разів міняла місцезнаходження свого штабу. Так, з 1 липня 1941 р. він перебував у Львові. З 18 липня 1941 р. у м. Житомирі. З 17 серпня 1941 р. штаб знаходився у Первомайську. 19 вересня 1941 р. він переїхав у Новоукраїнку. З 25 вересня 1941 р. штаб підрозділу передислокувався у Київ, де й перебував протягом року. З вересня 1942 р. штаб перебирається в м. Старобільськ (Ворошиловградська область). З лютого 1943 р. він перебував у Полтаві [93].

До складу айнзатцгрупи «С» входили айнзатцкоманди 5 і 6 та зондеркоманди 4а й 4б. Зондеркоманда 4а діяла в тилу 6-ї армії (з липня 1942 р. у тилу 2-ї армії), зондеркоманда 4б – у тилу 17-ї армії, а айнзатцкоманди 5 і 6 – у тилу групи армій. На початку 1942 р. айнзатцкоманда 5 була розформована, а її загін у Дніпропетровську був перетворений у самостійну зондеркоманду «Плат». З 10 лютого 1942 р. ця команда дислокувалася в Кременчуці й діяла в тилу групи армій «Південь». У лютому 1943 р. у складі групи армій знову з'явилася команда 5. У цю команду була перетворена поліція безпеки й СД Харкова [94, с. 54 – 55].

Що стосується айнзатцгрупи «D», то спочатку чисельність її особового складу становила близько 600 вояків. Цей підрозділ призначався для дій на Кавказі, а до його захоплення був спрямований в тил 11-ї армії. Він діяв у Бессарабії, в Південній Україні, Криму, у другій половині 1942 р. – у Ростовській області та на Північному Кавказі. Із квітня 1943 р. і до кінця року – в українсько-білоруській прикордонній зоні і на Волині [94, с. 58].

Понад рік командиром цієї групи був штандартенфюрер СС Отто Олендорф (червень 1941 р. – липень 1942 р.). Потім на цій посаді його змінив оберфюрер СС Вальтер Біркамп (липень 1942 р. – липень 1943 р.). У травні 1943 р. айнзатцгрупа «D» була перейменована в «Кампфгрупу Біркамп», а в липні розформована.

Перед тим, як опинитися на радянській території оперативна група «D» перебувала в Румунії. До її складу входило чотири зондеркоманди (10а, 10б, 11а, 11б) і айнзатцкоманда 12. В червні 1941 р. айнзатцгрупа дислокувалася в Бессарабії (штаб у Кишиневі), зондеркоманда 11а – в Чернівцях, зондеркоманда 11б – у Тирасполі, айнзатцкоманда 12 – в Білгород-Дністровському та Ізмаїлі [99, с. 54].

У вересні штаб айнзатцгрупи перебрався до м. Миколаєва. З листопада 1941 р. він перебував у Сімферополі. В Криму група затрималася (листопад 1941 – серпень 1942 рр.) і була розподілена по оперативних районах: зондеркоманда 10а перебувала у м. Судаку, зондеркоманда 10б контролювала міста Феодосію, Керч, Судак та Джанкой; зондеркоманда 11а ревізувала Коккози, Ялту, Бахчисарай і Сімеїз; зондеркоманда 11б – Сімферополь, Євпаторію, Алушту, Карасубазар, Зую [47, с. 82]. В цей період підрозділи айнзатцгрупи діяли майже самостійно.

З серпня 1942 р. місцем дислокації штабу айнзатцгрупи «D» стає Ворошиловськ (нині м. Алчевськ Луганської області) [94, с. 58].

У жовтні 1942 р. в рамках цієї айнзатцгрупи створюється спеціальна команда «Астрахань». Цей підрозділ оперував на території Калмикії в зоні відповідальності групи армій «А». Проте проіснувала команда недовго і в грудні 1942 р. вона була розформована [94, с. 58].

Крім згаданих айнзатцгруп на території України також діяла айнзатцгрупа особливого призначення. Вона була сформована наприкінці червня 1941 р. командуючим поліції безпеки й СД у Генерал-губернаторстві оберфюрером СС Карлом Еберхард Шьонгартом для підтримки айнзатцгруп «С» і «В». Цей підрозділ мав також завдання РСХА створити додаткові «айнзатцкоманди або групи» для Галичини. У липні 1941 р. з числа службовців поліції безпеки були створені айнзатцкоманди «Львів», «Брест» та «Білосток» і розміщені у однойменних містах. Ці команди, звичайно, ввійшли до складу айнзатцгрупи особливого призначення. В липні-вересні 1941 р. вони діяли в Західній Україні та Західній Білорусії [93].

Опинившись на території України айнзатцгрупи «С» і «D» направили свої зусилля на виконання поставлених завдань. У «Повідомленні про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р. зазначалося, що оперативні групи проводили страти політичних функціонерів, грабіжників, диверсантів, активних комуністів й носіїв політичних ідей, агентів й інформаторів НКВС, осіб, які сприяли висилці фольксдойче, небажаних, асоціальних елементів, партизан, політруків, заколотників й підбурювачів, безпритульну молодь, євреїв взагалі [94, с. 50].

З особливою послідовністю оперативні групи знищували євреїв. У червні-липні 1941 р., розстрілу підлягала єврейська інтелігенція, а також усі євреї-чоловіки (крім тих, хто використовувався на роботах); із другої половини серпня винищувалися вже всі євреї поголовно.

Крім того, на початковому етапі війни оперативні групи намагалися спровокувати «спонтанні» погроми, використовуючи антиєврейські настрої частини місцевих мешканців. При цьому вся відповідальність за проведені акції покладалася на місцеве населення. Таким чином полегшувалося завдання для самих оперативних груп. Проте, на території України погроми мали місце лише у Львові [93].

Перша хвиля вбивств через деякий час змінилася другою, котра почалася приблизно з осені 1941 р. Цього разу діям айнзатцгруп активно надавав підтримку вермахт. Доречи, у жовтні 1941 р. у зв'язку зі «збільшенням обсягу роботи» в РСХА створили особливий командний штаб для загального керівництва «акціями» айнзатцкоманд [100]. Другий етап мав на меті повне знищення євреїв, що залишалися в окупованих областях, і був, внаслідок отриманого раніше досвіду й наданого підсилення, більш ефективним. Безпосередню участь у каральних акціях приймали і представники оперативних груп. Так, серед 1 200 виконавців масової страти мирного населення у Бабиному Яру в Києві була зондеркоманда 4а айнзатцгрупи «С», яка складалася приблизно зі 150 есесівців. За два дні 29-30 вересня 1941 р. в урочищі карателі розстріляли 33 771 чоловік – майже все єврейське населення Києва [8, с. 211].

Дісталось в цей час і циганам. Вище ми вже детально розповідали про це.

Узагальнену інформацію про страти, проведені айнзатцгрупою «С» (за станом на 20 жовтня 1941 р.), подають «Повідомлення про події в СРСР» № 128 від 3 листопада 1941 р. Там зазначалося, що команди цієї айнзатцгрупи ліквідували 80 000 чоловік. Серед них 8 000 осіб, що займалися антинімецькою діяльністю. Інші були ліквідовані в рамках акцій відплати. До числа 80 тис. страчених входили і євреї Києва, що були розстріляні 29-30 вересня 1941 р. Втім, значна частина цих євреїв була вбита не зондеркомандою 4а, а іншими підрозділами карателів. На думку О. Круглова загальне число страчених цією групою за перші чотири місяці її діяльності приблизно на 20 тис. чоловік менше. За німецькими даними, найбільше страт за станом на 20 жовтня провели зондеркоманда 4а (55 432) та айнзатцкоманда 5 (15 110) [94, с. 55].

На чолі зондеркоманди 4а послідовно стояли штандартенфюрер Блобель Пауль (1941–1942), штурмбанфюрери СС доктор Вейнман Ервін (1942), Штеймле Ойген (1942–1943), Шмідт Фрідріх (1943), Хрістенсен Теодор (1943). Цей підрозділ між 20 жовтня й 30 листопада 1941 р. розстріляв ще 3 586 місцевих мешканців, в основному євреїв, внаслідок чого загальна кількість знищених цією командою за

станом на 30 листопада 1941 р. склала 59 018 чоловік [20, с. 15]. Далі команда продовжила свої злочини в інших містах України. Так, у Харкові в грудні 1941 р. і на початку січня 1942 р. карателі розстріляли близько 10 тис. євреїв. У Сумах 5 – 6 лютого 1942 р. команда знищила 215 євреїв [94, с. 56 – 57]. Потім команда проводила розстріли в Харківській області. Зокрема, у червні 1942 р. основна частина зондеркоманди прибула до м. Вовчанськ, де влаштувала масове винищення громадян [99, с. 50]. З липня 1942 р. до початку 1943 р. команда проводила каральні заходи на території Курської та Воронізької області. У лютому 1943 р. вона виїхала до Києва, відтіля направилася в Чернігів для проведення акцій проти партизан.

Айнзацкомандою 5 послідовно керували оберфюрер СС Шульц Ервін (1941) та штурмбанфюрер СС Майєр Август (1941–1942). Між 20 жовтня й 7 грудня 1941 р. цей підрозділ розстріляв 23 188 євреїв. З 7 грудня 1941 р. по 12 січня 1942 р. ця команда знищила ще понад 10 тис. євреїв. Так, загін, що дислокувався у Вінниці (командир – оберштурмфюрер СС Теодор Зальманциг) розстріляв понад 200 євреїв у Новому Дашеві, понад 2 000 євреїв у Літині й 60 євреїв у селі Залужне (Літинський район). Загін у Миколаєві (командир – унтерштурмфюрер СС Ганс Занднер) – близько 2 000 євреїв у Первомайську й 370 євреїв із с. Юзефполь (Первомайський район). Загін у Дніпропетровську стратив близько 6 000 євреїв. Між 12 січня й 7 лютого 1942 р. айнзацкоманда 5 розстріляла ще 9 580 євреїв [94, с. 55]. Усього за час свого короткого існування команда знищила понад 46 тис. чоловік [99, с. 52].

Айнзацкомандою 6 послідовно командували штурмбанфюрери СС доктор Крогер Ерхард (1941), Мор Роберт (1941–1942), Біберштейн Ернст (1942), Зур Фрідріх (1942–1943). З 26 жовтня по 30 листопада 1941 р. це формування знищило 490 євреїв на Дніпропетровщині. Потім команда «відзначилася» в Донбасі. Наприкінці грудня 1941 р. було розстріляно 500 євреїв у Макіївці, у січні 1942 р. – 171 єврея у Красноармійську й кілька десятків євреїв в Авдіївці. З 6 по 19 лютого 1942 р. айнзацкоманда знищила ще 518 євреїв. 22–23 лютого 1942 р. карателі вбили 120 євреїв із Мар'їнки й Красногоровки. У ніч на 1 травня 1942 р. команда ліквідувала гетто в Сталіно, у якому на початку грудня 1941 р. перебувало близько 3 000 євреїв [94, с. 56].

Зондеркоманду 4b очолювали штурмбанфюрери СС Герман Гюнтер (1941), Брауне Фріц (1941–1942), Хенш Вальтер (1942), Майєр Август (1942), Зур Фрідріх (1942–1943), Краузе Вольдемар (1943–1945). Підрозділ між 25 жовтня й 5 листопада 1941 р. розстріляла 518 євреїв. У грудні 1941 р. команда знищила понад 400 євреїв у Слов'янську й 240 євреїв у Костянтинівці. Між 14 січня й 19 лютого 1942 р. це угруповання стратило 1 363 єврея, у тому числі 1 224 єврея в Артемівську. Навесні 1942 р. зондеркоманда знищила 135 євреїв із Дружківки й 479 євреїв із Єнакієвого. Усього за роки війни командою було знищено понад 6 тис. чоловік [99, с. 51].

Зондеркоманда «Плат» між 10 січня й 6 лютого 1942 р. розстріляла в Дніпропетровську 350 євреїв. Після передислокації в Кременчук підрозділ з кінця лютого до кінця червня 1942 р. проводив перевірку території по трьох напрямках: Дніпропетровськ – Новомосковськ – Павлоград, Кременчук – Полтава, Кременчук – Ромни – Бахмач. У Новомосковську 16 березня 1942 р. було розстріляно біля 400 євреїв. Близько 2 тис. євреїв було вбито в Павлограді. У квітні-травні 1942 р. у Полтавській області (Пирятин, Лохвиця, Хорол, Великі Кринки, Лубни, Глобине) карателі розстріляли ще 2 тис. євреїв. Тільки в Пирятині 6 квітня 1942 р. було вбито близько 1 600 євреїв. 20 травня 1942 р. команда розстріляла 1 290 євреїв у Прилуках

(Чернігівська область) [94, с. 57]. Вкотре, разом з євреями знищувалися й цигани. Так, 18 травня 1942 р. зондеркомандою «Плат» у Пирятині були розстріляні 25 циганських і єврейських родин, усього 163 чоловік (більшість становили цигани) [82, с. 100].

У сукупності команди айнзатцгрупи «С» між 20 жовтня 1941 р. і кінцем 1942 р. знищили близько 75 тис. євреїв, а з урахуванням страт до 20 жовтня 1941 р. – близько 150 тис. [94, с. 57].

Деяку кількість євреїв айнзатцгрупа знищили в 1943 р. Так, наприкінці лютого 1943 р. у Сумах зондеркоманда 4а розстріляла кілька сотень угорських євреїв (вони були службовцями угорських робітничих батальйонів). Мінімум 500 євреїв розстріляла 14 грудня 1943 р. у Володимирі-Волинському зондеркоманда 4b [94, с. 57 – 58].

Велика кількість жертв і на рахунку айнзатцгрупи «D». Цей підрозділ у серпні – жовтні 1941 р. діяв на території Трансністрії. До його завдань поряд зі знищенням євреїв входила й ліквідація «асоціальних елементів», тобто циган. Проте, у звітах айнзатцгрупи «D» за цей період убивство циган не зафіксоване. Можливо вбиті цигани класифікувалися як «асоціальні елементи». Разом із тим у післявоєнних судових свідченнях колишніх членів цієї групи є згадки про вбивство циган. Так, у серпні 1941 р. айнзацкоманда 12b у районі Ландау (Миколаївська область) розстріляла 50 – 60 циган. Інша страта була проведена у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 р. [82, с. 106].

Свій кривавий слід оперативна група залишила і в Криму. Там, вона проводила «політичне умиротворення» захопленої території. Під час цієї акції тільки з 15 листопада до 15 грудня 1941 р. було розстріляно, переважно із району Сімферополя, 17 645 євреїв, 2 504 кримчака, 212 комуністів й партизан та 824 цигана. З часом географія геноциду була розширена на решту окупованої території Криму. В «Повідомленні про події в СРСР» № 153 від 9 січня 1942 р., у якому міститься інформація про результати діяльності айнзацгрупи «D» за 16 – 31 грудня 1941 р., зафіксований тільки розстріл 3 176 євреїв, 122 комуністів, 85 партизан і 12 грабіжників [82, с. 88 – 89].

На початку 1942 р. була влаштована облава на циган у Євпаторії. За показаннями свідків, під час цієї акції, зондеркомандою 11b (командир – штурмбанфюрер СС доктор Браун) було розстріляно понад 1 000 циган.

Наприкінці березня – початку квітня 1942 р. зондеркоманда 10b (командир – штурмбанфюрер СС П. Алоїз), яка тоді дислокувалася в Джанкої знищила близько 200 циган однойменного району. У цілому із грудня 1941 р. по червень 1942 р. у Криму було вбито ще близько 1 300 циган [82, с. 90 – 91].

Пізніше підрозділи айнзацгрупи «D» «відзначилися» і на Лівобережній Україні. Так, в січні – лютому 1942 р. у розстрілі циган у Гуляйполі та Пологах прийняла участь айнзатцкоманда 12 (командир – штурмбанфюрер СС Густав Носке), а в Мелітополі зондеркоманда 10а (командир – штурмбанфюрер СС Зітцен) [82, с. 96 – 97].

В цілому, за перші 9 місяців війни (з липня 1941 р. до кінця березня 1942 р.) айнзацгрупа знищила 91 678 людей, з них 84 700 євреїв [94, с. 59].

До квітня 1942 р. команди групи «D» в Україні повністю «звільнили від євреїв» Херсонську та Миколаївську області (в сучасних кордонах), частково Крим, а також знищили значну частину євреїв у Запорізькій та Одеській областях. У квітні-

липні 1942 р. команди цієї групи винищили в Криму ще близько 3,5 тисячі євреїв. Так, 26 червня 1942 р. загін зондеркоманди 10b розстріляв близько 400 євреїв-кримчаків у Керчі. За даними М. Тяглого 22 червня 1942 р. було розстріляно біля 1 500 кримчаків [101, с. 44 – 45]. Загін зондеркоманди 11a на початку липня 1942 р. знищив 1 200 євреїв із Севастополя і 1 029 євреїв із табору військовополонених біля Бахчисараю й табору для біженців у Бахчисараї; ще кілька сотень євреїв були вбиті у квітні-липні 1942 р. в інших населених пунктах Криму [94, с. 59].

Таким чином, число вбитих айнзацгрупою «D» євреїв на початок липня 1942 р. становило близько 90 тисяч [102, с. 358]. Про знищення на території Південної України і Криму понад 91 тис. мирних громадян також повідомляє кримський історик О.В. Романко [98, с. 52].

Регулярно список жертв айнзацгрупи «D» поповнювали цигани. Так, у травні-червні 1942 р. у лівобережній частині Миколаївської області (у адміністративних кордонах 1941 р.), ймовірно, зондеркоманди 10a й 10b в десяти населених пунктах знищили 180 циган. У всякому разі, розстріл циган у Сиваському 6 травня 1942 р. був здійснений саме загоном зондеркоманди 10a за участю місцевих поліцейських [82, с. 103].

У наступні п'ять місяців (серпень-грудень 1942 р.) оперативна група «D» діяла в Ростовській області й на Північному Кавказі де знищила ще понад 40 тис. євреїв. Таким чином, загальна кількість євреїв, знищених командами групи «D» на початок 1943 р. зросла до 130 тисяч [94, с. 59 – 60].

Криваві злочини були скоєні й айнзацгрупою особливого призначення. Так, айнзацкоманда «Львів» з 21 липня по 31 липня 1941 р. знищила 1 726 осіб. З 5 серпня по 11 серпня 1941 р. ця команда вбила, ще 619 чоловік. Ймовірно це були представники єврейської та польської інтелігенції у Станіславі. У період з 16 по 20 серпня 1941 р. цей загін стратив, іще 1 154 особи. З 25 по 31 серпня 1941 р. карателі знову вбили 760 чоловік. У цілому в липні-серпні 1941 р. команди айнзацгрупи особливого призначення розстріляли в Західній Україні й Західній Білорусії понад 20 тис. чоловік, в основному євреїв [94, с. 60 – 61]. Восени 1941 р. ці підрозділи були розформовані.

Постійна участь у вбивствах психічно калічила всіх членів айнзацгруп. Щоб органи безпеки, в кінцевому підсумку, не склалися із закінчених психопатів, керівництво РСХА постійно шукало способи «гуманізації» масових убивств для зменшення навантаження на психіку безпосередніх виконавців. І хоча від розстрілів повністю відмовитися було неможливо (кожний член команди хоча б один раз особисто мав брати участь у розстрілі, щоб не було розмов, що хтось «ні при чому»), поряд з ними з кінця 1941 р. – початку 1942 р. стала застосовуватися безкровна ліквідація – за допомогою «газових автомашин» (нім. *Gaswagen*).

Офіційно вважається, що вантажівка З – «душогубка» була винайдена у Берліні унтер-штурмфюрером СС Беккером на початку 1942 р. [95, с. 20]. Проте, за іншими даними, ця техніка, на території України, використовувалася вже наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. Так, у районі діяльності айнзацгрупи «D» 20 – 22 січня 1942 р. у «душогубці» було знищено 210 євреїв із сіл Калінінське, Первомайське, М. Горький Сімферопольського району [94, с. 49]. У районі діяльності айнзацгрупи «С» винищення людей в «душогубці» почалося з листопада 1941 р.

Навесні 1942 р. надійшов наказ Г. Гімлера змінити метод страти. В «душогубках», головним чином, почали знищувати жінок і дітей. Вони, згідно із

наказом рейхсфюрера СС, знищувалися саме у такий спосіб для того, щоб уникнути зайвих хвилювань, які виникали у зв'язку з іншими видами страти. Це давало можливість карателям-чоловікам, які самі були одружені, не стріляти в жінок і дітей. З тих пір жертв доставляли до ровів у газвагенах [93].

В середині 1942 р. встала нагальна потреба у приховуванні слідів масових вбивств місцевого населення айнзацгрупами. Справа в тому, що усюди лише злегка прикопані гори трупів свідчили про діяльності айнзацгруп. 5У червні 1942 р. Гімлер віддав наказ замести сліди страт і доручив це командирові зондеркоманди 4а штандартенфюреру СС Паулю Блобелю. Була складена спеціальна зондеркоманда з позначенням «1005», завданням якої було розкрити масові поховання й спалити трупи. З часом на окупованій радянській території почали діяти зондеркоманди 1005 з літерними позначеннями «А», «В» і «Мітте». Зондеркоманди 1005 «А» і «В» діяли в Україні. Зокрема, акція 1005 була проведена в Бабиному Яру. В 1944 р., з наступом Червоної Армії був відданий наказ про організацію в Генерал-губернаторстві, в тому числі й в дистрикті «Галичина», своїх окремих груп операції 1005, для того, щоб почати «очищення» масових поховань [93]. Однак повністю знищити сліди злочинів нацистам не вдалося.

Таким чином, на окупованій території України айнзацгрупи «С», «D» та айнзацгрупа особливого призначення здійснили низку кривавих злочинів. Втім, точне число жертв дотепер не встановлено. Наприклад, Енциклопедія Третього рейху зазначає, що на території СРСР чотирма оперативними групами було знищено близько 750 тис. чоловік [93]. Переважну більшість знищених становили євреї. На думку О. Круглова, на айнзацгрупу «С» доводиться 150 тис. жертв-євреїв, на групу «D» – 130 тис., на айнзацгрупу особливого призначення 20 тис. [94, с. 63]. Серед жертв айнзацгруп були також цигани, партійні та радянські функціонери, комісари Червоної Армії та службовці НКВС.

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТРЕТЬОГО РЕЙХУ І ЙОГО СОЮЗНИКІВ ТА ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

5.1. Спроби економічної експлуатації промислового потенціалу республіки та її природних надр

Ще до початку війни з Радянським Союзом економічні плани, що в тій чи іншій мірі, розвивалися у виступах нацистських лідерів, а також у німецьких економічних журналах, незмінно пов'язувалися з ідеєю завоювання Східної Європи й перетворення цієї частини континенту у внутрішню колонію Третього рейху. Німецька преса пропагувала наступну відверто імперіалістичну програму: покриття збитку, заподіяного війною, і подальше збагачення Німеччини буде відбуватися головним чином за рахунок інтенсивної експлуатації невичерпних природних багатств і робочої сили Радянського Союзу. Рясний потік дешевого українського хліба й продовольства докорінно забезпечить постачання населення Німеччини, а володіння сировинними ресурсами окупованих областей зведе до мінімуму залежність німецької промисловості від імпортованих поставок. З іншого боку, східна колонія стане доволі великим й монопольним ринком збуту

німецької промислової продукції.

Конкретні економічні цілі війни проти Радянського Союзу були обговорені на нараді держсекретарів 2 травня 1941 р. Там були присутні рейхсмаршал Герінг, начальник «Штабу по управлінню економікою Ост»; генерал Томас, начальник військово-економічного й військово-промислового відомства вермахту; генерал-лейтенант Шуберт, начальник «економічного штабу Ост»; держсекретарі Кернер (відомство чотирирічного плану), Баке (міністерство продовольства), фон Ханнекен (міністерство економіки), Альперс (міністерство лісового господарства). Ймовірно там були присутні Розенберг та генерал Йодль від верховного командування вермахту.

На цій нараді були прийняті і затверджені Герінгом «Принципи економічної політики на Сході», які лягли в основу діяльності німецької окупаційної адміністрації. У документі, зокрема, зазначалося:

У службовій записці щодо результатів наради з держсекретарями про «план Барбаросса» зазначалося: «1) Війну варто продовжувати тільки в тому випадку, якщо увесь вермахт на третій рік війни буде забезпечуватися продовольством з Росії; 2) При цьому, безсумнівно, будуть голодувати десятки мільйонів чоловік, якщо ми вивеземо із країни все необхідне для нас; 3) Саме головне – збереження й транспортування посівів олійних культур, олійної макухи і лише потім зерна. Наявні жири й м'ясо призначаються для постачання військ; 4) Функціонування промисловості повинне бути відновлене лише в деяких областях, зокрема: підприємства, що випускають транспортні засоби, підприємства по випуску продукції загального призначення (залізо й т.п.), текстильні підприємства, із підприємств по виробництву озброєнь тільки такого профілю, яких у Німеччині недостатньо. Відкриття ремонтних майстерень для військ у великій кількості; 5) Для забезпечення глибинних районів удаліні від магістралей потрібно підготувати спеціальні війська, можуть бути використані РАД (робоча служба рейху) або допоміжні формування армії. Необхідно виділити особливо важливі райони, що вимагають охорони» [1, с. 46].

Отже, захоплені східні землі, в першу чергу, повинні були вирішити проблему продовольчого забезпечення Третього рейху та його армії. На початку 1941 р. продовольче положення Німеччини не було блискучим. Схід повинен був вирішити всі проблеми. Саме про це говорилося у підготовленому 23 травня 1941 р. донесенні в господарський штаб «Ост», група «ЛА» (сільське господарство) про продовольче положення Німеччини і про напрям роботи господарських організацій по забезпеченню продовольством вермахту. У документі підкреслювалося: «Продовольче положення Німеччини на третьому році війни буде таке, що вона не зможе прогодувати армію зі своїх запасів або запасів союзників. Забезпечення армії повинне проводитися не дивлячись ні на які обставини з ворожих країн. Це означає, що третину вермахту забезпечуватиме Франція, останні дві третини сьогоднішньої чисельності армії, а можливо й більше забезпечуватимуть східні країни» [2, с. арк. 2 – 3].

Далі ставилися завдання по групах продовольства: «1. Хліб: Потреба вермахту в хлібі складає щороку 1,5 млн. т. Франція поставляє зараз 470 000 т. ... останні 1 млн. т поставлятиме схід. В той же час потрібно мати на увазі й інші продукти

харчування... 2. Овес: 600 000 т поставляє Франція та інші західні... області, решта 1,2 – 1,5 млн. припадає на східні області. 3. М'ясо: Потреба в м'ясі складає близько 600 000 т щороку. Франція, Голландія і Данія поставлятимуть близько 150 000 – 200 000 т, східні області поставлятимуть 475 тис. т. 4. Жир: Потреба складає 100 000 т. Франція... не зможе в майбутньому поставляти його. Тому схід повинен забезпечити усю цю кількість. 5.: Крім того потрібне сіно, солома, фрукти, м'ясні консерви, цукор.

Схід повинен буде поставляти 4,5 – 5 млн. т зернових. Крім того, схід повинен забезпечувати німецьке цивільне населення жирами» [2, арк. 2 – 3].

Виходячи із цих настанов, економічний профіль, намічений німецькими економістами для окупованих областей СРСР, характеризувався різкою перевагою сільського господарства й видобувної промисловості над всіма видами обробної індустрії. У зв'язку із цим передбачалося часткове переміщення місцевого населення з міста в село, а також вивіз робочої сили до Німеччини.

Одним із центральних пунктів нацистської економічної й політичної програми було те, що «надлишкове населення» Німеччини одержить на Сході у власність земельні наділи й невибагливих сільськогосподарських робітників. У першу чергу землю в окупованих областях передбачалося наділити німців, переселених перед війною з СРСР у Німеччину, потім учасників війни й заслужених націонал-соціалістів. Таким чином, передбачалося створити верству землевласників-колонізаторів, яка була б пануючим соціальним елементом і політичною опорою гітлерівського режиму на Сході. За розрахунками керівників Третього рейху ця першочергова категорія в загальному контингенті німецьких колоністів повинна становити не менше однієї третини; таку ж приблизно частку повинні становити ремісники; торговці – до 15 відсотків, різні німецькі керівники й чиновники – до 20 відсотків [3, с. 236].

В Німеччині вважалося, що основними типами господарських одиниць на Сході стануть приватновласницькі маєтки та підприємства, а також акціонерні товариства, що будуть діяти під спостереженням державних регулювальних органів. Приватна підприємницька ініціатива в промовах та письмових документах нацистських політиків та економістів принципово протиставлялася радянському економічному ладу й ставала основною рушійною силою господарського життя.

У пресі, що призначалася для широких кіл, багатства окупованих областей оголошувалися загальноєвропейським надбанням. За допомогою цієї принади передбачалося ще повніше використати в інтересах Німеччини грошові, матеріальні й людські ресурси малих держав, утягнених в орбіту німецької економіки. У Голландії, Угорщині й Бельгії із цією метою були організовані торговельні, промислові й колонізаційні товариства.

Універсальні можливості, що нібито відкривалися на Сході, давали привід німецькій пресі й нацистським ватажкам все частіше й наполегливіше повторювати, що головна перспектива економічного й політичного розвитку Німеччини остаточно переміщується із Заходу на Схід. У міру наближення вирішальної фази війни у нацистській публіцистиці все більш істерично звучала теза про те, що існування Німеччини як світової держави й майбутній добробут німецького народу залежать, у першу чергу, від утримання й освоєння окупованих областей на Сході.

Крім перспективної програми, були розроблені конкретні директиви щодо найближчих економічних заходів в окупованих районах. Ці директиви, також, були розроблені ще до початку війни з СРСР Східним штабом економічного керівництва й видані під умовним найменуванням «Зелена папка». Східний штаб очолював статс-секретар Кернер. Він був підлеглий безпосередньо Герінгу як уповноваженому по проведенню чотирирічного плану. Директиви Східного штабу виходили з того, що до закінчення війни всі економічні ресурси окупованих областей повинні бути цілком і повністю використані для єдиної мети – постачання німецької армії й військової промисловості. «Зелена папка» передбачала, насамперед, повну реквізицію хлібних і продовольчих запасів, нафтопродуктів, легких металів, транспортних засобів, а також всіх видів промислової сировини, напівфабрикатів і готової продукції [3, с. 237].

З початком війни на Сході вся влада в області економічної експлуатації окупованих областей була зосереджена в руках рейхсмаршала Г. Герінга. Його повноваження були визначені указом А. Гітлера від 29 червня 1941 р. В тому документі, зокрема, говорилося, що у новозайнятих східних областях рейхсмаршал Герман Герінг, як уповноважений по 4-х річному плану, вказує (диктує) у межах своїх повноважень всі заходи, які необхідні для максимального використання виявлених ресурсів й економічних можливостей і для розвитку економічних сил, на користь німецької військової економіки [4, с. арк. 92]. За цим наказом рейхсмаршал також отримав право давати вказівки безпосередньо установам збройних сил в захоплених східних областях.

Отримавши доволі широкі повноваження Г. Герінг приступив до економічної експлуатації захоплених територій. 6 вересня 1941 р. вийшла його директива про використання та вивіз сировини зі східних областей. У цьому документі зазначалося: «... 2. Військове положення вимагає, щоб запаси сировини, виявлені у знов окупованих Східних областях, були б якнайшвидше використані в німецькому військовому господарстві.

Вирішальним керівництвом для цього є «Директива по господарюванню в окупованих Східних областях («Зелена папка»). Господарський штаб Сходу несе відповідальність переді мною за захоплення та вивіз запасів сировини з областей з військовими органами влади.

Також і в областях із цивільними органами влади захоплення та вивіз запасів сировини є... завданням Господарського штабу Сходу...

... 3. Розміри [східного – *T.I.*] простору і необхідність ув'язки вивозу сировини зі всім транспортом вимагає... єдиного образу дій різних військових і цивільних органів в області як захоплення, вивозу, так і використання сировини на місці. Тому призначаю генерал-лейтенанта Віттинга генеральним інспектором по захопленню та використанню сировини в окупованих областях.

Область діяльності генерального інспектора поширюється на всі окуповані області Радянського Союзу, незалежно від того, існують там військові або цивільні органи влади» [5, арк. 32 – 33].

Повертаючись до розгляду змісту «Зеленої папки» слід зазначити, що там пропонувалося забезпечити схоронність худоби, будівель, машин і сільськогосподарського інвентарю для того, щоб радянське сільське господарство могло бути відразу переключено на обслуговування діючої німецької армії.

Радянські організаційні форми сільськогосподарського виробництва в перший період окупації пропонувалося тимчасово залишити без зміни, але на чолі кожного колгоспу, радгоспу, МТС повинні були поставлені особи, що будуть беззаперечно виконувати всі вимоги німецької влади й зобов'язані беззастережно забезпечити збір і здачу врожаю на користь Третього рейху.

Далі передбачалася масова мобілізація місцевого населення для відновлення й будівництва військових доріг, військових укріплень, казарм тощо.

Планувалося, що на окупованій території із числа промислових підприємств повинні бути збережені або відновлені тільки ті, які здатні задовольняти невідкладні запити німецької армії. Всі інші види виробництва повинні бути законсервовані. Безробітні, які з'являться у зв'язку із цим повинні бути використані в сільськогосподарських і дорожньо-будівельних колонах. Ті, хто працює на військових або комунальних підприємствах, на відбудовних роботах, у сільському господарстві й на військовому будівництві повинні бути примушені до виконання своїх обов'язків силою зброї. Колишніх керівників промислових підприємств та фахівців пропонувалося також тимчасово залишати на їхніх посадах і примушувати до роботи погрозами й репресіями.

В «Зеленій папці» передбачалося створення монопольних товариств, яким у майбутньому повинна бути доручена експлуатація окремих галузей господарства.

Вказівки, що були дані в «Зеленій папці», неодноразово повторювалися вже під час війни безпосередньо німецьким військовим командуванням та економічними службами Третього рейху. Так, настанови для німецьких адміністраторів і господарських керівників були дані у відомому документі, що мав назву «12 заповідей поведінки німців на Сході й поводження з росіянами», підписаному 1 червня 1941 р. Г. Бакке. «Заповіді» визнавали єдиним методом управління необмежений терор й нещадну експлуатацію радянського населення, яке відверто й послідовно розглядалося як безправна маса колоніальних рабів.

Про «економічні перспективи» загарбаних територій висловлювалися і керівники окупаційного апарату. Так, у липні 1943 р. у одному із своїх листів рейхскомісар України Е. Кох відносно економічного розвитку підлеглої йому території висловився наступним чином: «Наша єдина можливість збуту [промислових товарів – *T.I.*] знаходиться у майбутньому між Кенігсбергом і Владивостоком. Все, що буде зроблене на Україні повинно виходити з цієї точки зору... Нічого не повинно відбутися, якщо ми на Україні встановимо товарний склад і цим збудимо конкуренцію господарства в імперії. Звідси господарське завдання повинно звучати наступним чином: створити сировинну базу для Європи, постачати напівфабрикати для Європи – Німеччини, звичайно, під німецьким керівництвом» [6, арк. 19 зв.].

Керівництво Третього рейху не тільки розробляло програми економічної експлуатації східних територій, а й створювало відповідні органи, які впровадили б ці плани у життя. Так, наприкінці лютого 1941 р. було завершено створення Економічного штабу «Ост», який очолив Г. Герінг. Практичні аспекти реалізації економічної політики на захоплених територіях СРСР рейхсмаршал поклав на Г. Томаса. 21 лютого 1941 р. Г. Томас видав наказ про створення «Економічного штабу «Ольденбург», який повинен був розробити детальні механізми

господарського керівництва та пограбування окупованих земель. Керівником штабу було призначено генерал-лейтенанта В. Шуберта. Штаб «Ольденбург» передбачив поділити все господарство окупованих областей на три групи: «М» – військова промисловість і транспорт, «Л» – продовольство і сільське господарство, «В» – сировина і переробна промисловість, лісове господарство і фінансова та банківська сфери [7, с. 179].

З метою економічної експлуатації захоплених територій Сходу нацисти створили розгалужений апарат військово-господарської адміністрації. При генерал-квартирмейстерстві головнокомандувача сухопутних військ безпосередньо у районі бойових дій розгорнув роботу «Східний економічний штаб». На місцях «Східному економічному штабові» підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при кожній армії та господарські команди, які функціонували при охоронних дивізіях.

Тобто, на початку війни виконання першочергових завдань, викладених в «Зеленій папці», доручалося безпосередньо вермахту. При цьому військово-економічний апарат керувався установкою Герінга: «Потреби армії повинні максимально задовольнятися за рахунок місцевих ресурсів». Таким чином, експлуатація щойно окупованих районів приймала характер заздалегідь підготовленого збройного грабежу, що здійснювався в ході воєнних операцій, а потім тривав й заглиблювався в районах, що залишалися за лінією фронту.

Німецький військово-економічний апарат очолило Управління військової економіки й спорядження головного штабу збройних сил (нім. *Wehr Wirtschaft und Bustungsamt im OKW*). Це управління, як і Східний штаб економічного керівництва, діяло під орудою Герінга. Начальником управління був генерал піхоти Томас [3, с. 239].

У штабі кожної армії був економічний відділ або група (умовна позначка – ІУ WI). Начальник цього відділу був підлеглий командувачу даною армією й разом з тим одержував спеціальні директиви й завдання безпосередньо від Управління військової економіки й від Східного штабу економічного керівництва. Начальник економічного відділу був свого роду економічним консультантом командувача армією та здійснював зв'язок між ним і вищими військово-економічними інстанціями.

Військово-економічний апарат ще до початку війни проти СРСР накопичував розвідувальний матеріал про точне розміщення, характер продукції й потужність промислових підприємств та сільськогосподарських районів на майбутньому театрі воєнних дій. У ході війни на підставі такої інформації визначалися пункти розквартирування й джерела постачання військ, а також приймалися рішення при розробці деяких оперативних завдань. Згодом, під час відступу німецьких військ по вказівках економічного відділу проводилося руйнування господарських об'єктів

Крім штабного апарату, у безпосередньому підпорядкуванні в начальника економічного відділу штабу армії перебував загін економічної розвідки (нім. *Erkundungstrupp*) та технічний батальйон. Ці частини просувалися разом з передовими діючими з'єднаннями й мали наступні завдання: а) виявити наявність та стан складів, а також промислових і сільськогосподарських підприємств; б) забезпечити первісну охорону важливих господарських об'єктів; в) провести швидке відновлення й пуск промислових, транспортних та комунальних підприємств, що

безпосередньо сприяли веденню бойових операцій і постачанню армії; г) забезпечити збирання врожаю й провести невідкладні сільськогосподарські роботи; д) скласти економічну характеристику зайнятого району [3, с. 239 – 240].

Для проведення відбудовчих та сільськогосподарських робіт вищеназвані економічні підрозділи вермахту повинні були примусово залучати місцеву робочу силу та наявних фахівців.

У міру просування фронту на Схід економічна експлуатація зайнятих районів переходила до ведення господарських інспекцій (нім. *WirtschaftsInspektion*), що існували при кожній групі армії. Так, господарська інспекція групи армій «Південь» перебувала в 1942 р. у Дніпропетровську.

Господарські інспекції здійснювали наступні функції: а) продовольче, фуражне, майнове постачання діючих частин вермахту за рахунок захоплених, конфіскованих та всіх інших місцевих запасів; б) охорона, використання і відправка в тил коштовного майна для потреб армії й воєнної промисловості; в) налагодження військового виробництва; г) мобілізація місцевої робочої сили для військових потреб; д) регулювання постачання місцевого населення предметами харчування та першої необхідності [3, с. 240].

Інспекції мали у своєму підпорядкуванні в якості практично працюючих виконавчих органів господарські управління або команди (нім. *Wirtschaftskommando*). Кожний такий орган, залежно від місцевих умов, видав або певним територіальним районом, або будь-якою галуззю господарства, не рахуючись, в останньому випадку, з адміністративними кордонами.

Після переходу влади до рук німецької цивільної адміністрації господарська інспекція згортала свою діяльність у даному окупованому районі. Загальне керівництво економікою приймала на себе цивільна адміністрація, причому постачання військ за рахунок місцевих ресурсів, а також відновлення та експлуатація промислових підприємств відбувалося під контролем інспекцій зі спорядження (нім. *Bustungsinspektion*). Відповідно до встановленого німцями нового адміністративно-територіального подолу, в окупованих областях СРСР діяли три таких інспекції: по рейхскомісаріату «Ост ланд» (Прибалтика й Білорусія), по рейхскомісаріату «Україна» та по районах, включених до Генерал-губернаторства (Західна Україна) [3, с. 241]. Їх місцеперебування знаходилося відповідно в Ризі, Рівно й Варшаві.

У ведення інспекції зі спорядження переходять господарські управління й команди, що діяли в даному районі, які одночасно перейменовуються на управління й команди по спорядженню (нім. *Rüstungskommando*).

Військово-економічний апарат нацистської Німеччини від верху до низу був укомплектований досвідченими офіцерами інтендантської служби, багато хто з них брали участь у війні 1914 – 1918 р. Крім того, залучалися офіцери запасу із числа підприємців і фахівців різних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства й торгівлі. Підбір офіцерського складу військово-економічних органів та його спеціальна підготовка, що включала підготовку з питань економічної розвідки, проводився Управлінням військової економіки при головному штабі.

Втім, господарські управління та команди, а також управління та команди по спорядженню суцільно не охоплювали всіх населених пунктів на окупованій

території. У деяких, головним чином сільськогосподарських районах, функції цих органів виконували місцеві військові комендатури, які організовувалися безпосередньо штабами діючих частин. Місцеві комендатури в перший період окупації здійснювали адміністративне управління, вели боротьбу з партизанами, призначали сільських старост і бургомістрів, організовували допоміжну поліцію й цивільні адміністративні установи, які надалі підпорядковувалися комендатурі й діяли по її вказівках. У тих населених пунктах, де не було господарських команд, комендатура самостійно проводила всі заходи щодо використання місцевих ресурсів для потреб німецького військового господарства, а там, де діяла господарська команда, військова комендатура, робила їй усіляке сприяння під час обшуків, ревізії тощо.

Комендатури в містах очолювали старші офіцери, а у великих містах – генерали. Комендатура підтримувала тісний зв'язок з гестапо й мала у своєму складі наступні відділи: військовий, поліції й каральних загонів, сільськогосподарський, транспортний, реєстрації й прописки населення, відділ по справах військовополонених і фінансову частину. Крім того, комендатура мала свою інформаторську агентурну мережу, приміщення для арештованих, 10 – 15 зв'язкових -мотоциклістів і команду по охороні комендатури. У дрібних населених пунктах комендатура мала зменшений особовий склад і спрощену організацію.

Одразу після нападу Німеччини на СРСР на його окупованих територіях розпочалося втілення в життя економічних задумів нацистів. Особливе місце вони відводили Україні. Так, у записці Г. Герінга від 23 вересня 1941 р. зазначалося: «...У господарсько-економічному плані ми... можемо запропонувати Україні небагато. Передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни в своїх цілях» [8, с. 776].

Нацистські лідери завжди відзначали важливість для Третього рейху української сировинно-промислової бази, як запоруки успішної реалізації своїх експансіоністських планів. Матеріали про економічне використання окупованих територій, як раз містила «Зелена папка» Г. Герінга. Розпорядження й накази рейхсміністра А. Розенберга теж входили до цієї папки і мали назву «Коричнева папка». Друга частина «Коричневої папки» – це розпорядження і накази з цивільного управління в рейхскомісаріаті «Україна». Матеріали «Коричневої папки» відбивають коригування економічної політики на окупованих східних територіях взагалі і, зокрема, на території України, в залежності від перебігу подій на фронті. Але за всіх умов головне в окупаційній політиці окупантів залишалося незмінним – всі багатства України оголошувались довічною власністю рейху.

Про важливість захоплення сировинно-промислових районів України говорили не лише лідери Третього рейху, а й німецькі військові. Так, генерал Ф. Гальдер у своєму щоденнику занотував наступне: «Коли ми форсуємо Західну Двіну й Дніпро, то мова йтиме не стільки про розгром збройних сил супротивника, скільки про те, щоб забрати в супротивника його промислові райони й не дати йому можливості, використовуючи гігантську міць своєї індустрії й невичерпні людські ресурси, створити нові збройні сили» [9, с. 48]. Через це головною метою групи армій «Південь» був Київ.

Після узяття Києва всі устремління вермахту були спрямовані на скорення Донбасу. З цього приводу гітлерівський генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн у

своїй книзі «Утерянные победы» писав, що вже у 1941 р. Донбас грав істотну роль в оперативних задумах Гітлера. Останній вважав, що від оволодіння цією територією буде залежати результат війни. З одного боку, фюрер стверджував, що без запасів вугілля цього району Німеччина не зможе витримати війни в економічному відношенні. З іншого боку, Гітлер вважав, що втрата Радами донецького вугілля (єдиного коксівного вугілля у Європейській частині СРСР) рано чи пізно паралізує виробництво танків і боєприпасів у Радянському Союзі [10, с.442 – 443].

У Німеччині було добре відомо про економічні можливості України, республіки багаті на різноманітні корисні копалини та сировину. Україна в СРСР вела перед у створенні валового національного продукту загалом і зокрема – у хімічній промисловості, чорній металургії, машинобудуванні та ін. Саме ці галузі промисловості Східної Європи, були найпривабливішим об'єктом для німецьких економічно-експансійних апетитів. Українська промислово-сировинна база дозволяла Німеччині покладатися на ресурсне забезпечення східної військової кампанії в обсягах та темпах, відповідно до запрограмованих напередодні вторгнення [11, с. 13]. Там також знали, що найбільш розвинутим індустріальним регіоном був Донбас. Знали, що провідними галузями економіки регіону були – вугільна, металургійна, коксохімічна та машинобудівна.

Проте, німцям дісталось зруйноване війною господарство. Вони почали захоплювати усе те, що ще зберігалось. Так, відповідно до директив Східного штабу економічного керівництва германські війська повністю реквізували на всіх фабриках, заводах і складах України рідке паливо, мастильні матеріали, сировину, напівфабрикати й готову продукцію. У Донбасі німці захопили, за повідомленням німецького журналу «Фіряресплан», близько 2 млн. тонн вугілля. У Нікополі, за повідомленням того ж журналу, німцям дісталось 70 тис. тонн марганцевого концентрату [3, с. 303].

Прагнучи захопити повністю всі запаси дефіцитної сировини, окупанти заборонили виробництво товарів першої необхідності для постачання місцевого населення: мила, взуття, шкіряних виробів, плаття тощо. Конфіскована сировина в перший період окупації повністю вивозилась в Німеччину, а пізніше частина її передавалася місцевим підприємствам, які виконували військові замовлення.

На початку листопада 1941 р. нацистське керівництво остаточно накреслило «Загальні основи економічної політики в окупованих східних областях». У них, зокрема, підкреслювалось, що в подальшому ході війни вищим законом усякого економічного заходу в окупованих східних областях є потреби військової економіки. У перспективі гітлерівці прагнули використовувати ці території як колонії. На цих землях вони хотіли запровадити тільки виробництво продовольства та видобуток сировини. За допомогою дешевої собівартості продукції, при збереженні низького життєвого рівня місцевого населення загарбники намагалися досягти найбільш високого випуску продукції для постачання рейху та інших країн Європи. Існування обробної промисловості на Сході допускалося лише тому, що на даному етапі це було необхідно окупантам. Легка ж промисловість та виробництво товарів широкого вжитку не повинні були існувати на цих територіях. Україну гітлерівці та їх союзники мріяли бачити величезним ринком збуту, звідки можна брати дешеву сировину, а постачати дорогу готову продукцію. Усі тенденції підвищення загального життєвого рівня місцевого населення планувалося заздальгідь

придушувати найжорстокішими засобами [12, с. 62 – 63]. Рівень заробітної плати на Сході гітлерівці намагалися тримати найнижчим.

Здійснював економічну експлуатацію українських земель численний воєнно-економічний апарат, який контролювався і спрямовувався керівниками найбільших промислових монополій Німеччини – Круппом, Стіннесом, Тіссеном, Фліком та ін. Суть цієї діяльності полягала в деіндустріалізації України, яка повинна була перетворитися на аграрний додаток Німеччини. Вивозилося все, що можна було вивезти [13, с. 75].

Лише провал бліцкригу змусив гітлерівців переглянути наміри щодо використання ресурсів окупованих областей. 23 січня 1942 р. з'явилася спеціальна директива за № III 492/42 міністерства Розенберга, яка містила перелік галузей і підприємств, що їх необхідно було негайно запустити для потреб вермахту.

В документі було підкреслено, що центром ваги для відновлення повинні стати господарсько-важливі області, які потрапили до німецьких рук, відносно не ушкодженими. Ці області, які мали у своєму розпорядженні основні передумови до всякого роду виробничої економіки, повинні були стати зародком нового економічного порядку, вихідними пунктами для відновлення більших областей.

Для зміцнення цих осередків планувалося доставляти з навколишніх зруйнованих господарських районів всі наявні необхідні ресурси, сировину й продовольство для населення, що працювало там на німецькі військово-господарські інтереси. Передбачалося направляти туди запасні частини з Німеччини й інших країн [14, арк. 85 – 86].

Там, де неможливо було провести відновлення всього народногосподарського комплексу акцент робився на використанні наявних можливостей у наступному, по спеціальностях, обов'язковому порядку. На першому плані, у рівних долях, стояли продовольче господарство й задоволення безпосередніх потреб діючої армії, а також основа кожного виробництва: енергетичне господарство, вугільно-рудна справа, видобуток торфу й горючих сланців тощо [14, арк. 86].

А. Розенберг відзначав, що у першу чергу були необхідні: а) видобуток і переробка нафти; б) видобуток марганцевої руди; в) виробництво сирого каучуку; г) заготівля льону, коноплі, а також бавовни; е) допоміжні виробництва для досягнення названої мети. У тому числі:

- постачання виробництва електрикою, газом, водою;
- транспортні підприємства й підприємства, що виробляють транспортні засоби;
- підприємства, що виробляють будівельні матеріали для постачання шляхів сполучення й господарських підприємств, що відновляються;
- підприємства для вироблення або відновлення сільськогосподарських машин і знарядь, вантажних машин, устаткування для видобутку нафти, вугілля, горючих сланців, торфу та руди (наприклад, насоси, двигуни, компресори), установок для переробки нафти, кріпильного й будівельного лісу;
- залізопрокатних і ливарних заводів, оскільки їхня продукція буде потрібна для енергетичного господарства, для гірничої справи, сталеливарних заводів, якщо вони будуть робити сталь, що необхідна для вищезгаданих цілей;

- ремісниче й промислове вироблення предметів широкого вжитку, наскільки воно могло бути можливе без сировини (про нестачу якої й годі було говорити) та без електроенергії (наприклад, виготовлення дерев'яних знарядь праці, глиняного посуду й т.п.). Льонопрядильні й ткацькі майстерні;

- виробництва необхідні для того, щоб перешкодити псуванню необхідної військової сировини (наприклад, дубильні заводи) [14, арк. 86 – 87].

Далі рейхсміністр А. Розенберг встановив чергу на проведення відбудовчих робіт. До першочергових завдань відносились підготовчі роботи по відбудові виробництва на металургійних заводах (включаючи прокатні й ливарні заводи), а також виробництво алюмінію [14, арк. 87].

Всі інші підприємства відступають назад перед названими завданнями першої черги, поки не буде забезпечене постачання населення зайнятого в першочерговій необхідній роботі й поки встановлена для цього програма не буде проведена повністю.

Якщо яке-небудь підприємство, другорядного, стосовно програми, значення, висуне передумови для відновлення більш високого значення, воно повинне бути прирівняне до підприємств першої черги [14, арк. 88].

Керівники головного відділу економіки РКУ були відповідальні за те, щоб дотримувався цей порядок черг і щоб для досягнення цих життєво важливих найближчих цілей були вжиті всі наявні, в новозайнятих східних областях, сили.

Із цією метою, по основних передумовах виробництва – як то енергія, вугілля (включаючи горючі сланці й торф), вони повинні були негайно скласти виробничі плани й плани розподілу по ступені необхідності.

В області, наданій монопольним товариствам, як на вугільно-рудних розробках, також і в металургійній промисловості, плануванням належало займатися зазначеним товариствам [14, арк. 88].

Отриманий під час очищення зруйнованих або призначених до закриття підприємств матеріал, насамперед, варто вжити для потреб заводів першої черги й тільки в другу чергу передбачити для відправлення в Німеччину [14, арк. 89].

Для поліцейської та військової охорони виробництв першої необхідності А. Розенберг радив керівникам рейхскомісаріату вчасно зв'язатися з органами безпеки [14, арк. 89].

Ті людські ресурси й матеріали у новозайнятих східних областях, які не були вжиті для вищезгаданих основних завдань повинні були в межах існуючих умов (продовольчі й транспортні можливості) використані в інших пунктах німецької військової економіки [14, арк. 89].

Серед підприємств України, які сподівалися відродити були металургійні заводи. На них окупанти розраховували отримати для своїх потреб чавун, сталь, прокат. Однак, швидко відбудувати зруйноване війною господарство було неможливо. У німецьких повідомленнях того часу зазначалося, що доменні та мартенівські печі на металургійних заводах республіки закозлені або підірвані, газопроводи зруйновані, електрообладнання демонтовано чи виведено з ладу. Таке становище було на Маріупольських заводах «Азовсталь» та ім. Ілліча, Сталінському

металургійному заводі та багатьох інших металургійних підприємствах Донбасу [15]. На металургійному заводі у Сталіно не було жодного цеху, який міг би відразу запрацювати. На металургійних заводах Маріуполя, окрім чотирьох батарей, не було жодної споруди, яку найближчим часом можна було б використати у виробництві [16, с. 106].

Спочатку відновленням промислових підприємств займалися технічні батальйони і загони технічної допомоги (нім. *Technische Hothilfe*), які підпорядковувалися начальникам економічних загонів штабів армій. З просуванням лінії фронту далі на схід ці завдання виконували господарські команди, які діяли під керівництвом господарських інспекцій. Після створення цивільної адміністрації відновлення та експлуатація промислових підприємств, які працювали на армію, проводилися під контролем інспекції зі спорядження, а загальне керівництво промисловістю здійснювалося органами цивільної адміністрації.

Здійснення економічної окупаційної політики було справою не тільки армії, а й монополій, які мали спеціальний апарат. Загальне керівництво цією політикою покладалось на Герінга. У вересні 1941 р. було оголошено про створення концерном «Герман Герінг» філії по відновленню металургійної промисловості в окупованих областях СРСР. Про практичні результати діяльності цього підприємства відомостей немає. Із числа великих металургійних заводів України частково був відновлений та експлуатувався тільки комбінат «Азовсталь» у Маріуполі. Алюмінієві заводи в Запоріжжі було доручено відновити фірмі «Об'єднані алюмінієві заводи» [3, с. 309].

В Україні нацисти проголосили металургійні підприємства (як і решту фабрик та заводів) власністю рейха. Вони не передавалися у власність окремих осіб або монопольних об'єднань. Їх долею розраховували розпорядитися після війни. На воєнний період над ними встановлювалося опікунське управління, а частина їх передавалась в оренду. Передача підприємств під опіку здійснювалась за угодою, коли стороною, якою поручається виступала німецька імперія. Опікуном могла бути окрема особа або фірма. Між останніми розгорнулася гостра конкурентна боротьба. Крупп, який був членом правління товариства «Берг-унд-хюттенверке Ост», забезпечив передачу своїй фірмі заводів «Азовсталь» та імені Ілліча у Маріуполі [17, с. 408-409]. Але особливо завзято діяли представники Г. Герінга, які намагалися захопити для свого господаря найбільші і найцінніші підприємства. Тут слід зазначити, що нацистська держава воліла мати справу з невеликим числом найбільших фірм. І контролювати ці фірми [18, с. 62].

Підопічне підприємство ні в правовому, ні в господарському відношенні не було власністю опікуна. Але воно забезпечувало отримання відповідного прибутку. Головне завдання опікунського управління полягало у пробудженні підприємницької ініціативи для найшвидшого включення цих підприємств до сфери німецької військової економіки.

Німецька влада, в свою чергу, всіляко сприяла отриманню німецькими фірмами на окупованій території України великих прибутків, про що переконливо свідчить газета «Берлінерберзенцайтунг» за 1943 р., в якій проголошувалося, що відповідно до «...керівних вказівок з регулювання виробничих цін у щойно зайнятих східних областях передбачено і обумовлено – ціни і заробітна плата повинні триматися на низькому рівні», тобто розрив у цінах між рейхом і окупованою

територією був джерелом великих прибутків німецьких фірм [8, с. 779].

Перш ніж відновити роботу металургійних заводів України, окупантам потрібно було провести цілий комплекс відбудовчих робіт. Насамперед, вирішити основу життя заводів – вугле- та електропостачання. Вирішення цих питань було пов'язане: по-перше, з відновленням донецьких шахт, які постачали заводам вугілля; по-друге, з відбудовою наявних електростанцій. Проте вирішуючи ці завдання, загарбники опинилися у своєрідному замкнутому колі, розірвати який їм так і не вдалося. Суть проблеми полягала у тому, що для відбудови шахт та видобутку вугілля потрібна була електроенергія, а для її виробництва – вугілля, якого в достатній кількості не було. За свідченням німецьких фахівців із господарського штабу «Ост» поновлення виробництва, навіть за дуже оптимістичними прогнозами у відношенні вугілля та електроенергії до весни 1943 р. було неможливим [16, с. 215].

Поки великі електростанції України залишалися зруйнованими, на місцях почалося відновлення невеличких станцій та заводських турбогенераторних пристроїв. Так, на відновленні заводської електростанції Сталінського металургійного заводу працювало близько 610 чоловік. Ця робота тривала з 27 жовтня по 12 листопада 1941 р. Пуск турбіни (давала 1 200 квт електроенергії) відродив до життя лише механічні цехи заводу [19].

Частково розв'язуючи проблеми електро-, водо- та вуглепостачання металургійних заводів і увівши до ладу допоміжні та обслуговуючі виробництво цехи, окупанти намагалися відновити основне виробництво. Проте пуск доменних та мартенівських печей був пов'язаний з великими труднощами і вирішувався тільки після відновлення повітродувних машин, які були в переважній більшості знищені під час відступу Червоної Армії.

Під час відновлення виробництва керівництво металургійних заводів України повинно було вирішувати два завдання: по-перше, організувати робітників на виявлення і збирання дефіцитних деталей та інструментів, необхідних для поновлення агрегатів заводу; по-друге, ретельна охорона заводу, встановлення суворого порядку для того, щоб припинити спроби розкрадання і руйнування [20].

Лише ціною великих зусиль окупантам на деякий час вдалося налагодити виробництво на українських металургійних заводах. Так, в Маріуполі у січні 1942 р. доменні печі № 4 «Азовсталі» та № 1 заводу ім. Ілліча дали перші тони чавуну [15]. Ставали до ладу прокатні стани. Однак, через низку технічних причин кількість виплавленого металу була незначною. Незабаром через нестачу вугілля та електроенергії поновлене виробництво прокату припинилося. У Сталіно за перший рік окупації було введено до ладу лише прокатний стан «350», який давав ресорну сталь, цех залізних конструкцій, який виготовляв конструкції для мостів та підприємств вугільної промисловості, а також три механічні майстерні [21]. На Макіївському заводі у серпні 1942 р. працювали листопрокатний та ливарний цехи. Відбудовувалися мартенівські печі [22]. Проте на цьому підприємстві гітлерівцям вдалося виплавити лише 1 074 т сталі [23, с. 499]. Єнакіївський металургійний завод за час окупації відправив до Німеччини 70 тис. т чавуну, сталейних зливків та прокатних виробів [24, с. арк. 1]. Однак можна зробити припущення, що частина цього металу була виплавлена ще за радянських часів.

Вивозили до рейху метал і з інших регіонів України. Із «Запоріжсталі» відправили до Німеччини 13 тис. т чавуну, 5 тис. т високоякісної сталі, 40 тис. т залізних руд, майже 4 тис. т хромистої руди і 800 т феросиліцію і ферохрому. З баз Головного металозбуту України зникла готова продукція (в тоннах): прокату – 70,5 тис., злитків і заготовок – 68,5 тис., чавуну – 53,5 тис., труб – 21,2 тис. і феросплавів – 6 тис. [25, с. 246].

Незважаючи на локальні та тимчасові успіхи, можна зі впевненістю констатувати, що окупантам не вдалося налагодити постійне виробництво металу в Україні. Найчастіше на металургійних заводах ремонтувалися армійські автомашини, освоювалося виробництво ресор та предметів широкого вжитку. За повідомленням начальника фельдкомендатури 538 у якості особливо важливих виробів металургійних заводів Маріуполя слід було вважати пластини амортизаторів (300 одиниць на день) для автомобілів, візки, ліжка, металеві бочки [26, с. 63]. На заводі у Макіївці виготовлялися армійські ліжка, кирки, ланцюги [22]. На металургійному заводі в Єнакієвому вироблялися запальнички та інші побутові дрібниці. Для цього використовувався метал, який ще за радянських часів зберігався на заводських складах. Подібну «продукцію» випускали металургійні підприємства Запоріжжя та Ворошиловградщини.

З цього приводу дирекція гірничо-металургійного товариства «Ост» змушена була у 1943 р. констатувати, що великі металургійні заводи України не працюють [16, с. 211].

У 1943 р. Гітлер доручив Шпееру зайнятися налагодженням виробництва сталі на сталеливарних заводах Кривого Рогу, Дніпропетровська, Сталіно [27, с. 366]. Металургійні підприємства Донбасу та Придніпров'я повинні були, за розрахунками гітлерівського керівництва, у 1943 р. дати 1 млн. т продукції, а в 1944 р. – 2 млн. т. Однак максимальне місячне виробництво сталі, якого вдалося досягти, було не більше 3-6 тис. тонн (тобто у розрахунку на рік у межах 35 – 70 тис. тонн), у той час як до війни тільки Україна давала близько 9 млн. т сталі на рік [16, с. 349]. За даними М. Ковалю за період окупації в Донецько-Придніпровському районі було вироблено біля 1 млн. т чавуну і сталі [28, с. 109].

Не в змозі втримати загарбані території агресор застосував тактику випаленої землі. Через це величезних втрат зазнала провідна галузь промисловості республіки – чорна металургія. Було знищено і пошкоджено 224 доменних і мартенівських печей, 135 прокатних станів. З 26 металургійних заводів жоден не діяв. Серед зруйнованих окупантами велетнів чорної металургії були «Азовсталь», Єнакіївський, «Запоріжсталь», заводи ім. Г.І. Петровського, Дніпродзержинський. На купу руїн загарбники перетворили одне з найбільших підприємств республіки – Макіївський металургійний завод ім. Кірова, де до війни працювало понад 20 тис. чол.

Отже, з числа великих металургійних заводів був більш-менш відновлений та експлуатувався тільки комбінат «Азовсталь». Налагодити нормальну роботу на решті захоплених металургійних підприємств України гітлерівці не змогли. Головною причиною їхньої невдачі стало: по-перше, проведена евакуація. По-друге: розгорнута на окупованій території боротьба та саботаж відбудовчих робіт. По-третє, неспроможність окупантів вирішити проблему вугле- та електро- постачання металургійних підприємств.

Впродовж усього періоду окупації плани нацистського керівництва щодо майбутнього радянських заводів і фабрик постійно мінялися [29, с. 487]. Залежало це від багатьох чинників: становища на фронті, стану справ у промисловості Німеччини, наявності на місцях необхідного обладнання та кваліфікованих робітників тощо. Наприклад, після провалу «Бліцкригу» військово командування вермахту сподівалося розгорнути в Донбасі виробництво деяких видів озброєння та боєприпасів, а також організувати ремонт техніки і транспортних засобів.

При відбудові потрібних підприємств верстати і обладнання, якого не вистачало, намагалися збирати на інших заводах, а решту завезти з Німеччини. Для активізації відбудови машинобудівні та металообробні підприємства, як і металургійні, окупанти передавали під опіку своїм фірмам. Новокраматорський завод дістався фірмі «Фрідріх Крупп АГ», Старокраматорський – «Гутехоффнунгхютте Оберхаузен АГ Верк Штеркраде». Під опіку фірми Крупп перейшли також трубопрокатний завод ім. Куйбишева у Маріуполі та машинобудівний завод у Дружківці [16, с. 156]. Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції поділили між собою представники Крупп та Герінга [30, с. 172].

Машинобудівні, металообробні заводи й майстерні пристосовувалися окупантами, головним чином, для середнього й капітального ремонту автомашин, танків, артилерійського озброєння, літаків. Іноді ремонтні бази обладнувалися в уцілілих промислових цехах, незалежно від того, яке виробництво розміщалося в цих приміщеннях раніше. Відсутні верстати, інструменти, устаткування, а також технічні кадри й частину робітників доставляли з Німеччини. На базі деяких радянських заводів німці організували виробництво авіабомб і боєприпасів. На окремих металообробних заводах німці організували ремонт тракторів і виробництво кіс, грабель, серпів, вил тощо.

Серед машинобудівних заводів Донбасу найкраще зберігся завод ім. Ленінського комсомолу України у Сталіно. Він належав до числа підприємств, які виготовляли гірниче обладнання: підймальні електричні машини, лебідки, редуктори, копри та інші металеві конструкції. Окупаційна влада зробила спробу відродити машзавод. У лютому 1942 р. тут запрацювали кузня, котельний та ливарний цехи, які виконували замовлення шахт та інших підприємств регіону [31]. Однак на усю потужність завод так і не запрацював. За час окупації це підприємство виготовило лише 20 найпростіших сінних пресів, декілька врубових машин, а також виробляло кухонний посуд [16, с. 232].

Подібне становище спостерігалось і на інших машинобудівних заводах Донбасу. У Краматорську виготовлялися лише опалювальні печі та ліжка для німецьких військових частин [16, с. 214]. Решта частково працюючих підприємств регіону виробляла окопні печі, сковорідки, колосники, вела дрібний ремонт. Крім того, діючі заводи працювали з великими перебоями. Коли у Маріуполі припинилося виробництво прокату, то у місті зупинилася більшість підприємств з обробки металу. Тому у багатьох випадках потреби численних німецьких споживачів не задовольнялися.

Не вдалося загарбникам налагодити роботу машинобудівних підприємств Ворошиловградщини. Вони хотіли організувати на заводі ім. Жовтневої революції

ремонт паровозів. Для цього намічалось використати залишене там обладнання. Але в результаті саботажу робітників відновити наявні верстати і обладнання не вдалося, хоча на заводі працювало понад 2 000 чоловік. Окупанти зуміли вивезти лише 85 т кольорових металів [16, с. 245]. Більше нічого з цього заводу вони не отримали.

На заводі ім. Якубовського у Ворошиловграді окупанти робили спроби налагодити виробництво зварних труб невеликого діаметру для детонаторів авіабомб. З Німеччини привезли парову машину з генератором, відновили піч, але жодної труби не виготовили. Цьому завадили різного роду негаразди, які створювалися самими працівниками [16, с. 212].

На іншому підприємстві цього міста на заводі «20 років Жовтня» окупанти створили невеличку базу для ремонту автомашин. Впродовж трьох місяців йшла підготовча робота. Працівники саботували відновлення підприємства. У результаті на 1 вересня 1942 р. було відремонтовано лише 20 автомашин [32].

Особливо важливі завдання були покладені на заводи Харкова. Але загальний стан справ на велетенських машинобудівних заводах, скрутне становище із електроенергією не дозволили організувати широкомасштабне виробництво. Відбудова підприємств здійснювалась повільно. У міру того, як вони частково ставали до ладу, військова влада приймала рішення про підпорядкування їх безпосередньо господарським командам (*Wikdo*). За часів окупації місто стало важливою базою ремонту військової техніки вермахту, особливо бронетанкової, а також виробництва деяких агрегатів та товарів широкого вжитку [33, с. 16].

Серед інших відновлених підприємств військової зони окупації слід пригадати Конотопські паровозоремонтний та електромеханічний заводи [34]. Ці підприємства стали до ладу в 1941 р.

Були відновлені та експлуатувалися за часів нацистської окупації деякі металообробні підприємства Криму. Серед них Сімферопольські заводи «KIM» та авторемонтний. Перший проводив ремонт автомашин. Другий займався відновленням автомобілів та бронемашин [3, с. 309].

Певні зрушення відбувалися і в румунській зоні окупації. Так, в Північній Буковини та Південній Бессарабії румунський уряд намагався створити умови для промислового виробництва. З цією метою планувалося створити т.зв. «трудові служби», які мали б розпочати роботу одразу ж після встановлення румунської адміністрації. Ці служби мали займатися організацією робочого персоналу, який був терміново необхідний для роботи на всіх промислових підприємствах. Впровадження функціонування промислових об'єктів здійснював Департамент Економіки [35, с. 309].

Румунізація промислових об'єктів та торгівлі здійснювалась промисловцями т.зв. Старого королівства. Для цього центральна бухарестська влада створила всі умови, щоб промисловість в губернаторствах Бессарабія та Буковина перейшли у їх володіння на пільгових умовах. Для цього були знижені тарифи на перевезення сировини та товарів залізницею, наданні пільгові кредити тощо. Й. Антонеску заявляв, що саме зараз склалися усі умови для здійснення румунізації промисловості

За повідомленням румунської адміністрації, в окупованих провінціях, більшість промислових об'єктів до кінця 1941 р. не функціонували. Згідно з даними губернаторства Буковина на початку 1942 р. діяло 82 підприємства з 230 вцілілих, на яких були задіяні 265 працівників при потребі 3 674. Для того, щоб забезпечити підприємства необхідною робочою силою, румунська адміністрація вдалася до примусової мобілізації. В губернаторстві Буковина 192 підприємства були оголошені «воєнізованими». Оскільки їх продукція призначалася для потреб армії, робітники, що працювали на цих підприємствах вважалися мобілізованими й мусили дотримуватися жорсткого режиму праці [35, с. 310].

Частину підприємств румунська окупаційна влада розпродувала, або ж передавала в оренду, разом з робітниками, представникам румунської та німецької буржуазії. Велике значення надавалося румунізації переробної, текстильної та трикотажної промисловості. Значна частка маслوبيйних заводів до кінця 1942 р. були підпорядковані румунському синдикату «Управління фабрик маслوبيйних заводів». Велике текстильне підприємство «Геркулес» у Чернівцях було передано в оренду румунському промисловцю Нікулеску. Проте, значна частина промислових об'єктів не працювала. За повідомленням румунської адміністрації в Буковині працювало 42 харчових підприємства з 110 вцілілих, деревообробних – 13 з 40, хімічних – 5 з 26, текстильних та трикотажних – 12 з 35, металообробних – 6 з 14, поліграфічних – 4 з 5. На всіх працюючих підприємствах, були задіяні лише 4 277 робітників та службовців [35, с. 311]. Майже вся продукція, що вироблялася цими підприємствами вивозилася в Румунію, або ж використовувалася для забезпечення чиновників окупаційної адміністрації.

Дещо іншою була ситуація в Трансністрії. Там, відповідно до інструкції про адміністративне управління провінцією від 20 серпня 1941 р. планувалось ввести до ладу всі існуючі промислові підприємства та по можливості й необхідності організувати нові [36, арк. 190 – 191].

Політичним та економічним центром Трансністрії була Одеса. До війни промисловість міста складалася з 559 підприємств, на яких працювало понад 60 000 робітників. Провідне місце займала металообробна промисловість. Основними видами цієї галузі були: суднобудування, виготовлення сільськогосподарських машин, устаткування для різних видів промисловості, залізних конструкцій тощо [37, арк. 1 – 2].

Утім, усі великі підприємства, що перебували на території «Трансністрії» або були евакуйовані, або зруйновані війною. Через це, згодом, румунська окупаційна влада пішла шляхом деіндустріалізації провінції, про що свідчить масовий вивіз устаткування та обладнання фабрик і заводів краю [38, с. 14]. З цією метою румунська влада навіть створила т.зв. «Одеську службу захоплень і збору трофеїв» [38, с. 14]. До військових трофеїв було зараховано устаткування одеських фабрик та заводів, майно та обладнання навчальних закладів, медичних установ тощо. Збір та вивіз цінного майна насправді був відвертим грабунком «Трансністрії».

У цілому стан справ із відновлення металоробної та металообробної промисловості України характеризують такі цифри: з 102 машинобудівних підприємств, що опинилися на окупованій території, на яких до війни працювало 148 тис. робітників, у січні 1942 р. частково функціонувало лише 57 підприємств, де

працювало близько 10 тис. працівників [16, с. 216]. Проф. М. Коваль знайшов відомості про відновлення роботи лише 250 підприємств, а точніше – окремих цехів і виробництв в галузі машинобудування та металообробки [28, с. 109].

Паралельно зі спробами відновлення роботи промислових підприємств в Україні гітлерівці здійснювали масове вивезення обладнання з фабрик і заводів окупованих українських земель. Зокрема, з Маріуполя було забрано 3 тис. вагонів із промисловим устаткуванням, а із Києва – 24 тис. 750 вагонів з індустріальним обладнанням. Загалом з України до Німеччини було вивезено майже 128 тис. електродвигунів, 781 тис. металорізальних верстатів, 19 тис. одиниць ковальсько-пресового обладнання [7, с. 184].

Таким чином, великі руйнування, яких зазнала машинобудівна промисловість регіону у ході бойових дій, нестача матеріалів та обладнання на місцях, масовий саботаж та диверсії не дали змоги окупантам не тільки забезпечити широке виробництво, але й налагодити ремонт військової техніки. Крім того були утрачені виробничі зв'язки між підприємствами, які виявилися ізольованими один від одного. У результаті цього більшу частину своєї техніки гітлерівці вивозили для ремонту до Німеччини, займали транспорт перевезенням, а виробничі потужності своєї країни ремонтом. Від широкого виробництва озброєння та боєприпасів на території України окупанти змушені були повністю відмовитися.

Складною була ситуація в легкій промисловості. Відновлені підприємства цієї галузі промисловості обслуговували винятково потреби вермахту. В Україні, за повідомленням німецького журналу «Фіряресплан» наприкінці 1942 р. були пущені чотири бавовноочисні заводи, і ще на двох велися відбудовні роботи [3, с. 310]. Є свідчення, що в рейхскомісаріаті «Україна» в Корсуні була відновлена робота сукняної фабрики, у Бердичеві працював шкіряний завод, а в Києві була пущена шорна фабрика [3, с. 311].

У військовій зоні окупації у м. Кролевець Сумської області відновила свою роботу відома текстильна фабрика [34]. До цього треба додати чималу кількість дрібних майстерень та цехів.

Не в змозі відродити велику промисловість окупанти згодом багато зусиль прикладали до відродження дрібної місцевої промисловості. Так, 7 березня 1942 р. рейхскомісар України Ерїх Кох підписав 3 постанови: «Про організацію ремісників і про устрій ремісничого виробництва в Україні»; «Про заснування ремісничих підприємств на кооперативній основі»; «Про заснування групових об'єднань ремісничих підприємств». Дані документи регламентували всю систему організації кустарного виробництва, забороняли євреям володіти майстернями або завідувати ними.

Ці постанови сприяли розвитку місцевої промисловості. Так, 5 квітня 1942 р. заступник промислового підвідділу Сімферопольської міської управи Дарман'ян у статті «Нова промисловість» розміщеної в газеті «Голос Криму» повідомляв про організацію у місті семи підприємств: з ремонту музичних інструментів; виготовленню щіток для взуття; варінню столярного клею; виготовленню запальничок; вироблення натільних хрестів; виготовлення кави й швейної майстерні. А до кінця грудня 1942 р. у Сімферополі вже працювало 61 підприємство, які мали за листопад оборот у сумі 1 165 000 руб. [39, с. 85 – 86].

Близькість фронту та віддаленість баз постачання німецької армії спричинило відновлення місцевої промисловості в військовій зоні окупації. З цієї найменш гоміздкої галузі виробництва, продукція якої повсякденно була необхідна окупантам, і розпочалося відновлення промислового потенціалу Східної України. Вже в перші дні окупації німецьке командування зайнялося цією справою. Для прискорення відбудовчих робіт у містах при управах створювалися відділи місцевої промисловості до рук яких, згодом, перейшли усі важелі відновлення. Вони обстежували і підготовляли до пуску заводи, фабрики, майстерні.

Відновлені підприємства почали виконувати замовлення німецького командування. В Сталіно у січні 1942 р. працювало 15 підприємств фабрично-заводського типу (цегельний завод, завод металовиробів, мебельний комбінат, ватна фабрика, завод по переробці шкіри, картонажна фабрика та інші). Це становило лише 10 % від усіх раніше діючих підприємств місцевої промисловості, що виробляли у місті товари широкого вжитку [40]. У селищі Мушкетове ще в грудні 1941 р. вступив до ладу рудоремонтний завод (колишній завод КІМ) гірничопромислового відділу Юзівської міської управи. Він приймав від підприємств і всіх громадян у ремонт насоси, лебідки, парові котки, а також замовлення на чавунне і кольорове лиття з обробкою [41]. У Маріуполі на початок 1942 р. поновило свою роботу 31 підприємство місцевої промисловості, на яких працювало понад 2 000 робітників [42]. В Єнакієвому відділом місцевої промисловості було організовано виробництво гончарних виробів, механічні, столярні та бляшані майстерні, миловарня, художня майстерня. Був переобладнаний під виробництво покрівельної черепиці один із цегельних заводів [43]. У Горлівці на початку квітня 1943 р. місцева промисловість була зосереджена в слюсарно-механічній (здійснювала дрібний ремонт та виробку цвяхів), меблевій та невеличкій швейній майстернях [44].

За кількістю виготовлених промислових товарів попереду йшла група металообробних підприємств. В Сталіно у лютому 1942 р. 7 таких заводів виготовляли понад 15 видів виробів: столові ложки, виделки, відра, тази, окопні печі та інше [45]. В Макіївці цвяховий завод у 1942 р. щомісяця давав 5 т будівельних цвяхів. Із відходів виробництва робилися ланцюги, пряжки, кільця для упряжу. У серпні того ж року поновив роботу завод пічного та фасонного лиття [22]. У Ворошиловграді емальзавод, терпуговий, цвяховий, ливарно-механічний заводи виробляли у невеличкій кількості медичні інструменти, бритви, емалевий посуд, цвяхи, деякі запчастини [46]. Левова частина всіх цих виробів призначалася для німецької армії та їх союзників.

Відділи місцевої промисловості міських управ приділяли увагу відновленню швейних підприємств та текстильних фабрик. Ці виробництва теж виконували замовлення вермахту. У Сталіно працювало 3 великих майстерні фабричного типу і 4 дрібних, кустарних [47]. З листопаду 1941 р. по серпень 1942 р. вони зшили 600 хутряних шуб, 1 161 вовняних ковдр, 220 шапок, 1 100 навушників, 2 590 пар рукавиць та інше, а також відремонтували велику кількість обмундирування та спідньої білизни [47]. Відновлена місцева сукняна фабрика за цей же час виготовила 6 723 пари шкарпеток, 1 382 пари рукавиць, 20 м² повсті [49]. Із відходів підприємств пошивочного виробництва ватна фабрика на замовлення сільськогосподарського командування виробляла різноманітні сорти вати.

Текстильні фабрики Маріуполя та Ворошиловграда виготовляли рукавиці, светри, кожухи, тілогрійки, тощо [50]. Ворошиловградська фабрика з серпня по грудень 1942 р. виробила 22 090 метрів тканини, 757 метрів марлі, 314 овечих кожушанок, 690 пар рукавиць, 3 478 простирадл, 3 615 рушників, 3 620 шарпеток [155]. До організації пошивочного виробництва наполегливо залучалася і приватна ініціатива.

У шевських майстернях шилося для німецької армії взуття, виготовлялися для офіцерів кімнатні туфлі, вівся дрібний ремонт.

Хімічні майстерні Донбасу виробляли для вермахту мило, фарби, коломазь, сірники та інше. Так, хімічна фабрика на станції Сталіно у липні 1942 р. виготовила 12 100 кг коломазі, майже 3 т фарб, 452 кг мила [51].

Частина підприємств місцевої дрібної промисловості була покликана допомогти окупаційній владі у проведенні сільськогосподарських кампаній. Так, у лютому 1942 р. був відновлений механічний чавунно-ливарний завод на станції Мушкетове. В окупованому Донбасі це було перше підприємство, яке почало працювати на потреби сільського господарства. Вже у перший місяць роботи завод отримав від сусідніх громадських господарств та МТС замовлення на ремонт сільгоспмашин [52]. Приймав в ремонт сільськогосподарські машини і Мушкетовський рудоремонтний завод гірничо-металургійного відділу Юзівської міської управи [41].

Незважаючи на зусилля окупантів, місцева промисловість Донбасу залишалася дуже слабкою. Більшість підприємств були дрібними. Так, наприкінці 1942 р. у Сталіно діяло 1 745 дрібних підприємств, переважно кустарно-ремісничого типу, і лише 29 більш-менш великих, у яких працювало декілька десятків чоловік [21]. Зокрема, на місцевій художньо-картонажній фабриці працювало близько 50 робітників, які виробляли щомісяця 5-6 тис. сірникових коробок, валізи тощо. Одним з найбільших підприємств Сталінської області був швейний комбінат у Маріуполі, який об'єднував 11 фабрик, де працювало 2 000 чоловік [53]. Однак, усі ці підприємства були не в змозі задовольнити потреби фронту, на що так сподівалося гітлерівське командування. Крім того, на місцях не вистачало обладнання та відповідного інструменту тому більшість продукції виготовлялося вручну. Не звертаючи на це увагу, окупанти пильно слідкували за виконанням замовлень в обумовлені строки і суворо наказували за невиконання.

Деяке пожвавлення в роботі місцевої промисловості відмічалось і в інших областях України. Так, в окупованій Сумській області працювало 4 торфопідприємства, 2 лісопильні підприємства (Глухівський і Сумський), Охтирська меблева фабрика, цегельні заводи (Конотопський, Роменський, Кролевецький), Роменський алебастровий завод, Лебединська кооперативна керамічна виробнича артель, Сумський цвяховий завод, Конотопський шкіряний завод, Глухівський пенькозавод, Роменське акціонерне товариство «Прогрес». Працювали районні шляхові відділи, ремонтно-будівельні контори, заклади сільського, лісового, водного господарства, районні земельні управління, машино-тракторні станції, ветеринарні лікарні [54].

Отже, зробивши спробу відновити місцеву промисловість, окупанти намагалися з її допомогою задовольнити потреби вермахту та окупаційної адміністрації у товарах широкого вжитку. Але, як і у справі з важкою промисловістю

, їм не вдалося досягти бажаного результату.

Окупанти покладали великі сподівання на активне використання покладів корисних копалин України. Так, захопивши вугільні регіони вони відразу намагалися обстежити їх на предмет придатності до налагодження там вугледобування. У інформаційній записці інспекції промисловості «Південь» (група «В») від 26 листопада 1941 р. під назвою «Дослідження про видобуток вугілля та енергії в Україні на опалювальний сезон» надісланій рейхскомісару Е. Коху зазначалося, що наскільки вдалося встановити, наявні виробництва у змозі забезпечити потреби вермахту і надати життєво важливу сировину для індустрії. Зазначалося, що першою умовою відновлення виробництва є добування електроенергії. Втім, великі електростанції виведені з ладу під час відступу Червоної армії. Інспекція давала прогноз, що у кращому випадку, відновлена Запорізька ГЕС, дасть енергію лише на початку 1943 р. [55, арк. 2].

У записці також зазначалося, що відступаючи більшовики вивезли й підірвали необхідне оснащення електростанцій, заводів. Але через швидкий наступ вермахту вони не встигли підірвати завод Азовсталь у Маріуполі (турбіна 24 000). Крім того, залишилися ще дрібні електростанції потужністю від 1 тис. до 2 тис. кіловат.

Вважалося, що цього достатньо для забезпечення світлом казарм і для водопроводу. Можливість запуску останнього встановлювалася.

Проте, наступні заходи вимагали до 100 тис. кіловат: 1) для пуску металургійних заводів в Маріуполі, для заміни підірваних виробництв; 2) для місцевої індустрії та поставок оснащення; 3) для водопроводу; 4) для пуску шахт. Інспекція прогнозувала, що видобування вугілля вдасться до весни 1943 р. довести до 250 тис. т [55, арк. 2 – 3].

У звіті, також, зазначалося, що шахти, які розташовані на захід та на схід від Дніпра із-за труднощів в роботі служби зв'язку не можуть бути освоєні групою «В» інспекції промисловості «Південь». До цього додавалися проблеми з транспортом.

Німецькі фахівці підраховали, що вермахт потребує понад 120 кг палива на людину при чисельності війська у 1,5 млн. вояків. Взимку 1941/1942 рр. знадобиться в місяць 180 000 т [55, Арк. 3].

Шахт Донецького басейну поки ще не торкалися, за винятком маленьких шахт, потужністю до 2 тис. т., які використовуються для живлення електростанцій. В інформаційній записці, також, зазначалося, що доставка вугілля з Рейху через складності військового часу відхиляється, тому потрібно заповнювати нестачу вугілля дровами, торфом, кукурудзою, соломою. Використовувати місцеві ресурси.

При цьому відмічалася роль транспорту в справі підвезення палива. В повідомленні було прямо сказано: «Якщо допоможуть вугіллям із Рейху, то є сподівання відновити деякі шахти і забезпечити їх пуск» [55, арк. 3].

Поступово окупаційна влада почала розгортати активну діяльність щодо «освоєння» багатих вугільних родовищ Донбасу. У Сталіно розташувалося головне управління вугільної промисловості Сходу та гірничо-металургійне товариство «Ост», які керували усіма шахтами та заводами [56, С. 96]. Очолював товариство віце-шеф генерал Віннакер, а головну роль у ньому відігравав концерн «Герман Герінг-

Верке», який також відкрив своє відділення в Сталіно. Експлуатацією даної галузі також займалася «Контора донецької та української кам'яновугільної промисловості».

На базі колишніх комбінатів почалося створення гірничих управлінь. У Сталінській області таке управління було створене на базі комбінату «Сталінвугілля». З окупацією Ворошиловградської області на базі місцевого комбінату теж було утворено гірниче управління. Від керування з одного центру окупанти відразу відмовилися. На базі колишніх трестів утворювалися дирекції. Дрібні підприємства об'єднувалися в шахтоуправління. Великі шахти виділялися у самостійні господарські одиниці, які підпорядковувалися безпосередньо дирекції.

Найвищі пости у керівництві вугільної промисловості посідали німецькі чиновники та інженери. Шахтоуправліннями та шахтами керували призначені дирекціями німецькі управляючі (зондерфюрери), які пройшли курс підготовки в так званій «школі руських промисловців» у Лейпцигу [57, с. 616]. На шахтах на кожен дільницю призначався начальник, а в змінах – десятники. Відповідальність за роботу бригад несли артільники [56, с. 96]. До складу виробничого керівництва залучалися і місцеві фахівці. Так, серед інженерно-технічних працівників дирекції № 4, який належав до групи Сталіно – гірничого товариства «Ост» було чотири місцевих інженери [58, арк. 35]. На нижчі командні посади окупанти підбирали і затверджували людей, в першу чергу, з числа колишніх репресованих органами НКВС, а також тих, хто перейшов до них на службу добровільно.

Для відновлення вугільної промисловості Донбасу окупанти створили спеціальну організацію «Берг Хютте-Ост». За повідомленнями німецької преси, ця організація до листопада 1942 р., відновила 40 вугільних шахт і один рудник по видобутку кам'яної солі [3, с. 309].

До відбудови шахт підключилися і колишні комбінати. Роботу з відновлення шахт у Сталінській області проводило гірниче управління (колишній комбінат «Сталінвугілля»), яке об'єднувало 152 великих та середніх шахти [59, арк. 30]. У районах Сталінської області цією справою займалися трести. Так, колишній трест «Орджонікідзевугілля» відновлював усі шахти Єнакіївського району [60]. Були причетними до цього і місцеві окупаційні органи влади, які мали гірничопромислові відділи при міських управах. Вже у перші тижні окупації вони мобілізували і направили у різні райони Донбасу фахівців для обстеження шахт. Зокрема, гірничопромисловий відділ міської управи Сталіно обстежив 59 шахт [19].

У ході цього обстеження було встановлено, що майже усі шахти Сталінської області мали великі пошкодження. Із 97 обстежених шахт колишнього комбінату «Сталінвугілля», за винятком новобудов, не збереглася жодна [61]. Основні об'єкти, які були виведені з ладу: копри, вентилятори, підіймальні машини, силове господарство. Із 134 копрів потребували заміни або капітального ремонту 65. Із 162 вентиляторів підірвано 45. Із 171 підіймальної машини потребувало заміни 67. В обстежених шахтах копри, підіймальні машини і котли збереглися лише на 45 %, технологічний комплекс поверхні – на 44 %, вентилятори – на 68 % та поверхневі будівлі – на 71 %. Більшість шахт була затоплена водою. Подібна картина спостерігалася на усіх шахтах регіону.

Німецькі спеціалісти із гірничо-металургійного товариства «Ост» були зайняті не тільки обстеженням існуючих шахт та їх відновленням, а й цікавилися перспективами розвитку Донбасу. Вони вважали його майбутню кон'юнктуру дуже привабливою, збут вугілля забезпеченим, а накреслені Радянською владою темпи розвитку недостатніми [62].

Намагаючись ввести у дію шахти, окупанти встановили черговість їх відбудови. В основу її був покладений принцип, за яким спочатку відновлювалися ті шахти, які мали парове, а не електричне силове господарство, або була можливість переведення їх на парове обслуговування. Надалі відновлення планувалося там, де був найменший відсоток руйнування і основне обладнання знаходилося на місці. У зв'язку з цим до першої черги відбудови намічалась дуже обмежена кількість шахт – 37 із 156 шахт Сталінської області. Закінчити їх відбудову планувалося не пізніше першої половини 1942 року [62,61]. Решта вугільних підприємств підлягала відновленню у другу та третю чергу.

Гостра необхідність оволодіння економічними багатствами Донецького басейну з'явилася у гітлерівців у 1942 р., коли стало ясно, що війна набула зтяжнього характеру і для її продовження знадобляться додаткові ресурси. У червні 1942 р. Гітлер поставив завдання організувати видобуток кам'яного вугілля в Донбасі. А Герінг у директиві від 2 листопада 1942 р. зазначив, що хід воєнних дій потребує, щоб економічна могутність окупованих територій Сходу у більшому ступені, ніж припускалося раніше, була поставлена на службу германській військовій машині [63, с. 430].

Виконуючи поставлені перед собою завдання окупаційна влада почала зганяти на відбудову шахт гірників, які у силу різних обставин залишилися на зайнятій ворогом території. Окрім місцевого населення, відновлювали вугільні копальні Донбасу також 60 тис. військовополонених [64, с. 130]. Евакуація кваліфікованих шахтарів у радянський тил та саботаж відбудовчих робіт з боку тих, хто залишився на окупованій території, змусили німецьке керівництво піти на дуже небажаний для себе захід – демобілізацію із лав вермахту військовослужбовців, які раніше працювали у вугільній промисловості, у тому числі і тих, хто перебував на східному фронті. Таким чином, в Донбас для налагодження видобутку вугілля було направлено 1 750 шахтарів з Німеччини [16, с. 223 – 224].

Війна та руйнування на транспорті не давали окупантам змоги забезпечити відбудову шахт усім необхідним ззовні. У таких умовах «нова влада» могла використовувати лише місцеві можливості. Тому наявність матеріалів і обладнання ставала важливим чинником відновлення вугільної промисловості регіону. Відшукувалися вони на місці і усі роботи проводилися виключно за рахунок збережених матеріалів. Перевірка проведена окупаційною владою показала, що їх вистачить лише на пуск шахт першої черги, за винятком канатів, що повинні були доставлятися ззовні [62]. Проте гірники-патріоти робили усе можливе щоб і цим сподіванням загарбників не судилося здійснитися. На шахтах зникали двигуни, електрообладнання, інструменти та гостродефіцитні матеріали. Усе надійно ховалося робітниками. У зв'язку з цим окупанти постійно зверталися

до населення з вимогами здати усе майно, яке раніше належало шахтам.

Окупанти покладали великі сподівання на те, що на допомогу вугільній прийде місцева промисловість, яка зможе забезпечити шахти будівельними матеріалами: цементом, цеглою, алебастром, будівельним камінням. Що стосується лісоматеріалів, то спочатку використовувалися старі запаси, але потім ця проблема постала з повною гостротою. Через дії партизан окупаційна влада в Україні у 1942 і особливо у 1943 р. зазнавала великих труднощів у поповненні робочою силою і транспортом районів лісозаготівель і сплаву. У результаті цього необхідне для активізації видобувної промисловості Донбасу виробництво кріпильного дерева помітно знижалося: 90 вагонів за першу декаду червня 1943 р., 70 вагонів за другу декаду та 60 вагонів за третю [27, с. 375]. Отож порушення лісозаготівельних операцій мали важкі наслідки для видобутку вугілля, бо шахти Донбасу не могли належним чином експлуатуватися без достатньої кількості дерев'яного кріплення. З цього приводу гірниче управління Сталінської області висловлювало думку, що усупереч практиці радянських часів потрібно ширше впроваджувати металеві кріплення замість дерев'яних.

Під час відбудовчих робіт актуальним для окупантів було також питання поновлення роботи машинобудівних заводів, які виготовляли гірниче обладнання. Це, перш за все: краматорського, горлівського, торезького, сталінського заводів. Крім того, для виготовлення пошкоджених деталей машин окупаційна влада намагалася пустити у дію найменш постраждалі рудоремонтні заводи, такі, як Доненерго та «Шахтобуд» (усі Сталіно) [62], колишній завод КІМ (селище Мушкетове) [41], Ворошиловградський «Гірничий інструмент» [32]. У відновленні шахт значна роль відводилась Рутченківському рудоремзаводу. Це підприємство відновило виведені з ладу копри на шахтах № 29 (Вознесенка) та № 19 (Рутченкове) [65]. Для прискорення відновлювальних робіт на місцях відкривалися механічні майстерні. Зокрема, у Краснодоні відкрилися механічні майстерні для ремонту гірничошахтного обладнання [66, с. 274]. Однак, сподівання окупаційної влади на суттєву допомогу промислових підприємств у справі відновлення вугільних шахт не виправдалися. Виробництво на заводах і фабриках регіону ледь жевріло.

Незважаючи на великі зусилля, які докладали окупанти, відновлення шахт у прифронтовому Донбасі просувалося дуже повільно. На думку німецьких фахівців, яку вони висловили у місцевій пресі ще у грудні 1941 р., навіть після пуску першої черги шахт вуглевидобуток на них розпочнеться тільки через 2 – 3 місяці. Тому, його споживачі (транспорт та житло) взимку повинні були розраховувати тільки на старі запаси [62]. До речі, за підрахунками окупаційної влади, вугільних запасів на зимовий період цілком вистачало, але потім вони повинні були поповнюватися вже за рахунок свіжого видобутку.

Не змінилася ситуація і через декілька місяців. За твердженням головного інженера гірничого управління Б. П. Шестрюкова у лютому 1942 р. увесь шахтний фонд колишнього комбінату «Сталінвугілля» приблизно відсотків на 75 перебував у стадії відбудови. Було відновлено лише декілька шахт [61]. Проте не усі відбудовані шахти могли видобувати вугілля. У квітневому 1942 р. місячному

звіті господарського штабу «Ост» зазначалося, що в Сталінській області положення з електроенергією дає можливість експлуатувати лише 29 кам'яновугільних шахт [16, с. 223].

З окупацією усього Донецького басейну у липні 1942 р. темпи відбудовчих робіт дещо зросли. Про масштаби відновлення говорять такі цифри: до листопада 1942 р. організація «Берг-Хютте Ост» поновила 40 вугільних шахт [23, с. 56]. На Ворошиловградщині у вересні 1942 р. Селезневський кам'яновугільний трест відбудував і пустив в експлуатацію 52 дрібні шахти [67]. Проте відновити переважну більшість шахт у Донбасі окупантам не вдалося. За увесь період окупації в Донбасі не було відновлено жодної великої шахти.

Складаючи плани видобутку вугілля в Сталінській області, фахівці гірничого управління вважали, що з розвитком відновлювальних робіт його видобуток з кожним місяцем буде збільшуватися і у червні 1942 р. досягне 16 330 т на день. До кінця 1942 р. шахти цього управління повинні були дати вже 45 % довоєнного видобутку [61]. Однак, виробництво на відновлених копальнях ледь животіло. Видобуток донецького вугілля у травні 1942 р. становив лише 2 500 т на день [16, с. 224]. На Горлівській шахті «Рудуч» замість 500-600 т добували всього 15-20 т вугілля за добу. У створеному на базі колишнього тресту «Первомайськвугілля» дирекції № 2 15 дрібних шахт за п'ять місяців 1942 року отримали 2,3 % вугілля у порівнянні з довоєнним видобутком за такий же час [68, с. 297]. Середньодобовий видобуток вугілля цих шахт у грудні 1942 р. не перевищував 300 т [30, с. 174]. У колишньому тресті «Фрунзевугілля» була відновлена лише одна шахта, яка давала 20 т вугілля за добу, тобто у 300 разів менше, ніж до війни [16, с. 223]. У селищі Соцгородок (нині м. Горняк Донецької області) експлуатувалося лише дві шахти (№ 40 та № 43), через шурфи яких видавали на-гора по 3 – 5 т вугілля за добу [23, с. 585].

Проводячи насильницьку мобілізацію робітників і використовуючи працю військовополонених, окупанти довели до кінця 1942 р. середньомісячний виробіток вугілля до 300 тис. т (приблизно 10 тис. т на добу), а в майбутньому намічали збільшити його до 900 тис. т (30 тис. т на добу). Однак місцеве населення, здійснюючи саботаж та диверсії, зривало нормальну роботу шахт, у результаті чого на початку 1943 р. видавалося на-гора лише 250 тис. т на місяць (приблизно 8 300 т на добу) [63, с. 431]. У 1943 р. рейхсміністр озброєння та боєприпасів А. Шпеер писав, що так і не вдалося здобути економічної користі з Донбасу, бо руйнування були серйозні, а відновлення йшло надзвичайно важко. Тільки в галузі видобутку вугілля позначилися деякі успіхи. Але створювалася дивна ситуація, коли паровози споживали на великих відстанях більше вугілля, ніж доставляли його на пункти призначення [16, с. 224].

У доповіді штабу економічного керівництва «Ост» від 30 вересня 1944 р. зазначалося, що видобуток кам'яного вугілля у Донбасі за час його окупації становив лише близько 4,1 мільйона тонн вугілля на рік, тоді як до війни – 90 млн . т на рік [69, с. 193]. Отже, окупанти щорічно отримували лише близько 4,5 % довоєнного видобутку. Через це їм для задоволення потреб транспорту та промисловості доводилося ввозити вугілля з Верхньої Сілезії. За даними В.М.

Нем'ятого в Україну (з початку окупації і до 1 січня 1944 р.) гітлерівці були змушені завезти із Німеччини кам'яного вугілля та коксу 861 878 т [26, с. 212]. З цього приводу генерал-фельдмаршал Манштейн зазначав, що вугілля для залізниці, яка обслуговувала Донбас, завозили з Німеччини через те, що донецьке вугілля для німецьких паровозів було непридатне. Таким чином, пропускна спроможність залізниці по воєнним перевезенням значно знижалася у зв'язку з тим, що залізниця повинна була щоденно перевозити декілька ешелонів вугілля для власного споживання [10, с. 443].

Коли в 1943 р. окупанти зрозуміли, що їм не вдасться втримати Донбас вони почали руйнувати підприємства вугільної промисловості. В регіоні було зруйновано 882 шахти, пограбовано і висаджено в повітря електростанції, демонтовано величезну кількість устаткування. Лише в Сталінській області виведено з ладу 140 шахт. Окупанти підірвали і знищили 154 шахтних стовбури, 192 копри, 292 підйомні машини, 266 машинних споруд, 183 трансформаторні підстанції. Під землею було затоплено 1 900 врубових машин, 1 209 конвеєрних установок, 802 електровози, 760 насосів, 1 065 окремих лебідок, 4 155 відбійних молотків тощо. З 526 парових робочих котлів залишилось 133, з 268 надшахтних будівель було підірвано і спалено 241. Такими були наслідки «господарювання» лише у вугледобувній промисловості Донбасу.

Таким чином, у результаті серйозних руйнувань, яких зазнала вугільна промисловість Донбасу під час війни, через відсутність необхідних матеріалів та обладнання, а також в наслідок саботажу та диверсій, які влаштовували місцеві патріоти, окупанти не змогли налагодити видобування вугілля на основних шахтах і були змушені задовольнятися незначним добутком деяких дрібних шахт. Але і тут гірники вперто опиралися загарбникам.

Відчували окупанти брак й інших сировинних ресурсів. Через це вони почали відкривати в Україні підприємства, що спеціалізувалися на видобуванні стратегічної сировини – марганцю, залізної руди, нафти тощо. Зокрема, на території рейхскомісаріату «Україна» окупаційна влада будь-що намагалася забезпечити добування залізної руди в районі Кривого Рогу. Незабаром після окупації німці почали добувати там у незначній кількості залізну руду й відправляли її на румунські заводи. За весь період окупації в Донецько-Придніпровському районі було видобуто 380 тис. т залізної руди [28, с. 109]. Проте, із грудня 1941 р. видобуток був припинений у зв'язку із транспортними утрудненнями, саботажем і диверсіями на рудниках. Згодом, значна частина криворізьких гірників була відправлена до Рурського басейну.

Своїм великим успіхом окупанти вважали відновлення Нікопольських марганцевих копалень. За оцінками англійського міністерства економічної війни, німці у 1942 р. добували у Нікополі щомісяця 35 – 40 тис. т руди, або 40 – 44 відсотки у порівнянні з довоєнним періодом. За повідомленням газети «Нейе цюрхер Цейтунг» від 18 січня 1943 р. німці добули в Нікополі з моменту окупації 165 тис. т руди [3, с.309]. Нема відомостей про відновлення окупантами гірничо-збагачувальних комбінатів.

Німецька влада намагалася також розгорнути видобуток торфу. В Україні для керівництва торфозробками в м. Рівне було засноване Центральне торф'яне бюро. У веденні цієї установи перебувало 89 розробок: в 1942 р. на них було зайнято близько 10 тис. робітників і передбачалося добути 500 тис. тонн торфу [3, с. 311]. Проте, планових показників так і не вдалося досягти.

Єдине, що окупанти використали повністю ефективно для своїх потреб, так це захоплені ними ще під час наступу 1941 р. уже видобуті 2 млн. т вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату, 2,4 млн. т руди чорних металів, 276 тис. т чавуну і феросплавів, 984 тис. т рейок, 70,5 тис. т прокату, 21 тис. т труб різного діаметра тощо [7, с. 184].

На території дистрикту «Галичина» були відновлені нафтопромисли. За англійськими даними, там добувалося близько 380 тис. т нафти на рік, тобто виробництво досягло довоєнного рівня [3, с. 309]. За іншими даними у Дрогобицькому нафтовому басейні за роки окупації було видобуто 600 тис. тонн нафти [7, с. 184].

Корисні копалини України цікавили не тільки керівників Третього рейху. Ми вже зазначали, що з Кривого Рогу до Румунії йшла руда, за цією ж адресою з губернаторств «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» – надходив залізний брухт.

Взимку 1942 – 1943 рр. у зв'язку з наступом Червоної Армії німці почали евакуйовувати цілі підприємства. Так, у лютому 1943 р. евакуйовані з Дарниці (біля Києва) танкоремонтний завод і м'ясокомбінат у Львів, з Києва евакуйована 4-а взуттєва фабрика й підготовлялася евакуація ще ряду підприємств. Крім того, вони вивозили трамвайні рейки, електричні й телефонні дроти, металеві огорожі й т.п. Це майно планувалося використати як металевий брухт [3, с. 304].

Під час відступу німці, як правило, руйнують всі вцілілі промислові спорудження. Так, на руїни перетворилися найбільші заводи і фабрики України – Харківський тракторний завод та Новокраматорський завод. Луганський паровозобудівний й Миколаївський суднобудівний заводи були частково вивезені до Німеччини, а все, що залишалося, знищено. Були зруйновані також Харківський завод «Серп і молот», Запорізький завод «Комунар», Кіровоградський завод «Червона Зірка» тощо. Під час відступу окупанти вивели з ладу найбільші гідро- й теплоелектростанції: Дніпрогес, Шепетівську, Зуївську, Північно-Донецьку, Дніпродзержинську, Криворізьку, Одеську, Львівську, Бориславську, Ковельську, Чернівецьку. Було знищено 80 % потужностей хлібопекарної промисловості, 90 % - олійної, 100 % - тютюнової. Все було зроблено, щоб паралізувати транспорт і зв'язок України. Вермахт і союзні йому армії під час відступу знищили 220 тис. км ліній зв'язку, висадили в повітря 5600 залізничних мостів, 712 водонапірних веж, 120 паротягових депо, 1389 станцій гідроколонок, зіпсували або перегнали до Німеччини 6704 паротяги, 181 тисячу вагонів. Окупанти потопили 327 вантажних суден, 442 пасажирські, 1789 барж, знищили 132 портові господарства [7, с. 184 – 185].

За секретним звітом «Господарське становище в окупованих східних областях» за період з 1 вересня по 30 вересня 1943 р. господарського штабу «Схід» наданого рейхскомісару України Е. Коху в результаті відступу німецьких військ

господарські інспекції «Південь» (окрім Криму) і «Центр» втратили майже половину промислових підприємств із загальним числом робітників близько 250 тис. чоловік. До кінця вересня 1943 р. до Рейху з України було відправлено від 3 000 до 3 500 вагонів з машинами, хімікатами, сировиною. У звіті також зазначалося, що евакуйовані машини та робоча сила будуть лише частково працювати в східних областях, що ще залишилися під німецькою владою. Велика ж їх частина була відправлена до Рейху [70, арк. 7].

З наближенням радянських військ вивезення обладнання та сільськогосподарської продукції набуває масового характеру. Так, 8 листопада 1943 р. житомирським генерал-комісаріатом була відправлена телефонограма до дирекції державних залізниць і особисто до рук президента Якобсена у Вінницю з проханням надіслати вагонів для вивозу різної продукції. Безпосередньо в телефонограмі зазначалося наступне: «Для дальшого вивозу важливого військового вантажу та фольксдойче міської межі Житомира треба мати 1 725 вагонів. З них: 100 товарних вагонів для зерна, цукру та інших продуктів; 160 вагонів для мармеладу, фруктів та іншого добра; 250 вагонів – товарних для 4 – 5 тис. фольксдойче з багажем, а останні для текстильних товарів (шкіри, паперу, целюлози, шерсті, куделі (льону), машин, фармацевтичних товарів та інше» [5, арк. 35].

Таким чином, політика окупаційної влади в економічній сфері носила експлуататорський характер. Її першочерговою метою було забезпечення вермахту і Німеччини всім необхідним.

Буквально з перших днів окупації України загарбники розпочали вживати заходи щодо використання промислового потенціалу республіки у своїх інтересах. Спочатку вони планували зберегти лише добувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту та сировини. Намічалось провести деіндустріалізацію великих промислових центрів шляхом демонтажу устаткування, вивезення його до Німеччини чи знищення. Проте, провал бліцкригу змусив гітлерівців переглянути наміри щодо використання ресурсів окупованих областей. На порядок денний було поставлено питання щодо використання всієї важкої промисловості. Зокрема окупанти сподівалися налагодити випуск металу. Крім того, німецьке командування розраховувало розгорнути тут виробництво деяких видів озброєння та боєприпасів, а також організувати ремонт техніки і транспортних засобів. «Нова влада» намагалася ціною будь-яких зусиль та витрат відродити у найкоротший термін усю промисловість, починаючи від заводів-гігантів і закінчуючи дрібним виробництвом. Особливо гостра необхідність оволодіння економічними багатствами України з'явилася у гітлерівців у 1942 р., коли стало ясно, що війна прийняла затяжний характер і для її продовження знадобляться додаткові ресурси. Однак, окупанти не отримали того, на що розраховували.

На думку І.Г. Ветрова економічна експансія Третього рейху щодо України здійснювалася двома етапами: а) Україна перетворювалася в транзитно-ресурсну зону у загальній стратегічній інфраструктурі реалізації нацистського «Східного плану» (1941-1942 рр.); б) Україна виконувала роль бази для задоволення економічних потреб вермахту в режимі «тривалої війни» та внутрішніх потреб німецької промисловості [11, с. 16].

5.2. Аграрна політика окупаційної влади на території України

Для нацистської Німеччини та її союзників українські території з їх багатими аграрними ресурсами були найбільш бажаними володіннями, які мали вирішити низку соціально-економічних та політичних проблем. Плани щодо експлуатації аграрних ресурсів України були розроблені керівництвом Третього рейху задовго до нападу на СРСР. Їх головною метою було забезпечення вермахту і цивільного населення рейху сільськогосподарською продукцією та сировиною. За цими планами Україна повинна була стати невичерпним джерелом продовольства та сільськогосподарської сировини і разом з Північним Кавказом створювати головні продовольчі запаси Третього рейху. Крім того, розвиток промисловості в окупованих східних областях ставав у пряму залежність від виробництва місцевих сільськогосподарських продуктів.

Проекти гітлерівського уряду щодо сільського господарства окупованих територій СРСР, у тому числі й України, були зафіксовані напередодні Велткої Вітчизняної війни в численних директивних документах. Так, у «Директивах з керівництва економікою в новоокупованих східних областях» («Зелена папка»), розроблених рейхсмаршалом Герінгом, містилися інструкції й на час окупації. Директиви «Зеленої папки» стосувалися структури та функцій військово-господарських органів управління, регламентували їхню діяльність щодо економічного забезпечення вермахту та населення Німеччини. У нацистських планах пограбування нашої країни питання про продовольство стояло на першому місці. Зокрема, у «Зеленій папці» було записано, що першим завданням є найбільш швидке здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей [71, с. 155].

Продовженням та розвитком основ організації використання матеріальних та трудових ресурсів завойованих земель були «Директиви з ведення господарства» («Коричнева папка»). Гітлерівський уряд розробив також серію документів, що містили вказівки для майбутніх керівників сільського господарства на загарбаних землях. Передусім до них слід віднести «Папку окружного сільськогосподарського фюрера». Ці ж документи стали вихідними директивами в серії нацистських розпоряджень та наказів, що знайшли практичне втілення в ході німецько-радянської війни.

Відразу слід зазначити, що сільськогосподарська продукція була необхідна Німеччині тому, що її виробництво не покривало попит німецького населення на продовольство. У довоєнний період власними продуктами харчування забезпечувалося лише 80 % потреб країни, у тому числі по хлібу, картоплі, цукру та молоку на 90 – 95 % [16, с. 38]. Для ведення тривалої війни Третій рейх не мав достатніх продовольчих резервів.

Все чого не вистачало слід було взяти в українських землях. Через це у сільському господарстві раніше, ніж в інших галузях економіки, проявилися хижацькі методи окупантів. Фактично, основним завданням військових та цивільних окупаційних органів у сфері сільського господарства, яке «червоною

ниткою» проходило крізь усі директиви, накази та інструкції господарського апарату, було максимальне вилучення харчових продуктів у місцевого населення та у колективних сільськогосподарських підприємств. Норми вилучення продуктів залежали не від розмірів урожаю, а лише від потреб німецької армії та цивільного населення Німеччини.

Нестримне пограбування селянства почалося з перших днів війни, що засвідчено навіть у німецьких офіційних документах. Наприклад, цьому питанню присвячено наказ по 112-й піхотній дивізії вермахту, яка приймала участь у битві за Київ, від 5 серпня 1941 р: «Сільські бригадири заявили серйозні й обґрунтовані скарги на поведження солдат, що у перспективі може привести до катастрофічного голоду. Мається на увазі наступне: забирання худоби й коней без усякої оплати, причому до хазяїв застосовуються погрози зброєю; безглузде знищення картоплі на грядках, хоча легко можна було б переконатися в тім, що картопля ще зовсім непридатна для їжі; увезення з полів необмолочених снопів, ймовірно, для використання у якості підстилки; увезення сільськогосподарського інвентарю (кіс, серпів), чим ускладнюється збирання врожаю; злом замкнених дверей і забирання домашніх речей у селян.

Частина жителів не наважується йти на польові роботи, побоюючись, що під час відсутності хазяїв зникне їхнє останнє майно» [3, с. 279].

Однак, забороняючи у своїх наказах самовільне одноособове мародерство, германське командування не карало своїх солдат за порушення цих заборон. Подібні накази не мали ніякого практичного значення і були потрібні германському командуванню тільки для того, щоб за допомогою цих документів довести, що вермахт дотримується міжнародних правил ведення війни. Разом з тим германські командири всіх ступенів видали безліч наказів щодо постачання своїх військ за рахунок місцевих ресурсів шляхом організованого захоплення сільськогосподарських продуктів, що належали як радянській державі, так і окремим колгоспам, колгоспникам й селянам-односібникам.

Утім, захопивши українські землі окупанти отримали зруйноване війною село, спустошені ґрунти та заготівельні бази, виведену з ладу техніку та ослаблену худобу. Для систематичного постачання вермахту продовольством необхідно було розпочати відбудову сільського господарства України.

В таких умовах німецьке командування наказувало зберігати вцілілі після воєнних дій сільськогосподарські машини, будівлі, інвентар, робочу худобу, пальне. Захоплення елеваторів, продовольчих складів, радгоспних садиб, МТС і т.п. виконували загони економічної розвідки, технічні батальйони або безпосередньо діючі бойові частини. У дивізіях, полках і батальйонах виділялися офіцери-уповноважені по сільському господарству (нім. *Landwirtschafts-offizier*).

Радянські організаційні форми в сільському господарстві в перший період окупації тимчасово зберігалися, але керівники радгоспів, колгоспів, МТС, що протидіяли окупантам, негайно замінялися німецькими ставлениками. Діючи з їхньою допомогою, а також за підтримки сільських старост і бургомістрів, офіцери-уповноважені по сільському господарству виконували наступні

завдання: 1) виявляли запаси хліба, картоплі, овочів та інших продуктів харчування, наявність худоби, млинів, пекарень, молочних ферм і т.п. Забезпечували охорону виявлених запасів і об'єктів та доносили про них у штаб дивізії; 2) організовували постачання своєї частини картоплею, овочами, молоком і молочними продуктами до повного задоволення потреби. Інші продукти харчування дозволялося передавати безпосередньо в військові частини в розмірі не більше триденної норми (з наступним поповненням). Всі надлишки понад триденну норму надходили у розпорядження дивізії; 3) забезпечували безперебійне виконання польових і городніх робіт, заготівлю сіна. Проводили репресії у випадку, якщо селяни саботували сільськогосподарські роботи; 4) організовували облік і збір коней, що залишилися після евакуації їхніх власників, передавали коней у військові частини, а після задоволення заявок розподіляли інших коней для використання на сільськогосподарських роботах [3, с. 281].

У якості керівної установки офіцерам-уповноваженим по сільському господарству давалися вказівки, щоб всі надлишки хліба й картоплі (понад потребу армії) у можливо більшій кількості вони відправляли в Німеччину, тому що в цих продуктах там відчувалася крайня потреба.

У міру просування вермахту на схід офіцерів-уповноважених по сільському господарству заміняли в тилкових районах німецькі управляючі при колгоспах, радгоспах та МТС. Управляючі підпорядковувалися господарським управлінням і командам. Після організації цивільної влади в Україні управляючі були підпорядковані районним сільськогосподарським керівникам (нім. *Landwirtschaftsführer*), які у свою чергу підпорядковувалися районним комісарам. На середину весни 1942 р. в Україну прибуло 7 тис. 613 німецьких окружних і районних сільськогосподарських керівників [7, с. 181].

До осені 1941 р. німці не змогли підібрати потрібної кількості управляючих. Іноді на одного управляючого доводилося по декілька тисяч га землі. Крім їхньої чисельної нестачі, німецькі управляючі, як правило, були не підготовлені до ведення господарства в масштабах радянських радгоспів і колгоспів. У деяких місцях керівництво сільськогосподарськими справами здійснювалося безпосередньо військовими частинами й комендатурами.

З метою максимально ефективного пограбування українського сільського господарства нацисти вирішили поряд із чиновницьким окупаційним апаратом залучити до пограбування села також і приватні німецькі компанії. Головним приватним гравцем на українському ринку стало «Центральне торговельне товариство «Схід» («Централь-Ост»), що офіційно займалося заготівлею та збутом сільськогосподарської продукції. За сприяння Г. Герінга та А. Розенберга ця організація отримала державні кредити на суму 300 млн. марок і монопольне право на «закупівлю» продукції українського села. «Централь-Ост» заснувала в Україні 11 дочірніх компаній із 130 філіями в усіх регіонах. Товариство поставило під свій контроль 31 тис. громадських господарств (колгоспів), 1 875 державних господарств (радгоспів), 900 МТС, 72 станції рослинництва, 17 насінневих контор [7, с. 181].

Поступово розпочалася реорганізація системи управління сільським господарством. У військовій зоні окупації вище керівництво здійснювало командування групи армій «Південь». Безпосередня реалізація планів з експлуатації аграрної сфери економіки покладалася на військово-господарський та військово-адміністративний апарати. Вища економічна влада належала «Східному господарському штабу». Йому була підпорядкована господарська інспекція «Дон-Донець». У її відомстві перебувало шість господарських команд, які у своїй діяльності спиралися на сільськогосподарські комендатури обласного рівня [72, с. 8 – 9]. Господарські організації співпрацювали з військово-адміністративною та поліційно-каральною системами управління, які допомагали у справі визиску місцевого населення.

Невід'ємною складовою німецької окупаційної управлінської системи був місцевий допоміжний апарат. Він обмежувався адміністративними органами – районними, міськими та сільськими управами й економічними – обласними, окружними, районними земельними управами. Місцеві органи були мовчазними реалізаторами «нової політики» окупантів.

Тепер поглянемо, як йшов процес створення нової управлінської системи на прикладі окремих регіонів. В Донецькому басейні в Сталінській області, а згодом і на Ворошиловградщини, на підставі наказу командування вермахту для керівництва сільським господарством при обласній сільгоспкомендатурі утворювався відповідний цивільний орган (обласне сільгоспуправління). Роботою обласних сільгоспуправлінь керували головні агрономи, яким підкорялись начальники секторів [73, арк. 49]. Обласні структури підпорядковувались Центральному сільгоспуправлінню, яке направляло на їх адресу керівні циркуляри.

Те, як йшов процес утворення обласного сільгоспуправління, можемо побачити на прикладі Ворошиловградської області. Робота з його створення розпочалась 27 липня 1942 р. До 1 серпня було затверджено структуру управління, штатний розклад і визначено функції секторів: планово-фінансового, тваринництва, ветеринарного, землевпорядного, плодоовочевого, МТС, радгоспів, колгоспів, підсобних підприємств [74, арк. 19]. Наприкінці року сектор МТС виділився у самостійне управління, а сектор радгоспів – в обласний трест держмаєтків (об'єднував 123 господарства) [75, арк. 6.; арк. 1]. Після цього у обласному сільгоспуправлінні залишилось п'ять секторів: усупільнених господарств (колгоспів), землевпорядкування та меліорації, тваринництва та ветеринарії, планово-фінансовий, підсобних підприємств [76, арк. 20].

Подібні процеси відбувалися і на Донеччині. У серпні 1942 р. за вказівкою сільгоспкомендатури було організовано управління держгоспами, яке керувало всіма 180 державними господарствами області [77]. Обласні управління підпорядковувались Головному управлінню держмаєтків, розташованому у Києві. Приблизно у той же час було створено і обласне управління МТС.

Одночасно проводилась робота по організації підвідомчих обласному сільгоспуправлінню установ: метеорологічних станцій, обласних контор

держнасіфонду і сортнасіновоч тощо. Під керівництвом управлінь були організовані обласні сільськогосподарські банки, обласні контори заготівель та збуту.

Відбулися зміни і в адміністративному управлінні сільським господарством . Між областю та районом з'явилась нова адміністративна одиниця – округ (об'єднував 3–5 районів). Тобто було запроваджене таке управління, як і в німецькій сільськогосподарській комендатурі, коли область керує округом, округ – районом, район – сільськими управами [74, арк. 18].

Створивши нову систему управління сільським господарством окупаційна влада приступила до експлуатації природних та трудових ресурсів України. Взявши за основу програму Г. Герінга щодо організації сільськогосподарського виробництва на сході, було відновлено радянську колгоспно-радгоспну систему господарювання. Це дозволило окупантам налагодити роботу сільського господарства та поставити його під свій контроль, зібрати частину врожаю 1941 р . та організувати осінню посівну кампанію, створити систему визиску сільського населення.

Однак у Сталінській області план сіви озимини не було виконано. За даними обласного агроуправління її вдалося висіяти лише на площі 410 703 га (26 % усієї орної землі). До весни 1942 р. озимина збереглася на площі у 327 016 га (21 % усієї орної землі) [78].

В Криму, також, під час бойових дій та проведеної евакуації матеріальна частина багатьох колгоспів і МТС була, фактично, знищена. З перших днів окупації «нова влада» здійснила низку заходів щодо відновлення зруйнованого війною господарства. Частково була поновлена техніка МТС, що дозволило восени 1941 р. засіяти в Криму 150 тис. га орної землі [39, с. 86]. Проте, це склало всього 1/6 частину всіх посівних площ півострова.

Брак пального завадив використати, навіть, ту мізерну частину техніки, яка була у розпорядженні окупаційної влади. На Донеччині, також, не змогли обмолотити увесь зібраний хліб. Значна його частина залишилась у скирдах. Так, у с . Новобешево Старобешівського району виявилися необмолоченими 5 скирд пшениці з яких можна було отримати 30 т хліба [31].

Таке становище спостерігалось по всій зоні військової адміністрації. Під загрозою покарань німці поставили за обов'язок селянам зібрати врожай всієї посівної площі своїх колгоспів і прилеглих радгоспів. Щоб стимулювати сільськогосподарські роботи, було проголошено, що селяни одержать у власне розпорядження частину врожаю, а зерно, узятє німцями, буде оплачено готівкою. За «старанними» селянами було обіцяно зберегти їхні садиби, худобу й будівлі на правах приватної власності, без сплати будь-яких податків. Однак «нова влада» та її ставленики майже повсюдно натрапили на пасивний опір або активні виступи селянства, що мали метою зірвати постачання німецьких військ хлібом і продовольством. Німецьким управляючим довелося застосовувати всілякі репресії, щоб змусити селян виходити на збиральні й посівні роботи.

В рейхскомісаріаті «Україна» для активізації трудової діяльності селян встановлювалася норма в 22 – 25 трудоднів на місяць, виконання якої було

обов'язковим для кожного селянина. Окупаційна влада водночас розробила систему оплати праці на основі вироблених трудоднів. Переважно це була натуральна оплата збіжжям, але траплялися випадки сплати грошима. Спеціальним розпорядженням рейхскомісара Е. Коха запроваджувалися умови обміну сільськогосподарської продукції на промислові товари, співвідношення цін, так зване пунктування [79, с. 14].

Намагалися активізувати збір врожаю 1941 р. і в дистрикті «Галичина». Там з самого початку окупації вільна торгівля сільськогосподарською продукцією заборонялася. Були визначені норми її відпуску населенню: по 150 кг на душу на рік зернового хліба та по 25 кг ячменю. Крім того, окупаційна влада через пресу у вересні 1941 р. ознайомило місцеве населення з графіком господарських заліків щодо поставки зерна, одна частина його мала бути здана до 30 вересня 1941 р., друга – до 15 жовтня, при недотриманні строків на винуватців чекало покарання – конфіскація всього врожаю [80, арк. 128].

Нерозв'язною в той час виявилася для німців проблема тяглової сили, тому що більша частина робочої худоби, тракторів, а також сільськогосподарських машин була евакуйована або зруйнована. Німецькі управляючі намагалися організувати ремонт тракторів і сільськогосподарських машин, але через брак запчастин, руйнувань ремонтних майстерень і нестачі технічного персоналу успіхів не досягли. Навіть відремонтовані трактори найчастіше не працювали через відсутність пального. У зв'язку із цим німці завезли деяку кількість газогенераторних тракторів і залучали в деяких випадках на сільськогосподарські роботи солдат вермахту з кінями з військових частин, однак це не вирішило питання. У цілому збирання врожаю, обмолот і осіння сівба 1941 р. проводилися примітивним ручним інвентарем при відчутній нестачі робочої сили. У прифронтовій смузі роботи зовсім не проводилися [3, с. 282 – 283]. Частина врожаю була знищена під час бойові операції й при відході Червоної Армії. Через означені причини частина врожаю в Україні загинула.

Не вистачало не тільки техніки, а й робочих рук та звичайного сільськогосподарського реманенту. Так, в дистрикті «Галичина» на початковому етапі окупації Тернопільський окружний староста звернув увагу, що в різних частинах підлеглої йому округи маєтки (фільварки) не завжди були забезпеченими робочою силою для сільськогосподарських робіт (молотьба збіжжя, викопування бульбових рослин, закінчення сівби). Це дуже непокоїло «нову владу» [80, арк. 112]. Не вистачало не лише робочих рук, а й необхідного реманенту. Частина колгоспного майна була привласнена місцевим населенням. Окупанти намагалися його повернути. З приводу цього видавалися численні укази. Так, за розпорядженням німецької влади дистрикту до 10 жовтня 1941 р. потрібно було негайно повернути машини та ремісничі знаряддя, що були привласнені після відступу радянської влади [80, арк. 110].

В цілому окупантам вдалося зібрати у військовій зоні України близько 60-70 % врожаю 1941 р. [72, с. 9]. На нараді у Гітлера 29 вересня 1941 р. А. Розенберг повідомив, що «зібрана... більша частина урожаю, але зимові польові роботи ще недостатньо проведені, так що розраховувати на повний дохід у наступному році ми не можемо» [81, с. 301]. Для потреб вермахту було зібрано 1 млн. т зерна. Вилучаючи продовольство в українських селян, окупаційна влада надсилала його,

перш за все, вермахту, по-друге – населенню Німеччини, по-третє – самій собі, включаючи місцевих жителів, які працювали на неї [13, с. 75 – 76].

Таким чином, можна констатувати провал збиральної кампанії та осінніх посівних робіт в 1941 р. Згодом це позначилося на постачанні продуктів харчування до Німеччини. Там виникли серйозні ускладнення з продовольством. У квітні 1942 р. керівництво Третього рейху було змушене провести перше з початку війни скорочення продовольчих норм для власного населення.

У зв'язку з провалом збирання врожаю й осінньої посівної кампанії 1941 р. німці із ще більшою жорстокістю почали конфіскацію хліба й продовольства по всій військовій зоні окупації. Реквізиції проводилися німецькими комендатурами й військовими частинами безпосередньо або через бургомістрів та сільських старост. Кількість продовольства, що підлягала здачі, визначалася в кожному районі довільно, а в багатьох випадках відбиралося повністю все те, що було у селян. Іноді селян примушували підписувати заяви про добровільне пожертвування продовольства на користь вермахту. Протягом всієї зими 1941 – 1942 рр. в Україні тривали повторні конфіскації зерна, бобових та олійних культур.

У зв'язку з цим рейхскомісар України Е. Кох 20 травня 1942 р. видав розпорядження в якому наказував: «конфіскується збіжжя, олійні і стручкові зерна в змолоченому й не змолоченому вигляді, в якому б стані вони не були в сільськогосподарських підприємствах, чи у осіб зайнятих в них» [82, арк. 28]. Нацисти запланували у травні-червні 1942 р. вилучити у селян, обмолотити і вивезти до Німеччини 1,3 млн. тонн зерна із врожаю 1941 р. (велику частину цього урожаю селяни зібрали самотужки і розділили між собою у момент проходження фронту) [7, с. 181].

Дещо відмінною була ситуація на окупованих Румунією українських землях. Там від самого початку окупації проводилась політика повернення землі колишнім власникам. Так, згідно оголошення Дирекції землеробства та державних маєтків «Буковини» про повернення румунським землевласникам їх маєтків від 29 липня 1941 р. «у разі потреби вони мусять звертатися до сільського земельного комітету, який дасть в їх розпорядження людей і тяглову силу». Доречи, в якості робітників, інколи, використовувалися військовополонені. Планувалося за 3 роки управління відібрати 315 тис. га землі у місцевих жителів [83, с. 160].

З іншого боку румунська влада усіма засобами намагалася піддавати економічній експлуатації окуповані українські землі. Було терміново вжито заходів для збору й зберігання врожаю. Передбачалось встановити для населення норму сільгоспродуктів, що йому залишалась [36, арк. 190]. Решта повинна була становити власність румунської держави й підлягала зберіганню на складах у якості державного запасу.

Для проведення осінніх посівних робіт 1941 р. планувалось залучити все населення й всі засоби, наявні в цій зоні. Все майно колгоспів та радгоспів підлягало інвентаризації. Худоба, що раніше належала цим установам, теж, підлягала інвентаризації. Планувалось, тимчасово, передати її для користування місцевим жителям, з урахуванням походження худоби з певного колективного господарства [36, арк. 190]. Передбачалося, також, земельні угіддя, що належали колгоспам та радгоспам розподілити для обробки між місцевими мешканцями згідно

індивідуальної працездатності, на умовах особистої відповідальності за обробку землі.

Таким чином, з осені 1941 р. в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» колгоспи і радгоспи були реорганізовані у «трудові общини» і «державні маєтки» відповідно. Вся продукція, вирощена в «трудових общинах» і «державних маєтках», була власністю окупаційної влади [83, с. 160].

Політика румунської влади у сільському господарстві була спрямована не лише на ліквідацію колгоспів, але й на отримання високих прибутків шляхом жорстокої експлуатації сільського населення. На період сільськогосподарських робіт здійснювалася мобілізація всього населення віком від 12 до 70 років [84, с. 14]. Вводилася обов'язкова трудова повинність, інші види відробітків.

Цього невпинно вимагав Й. Антонечку. Він неодноразово зазначав, що в новостворених губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» основою господарства є землеробство. На засіданні уряду 16 грудня 1941 р. він давав настанову губернаторам трьох східних губерній: «Ви повинні виганяти людей на роботи батогом. Якщо селянин не виходить, можете виганяти його навіть кулею. Для цього вам не потрібен мій дозвіл» [83, с. 160].

Контроль за дотриманням вимог окупаційної влади на селі покладался на примарії (примар, староста, секретар). В селах знаходилися жандармські пости, а в районних центрах – жандармські комендатури.

Незважаючи на невизначений статус «Трансністрії», румунська влада намагалася у повному обсязі використати економічний потенціал і цієї області. Масовий вивіз сировини та сільгосппродукції став першочерговим завданням щодо «економічного освоєння Трансністрії» [38, с. 14].

Аграрне освоєння анексованих українських земель румунський окупаційний апарат планував здійснити шляхом колонізації сільськогосподарських районів переселенцями з Румунії. Важливим аспектом колонізації «Трансністрії» була примусова румунізація та депортації за межі провінції нерумунського населення.

В губернаторстві «Трансністрія» з 7 вересня 1941 р. наказом №5 [85, с. 168] по губернаторству колгоспи та сільгоспи залишались організацією сільського життя на чолі зі ставлениками окупантів.

Враховуючи помилки та прорахунки окупанти завчасно почали готуватися до весняної сівби 1942 р. У якості головного організаційно-політичного заходу цього періоду розглядалося введення так званого «нового аграрного порядку».

Слід відзначити, що аграрна політика нацистів упродовж окупації зазнала певних змін і умовно може бути поділена на два етапи: перший – дореформенний, що охоплює період від початку окупації (від 22 червня 1941 р.) до проголошення закону «Про новий земельний лад» А. Розенберга (15 лютого 1942 р.); другий – реформування аграрної сфери (з 15 лютого 1942 р. до остаточного звільнення певного регіону від окупантів у 1943 – 1944 рр.).

На першому етапі фактично у повному обсязі була збережена колгоспно-радгоспна система господарювання на селі. Прихильником її збереження виступав Г. Герінг, якій вважав її кращою моделлю експлуатації селян. З іншого боку А.

Розенберг намагався приступити до руйнації колгоспів та вів розмову про перехід до одноосібного господарювання. Доречи, всі спроби останнього розпочати аграрну реформу в Україні гальмував Е. Кох. Він активно саботував і не виконував розпорядження і директиви свого безпосереднього шефа.

На другому етапі почалася руйнація зазначеної колгоспної системи. Ймовірно, лише крах стратегії блискавичної війни, затяжний, виснажливий характер радянсько-німецького протистояння змусив Гітлера все ж дозволити Розенбергу провести в дію «новий аграрний порядок».

Тепер перейдемо до характеристики цього документу. Закон А. Розенберга, який був погоджений з Герінгом, встановлював «новий земельний лад». У розділі «А» передбачалося «скасування колгоспного устрою: 1) Всі закони й постанови советської влади про утворення колективних господарств, керування ними й господарювання в них касуються; 2) «Примірний статут сільськогосподарської артїлі» тратить силу. Всі колгоспи негайно перетворюються в Громадські господарства» [86, арк. 62].

У розділі «Б» закон Розенберга пояснював, що таке громадське господарство. Вказувалося, що громадське господарство – це перехідна форма сільськогосподарського виробництва від більшовицького колективного господарства до нових форм господарювання. Громадські господарства працюють за напрямними німецької влади. Далі зазначалося, що про організацію, керування й господарювання у громадських господарствах будуть видані окремі постанови.

Відмічалось, що земля громадських господарств буде оброблятися гуртом. Всі працездатні члени громадських господарств були обов'язані до спільної роботи. Держання худоби членами громадських господарств не підлягало ніяким обмеженням.

Окрему увагу новий закон приділяв присадибним ділянкам селян. Зокрема зазначалося, що присадибна земля, що її селяни мають у користуванні, як члени громадського господарства, стає приватною власністю та звільняється від податків. Підкреслювалося, що присадибну землю «треба використовувати якомога інтенсивно, беручи під особливу увагу плекання городини, садовини, просапних та кормових рослин. Зокрема вона має служити ще й розвиткові скотарства» [86, арк. 62].

Земельний закон відзначав, що присадибну землю можна буде, починаючи від 1942 р., на прохання селян збільшувати до розмірів, які не перешкождали б їхній праці у громадському господарстві. Прохання про збільшення присадибної землі селяни повинні були вносити до управ громадського господарства. Управа розглядала прохання й виробляла план передачі присадибної землі, який мусила затвердити районна сільськогосподарська установа ще перед наділом.

Закон наголошував, що при збільшенні присадибної землі треба було брати до уваги, в першу чергу, тих осілих селян, що виявили свою працездатність та мали потрібні власні робочі сили. До того ж зазначалося, що при наділі присадибною землею, вислані більшовиками селяни будуть зрівняні з осілими селянами.

Наостанок, відзначалося, що керівник громадського господарства відповідає за точне виконання податкових повинностей.

Розділ «В» був присвячений долі радгоспів та МТС. У ньому зазначалося, що радгоспи та МТС, як колишнє державне майно, переймає німецька влада. Радгоспи перейменовуються в державні господарства. Придатні МТС будуть розбудовані в сільськогосподарські бази. Завдання останніх – вживати в обсязі своєї діяльності всіх заходів, що служать сільськогосподарському розвитку, та створювати потрібні для цього передумови, як наприклад, продукція та обмін посівного зерна, поліпшення скотарства, утримування високо вартних розплідників, застосування великих сільськогосподарських машин, організація боротьби зі шкідниками, закладання показових полів тощо [86, арк. 62].

Розділ «Г» був присвячений процедурі переходу до одноосібного користування землею. У ньому, зокрема, зазначалося, що у громадських господарствах, де є потрібні для цього господарські й технічні передумови, земля може бути наділена селянам для одноосібного оброблення й користування.

Особливо підкреслювалося, що на перехід до одноосібного користування землею потрібна згода належної німецької установи. Про отримання цієї згоди повинно старатися громадське господарство.

Автори земельного закону наголошували, що дозвіл видаватиметься тільки тим громадським господарствам, які виконають свої зобов'язання відносно німецької влади, зокрема – щодо сільгосппоставок. Також зазначалося, що селяни, які після видання земельного закону самовільно привласнюватимуть землю, будуть покарані і втратять право на пізніший наділ землею. Всякий самовільний поділ землі заборонявся. Про землю, яку самочинно поділено по приході німців, повинна зробити постанову належна сільськогосподарська управа.

Далі визначалося, що загальна форма наділу землею для одноосібного користування – це смуги, які лежать у кількох місцях громадської землі, відповідно до сівозміну. Наділ одрубками та творення хуторів допускатиметься тільки при наявності потрібних передумов.

Особливо підкреслювалося, що про час і форму переходу до одноосібного користування землею рішатиме німецька влада.

Члени громадських господарств, які не виконають своїх зобов'язань щодо німецької влади чи громадського господарства, або порушать розпорядки німецької влади, або будуть політично непевні, чи для одноосібного користування землею непридатні – з наділу землею виключаються. Всі інші селяни мають право на наділ землею для одноосібного користування.

Наказ відзначав, що «коли в громадському господарстві буде дозволений поділ на смуги, то кожне селянське господарство, яке має на це право», одержить для постійного оброблювання й користування смуги відповідно до сівозміни. При цьому, щоб забезпечити рівномірність поділу, треба по змозі брати під увагу властивості ґрунту та віддаль смуг від садиб [86, арк. 62].

Наказ наголошував, що кожне селянське господарство, яке має на це право й має щонайменше дві робочі сили, одержує наділ землі однакового розміру без огляду на число членів родини. Де цього вимагатиме сільськогосподарське виробництво, там може бути взяте під увагу число всіх членів сім'ї, або працездатних її членів.

Наприкінці розділу зазначалося, що вимірювальні роботи для приготування й переведення наділу землею доручається землемірним установам німецької влади.

У розділі «Г. Хліборобська спілка» зазначалося, що селяни, наділені землею для одноосібного користування, об'єднуються у Хліборобські спілку. У законі Розенберга наголошувалося, що про її організацію, управління нею та господарювання в ній вийдуть окремі постанови.

Надалі відмічалось, що посівний план для всіх польових смуг встановлює хліборобська спілка за напрямними німецької влади, при чому належить утримати однакостійність оброблювання поля в межах раціональної сівозміни.

Відносно володіння худобою, сільськогосподарським реманентом та технікою зазначалося наступне: «Господарська та робоча худоба, сільськогосподарські машини, що їх обслуговує тваринна тяглова сила, та сільськогосподарські знаряддя громадських господарств, при їх перетворенні у хліборобські спілки, розділяються на засадах господарської доцільності поміж групами селян або поміж окремими селянами. Великі сільськогосподарські машини, трактори, тракторне причіпне знаряддя й великі молотарки достаються майном МТС або хліборобської спілки» [86, арк. 62].

Далі в законі Розенберга зазначалося, що обробка ріллі: оранка й сімба виконуються спільно, при чому селяни складають договір з МТС або вживають спільні машини, або інвентар й тягло, що їх одержали групами чи нарізно з колишнього колгоспного майна.

Також зазначалося, що селяни зобов'язані передати їм робочу худобу та інвентар використовувати повною мірою для спільного оброблення землі, у противному випадку вони будуть у них відібрані. Самостійне оброблювання поля допускалося тільки тоді, коли селянські господарства мали досить інвентарю й робочої худоби, а правильна праця забезпечена.

Далі сказано, що по гуртовому обробленні землі визначені при наділі межі одноосібних смуг відновлюються. Кожний селянин має дбати про те, щоб обробити свій наділ і зібрати з нього врожай. Збирати врожай і молотити можна й машинами, вживаючи їх гуртом. При цьому наголошувалося, що селяни зобов'язані приділені їм смуги землі обробляти як слід. Хто не виконає цього обов'язку, той втратить свій земельний наділ на користь інших.

Що стосується скотарства, то новий аграрний порядок передбачав, що воно в хліборобських спілках проводиться виключно одноосібно й не підлягає жодним обмеженням.

Останній розділ аграрного закону Розенберга був присвячений селянському одноосібному господарству. В ньому зазначалося, що поділ землі на одруби, що не підлягають загальній сівозміні та творення селянських самостійних господарств допускається лише тоді, коли є потрібний для цього інвентар і робоча худоба.

При цьому особливо підкреслювалося, що на наділ землі в одрубках для постійного оброблювання й користування можуть претендувати лише особливо здібні й роботящі селяни, які відзначилися своєю працею і дають своєю особою запоруку, що вестимуть своє господарство як слід. Самостійні селяни були

зобов'язані добре обробляти всю виділену їм землю, дотримуватися усталених німецькою владою посівних планів та правил агротехніки й точно вносити податки натурою, що на них припадають [86, арк. 62].

На останок зазначалося, що селяни, які погано господарюватимуть на наділеній їм землі, або не виконуватимуть обов'язкових поставок, втратять землю на користь інших.

Таким чином, кінцевою метою нового аграрного порядку оголошувалася заміна колгоспів приватновласницькими селянськими господарствами. Однак цей перехід передбачалося провести поступово. На першому етапі реформи колгоспи перетворювалися в громадські господарства (нім. *Gemeinwirtschaften*), до яких цілком переходила вся земля, худоба й майно колгоспів. Крім того передбачалося перетворити радгоспи на «державні маєтки» (нім. *Staatsguter*), МТС – на опорні пункти. На другому етапі реформи громадські господарства трансформувалися в хліборобські спілки або землеробські товариства (нім. *Landbaugenossenschaften*). Третім і кінцевим етапом аграрної реформи повинне було стати розчленовування землеробських товариств на одноособові селянські господарства (нім. *Einzelwirtschaften*). Втім, здійснення цієї стадії відсувалося на невизначений термін.

Аграрний закон Розенберга поширювався на окуповану Німеччиною територію СРСР на схід від державного кордону 1939 р. [3, с. 285]. Ліквідація нечисленних і незміцнілих колгоспів у Західній Україні й Західній Білорусії відбулася незабаром після окупації цих областей.

Після виходу аграрного закону на території рейхскомісаріату «Україна» місцева районна адміністрація, зі свого боку, видавала пояснення які допомагали краще зрозуміти зміст «нового аграрного порядку». Так, 2 квітня 1942 р. були видані пояснення по Калинковичському району (нині – Калинковичський район Гомельської області республіки Білорусь) [6, арк. 13].

З березня 1942 р. почалося офіційне перетворення колгоспів у громадські господарства, масове призначення німецьких управляючих і урочисте вручення грамот про передачу присадибних ділянок у одноособову власність. Скажімо, у Сталінській області було утворено 1 118 таких господарств [59, арк. 32], а у Ворошиловградській – 1 072 [87, арк. 88].

Утім, про справжнє відношення селянства до заходів окупантів говорилося і в німецьких повідомленнях. Так, у березні 1942 р. «Дейче Україне цейтунг» писала: «Українські колгоспники без ентузіазму ставляться до постачання німецької армії. Вони не бажають виробляти більше, ніж необхідно для підтримки їхнього власного життя». У звіті служби пропаганди при начальнику поліції безпеки і СД айнзацгрупи «С» від 16 квітня 1942 р., де мова йшла про настрої місцевого населення Донбасу говорилося наступне: «... аграрну реформу зустрічають з великою недовірою. Ця недовіра є загальною. Аргументують: «комуністи нам стільки обіцяли і так часто нас обманювали, німці також лише обіцяють» [88, арк. 2].

З огляду на ці настрої та прагнучи всіяко стимулювати сільськогосподарські роботи, німецька влада влітку 1942 р. в окремих місцевостях збільшила присадибні ділянки «особливо старанним селянам». Такий процес, зокрема, спостерігався в рейхскомісаріаті «Україна». Там у генеральному окрузі «Житомир» присадибні

ділянки були збільшені на 8 500 га, у генеральному окрузі «Дніпропетровськ» – на 1 600 га; усього в Україні від 17 липня 1942 р., присадибні ділянки становили 5 відсотків оброблюваних площ. За роки окупації у південних районах генерального округу «Миколаїв» 45 000 сімей отримали додатково 15 972 га землі, а в північних районах 20 817 сімей отримали 6 982 га присадибної землі [85, с. 169]. У Криму присадибні ділянки були збільшені, за повідомленнями німецьких газет, на 6 000 га [3, с. 287 – 288].

До збільшення присадибних ділянок готувалися і у військовій зоні окупації. Так, 13 квітня 1942 р. фельдкомкндатура /V/200, яка діяла на території Сумської області видала розпорядження адресоване районному старшині Ямполья. У цьому документі пояснювалася процедура збільшення присадибних ділянок. Розпорядження ілюструє, як саме відбувався цей процес у зоні військової окупації. У документі, зокрема, вказувалося: «... вперше в 1942 р. буде збільшена присадибна ділянка, надана німецькою владою у власність селянам. Крім того, можуть бути надані для обробки місцевим жителям у власність наявні в розпорядженні присадибні ділянки» [89, арк. 4].

Далі пояснювалося чому буде проведено наділення селян збільшеними присадибними ділянками: «Підтримка порядку в громадських господарствах і крайня необхідність для запобігання голодовкам, найбільшого збільшення урожаїв сільськогосподарських продуктів, робить неминучим повільне виділення землі... При цьому в середньому 10 відсотків селян отримують збільшення присадибних ділянок, які загалом будуть подвоєні. ... Площа одноосібних господарств не повинна перевищувати 2-х гектарів».

Далі зазначалася, кому саме буде виділятися земля: «а) селянам і здібним до селянської праці особам, які зможуть довести свою участь в боротьбі проти партизан, саботажників і інших ворогів Німецьких збройних сил... Ці особи повинні, перш за все, виклопотати собі від німецької влади посвідчення про участь в боротьбі...; б) селянам, які завжди точно виконували накази німецького управління, які налаштовані антибільшовицькі та відзначалися кропіткою працею і старанністю при постачанні сільськогосподарських продуктів; в) селянам, які більшовиками були вигнані (колишні кулаки) і тепер повернулися до свого села, якщо вони виявляться здатними обробляти свою присадибну ділянку і якщо в цьому селі є вільна присадибна земля (кількість виділеної землі і в даному випадку не повинно перевищувати 2-х га)...» [89, арк. 4].

Далі у розпорядженні зазначалося, які категорії не будуть наділятися землею: «а) Особи, які з дня вступу німецьких частин не проявили себе благонадійними, антибільшовицькі налаштованими; б) Особи, які своїми карними діями (як наприклад: крадіжка, пияцтво і так далі) виявилися негідними виділення їм землі; в) Особи, які нездатні обробляти присадибну ділянку, а також особи, які з дня вступу німецьких частин, не виконували акуратно свої селянські обов'язки; г) Новоприбулі особи, тобто які раніше не числилися у волості, головним чином новоприбулі з міст. Ці особи можуть бути взяті до уваги тільки після того, як вони, працюючи один рік у громадському господарстві, довели свою працездатність і свою старанність» [89, арк. 5].

Далі зазначалося чим повинен користуватися староста під час вирішення питання щодо наділення селян землею. Зокрема у документі було сказано: «Староста громадського господарства переглядає подані йому заяви про виділення присадибної ділянки і розробляє план виділення. При цьому він повинен керуватися, окрім наведених вище постанов, ще наступними міркуваннями: а) землю будуть наділені лише ті особи, які старшиною занесені в списки жителів волості й тим самим визнані благонадійними громадянами; б) підставою для здобуття земельного наділу є наявність у прохача працездатних членів сім'ї в числі, достатньому для обробки всієї присадибної ділянки, що є у нього; в) багатодітні сім'ї переважно наділені землею; г) під час передбачуваного збільшення присадибної ділянки селянським сім'ям, зразком повинна служити продуктивність їх трудоднів у 1941 р. (найбільша...ділянка – 2 га); д) під час виділення присадибних ділянок, в першу чергу, виділяються ті землі, які були відібрані радами у селян при проведенні... націоналізації присадибних ділянок; е) у міру того, як ця відібрана у селян земля вже передана іншим осілим селянам села, які завдяки своїй роботі і придатності, повинні вважатися повноцінними членами сільської громади, то ця земля буде залишена за ними; ж) якщо немає в достатній кількості колишньої присадибної землі, то виділенню підлягає інша земля, така, що знаходиться у межах села; з) якщо у межах села немає відповідної землі, то такі наділи виділяються з прилеглих до села полів. Наділи, які були б по-можливості розташовані поблизу від двору; і) до розмежування за передбаченим планом щодо виділення селянам і згідним до селянської праці особам землі, треба приступати негайно» [89, арк. 5].

Розроблений план виділення присадибних ділянок землі староста громадського господарства надавав старшині своєї волості для подальшого розгляду. Старшина волості був відповідальним за наступне: «а) щоб в плані виділення землі в першу чергу були запропоновані ті особи, які брали активну участь в боротьбі проти партизан, саботажників і інших ворогів німецьких збройних сил і українського народу, і які мають на це посвідчення, видане будь якою установою німецької військової влади; б) щоб в плані виділення землі були запропоновані лише такі особи, які з дня вступу німецьких частин поводитися по відношенню до німецьких збройних сил безумовно доброзичливо і виконували свої роботи в громадських господарствах завжди повністю» [89, арк. 6].

Також зазначалося, що старшина у разі потреби, зобов'язаний внести в план виділення земель відповідні поправки.

Після виконання цієї процедури старшина направляв плани громадських господарств своєї волості районному старшині. Останній ще раз переглядав ці плани з урахуванням вищевикладеного і передавав їх потім українському районному агроному. Районний агроном розглядав плани з сільськогосподарської точки зору і передавав їх на затвердження німецькому районному сільськогосподарському інспектору.

Остаточне рішення про виділення присадибних ділянок виходить від німецького сільськогосподарського інспектора. Він проводить передачу виділених присадибних ділянок.

Виділення земель проводиться з урахуванням того, що селяни продовжуватимуть роботу в громадському господарстві у повному об'ємі. При

невиконанні цього обов'язку вже проведене виділення землі може бути у будь-який момент скасоване. Відміна виходить від німецького сільськогосподарського інспектора.

Усяке самовільне привласнення землі без схвалення з боку німецького сільськогосподарського інспектора буде суворо покарано, а винний у цьому буде виключений від законного здобуття виділеної землі [89, арк. 6].

Аграрний закон А. Розенберга був запроваджений і на території дистрикту «Галичина». Матеріал про нього постійно подавався у місцевій окупаційній пресі, яка роз'яснювала механізм впровадження цього закону та пояснювалося, хто отримає право володіти землею. Так, газета «Кременецький вісник» від 3 березня 1942 р. надрукувала матеріал про знищення колгоспного ладу: «Згідно із законом про проведення аграрної реформи в межах німецького чотирирічного плану землі не одержать ті, хто не підкоряється розпорядженням німецької влади, політично непевні або непридатні для самостійного користування землею» [90, арк. 34].

У Галичині, відповідно до наказу генерал-губернатора від 1 серпня 1942 р., селянам були залишені, як приватна власність, ті земельні ділянки, які вони мали під час існування Польської держави. Поміщицькі землі, що були піддані розділу в 1939 р., німці знову відібрали у селян і створили на цих землях державні маєтки [3, с. 289].

Своя аграрна реформа була проведена в губернаторстві «Трансністрія». Там, новий аграрний закон згідно розпорядження № 55 Й. Антонеску – Г. Алексяну був оголошений 14 березня 1942 р. За цим законом колишні колгоспи перетворювалися в «трудові громади», а радгоспи – на «державні ферми». Цей наказ зобов'язував сільськогосподарську й адміністративну владу повітів, районів і сіл негайно розподілити між громадами всю землю колишніх колгоспів [85, с. 168]. На думку С. Гальчака румунські окупанти зберегли колгоспну систему господарювання, лише проголосивши колгоспи громадами та замінивши їх назви румунськими (так на вінницькій землі з'явилися громади «Фурніка», «Албіна», «Плугатар», «Вікторія», «Ізбинда», «Сальварія», «Індруматорул», «Сперанца» та ін.) [91, с. 841].

Трудові громади ділилися на трудові бригади, які в середньому нараховували по 20 – 30 сімей. За ними в середньому закріплювалося близько 200 га землі. Кожна трудова бригада обирала старшину, який ніс відповідальність за своєчасне виконання доведених планів робіт перед окупаційною владою. Старшину затверджував румунський адміністратор – комунальний агроном. Він же нормував роботу [85, с. 168].

Що стосується державних ферм, то їх землі і майно вважалися власністю Румунії. На них були зобов'язані працювати всі жителі навколишніх сіл, що розташовані в радіусі 20 – 30 кілометрів. На вимогу керівництва державних ферм люди повинні були працювати біля 6 – 10 днів на рік [83, с. 162].

Розподіл врожаю проводився комунальними агрономами, старшиною бригади, старшиною громади, сільським старостою після його перевірки. Левова частка виробленої трудовими громадами та державними ферми продукції вилучалася «губернаторством» [91, с. 842]. Так, із отриманого врожаю треба було відняти зерно на насіння, 20 % на виплату податку за насінневий фонд, що немов би виділявся губернаторством, у фуражний фонд, 10 % – на витрати для адміністрації общин, 1 %

– у фонд для захисту сиріт віком до 15 років, інвалідів та незаможних старих. Обов'язковою була оплата за користування технікою МТС, «незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю чи частково, чи взагалі не використовувались машини МТС, чи потерпів урожай від спеки, шкідників, стихійного лиха і т. д.». А надлишки зерна розподілялись між губернаторством і общинами, в результаті чого населення майже нічого не отримувало [92, с. 117].

В усіх районах та повітах Трансністрії вводилися посади «експертів по сільському господарству» – німецьких радників у військовій формі [93, с. 827].

Завдяки проголошенню аграрної реформи, загарбникам вдалося дещо активізувати працю сільського населення. Нова влада намагалась зробити все можливе, щоб весняна посівна кампанія 1942 р. пройшла успішно. На місцях складались посівні плани. За повідомленням начальника агроуправління Сталінської області агронома Б.В. Фрідріха навесні 1942 р. планувалося засіяти 468 930 га ранніми зерновими культурами та 26 898 га овочами [94]. Але призначений для весняної сівби насіннєвий матеріал був знищений під час відступу Червоної Армії. Тому окупаційна влада наказала господарствам області самим піклуватись про підготовку насіння. Обласна сільгоспкомендатура зазначила, що слід мобілізувати усі місцеві ресурси і не сподіватись на допомогу агроуправління. Було вирішено використати посівний матеріал самих селян. На нараді з питань сільського господарства, яка відбулася у Сталіно у квітні 1942 р. було підкреслено, що в області потрібно засіяти усю землю будь-якими культурами, як-то соняшник, кукурудза, просо [95].

Не вистачало не лише насіннєвого матеріалу, а й пального для тракторів. У приміських господарствах Сталіно через його відсутність під час оранки на зяб тракторний парк не використовувався. Вона проводилась кінсьми. Через це було піднято лише 1 940 га зябу [96]. Подібне становище спостерігалось майже в усіх господарствах області.

Для поліпшення становища із сільгоспмашинами агроуправління наказало господарствам та МТС збирати, ремонтувати і готувати до польових робіт усю техніку, яка залишалась на місцях. За свідченням Б.В. Фрідріха у Сталінській області на початок березня 1942 р. було відновлено понад 1 000 тракторів [94]. Проте цього було недостатньо для проведення польових робіт. Для подолання кризової ситуації з палим усім господарствам області сільгоспкомендатура наказала заготовляти його господарським способом.

Погані справи були з наявністю і ремонтом найпростіших видів сільськогосподарського реманенту, головним чином, кінського та ручного. На 20 березня 1942 р. у держгоспах Сталінської управи було відремонтовано лише 70 % наявного інвентарю [97]. Покращити становище повинні були підприємства місцевої промисловості: металообробні заводи Сталіно, чавуноливарні підприємства Селидівки та Мушкетово, які отримали замовлення на виготовлення сільськогосподарського знаряддя. Підключались до цієї справи й майстерні господарств та МТС. У приміських господарствах Сталіно 26 кузень ремонтували й виготовляли різноманітний інструмент [98]. У Селидівському та Чистяківському районах було організовано виробництво лопат, вил, грабелів тощо [95].

В інших областях України також, потрохи, відновлювалися заводи, що випускали сільськогосподарський реманент. Так, наприкінці 1941 р. у Сумах оновив роботу завод сільськогосподарських машин [99].

Через нестачу техніки широко використовувалось живе тягло. Але навесні 1942 р. його кількості було недостатньо. До того ж більшість худоби через брак кормів ще не оправилась від виснаження і не могла взяти активну участь у посівній.

Таблиця 5.1

Наявність поголів'я худоби по Сталінській та Ворошиловградській областях на момент їх окупації (у % до довоєнного рівня) [100]

Худоба	Сталінська область (радгоспи та колгоспи)	Ворошиловградська область(лише радгоспи)
Вел. рог. худоба	42,8	10,9
Коні	64,6	17,4
Вівці	49,1	11,4
Свині	11,5	0,3

Особливо сильно зменшилось поголів'я худоби в Гришинському, Авдіївському та Селидівському районах Сталінської області. У зв'язку з цим у січні 1942 р. німецька польова комендатура заборонила забій тварин [101]. Хто припускався загибелі худоби від голоду, підлягав штрафу до 500 крб.

У квітні 1942 р. німецька влада провела низку практичних заходів щодо збільшення поголів'я худоби у Сталінській області. По-перше, у кожному районі організовувалися пункти спаровування і штучного запліднення. По-друге, заборонили забій молодняка. Громадським господарствам пропонувалось купувати у населення молодняк з метою його збереження. Було зазначено, що потрібно також розвивати свинарство, вівчарство, кролівництво, птахівництво, бджільництво [95].

Успіх кампанії залежав і від залучення до роботи відповідних фахівців. Для цього на селі запроваджувалась обов'язкова реєстрація. Так, наприкінці 1941 р. земельна управа Артемівського району Сталінської області заявила, що повинні терміново зареєструватись: трактористи, комбайнери, механіки, ветеринари, агрономи, агротехніки, зоотехніки, лісоводи, садоводи, бджіловоди, агрономеліоратори та землевпорядники [102]. Той, хто ухилявся від цього, підлягав покаранню. Що стосується кількості робочої сили, то на думку окупаційної влади, її в господарствах Сталінської області достатньо для проведення посівних робіт. Але подекуди відчувалась гостра нестача робочих рук. Так, у Новобешево на початку лютого 1942 р. налічувалось лише 63 працездатних чоловіка [31].

Проте, весна 1942 р. виявилась запізною і польові роботи опинились під зривом. Через це, німецьке командування жорстко сформулювало завдання посівної кампанії перед селянами. По-перше, обов'язкова участь усього населення у роботах та якісна праця. По-друге, повна мобілізація усіх насінневих ресурсів села, щоб не залишилось незасіяним жодного наміченого гектару. По-третє, повне завантаження робочої сили, усіх резервів живої і механічної тягової сили. Крім того, окупаційна влада вимагала від селян, щоб вони дуже ретельно провели усі польові роботи [103].

Не зважаючи на прийняті заходи весняна кампанія йшла дуже важко. У селах бракувало насіння й потрібного реманенту. Проте, окупаційна влада вимагала

проведення робіт у повному обсязі. Так, у Селидівському районі селян примусили провести сівбу на тій же території і в ті ж самі строки, що і в довоєнні роки. При цьому використовувалося лише 25 тракторів з обмеженою кількістю пального і 2 000 коней (до війни на цих ланах працювало 120 тракторів і 6 000 коней [104]). Брак пального завадив господарствам задіяти усю наявну техніку. За даними нового начальника обласного агроуправління Т. Мороза під час сівки на Донеччині використовувалось 43 059 коней, 9 412 волів, 150 533 корови [105]. Через важке становище з тяглом окупаційна влада мобілізувала усі наявні ресурси і не зупинилась перед обробкою землі вручну. У 1942 р. їй відводилось провідне місце. Селян примушували скопувати землю лопатами, впрягатись у борони. Так, мешканці с. Павлівка Мар'їнського району зорали власними руками 3 993 га землі [106].

За визначенням сільгоспкомандування, більш-менш успішно пройшла сівба в Авдіївському, Костянтинівському, Маріупольському, Селидівському, Сніжнянському та Чистяківському районах. Вони першими на Донеччині завершили її. При цьому селяни Сніжнянського та Чистяківського районів працювали біля самої лінії фронту [107]. За свідченнями Т. Мороза навесні 1942 р. було засіяно різноманітними культурами 584 184 га землі [105], це значно менше ніж в попередні роки.

Таким чином, весняно-польові роботи 1942 р. пройшли у несприятливих умовах. Невистачило сільськогосподарської техніки, пального, живого тягла, потрібних знарядь праці та насіння. Це привело до зриву сільськогосподарських робіт. Можна сказати, що сільське господарство на окупованій Україні занепадало. Щоб виправити становище, окупаційна влада примушувала селян працювати до крайнього виснаження. У населення вилучався увесь насіннєвий матеріал. Для того, щоб земля не пустувала агроуправління Сталінської області взагалі наказало засівати її будь-якими культурами. Але засіяні площі своїми розмірами значно поступались довоєнним. На думку В. Удовика, за часів окупації, рівень урожайності основних культур упав до рівня початку 30-х років ХХ ст., коли організовувалася колгоспна система [108, с. 8].

До початку косовиці окупаційна влада намагалась покращити ситуацію із сільськогосподарською технікою. На той час у Сталінській області було полагоджено 2 355 тракторів, 1 130 комбайнів, 507 молотарок, 246 двигунів, 2 317 тракторних плугів, 1 260 культиваторів і сіялок, 128 автомашин [105]. Це дало змогу лише частково відновити технічну базу села.

На щойно окупованій Ворошиловградщині становище з технікою було ще гіршим. Якщо на початку 1942 р. радгоспи області мали 1 209 тракторів, 477 комбайнів, 106 вантажних машин [109, арк. 3] то у наслідку евакуації їх кількість значно зменшилась.

Таблиця 5.2

Наявність сільськогосподарської техніки у радгоспах Ворошиловградської області на момент її окупації (липень 1942 р.) [110, арк. 1 – 2]

Сільськогосподарська техніка	Всього одиниць	В середньому на одне господарство
------------------------------	----------------	-----------------------------------

Трактори	581	4,72
Комбайни	355	2,88
Молотарки	67	0,54
Вантажні автомашини	17	0,13
Плуги (кінські, тракторні)	1 024	8,32
Кінські культиватори	104	0,84
Тракторні культиватори	639	5,19
Зерноочисні машини	25	0,20

До того ж більшість сільськогосподарських машин, яка залишились на окупованій території, потребувала термінового ремонту.

Таблиця 5.3

Зведення про наявність техніки по держмастках Ворошиловградської області та необхідність її ремонту (серпень 1942 р.) [111, Арк. 51, 57, 66]

Сільськогосподарська техніка	Всього	Потребує кап . ремонту	Потребує поточн. рем.
Трактори	581	316	130
Комбайни (без двигунів)	355	228	67
Двигуни комбайнів	102	41	26
Молотарки	67	32	35

Для того, щоб вийти із скрутного становища окупаційна влада намагалась організувати в усіх МТС Ворошиловградської області ремонт наявної техніки. Проте на середину серпня 1942 р. було відремонтовано лише 303 трактори та 25 комбайнів [112]. Але цього було замало, особливо якщо зважити на те, що до війни в області на 51 МТС налічувалось 4 009 тракторів усіх марок, 1 599 комбайнів та 370 вантажівок [109, арк. 3].

Великим дефіцитом на всіх українських землях було пальне для сільгосптехніки. Так, в рейхскомісаріаті «Україна» в генеральному окрузі «Миколаїв» на липень 1942 р. для 1 000 сільськогосподарських машин виділялося лише 1 500 літрів пального, це унеможливило використання техніки в сільськогосподарських роботах [85, с. 170].

В наслідку евакуації багато господарств області залишилось, майже, без поголів'я худоби. Так, у Ровеньківському районі у вересні 1942 р. налічувалось лише 450 робочих коней. В середньому на одне господарство району припадало 7 – 8 коней [113, арк. 19]. Безумовно, що ефективно ведення сільського господарства при такому становищі з тяглом було неможливим.

Через брак запчастин багато машин під час жнив використовувалося не за їх прямим призначенням. Так, Хлібодарівська МТС Волноваського району Сталінської області мала 26 комбайнів, але через дефіцит полотен не всі вони прийняли участь у збиранні врожаю [114]. Їх пристосували для молотьби. Подібна ситуація склалась і в Старобешівському районі. Там із 15 комбайнів лише два працювало на прямому комбайнуванні.

Щоб покращити становище з технікою, окупанти були змушені завозити її з Німеччини. Так, у липні 1942 р. до Сталіно прибуло 17 тракторів «Ланс-Бульдог», які потім були розподілені по держгоспах та МТС Сталінського округу [115]. Для

скорішого введення у дію німецьких машин обласне агроуправління організувало спеціальні семінари з перепідготовки трактористів для роботи на нових тракторах. Лекції механізаторам читав німецький фахівець, інспектор рейхскомісаріату «Україна» пан Рудольф [116].

Загалом з квітня по вересень 1942 р. в Україну з рейху надійшли 2 901 трактор , 8 850 жаток, 1 990 молотарок, 208 снопов'язок, 126 віялок, 735 568 кіс. З Італії прибуло 93 000 плугів [85, с. 170]. Для обмолоту та вивозу хліба вермахт виділив: пальне для тракторів – 35 483 т; бензин для вантажівок – 17 063 т; дизельне паливо – 3 962 т; мастила – 3 600 т [26, с. 128]. Але ввезення техніки з рейху не вирішувало проблеми. По-перше, ці трактори були потрібні в самій Німеччині. По-друге, залізниці були зайняті військовими перевезеннями і неможливо було розраховувати на доставку великої кількості тракторів, яка б докорінно змінила ситуацію. Згодом від цієї практики відмовилися.

З Німеччини до України, також, завезли тисячу сівалок, 100 тис. культиваторів і плугів, 1 млн. кіс та 116 000 серпів [13, с. 75]. Завезений реманент розподілили по областях. Напередодні жнив Сталінська обласна контора «Сільгосппостачання» отримала 70 тис. ручних кіс та інший інвентар [117]. Ворошиловградщина у серпні 1942 р. отримала 15 500 кіс [112]. Реманент розподілили між господарствами краю. Так, хазяйствам Авдіївського району Сталінської області німецьке командування передало 1 000 ручних кіс [115]. На полях 7 приміських господарств Сталіно працювало 6 тракторів, 78 плугів та 30 культиваторів отриманих з Німеччини [118]. Завезена техніка та інвентар повинні були допомогти якомога швидше, без втрат, зібрати хліб і вивезти його на армійські склади та до Німеччини.

Взагалі, іноземні газети повідомляли, що за час окупації з Італії в Україну було відправлено 95 тис. тракторів і 100 тис. плугів. Однак перевезення такої кількості машин гальмувалося проблемами на транспорті. Німецькі повідомлення про кількість тракторів, які фактично прибули в Україну, значно скромніше: вони коливаються від 6 до 10 тис. машин [3, с. 292].

Проте під час жнив більше доводилось розраховувати на власні ресурси. Так, Сталінська контора «Сільгосппостачання» організувала доставку МТС та господарствам області запчастин для ремонту комбайнів та лобогрійок. Необхідне отримували від Ново-Каракубського, Володимирського і Оленівського заводів. «Пальці» та сегменти до лобогрійок завозились із Бердянська, Маріуполя, Запоріжжя [117].

На селі бракувало не тільки техніки, а й кваліфікованих фахівців. Через це використовували військовополонених. Початок цьому поклав А. Розенберг, який на нараді у Гітлера 29 вересня 1941 р. зазначив, що «оскільки ми самі не можемо забезпечити село робітниками, було б доцільно задіяти... українських полонених на селі чи деінде, де вони можуть знайти роботу» [119, с. 304]. З подібною ініціативою виступали і місцеві керівники. Так, у серпні 1942 р. з ініціативи Сталінського окружного сільгоспкоменданта фон Крамона біля 100 військовополонених українців – фахівців сільського господарства (агрономів, зоотехніків, ветлікарів, землевпорядників, механізаторів і трактористів) було відправлено на роботу за фахом. З них 4 агрономи надіслано керівниками районних насінневих пунктів, а 8 призначено груповими агрономами. Усі зоотехніки були призначені керівниками

тваринницьких ферм, а 4 з них – старшими зоотехніками держгоспів [120].

Залучалися до роботи всі наявні сили і в рейхскомісаріаті «Україна». Так, в генеральному окрузі «Миколаїв» за станом на 1 жовтня 1942 р. в державних маєтках працювало: 49 167 чоловіків, 37 243 жінки, 20 267 дітей віком до 13 років, 4 283 підлітків віком від 13 до 16 років, 16 187 полонених [85, с. 170].

Оскільки на селі робочої сили все рівно було недостатньо, щоб, використовуючи примітивні знаряддя праці, обробляти великі масиви землі, офіційно приймаються рішення про перекидання сільськогосподарських робітників із одних генеральних округів рейхскомісаріату «Україна» в інші, та з міста на село. Окупаційна преса друкувала оголошення, в яких запрошувалися чоловіки і жінки, яким виповнилось 14 років, на Південь України для сільгоспробіт. Всього з генеральних округів «Волинь та Поділля», «Житомир», «Київ» передбачалося направити 400 тис. сільськогосподарських робітників у район Кіровоград – Дніпропетровськ – Миколаїв – Херсон. Для обробки полів Київського генерального округу з Києва планувалось мобілізувати 50 тис. жителів. Запрошувались не тільки поодинокі робітники, але і цілі родини. Добровольцям був обіцяний завдаток – 50 крб., їжа, платня за трудовень по 4 крб., квартири та нагороди, а також вони зберігали своє право на присадибні наділи за місцем постійного помешкання [121, с. 42]. Таким чином, примушуючи силою полишати рідні місця, окупаційна влада намагалась компенсувати нестачу робочої сили в інших регіонах.

Першими в Донбасі розпочали збирання врожаю 1942 р. південні райони Сталінської області: Маріупольський, Володарський, Остгеймський (нині – Тельманівський), Волноваський, Ольгінський. На Донеччині обласна сільськогосподарська комендатура планувала зібрати врожай зернових культур з площі понад 400 000 га [115].

Косовиця проводилась лобогрійками і ручними косами. У Селидівському районі Сталінській області в перший день жнив у поле вийшло 159 лобогрійок і 495 косарів. У наступні дні в роботі задіяли 670 коней, 42 воли і 268 корів [122]. У Старо-Керменчицькому районі (нині – Великоновоселківський район) працювало 374 лобогрійки і сотні косарів [123]. Лише з початком масових жнив окупаційна влада пустила в дію наявну техніку. Так, у вересні 1942 р. в Старобешівському районі у поле вийшло 45 тракторів місцевої МТС [124]. Проте брак пального не давав змоги ефективно використати і цю мізерну кількість техніки. Подібна ситуація склалась і в Ворошиловградській області.

Для забезпечення своєчасного збирання врожаю обласні агроуправління відрядили своїх фахівців в усі райони Донбасу. Вони вимагали від селян взяти активну участь у жнивах. Підкреслювалось, що робота у полі повинна тривати з ранку до пізнього вечора. На думку представників окупаційної влади врожай міг бути зібраний у строк лише за умов максимальної мобілізації усіх сил та при наявності сільськогосподарського реманенту (в першу чергу, ручного).

У свою чергу представники місцевих райуправлінь працювали у господарствах області та МТС. Так, у Старобешівському районі з 25 сільськогосподарських фахівців 12 знаходилось при сільських управах і безпосередньо обслуговували лани громадських господарств. Решта працювала в МТС, держгоспах і в апараті районного агроуправління. Їх діяльністю керував

головний агроном райуправління К. Паша. Три рази на місяць у районному агроуправлінні проводились наради агрономів, на яких обговорювались майбутні плани та підбивались підсумки проведених сільгоспробіт [118]. Старости громадських господарств, директори держгоспів та МТС повинні були виконувати їх вказівки.

Певні труднощі виникали і під час обмолоту зібраного врожаю. У Селидівському районі Сталінської області через брак техніки, пального та електроенергії селянам доводилось використовувати навіть кам'яні котки. На підвезенні хліба задіяли коней, волів та корів. Деяким громадам надали свій транспорт німецькі військові частини. Вони перевозили зібраний врожай на тік, а звідти на заготівельні пункти сільськогосподарської комендатури. За визначенням районної сільгоспкомендатури з завданням більш-менш справлялись лише такі громадські господарства району, як Ізмайлівка, Українка, Ново-Троїцьке та Андріївське [22].

Окупаційна влада намагалася робити все можливе для того, щоб без перешкод одразу з току відправляти зібраний урожай до Німеччини. Так, 28 вересня 1942 р. генеральний комісар Миколаєва обергрупенфюрер СС Опперман прийняв рішення про будівництво польових вузькоколіїних залізниць. У наказі особливий наголос ставився на тому, що ці польові залізниці будуватимуть лише для того, щоб суттєво полегшити вивіз збіжжя до рейху і тим самим запобігти актам саботажу з боку селянства [85, с. 171].

Проте одержаний врожай був значно меншим, ніж планувалося. Так, замість валового збору зерна у 513 650 ц на 1 січня 1943 р. по Ворошиловградському обласному тресту держмаєтків було намолочено 283 306 ц [125, арк. 11; арк. 43]. Взагалі по області на 1 грудня 1942 р. було отримано врожаю усіх зернових культур 1 116 573 ц [126, арк. 90].

Дуже низькою була і середня врожайність зернових. Про це свідчать дані, наведені у наступній таблиці.

Таблиця 5.4

**Показник середньої врожайності зернових культур
у Донбасі у 1942 р. [127]**

Зернові культури	Ворошиловградська обл.	Сталінська область
Озима пшениця	4,93 ц	7,87 ц
Озиме жито	4,59 ц	6,62 ц
Ярова пшениця	3,17 ц	6,23 ц
Ячмінь	5,55 ц	7,91 ц
Овес	3,91 ц	9,14 ц

За планами окупаційної влади по Ворошиловградському обласному тресту держмаєтків передбачалось отримати у 1942 р. з одного га зернових культур в середньому 6,3 ц зерна, але зібрали лише 4,4 ц з га. В цілому середній врожай зернових культур у 1942 р. по Сталінській області становив 7,5 ц з га, по

Ворошиловградській 4,3 ц з га [128].

Отриманий врожай не виправдав сподівань сільгоспкомандування. За висловом Т. Мороза, він був настільки низьким, що не можна було допустити жодного кілограму втрат. З метою його збереження окупаційна влада почала відбудовувати зерносховища. На Ворошиловградщині було створено обласне управління «Заготзерно і сіно». Ця організація намагалась відремонтувати та пустити в експлуатацію 117 зерносховищ, складів, елеваторів тощо. На початок листопада 1942 р. було споруджено кілька нових заготівельних пунктів [129]. Акції з відновлення зерносховищ проводились і в Сталінській області.

Таким чином, під час косовиці 1942 р., як і під час попередньої весняної кампанії окупаційна влада зіткнулася з тими ж самими проблемами: нестача техніки, пального, живого тягла, реманенту та кваліфікованих фахівців. З метою покращення становища були зроблені поодинокі спроби завозити сільськогосподарські машини, пальне та реманент з Німеччини. До робіт у полі залучалися військовополонені. Але це не виправило становища. Отриманий врожай не виправдав великих сподівань окупантів.

Більшість вирощеної продукції опинилася в руках окупантів. За відомістю окупаційної влади з України за серпень, вересень і жовтень 1942 р. в цілому було відправлено хліба: вермахту – 31 818 т зерна і 32 946 т фуражу; установам і підприємствам – 14 610 т; цивільному населенню – 4 297 т. У листопаді з України було вивезено на захід 47 ешелонів хліба, а в грудні відправлено: вермахту – 9 713 т зерна і технічних культур; установам і переробним підприємствам – 170 т; цивільному населенню – 839 т [130, арк. 4]. Як бачимо, більшість зібраного урожаю йшло на задоволення потреб вермахту, населення Третього рейху і органів місцевого управління. Завдяки організованому грабунку українського сільського господарства у 1942 р. поставки з України забезпечили потреби вермахту і рейху: у хлібі на 80 %, у м'ясі та м'ясопродуктах – на 83 %, у жирах рослинного й тваринного походження – на 74 % [7, с. 181]. Коли 6 липня 1942 р. тритисячний ешелон з продовольством перетнув кордон України, Г. Герінг заявив: «Схід уже сьогодні врятував Німеччину» [28, с. 110]. Дійсно, Третій рейх було забезпечено за рахунок українського села, де війна спричинила цілковитий занепад продуктивних сил, скорочення посівних площ, занедбаність ланів, різке скорочення поголів'я худоби, голод і загибель селян.

Осінь сівба 1942 р. розпочалась майже в усіх районах Донбасу. У Сталінській області планувалось засіяти озимими культурами 598 200 га землі, з них житом – 130 100 га, пшеницею – 468 100 га [120]. У Ворошиловградській області – 350 000 га пшеницею та житом [87, арк. 51].

Сівба озимих культур проходила в несприятливих агротехнічних умовах. Відсутність необхідної кількості тягла позначилась на обробці землі та підготовці парів. Якщо у Сталінській області в 1941 р. озимих культур було посіяно 410 703 га і з них по парах 300 000 га, то в 1942 р. план осінньої сівби був дещо більшим, а підготовлених парів лише 42 000 га [105]. У Ворошиловградській області під паром перебувало 47 512 га [131, арк. 91]. У зв'язку з цим окупаційна влада дала вказівку сіяти озимину на кращих попередниках: на полях з-під соняшника, бахчі, кукурудзи та ін.

З цього приводу у звіті головного агронома Ворошиловградського обласного сільгоспуправління Бешлика про роботу у період з 1 серпня по 1 жовтня 1942 р. зазначалося, що відставання у виконанні сільгоспробіт в області пояснюється різким зменшенням живого тягла та відсутністю пального [111, Арк. 6а]. Через зазначені причини селянам вкотре довелося значну частину робіт виконувати вручну. Так, робітники держмаєтків Ворошиловградщини під час сівби озимих культур восени 1942 р. засіяли площу у 27 382 га. З них 35 % усієї площі було засіяно вручну [132, арк. 7].

Через вищезазначені причини план сівби озимини у Донбасі не було виконано. У Ворошиловградській області, навіть, за дуже оптимістичними даними місцевого агроуправління на 1 грудня 1942 р. засіяли лише 302 692 га [131, арк. 91]. Через брак даних поки що не можна з упевненістю сказати, скільки було висіяної озимини у Сталінській області. Але враховуючи несприятливі умови, на які постійно скаржилися представники окупаційної влади, можна зробити припущення, що і там не вдалося досягти планових цифр.

На осінь 1942 р. припадає також початок другого етапу аграрної реформи Розенберга. Саме в цей час в окремих районах України розпочалося перетворення громадських господарств на землеробські товариства (хліборобські спілки). Уперше таке перетворення в рейхскомісаріаті «Україна» було проведено в селі Рихта, що неподалік Кам'янець-Подільського. Як повідомив Е. Кох у газеті «Фелькішер беобахтер», усього за 1942 р. у хліборобські спілки було перетворено 10,4 відсотки громадських господарств, а в 1943 р. число перетворених громадських господарств планувалося довести до 20 відсотків [3, с. 288].

По окремих областях ситуація суттєво відрізнялася. Так, на 1 грудня 1942 р. цей показник становив: Миколаївська область – 4,9 %, Херсонська область – 4,1 %, Запорізька область – 20,4 % [85, с. 169].

Проводилися подібні акції і у військовій зоні окупації. З цього приводу влаштовувалися урочисті збори. На них були присутні члени громадських господарств, представники місцевої влади та німецького військового командування. Про це обов'язково писалося у місцевій окупаційній пресі. Так, 21 жовтня 1942 р. у газеті «Українське Полісся» з'явилася стаття під гучною назвою «Свято в Олишівці» в якій розповідалося наступне: «11 жовтня ц.р. представники кращих сільськогосподарських общин району прибули до Олишівки, щоб разом відсвяткувати перетворення своїх общин на хліборобські спілки... У своїй промові районний керівник сільського господарства п. Зойденкат висловив надію і бажання, щоб усі общини району працювали старанно, щоб усі сільськогосподарські общини перетворити на хліборобські спілки. Далі виступив з промовою голова районної управи пан Шумар. Округовий та районний керівники вручили [старостам – *Т.І.*] грамоти на володіння землею» [133].

У Донбасі реорганізація громадських господарств у землеробські товариства розпочалась у другій половині 1942 р. Перше сільськогосподарське товариство було створене 19 вересня 1942 р. у селі Доля Ольгінського району Сталінської області [134]. До кінця року планувалося перетворити на землеробські товариства понад 120 громадських господарств області. Пізньої осені 1942 року процес створення землеробських товариств розпочався і на Ворошиловградщині.

В інших зонах окупації «аграрний закон» Розенберга почав втілюватися в життя значно пізніше. Так, в Криму через те, що там проходили бойові дії, до аграрного питання змогли звернутися тільки на початку 1943 р., коли розпочали створювати там громадські господарства.

Не покращилось становище в сільському господарстві України і в 1943 р. На цей час планувався перехід до третього етапу реформи А. Розенберга, тобто створення індивідуальних господарств. Це слід було робити відповідно до директив, виданих у листопаді 1942 р. Але в інформаційному бюлетені № 3 головного економічного управління «Південь» від 25 березня 1943 р. підкреслювалося, що землеробські товариства є остаточною формою індивідуальних господарств [79, с. 9]. Утім, поразки на фронті, активізація радянського руху опору, втрата підтримки окупаційної влади серед місцевого селянства, змушувало нацистське керівництво радикалізувати зміни у сільському господарстві. 3 червня 1943 р. була прийнята, підписана А. Розенбергом і погоджена з Г. Герінгом декларація «Про селянську приватну власність на землю у звільнених від більшовиків російських, українських і білоруських областях», яка передбачала суцільне запровадження індивідуальної приватної власності українських селян на землю. Проте даний крок був запізним [72, с. 9]. До того ж Е. Кох щоразу гальмував ініціативу А. Розенберга.

У липні 1943 р. Е. Кох він писав: «Положення (теза) про те, щоб дати українцям власність, щоб вони мали що захищати, неправильне. Мільйони німців втрачають на заході свою власність із-за повітряних нападів, а ми повинні давати [власність – *Т.І.*] українцям. Це повне безглуздя» [6, арк. 21]. І вкотре гауляйтер зазначив, що німцям в Німеччині живеться гірше, ніж українцям «чії жінки ще добре виглядають».

Проте, підтримали Розенберга представники вермахту. Німецьке командування в Криму вважало, що з проголошенням приватної власності на землю й появою одноособових селянських господарств уведений аграрний порядок зміцніє, а також що земельна декларація стала послідовним розвитком тих заходів, які здійснював германський уряд відносно землевпорядження в рейхскомісаріаті «Україна», складовою частиною якого був генеральний комісаріат «Таврія» [135, с. 192].

Вкотре виникли труднощі з підготовкою до чергового аграрного сезону. Однак, на 1943 р. норми здачі сільгосппродукції зростали. Герінг вимагав, щоб Україна забезпечила продовольством «усю східну армію» і водночас дала для рейху не менше 3 млн тонн зернових [7, с. 181]. Проте, виконати це було дуже важко. Зокрема, повільно йшов ремонт техніки. Так, на 1 лютого 1943 р. у Ворошиловградському сільськогосподарському окрузі було відремонтовано лише 47 % усіх наявних тракторів [136]. Не кращим було становище і в інших округах області. На місцях бракувало реманенту.

Таблиця 5.5

Відомості про наявність та ремонт сільськогосподарського реманенту по Білокуракінському округу Ворошиловградської області (на 10 січня 1943 р.) [73, арк. 16]

С/г-кий реманент	Потрібно	В наявності	Відремонтовано
------------------	----------	-------------	----------------

Плуги	2 717	1 201	640
Борони	6 210	5 058	3 575
Букери	777	616	342
Культиватори кінські	1 027	130	49
Сіялки кінські	1 202	712	368

Щоб виправити становище, потрібно було виготовити чи завезти з інших окупованих областей або з Німеччини велику кількість інвентарю. У Старобельському окрузі, за визначенням окружного агронома Дронова, для забезпечення сільгоспробіт у 1943 р. громадським господарствам необхідно було завезти або виготовити 1 200 кінських плугів, 1 000 культиваторів, 200 жниварок, 100 віялок, 2 000 возів, 4 000 ярем [87, арк. 75].

Не кращим було становище і в держмаєтках Донбасу. У жовтні 1942 р. колишні радгоспи Ворошиловградщини мали 699 тракторів та 3 548 голів живого тягла. За визначенням шеф-агронома обласного управління держмаєтків Давидова через це неможливо було своєчасно виконати план польових робіт – обробити 326 914 га орної землі. Для забезпечення своєчасного виконання польових робіт 1943 р. необхідно було завезти 1 002 трактори, 258 тракторних плугів, 1 353 кінських плугів, 142 кінських культиватори, 41 кінську сіялку, 8 400 лопат, 2 000 грабель, 9 000 сапок та 29 150 робочих коней, а також притягнути до робіт 10 910 корів [137, арк. 1,2, 6; арк. 22.].

Однак частіше за все плани залишались на папері, а господарства у скруті. Через скруту окупаційна влада залучала до роботи у полі приватну худобу. Це робилось майже в усіх селах Донбасу. У Ворошиловградській області відповідно до розпорядження обласного сільгоспкомандування Краснолучско-Іванівська райуправа з 2 серпня 1943 р. мобілізувала і передала місцевим господарствам до кінця жнив усіх приватних коней [138, арк. 8].

Під час проведення у 1943 р. весняних польових робіт нестача тягової сили стала ще помітнішою, оскільки німецькі війська часто забирали упряжки та не могли більше виділити паливо для тракторів. До цього, місцями, додавався брак посівного матеріалу, який забирався представниками вермахту для харчування. Крім того, частина селян була направлена на будівництво німецьких укріплень. За свідченням німецьких документів в Донбасі оброблені площі на березень/квітень 1943 р. в середньому складали близько 5 % [139, с. 34], що могло вважатися успіхом з урахуванням вищезазначених труднощів.

Гостра нестача тягової сили відчувалася в інших зонах окупації. Так, в Криму до 1 травня 1944 р. працездатними, але дуже зношеними залишилося 1 152 трактори (до війни ці землі обробляли 2 641 трактор) [39, с. 86]. Через брак техніки великий обсяг роботи виконували вручну.

У звіті ОУН про становище на південно-східних теренах України на початку 1943 р. говорить наступне: «В колгоспах і радгоспах селяни працюють в каторжних умовах від ночі до ночі. Майже всю ту площу, що її колись обробляли сотні тракторів, сьогодні мусить обробити хлібороб кінськими, волами, коровами. По закінченні хліборобських робіт німці гонять селян до робіт на шосе, залізницях чи промислових об'єктах (наприклад Дніпрогес). При всіх роботах,

особливо при молоченні, строгий нагляд. За найменші провини, чи недосягнення в праці, а то й без причини, «для постраху», б'ють людей, куди попало, байдуже чи це колгоспник, чи голова колгоспу, чи староста. При тому лають найбільше образливими словами... Вони є панами життя і смерті українського села» [140, с. 256].

Крім того, слід зазначити, що за часів окупації постійно скорочувались посівні площі. Скорочення відбувалось в усіх районах Донбасу. Так, навесні 1942 р. у Сталінській області в Авдіївському районі із 50 тис. га землі було засіяно тільки 20 тис. [105], у Волноваському із 138 тис. га орної землі зерновими культурами засіяли лише 11,4 тис. га [114]. У 1943 р. у с. Павлівка Мар'їнського району оброблялось близько 40 % земельної площі [23, с. 538]. У Ворошиловградській області восени 1942 р. було засіяно лише 544 154 га землі, з них зерновими культурами 327 450 га. Це значно менше, навіть, у порівнянні з 1941 р., коли було засіяно відповідно 809 725 га та 533 084 га [141, арк. 63; арк. 3]. У 1943 р. в області, за даними Ворошиловградського обласного агроуправління, залишилося 342 048 га придатної для оранки землі [142, арк. 55]. До війни такої землі було 1 284 045 га.

Скорочення посівних площ відбувалося на всій окупованій території України. Так, в Криму до війни вони становили 941 631 га., однак за часів окупації вдавалося засівати лише біля 365 тис. га орної землі озимими й яровими культурами. Тобто використовувалося трохи більше 40 % землі [39, с. 86].

Влітку 1943 р. під час збирання врожаю окупанти використовували не лише працю сільського населення, у селах розташованих біля міст до цієї роботи було також залучене міське населення. З цього приводу в Житомирській газеті «Голос Волині» 15 липня 1943 р. був надрукований наказ місцевого генерал-комісара, в якому говорилося про необхідність забезпечення проведення збору врожаю. Для цього крім селян було залучене «міське населення та інше населення, що не працює в сільському господарстві» [6, арк. 14 – 15]. В документі зазначалося, що на місцях «менш важливі для війни ремісничі та промислові підприємства мають на доручення відділу праці гебіткомісара віддати в розпорядження частково, або в цілості своїх працівників для праці при жнивях під час збирання збіжжя. Також всі бюро мають віддати на час жнив своїх краєвих службовців, оскільки без них можна обійтися. Під час жнив та молочення треба притягнути для співпраці всі школи – оскільки вони мають придатних до роботи учнів».

Таким чином, сільськогосподарські кампанії 1943 р., як і попередні пройшли у несприятливих умовах. Окупаційна влада так і не змогла вирішити питання із забезпеченням господарств необхідною технікою, паливом, живим тяглом, потрібними знаряддями праці. Більшість сільськогосподарських робіт виконувалося селянами вручну. До робіт у полі залучались, навіть, приватні коні та корови. Але зібрати значний врожай на окупованій території не вдалося. До того ж постійно відбувалось скорочення посівних площ.

Однак, виконуючи настанови керівників Третього рейху окупаційна влада викачувала з України все, що було можливе. У липні 1943 р. з цього приводу Е. Кох писав: «Наші досягнення по продовольчому сектору значно більші, ніж

отримували Ради в мирні роки... Якщо ці здобутки були досягнуті, то це за рахунок... українців». За даними рейхскомісара до березня 1943 р. з України була вивезена вражаюча кількість продовольства та худоби.

Таблиця 5.6.

Кількість продовольства та сільськогосподарської сировини вивезеної з України до Німеччини з початку окупації і до березня 1943 р. (у тонах)

[6, Арк. 20 – 21].

Хліб (зерно)	5 950 000	Риба	6 500
Насінний хліб	400 000	Бавовна	5 000
Стручкових плодів	148 000	Вовна	5 000
Кормових (зерна)	796 000	Льон	5 500
Масло	49 000	Лікарські рослини	1 500
Картопля	1 372 000	Сіно	3 000 000
Мед	3 100	Солома	4 000 000
Цукор	2 200 000	Спирт (літри)	138 000

Крім того, за цей період було вивезено 2 110 000 голів великої рогатої худоби, 450 000 свиней, 406 000 овець, 14 000 000 голів різної птиці, 41 000 000 штук яєць.

Відповідно секретного звіту про «Господарське положення в окупованих східних областях» у вересні 1943 р. в Україні був дуже великий брак посівного матеріалу. Це сталося через те, що жодних запасів не створювалося, крім того було дуже помітне псування зерна. Це, в першу чергу, відноситься до соняшнику і кукурудзи. Господарський штаб «Схід» сподівався ввезти посівний матеріал із-за кордону. Також, зазначалося, що забезпечення окупованих східних областей овочевим посівним матеріалом буде проведено з Рейху. Відповідні покупки вже були зроблені [70, арк. 4].

З початком звільнення у 1943 р. території України ситуація в сільському господарстві змінилася. За розпорядженням окупаційної влади польові роботи припинялися, сільськогосподарські культури вивозилися повністю, включаючи насінневий фонд. Трактори, молотарки, інша сільськогосподарська техніка й запасні частини відправлялися на захід. У Ворошиловградській області, територію якої противник вже не сподівався утримати, окупанти вимагали прискорити темпи збору врожаю, щоб вивезти увесь вирощений хліб. Вони часто, навіть, не чекаючи обмолоту, вантажили у вагони снопи пшениці та жита і вивозили їх до Німеччини. Під загрозою жорстоких репресій гітлерівці забороняли проводити в регіоні сівбу озимини. 14 серпня 1943 р. було видано наказ про підготовку і проведення евакуації й знищення матеріальних цінностей в зв'язку з відступом німецьких військ. Передбачалося, що усі цінні матеріали повинні бути збережені для німецької воєнної економіки і ні за яких обставин не повинні потрапити до рук противника. Все, що не встигали вивезти, знищувалось

Наступ радянських військ змусив гітлерівців залишити значні території України. Тогочасну ситуацію в сільському господарстві ілюструє секретний звіт «Господарське положення в окупованих східних областях», за період з 1-го вересня по 30 вересня 1943 р., господарського штабу «Схід». Цей документ був

виданий 26 жовтня 1943 р. і призначався рейхсміністру України Е. Коху.

У звіті, зокрема, зазначалося: «В результаті відступу ми втратили на півдні 14,4 млн. га корисних площ, а в центральній частині України – 6,4 млн. га. Господарська інспекція «Південь» втратила 4/5 своєї території (за винятком Криму), а господарська інспекція Центральної України 2/3 території. Посівні площі України скоротилися на 42 відсотки.

З усіх зайнятих східних областей Україна займала 35 відсотків корисних посівних площ. Втрачено майже половину площ соняшнику, багато втрачено, також, і цукру-сирцю» [70, арк. 2].

Залишаючи територію України окупанти проводили евакуацію сільськогосподарських продуктів. З цього приводу у звіті зазначалося наступне: «...За попередніми розрахунках можна ще зібрати і вивезти з України 1/5 зерен, з Центральної України і того менше. Те зерно, яке не можна було вивезти, знищувалося. Внаслідок дуже швидкої евакуації в руки ворога потрапило багато залишених неприбраними площ кукурудзи й соняшника.

Тяглову худобу вдалося евакуювати майже в усіх районах Півдня і Центральної України, іншу худобу женуть великими групами. З півдня, через Дніпро, переправлено близько 300 000 биків. У Центральній Україні унаслідок швидкого наступу [Червоної армії – *Т.І.*]... ми втратили близько 70 % загального числа худоби, що підлягала евакуації.

Як позитивний наслідок евакуації слід зазначити, що Ради ще довго відчуватимуть недолік в посівному зерні, худобі і сільськогосподарських знаряддях» [70, арк. 2 – 3].

У звіті також зазначалося, що втрата території позначилася на забезпеченні вермахту сільськогосподарськими продуктами безпосередньо із зайнятих територій.

В той же час в західних областях України ситуація в сільському господарстві змінилася. Через те, що цим областям віддано багато евакуйованої худоби та продовольства, стан господарства цих областей покращився [70, арк. 3].

В умовах наступу Червоної Армії окупаційна влада розпочала відправку до Рейху сільськогосподарських машин та реманенту з України. Відповідно секретного звіту господарського штабу «Схід» у серпні 1943 р. відправка проводилася планомірно, проте в вересні вона погіршилася через зміни на транспорті. Забезпечення Рейху сільськогосподарським залізом знизилося в IV кварталі на 30 відсотків і склало 20 000 т. У ході наступу радянський військ 12 000 т. рідкого палива, призначеного для сільськогосподарських машин Рейху було знищено [70, арк. 4].

За повідомленням господарського штабу «Схід» у вересні 1943 р. велика частина вермахту забезпечувала себе сама продовольством. Німецькі війська, що перебували на Півдні забезпечувалися хлібом та м'ясом вивезеним з лівобережної України [70, арк. 5].

Не відставали від німців у грабунку українських земель і румунська окупаційна влада. Допмагаючи Німеччині, румуни із контрольованої ними «Трансністрії» відправили до рейху в 1941 – 1944 рр. 10 тис. 154 вагони з

продовольством і 275 тис. голів великої рогатої худоби. До самої Румунії було забрано 75 тис. голів великої рогатої худоби, 12 тис. коней, 100 тис. овець, 30 тис. свиней, 300 тис. штук домашньої птиці. Практично всі трактори і комбайни були вивезені з «Трансністрії» до Румунії. За власними румунськими підрахунками вартість вивезеного з України майна становила 948 млрд лей (це при тому, що видаткова частина держбюджету Румунії в 1941 – 1942 рр. складала 160 млрд лей) [7, с. 182].

Загалом з України протягом років окупації було забрано 23 млн. т зернових і борошна, 2 млн. т картоплі, овочів і фруктів, 100 тис. т бобових, 610 тис. т соняшникового насіння, 35 тис. т масла, 4,5 тис. т меду, 155 тис. т цукру, 10 тис. т повидла, 320 млн. штук яєць, 5 тис. т бавовни, 7 тис. т вовни, 55 тис. т коноплі та льону, 250 тис. л пива, 70 тис. л спирту, 7,6 млн. голів великої рогатої худоби, 9,3 млн. свиней, 7 млн. овець і кіз, 59,2 млн. штук домашніх птахів, 3,3 млн. коней, 6 тис. т риби тощо. З машинно-тракторних станцій України німецькі окупанти та їхні союзники забрали 56 тис. 128 тракторів і 24 тис. 128 комбайнів. Під час відступу німці, румуни та угорці знищили 230 тис. сільськогосподарських споруд, спалили 18 млн. гектарів посівів, 114 тис. гектарів садів і виноградників [7, с. 182].

Таким чином, аграрна політика Третього рейху в Україні була спрямована на забезпечення повного продовольчого постачання вермахту та Німеччини. Подібного для себе добивалися союзники Німеччини. З метою найбільш планомірного пограбування та експлуатації сільського господарства України вони розпочали реорганізацію системи управління даної галузі виробництва. Також організували проведення польових робіт та вивезення продовольства. На окупованій території загарбники намагалися встановити «новий аграрний порядок». Відповідно до «земельного закону» Розенберга місцева окупаційна влада розпочала ліквідовувати існуючу радянську систему землекористування і проголосила поступовий перехід до одноосібного господарства.

Впроваджуючи «новий аграрний порядок», окупаційна влада розраховувала з його допомогою швидко відродити сільське господарство і отримати необхідні продукти харчування. Але на цьому шляху окупанти зустріли багато перешкод: на місцях бракувало техніки, необхідних запчастин, пального; спроби завозити машини й реманент з Німеччини ні до чого не призвели; значне скорочення поголів'я худоби і неможливість широкого застосування живого тягла; великий відсоток ручної праці уповільнювало хід сільськогосподарських робіт; не вистачало найнеобхіднішого: міндобрив, сільськогосподарських споруд, кваліфікованих фахівців, насіння.

5.3. Експлуатація трудових ресурсів республіки у роки окупації

Намагаючись підпорядкувати собі промисловий потенціал України, гітлерівці розглядали населення, яке мешкало на окупованій території, лише як додаток до своєї економічної політики. «Наш керівний принцип, – заявляв Гітлер, – повинен полягати у тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування – бути корисними для нас в економічному відношенні» [143, с. 170]. Впроваджуючи цю тезу у життя, «Зелена папка» Герінга декларувала примусовий

характер праці радянських людей і зокрема, українців.

Необхідність силою примушувати українців до праці також витікала з інших настанов нацистського керівництва. Так, у секретній директиві «Політика і правління людьми на Україні» зазначалося: «Українець ухиляється від роботи. Робота для нього є незручністю, а не потребою. Він схильний працювати лише стільки, щоб задовольнити свої гострі сьогоденні потреби. Щоб зробити з нього продуктивну людину, його потрібно змушувати працювати. Сподіватися на його добровільне бажання безглуздо... Гарне керівництво і постійний нагляд – ось що необхідне, для того щоб змусити українців працювати» [6, арк. 6 – 7].

Озброївшись такими настановами окупаційна військова влада вже з перших днів війни почала залучати цивільне населення для виконання нагальних робіт військового значення: відновлення доріг, залізниці, мостів, розчищення завалів, прибирання трупів, влаштування тимчасових приміщень для військ. Це вимагав і наказ рейхсміністра Тодта від 28 липня 1941 р. про використання громадян захоплених радянських територій у військово-будівельній організації, яка мала проводити будівництво шляхів сполучення і комунікацій. У документі, зокрема, наголошувалося, що «на радянській території діють інші правила, ніж у Західній Європі, використання робочої сили, яке повинно проводитись, головним чином, у порядку трудової та гужової повинності, без винагороди» [16, с. 177].

Зі створенням Імперського міністерства окупованих східних територій А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав розпорядження про обов'язкове запровадження трудової повинності в окупованих східних областях. Відповідно до цього наказу, всі жителі цих земель віком від 18 до 45 років підлягали суспільній трудовій повинності згідно їх спеціальності. Рейхскомісари могли поширювати або обмежувати трудову повинність для певних груп населення. Тут же підкреслювалося, що для євреїв вийде особливе розпорядження щодо їх трудової повинності [4, арк. 103].

Щоб притягнути до виконання трудової повинності більше людей рейхскомісари почали змінювати віковий діапазон осіб, на яких поширювалася повинність. Поступово верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня спустилася до 14 років [13, с. 78].

У розпорядженні Розенберга наголошувалося, що особи, які виконують суспільно-корисну роботу до відбуття трудової повинності не притягуються. Що стосується винагороди, то вона здійснюється за встановленими законами ставкам. Постачання тих, хто відбуває трудову повинність та їхніх сімей повинно було забезпечено в рамках можливого [4, арк. 103]. При цьому підкреслювалося, що протидія цьому наказу і виданим рейхскомісарами для його проведення розпорядженням караються каторжними роботами або в'язницею.

16 серпня 1941 р. А. Розенберг видав розпорядження про введення примусових робіт для єврейського населення. У документі зазначалося, що євреї чоловічої та жіночої статі у віці від повних 14 років до повних 60 років, які постійно проживають в новозайнятих східних областях, підлягають примусовим роботам [4, арк. 104]. Відразу впадало в очі, що віковий діапазон був значно більшим, ніж для інших категорій місцевих мешканців. Окрім цього наголошувалося, що євреї для примусових робіт об'єднуються в загони.

Ухилення від примусових робіт суворо каралося. Якщо «хто ухиляється від примусової роботи, карається каторжними роботами. Якщо, на основі загальної

змови, ухилятиметься багато людей, або станеться особливо важкий випадок, може бути застосована смертна кара» [4, арк. 104].

Проте, використати наявні робочі руки у повному обсязі не було можливості. Більшість підприємств було зруйновано війною, подекуди йшли відбудовчі роботи. У зв'язку з цим 23 січня 1942 р. рейхсміністр А. Розенберг видав постанову за № III 492/42 про відновлення промислового господарства в новозайнятих східних областях. Цей документ було надіслано рейхскомісарам Остланду та України. У ньому зокрема зазначалося, що цінні фахівці (наприклад, гірники, металурги, фахівці з хімічної промисловості, працівники збройового виробництва, технічний персонал), які, у першу чергу, після закінчення робіт з очищення зруйнованих війною заводів у новозайнятих східних районах, можуть бути відновлені на роботі, поки що, тимчасово, повинні бути поставлені на роботу, на відповідні посади, в інших зайнятих областях або в Німеччині, щоб вони, внаслідок поганого харчування й відвички від роботи не стали б непридатними для пізнішої роботи. Розенберг настійно рекомендував, в узгодженні з біржами праці, цьому питанню приділяти найбільшу увагу [14, арк. 89].

Для безпосередньої організації і розповсюдження примусової праці 21 березня 1942 р. було створено спеціальне відомство під керівництвом Ф. Заукеля, якого призначили уповноваженим по використанню робочої сили, включаючи іноземних робітників і військовополонених. Нове відомство повинно було працювати у тісному контакті з військовим командуванням. Викладаючи програму використання робочої сили, Заукель писав, що метою робітничої мобілізації є використання усіх багатств і безмежних джерел, захоплених збройними силами під керівництвом А. Гітлера для зміцнення нашої армії, а також для потреб нашої країни. Усі сировинні матеріали, родючість окупованих територій, а також їх робоча сила повинні бути повністю використані в інтересах Німеччини та її союзників [143, с. 170].

З окупацією України на її території було введено загальну трудову повинність. Цей захід передбачав дві мети: по-перше, – використання людського потенціалу шляхом насильницького залучення до робіт безпосередньо на окупованій території; по-друге, – вивезення населення на примусові роботи до Третього рейху.

Виконання трудової повинності на території України забезпечували як німецькі адміністративні органи (у військовій окупаційній зоні – органи військової адміністрації), так і органи місцевого управління. Активну допомогу їм надавали каральні органи – суди, німецька та місцева поліція, служба безпеки та ін.

У рейхскомісаріаті «Україна» у відповідності до наказу А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. Е. Кох запровадив обов'язкову працю в межах від 15 до 60 років. Невиконання наказу про трудову повинність каралося тюрмою та каторжними роботами [121, с. 41]. У загальних рисах було визначено області господарства, в яких мала б застосовуватися трудова повинність: сільське господарство, будівництво, обслуговування суходільних та водних шляхів сполучення тощо. Фахові робітники повинні були призначатися на роботу за спеціальністю, а ті, що не мали професії – на некваліфіковані, допоміжні роботи.

Із просуванням вермахту далі на Схід територія рейхскомісаріату «Україна» збільшувалася у результаті передачі нових територій із зони військового управління до рук цивільного. На новоприєднаних територіях вже була впроваджена загальна трудова повинність. Так, Кіровоград і його околиці 5 серпня 1941 р. були окуповані

гітлерівськими військами. До складу цивільній адміністрації Кіровоградщина була передана 15 листопада 1941 р. Втім, загальна трудова повинність на цій території була введена з третьої декади жовтня. Про це повідомляло оголошення окружного комісара в якому говорилося, що з 21 жовтня 1941 р. всі особи чоловічої та жіночої статі, віком від 14 до 60 років повинні з'явитися для реєстрації. Хто не з'явиться – буде покараний і позбавлений продуктової картки. Повинні з'явитися... всі чоловіки та жінки, які працюють в колгоспах, підприємствах та установах. Під час реєстрації в Бюро Праці повинні мати при собі відповідні довідки, які б свідчили про дійсність їх роботи. Жінки – домогосподарки, що мають дітей до 10-ти річного віку до реєстрації в Бюро Праці не підлягають [144, арк. 1].

Залучення непрацюючого населення до трудової повинності покладалося на місцеві органи – відділи та управління праці. Ці установи мали визначати і термін трудової повинності в кожному конкретному випадку [121, с. 41]. В усіх населених пунктах з'являлися накази про обов'язкову реєстрацію безробітного населення, створювалися біржі праці, які поряд із добровільним наймом населення на роботу, здійснювали і примусову трудову мобілізацію.

В деяких населених пунктах рейхскомісаріату «Україна» біржі праці називалися відділи праці. Так, наприклад, було у місті Первомайськ. Очолював цей відділ німець Ріткінс, який був присланий з Німеччини. Відділ праці підпорядковувався гебітскомісару. Ця установа видавала хлібні картки, без її відома неможна було поступити на роботу. Саме відділ направляв людей на роботу за місцем проживання, а також займався відправкою робочої сили до Німеччини. Відділ праці у своїй діяльності співпрацював з міською управою. Управа складала списки громадян потрібного віку, писала повістки і розносила їх до осель громадян. Мобілізовані з колгоспів селяни також являлися до відділу праці звідки їх відправляли потягом до Німеччини [145, арк. 58].

Для всіх зареєстрованих безробітних було встановлено обов'язкову явку на біржу праці в зазначені дні. Безробітний повинен був щотижня відмічатися, про що робилися відмітки в спеціальних картках. Зареєстровані безробітні, особливо спеціалісти, службовці і робітники торгівлі, щоденно повинні були являтися за роботою, чорнороби – не менше, як двічі на тиждень.

Робота, запропонована біржею, вважалася обов'язковою і відмовитися від її виконання безробітний не міг. «...Робітники, які не з'являються на робочі місця, чи залишають їх без дозволу роботодавця чи біржі праці, підлягатимуть покаранню» [121, с. 41 – 42]. У разі ухилення від реєстрації на біржі праці штрафували до 500 крб., але були і більш жорсткіші покарання: засудження до таборів примусової праці, тюремне ув'язнення і навіть смертна кара. Крім того, видача хлібних та продуктових карток також залежала від регулярної явки на біржу праці.

Що стосується тривалості робочого дня, то окупаційна влада ратувала за 10-ти годинний робочий день. Е. Кох казав, що українці повинні працювати 10 годин – 8 годин на фюрера, а 2 години на себе. Відповідно вони повинні получати тільки те, що заробили за дві години праці, а не за десятигодинний робочий день [6, арк. 20].

Все працездатне, але безробітне населення міст віком від 14 до 55 років, крім роботи на заводах або заготівлях, яка вважалась важливою для «нової влади», залучалося також до робіт по очищенню міст від снігу. Особи, які ухилялися від

такої роботи, штрафувалися до 200 крб. або притягувалися до примусової праці до двох тижнів [121, с. 42]. Така праця була «почесною», тобто безоплатною, як виконання обов'язку перед «визволителями».

Використовувалася примусова праця і в сільській місцевості. Утім, окупанти використовували селян й на роботах зовсім не пов'язаних із сільським господарством. У постанові «Про трудову участь сільського населення у будівництві, ремонті та утриманні автогужових шляхів» Кишеньківської районної управи Полтавської області від 31 березня 1942 р. зазначалося, що потрібно притягти до трудової участі в будівництві, ремонті та утриманні шляхів все працездатне сільське населення та робітників держгоспів протягом шести днів на рік (чоловіків від 18 до 45 років, жінок від 18 до 40 років). Також вимагалось притягнути до трудової участі у шляховому будівництві робочу худобу (коні, воли) та автомашини громадських господарств, хліборобських спілок, індивідуальних господарств та держгоспів протягом шести днів в рік. У зв'язку з цим по громадських господарствах утворювалися шляхові бригади, які виконували шляхові роботи за всіх членів цих господарств, що притягувалися до трудової участі, які утримуються за їх рахунок в трудових днях.

З метою посилення контролю за здійсненням загальної трудової повинності в рейхскомісаріаті Е. Кох 4 березня 1942 р. видав розпорядження «Про обмеження зміни місця праці». Відтепер, всі без виключення установи та підприємства, приймаючи на роботу або звільняючи українське населення, повинні були отримати дозвіл біржі праці. «Звільнена від роботи робоча сила, – говорилось в документі, – повинна з'являтися до Бюро праці не пізніше другого робочого дня після закінчення умови праці» [121, с. 42]. Порушення розпорядження каралося грошовим штрафом у необмеженому розмірі і тюремним ув'язненням до одного року або одним із цих покарань. Отже, біржа праці стала повним господарем людської долі.

Навесні 1942 р. притягнені до обов'язкової роботи громадяни підлягали суворому покаранню за те, що відмовлялися від наданої їм роботи, або не проявляли особливої наполегливості під час її виконання. Виконання зазначеного об'єму робіт і покарання поганих працівників вимагали керівники всіх рівнів. Так, 29 квітня 1942 р. вийшло розпорядження Ярунського гебіткомісара (Генерал-бецирк Житомир) про покарання населення за непокірливість під час роботи, яке було передано всім старостам сіл. В наказі зазначалося: «... попередити всіх людей, що за неслухання старости, голови громадського господарства та бригадирів, за невихід на роботу, та погане ставлення до роботи, кожний поліцай має право при першому випадку винного бити на місці нагайкою» [5, арк. 12]. Далі Ярунський гебітскомісар зазначав: «В разі той же не підчиниться другий раз, то потрібно повідомити мені через крайсландвірта прізвище і я дозволю його повісити».

Проти тих, хто відмовлявся від роботи активно застосовувалися сили місцевої поліції. Так, 22 квітня 1943 р. з'явилося розпорядження Коростишівського райуправління (Генерал-бецирк Житомир) направлене інспектору райполіції про доставку під конвоєм людей, що відмовились з'явитися на роботу. В листі зазначалося, що розпорядженням райуправи від 27 березня 1943 р. вимагалось від старости с. Старосілець доставити 4 чоловіка мостовиків. Виділені особи відмовились їхати на роботу. Коростишівська управа просила інспектора райполіції дати розпорядження дільничній поліції с. Старосілець, щоб зазначених мостовиків під вартою було доставлено у відділ праці при райуправі [5, арк. 13].

Одночасно усі ті, хто був вільним від роботи й до того ж був працездатним притягувалися до обов'язкових робіт. Окупаційна влада часто видавала розпорядження про притягнення до робіт цієї категорії громадян. Так, 8 липня 1942 р. гебітскомісар Гельнер видав розпорядження в якому наголошувалося про те, що всі хто не працює на службі, але є працездатним громадянином м. Бердичева, повинні прийняти участь у проведенні обов'язкових робіт. Для цього всі працездатні з 15-и до 50-и років повинні з 13 липня 1942 р. щоденно о 7-й годині ранку з'являтися на роботу до відділу місцевого господарства з лопатами [146]. Окупаційна влада попереджала тих, хто противиться явці на роботу, що він буде оштрафований до 1 000 крб. або поміщений в табір трудових робіт.

Окупаційною адміністрацією повсюдно були встановлені суворі правила, що обмежували міграцію населення. У кожному населеному пункті бургомістр чи староста, за дорученням окупаційних органів складав списки мешканців, де занотовувалися особи, які прибули до населеного пункту після початку війни, і – постійні мешканці. Численні накази окупаційної адміністрації різних рівнів були спрямовані на обмеження переміщення місцевих жителів, щоб, таким чином, утримувати сталий контингент робочих рук [121, с. 42].

У 1943 р. вийшла вказівка Е. Коха про встановлення пильного нагляду за робочою силою. В ній було сказано, що різноманітні військові завдання не дають можливості виконувати «вітчизняними силами» роботи, що припадають на рейхскомісаріат України. Утім, виконання робіт повинно проводитись місцевими силами. Неможливо виконати всі завдання без місцевого населення.

Далі підкреслювалося, що при виборі робочої сили, яка використовується на будівельних і відбудовчих роботах та роботах по радіомовленню, виявилось, що двадцятилітні більше всього підходять для цих робіт, хоча й робоча сила молодше 15-ти років теж себе виправдала [5, арк. 14].

У цьому документі лівова його частина відводилася засобам покарання неслухняних. Утім у 1943 р. окупанти починають діяти дещо обережно. Зокрема, в розпорядженні зазначалося наступне: «... Сильно діючі міри покарання ми, власне кажучи, не маємо, бо офіційно тілесні покарання не повинні застосовуватись, а загроза відправки в Німеччину являється злочином по відношенню до батьківщина, яку ми таким чином, виставляємо як каторжну тюрму. Рекомендується непокірних або лінивих після двох попереджень піддати тілесному покаранню силами української міліції, або нашими силами, але без свідків. Після цього таких робочих відправляти за допомогою служби безпеки в трудові табори» [5, арк. 14].

Одночасно керівництво РКУ вимагало суворого поведження з українцями, бо ті не працюють не покладаючи рук на користь Третього рейху. Приміром було зазначено наступне: «Міри по відношенню до українців не повинні носити характеру м'якості... Якщо кожному окремому українцю не вказати на те, що він повинен зробити і в який термін, він взагалі нічого не зробить». Далі в документі зазначалося: «Українці не звикли до самостійної праці й надзвичайно лінові і флегматичні. А тому над ними повинен бути встановлений пильний нагляд і контроль з боку німецьких сил... Українці працюють добре лише при безперебійному керівництві і суворому нагляді» [5, арк. 15].

З серпня 1943 р. в рейхскомісаріаті «Україна» почали відчувати нестачу робочої сили. Окупаційна влада намагалася увести у дію останні резерви. У зв'язку з цим 13 серпня 1943 р. вийшло розпорядження Е. Коха про широке використання

жіночої робочої сили. Документ було направлено гебітскомісарам Луцька, Миколаєва, Житомира, Дніпропетровська, Києва, Мелітополя. В розпорядженні говорилося, що питання про введення в дію нової робочої сили все більше ускладнюється через події на фронті. В таких умовах жіночий сектор являв собою виключний резерв робочої сили в рейхскомісаріаті. Виходячи з цього Е. Кох наказував: «1. Призвати все жіноче населення віком з 16 до 55 років з метою відправки на роботу. 2. Зайнятих на роботі жінок можна лише тоді переміщати коли їх робота не є важливою. По деяких видах робіт можна замінити молодих робітниць (збиральниці, продавці і т. ін.) старшими. Молоді робітниці можуть бути використані на тяжких роботах. 3. Жінки, що до цих пір не робили, повинні негайно включитись в роботу. Наявність малих дітей та інших непрацевдатних членів родини не є важливою причиною для звільнення від роботи... В зв'язку з тяжким становищем питання по вербовці робочої сили, вважаю за необхідне негайно прийняти рішучих заходів для виконання цього наказу» [5, арк. 10 – 11].

Таким чином, к осені 1943 р. на території РКУ відчувалася серйозна нестача робочої сили і тому окупанти були змушені мобілізувати усі наявні резерви.

Що стосується зони військової адміністрації, то там теж вже в перші дні окупації в кожному населеному пункті проводився ретельний облік робочої сили за фахом, стажем роботи, віком тощо. У сільській місцевості облік проводили старости й бургомістри, а в містах – біржі праці. Біржі праці створювалися для впровадження в життя загальної трудової повинності. Вони з'явилися по всій зоні військового управління, а потім в зоні цивільної адміністрації і діяли увесь період окупації.

Часто в обласному центрі створювалася центральна біржа праці, яка координувала роботу усіх навколишніх бірж. Так, наприкінці 1941 р. була організована Центральна біржа у Сталіно. Потім відкрилися біржі у інших містах Донеччини: Маріуполі, Макіївці, Ясинуватій, Гришиному і Горлівці. У січні 1942 року почали працювати біржі у Чистякові, Бахмуті (нині м. Артемівськ), Єнакієвому [147]. 17 березня 1942 р. запрацювала біржа праці у Сумах [99]. Перед цими установами постали два основних завдання: охопити реєстрацією усіх без винятку безробітних від 14 до 60 років та провести облік їх за фахом. Завдяки цьому, як стверджувала окупаційна влада, можна було встановити контроль над непрацюючими і надати усім безробітним роботу відповідно до їх кваліфікації.

Для реєстрації безробітні повинні були обов'язково з'явитися на біржу праці не пізніше зазначеного терміну і мати при собі паспорт та трудову книжку. Іноді під час реєстрації видавалася нова трудова книжка. Той, хто не мав трудової книжки з поміткою біржі праці втрачав право на отримання продовольчих карток [3, с. 315].

Фактично біржі праці отримали монополію на працевлаштування. Так, господарські комендатури Донбасу заборонили приймати людей на роботу без дозволу біржі. У Сталіно відповідна комендатура у своєму розпорядженні від 8 січня 1942 р. зазначила, що прийом робочої сили до цивільних установ та приватних підприємств здійснюється тільки за узгодженням з біржею [148]. В Артемівську начальник місцевої біржі праці неодноразово через газету «Бахмутский вестник» наголошував про заборону наймання робочої сили без узгодження цього питання з його організацією. Ворошиловградська біржа праці на керівників установ та підприємств, які порушували подібні накази, накладала грошові штрафи [149].

В усіх випадках звільнення керівники установ або підприємств повинні були направляти звільненого з мотивованим відношенням на біржу праці. Розрахунок та видача документів відбувалась тільки після отримання санкції цієї установи. Керівники, підприємці та бухгалтери, винні в порушенні цього порядку, суворо каралися. Все це потрібно було окупантам для планомірного керівництва розподілом робочої сили, що особливо важливим було для них під час війни.

Впродовж окупації біржі праці по декілька разів проводили реєстрацію працездатного населення. Так, основна реєстрація безробітних на Донеччині була закінчена 2 січня 1942 р. За повідомленням керівника Центральної біржі праці Шнурре було зареєстровано 96 тис. чоловік [147]. Однак ця цифра, як запевняли окупанти, була неточною. Якась частина безробітних сама влаштувалася на роботу, інші були направлені за путівками бірж праць.

Після закінчення основної реєстрації біржі праці почали проводити перевірочну. Вона повинна була вирішити поставлені перед нею завдання: по-перше – уточнити ряд необхідних даних, як-от: освіта, спеціальні знання та інше, для того, щоб мати детальну інформацію про кваліфікацію робочої сили; по-друге – встановити дійсну кількість безробітних. Крім того, дані установи постійно проводили перереєстрацію усіх безробітних, починаючи з 14-річного віку. Так, на біржу праці Сталіно та до її відділень безробітні чоловіки повинні були з'являтися один раз на два тижні, а жінки – раз на місяць і мати при собі картки явки, із зазначеним днем перереєстрації [150].

Під час окупації постійно збільшувався вік певних категорій людей, що підлягали трудовій повинності. Так, 10 листопада 1942 р. Біржа праці у м. Суми повідомила про додаткову реєстрацію чоловіків. В наказі зазначалося: «досі реєстрація на Біржі праці обмежувалася працездатним населенням віком від 14 до 50 років. Тепер для чоловічого населення крайній вік встановлений 60 років. Отже, всім чоловікам віком від 51 до 60 років, що мешкають в м. Сумах пропонується зареєструватися на Біржі праці. Ухилення від реєстрації буде тягнути за собою, крім відсутньої кари, також і позбавлення продовольчих карток. Працюючи чоловіки віком від 51 до 60 років, мусять довести свої трудові відношення під час реєстрації довідкою про працю або свідоцтвом роботодавця [151].

Крім того, не тільки підіймалася верхня вікова межа, а й опускалася нижня. В результаті до обов'язкової трудової повинності притягалися доволі молоді люди, майже діти. Так, 5 грудня 1942 г. Сумська управа видала постанову № 74 в, якій зазначалося, що «на підставі розпорядження ортскомендатури міська управа постановляє: 1) ввести на терені м. Сум з 2 грудня ц.р. трудову повинність для молоді. 2) Для відбуття трудової повинності притягаються... молодь від 13 до 18 років, що не працює і не вчиться в учбових закладах. 3) Проведення трудової повинності покласти на відділ освіти і культури міської управи. 4) Дозволити відділу освіти і культури накладати на осіб, що ухиляються від трудової повинності, штраф до 500 крб., який в разі неповноліття стягається з батьків підлітка» [152].

На підставі постанови № 74 міської управи м. Сум відділ освіти й культури скликав загальноміські збори молоді (хлопців і дівчат), які не працюють і не вчать. На батьків, діти яких не з'явилися на збори, було покладено штраф у 500 крб. [152].

Біржі праці забезпечували не тільки облік робочої сили, а й її використання. Без відома цієї установи не можна було ні найнятися на роботу, ні звільнитися з неї. Через біржу здійснювалось залучення робітників та службовців до установ і підприємств, а також мобілізація на сільськогосподарські, дорожні, будівельні роботи, на торфорозробки, заготівлю дров тощо. Фактично гнали на роботу кожного, хто тримався на ногах. У якості самого легкого покарання за ухиляння від трудової повинності передбачалося ув'язнення у трудовому таборі [3, с. 315 – 316].

У зоні військової адміністрації для виконання трудомістких фізичних робіт із будівлі й розчищення доріг, будівництву мостів, укріплень, протитанкових споруджень тощо німецька військова влада мобілізувала місцеве населення обох статей у віці від 14 до 60 років, а іноді й старше. Від робіт не звільняються навіть багатодітні матері, висококваліфіковані фахівці, хворі й т.п. Тривалість робочого дня доходила до 14 годин. Роботи відбувалися під наглядом поліцейських та солдат. Тих хто працював повільно або неакуратно піддавали побиттю, а найчастіше розстрілювали. Постачання продуктами працюючих не забезпечувало навіть напівголодного існування, у зв'язку із чим у робочих колонах і таборах мала місце велика смертність [3, с. 315].

Що стосується тривалості робочого дня, то під час окупації формально був узаконений 10-годинний робочий день. Так, на підприємствах Артемівська робота розпочиналась о 6 годині ранку і тривала до 15 годин 30 хвилин, із обідньою перервою на одну годину. По суботах - з 6-ї до 12-ї години дня з перервою на 30 хвилин [153]. У Меловському районі Ворошиловградської області місцева влада встановила мінімальний робочий час в усіх установах та підприємствах – 9 годин на день. Крім того, підкреслювалося, що у необхідних випадках потрібно працювати у неділю та свята [154, арк. 94]. Приблизно такий же термін роботи було встановлено і в інших містах Донбасу, але люди фактично працювали по 12-16 годин на добу.

Відносно кількості працюючих, то її на окупованій території України в цілому встановити важко, але є деякі статистичні дані по окремих регіонах. У Сталіно в жовтні-листопаді 1941 року центральною біржею праці було направлено на роботу близько 2 тис. чоловік [155]. На початку 1942 року у Маріуполі на відбудовчих та виробничих роботах було зайнято 10 730 чоловік (із них 4 500 на «Азовсталі») [15]. У Єнакієвому, за даними міської управи, у січні 1942 року працювало 4 800 чоловік [156]. На 1 серпня 1942 року у Макіївці було зайнято на роботах 13 186 чоловіків та 6 383 жінки [22]. У липні-серпні 1942 року розпочали реєструвати і відправляти на роботу людей біржі праці щойно окупованої Ворошиловградщини. На середину серпня Ворошиловградська біржа відправила на роботу 2 тис. чоловік, Краснодонська – 248, Свердловська – 693, Петровська – 26 [149]. Кількість відправлених на роботу людей поступово зростала.

Утім, за визначенням німецької влади, з боку населення спостерігалися прояви недисциплінованості та зрив робіт. Багато осіб манкірувало і своєчасно не з'являлося на біржу праці, у результаті чого промисловість відчувала гостру нестачу в робочій силі при наявності безробітних. Люди не хотіли працювати, вибирали роботу за фахом, відмовлялися від направлення. Наприклад, в Донбасі усе це затримувало відновлення низки великих підприємств. На той час в регіоні особливо потрібними були чорнороби, залізничники, слюсарі, токарі, теслярі, столярі,

покрівельники та ін. [157] Для жінок було достатньо роботи у щойно організованих кустарних та дрібних виробничих майстернях.

Окупаційна влада жорстоко наказувала саботажників. Діапазон покарання від штрафів до примусової відправки у табори праці. Так, у м. Горлівка в 1943 р. було створено для «подібних елементів» виховний робочий табір, який повинен був «навчити їх кращому», а працездатне населення в котре попереджено про необхідність термінової реєстрації. Хто цього не зробив, той піддавався суворому покаранню [158]. Невихід на роботу без «поважних» причин чи самовільне залишення місця роботи розцінювалися як саботаж і міг каратися навіть смертю. Так, на станції Амвросіївка Сталінської області за невихід на роботу було розстріляно 20 чоловік, з них 2 жінки [16, с. 178].

В той же час не зважаючи на обов'язковий та примусовий характер праці її, при певних обставинах, можна було уникнути. Подекуди була встановлена неофіційна такса за звільнення від виконання примусових робіт. Так, у Харкові воно коштувало 500 крб., від окопних робіт – 1000 крб., від вивезення до Німеччини – від 5000 до 10 000 крб. [8, с. 779]. Звичайно, що не кожний міг собі дозволити подібне.

Примусова праця застосовувалася, в першу чергу, на тяжких роботах у гірничорудній промисловості, на будівництві доріг, на вантажних роботах і в сільському господарстві. Доречи, відновлювали промисловий потенціал Донбасу не тільки місцеві мешканці, а й жителі інших окупованих областей України. Так, у січні 1943 р. з Харкова до Сталіно прибули два транспорти робітників, які повинні були працювати на підприємствах Донбасу (скільки взагалі було транспортів і скільки всього прибуло людей – невідомо). Серед прибулих налічувалось чимало фахівців кам'яновугільної промисловості. Усіх їх розподілили по окремих підприємствах Сталіно, Маріуполя, Макіївки, Ханжонкового та інших міст [159].

На роботу на окуповану територію України приганяли, також, людей з інших регіонів СРСР. Так, частину мешканців російського міста Таганрог відправили до Німеччини, а частину вивезли в Донбас та на правий берег Дніпра на будівництво воєнних споруджень [3, с. 317].

Таким чином, запроваджена загарбниками в зоні військової адміністрації загальна трудова повинність дозволила їм, хоча і в обмежених масштабах, розпочати відбудовчі роботи в промисловому секторі, сільському господарстві та невелику розробку корисних копалин.

Загальна трудова повинність була впроваджена і в інших зонах окупації. В Криму у грудні 1941 р. міське управління Сімферополя оголосило про реєстрацію всіх працездатних чоловіків та жінок віком від 18 до 55 років. Без позначки на біржі праці населення не могло одержати свою норму хліба (200 г у день). За ухилення від реєстрації – покарання за законами воєнного часу. Біржа праці на свій розсуд вирішувала або залишити людину в Криму, або відправити до Німеччини [160, с. 60].

Працездатне населення повинно було відробити, безкоштовно, по прибиранню й очищенню, а також іншим потребам благоустрою міста 12 днів на рік, починаючи з 1 лютого 1942 р. За звільнення від цієї повинності громадянам, офіційно, дозволялося внести спочатку 80 крб., а з березня 1942 р. – 144 крб. По підрахунках Бюро праці виконанню цієї повинності підлягало близько 14 тис. чол. До кінця

березня «відкупилися» від обов'язкових суспільних робіт 8 тис. чоловік. Щодня на роботу із благоустрою Бюро розподіляло від 200 до 250 чол. [39, с. 84 – 85].

Зміни на фронті вносили свої корективи у проведення на місцях загальної трудової повинності. Так, після поразки під Сталінградом, а потім на Курській дузі окупаційна влада в Криму почала переконувати працюючих в користі праці на окупантів. Головна роль надавалася органам пропаганди. Так, влітку 1943 р. місцевий Штаб пропаганди видав директиву за № 382/43, головним змістом якої було налагодження «обслуговування робочих таборів і організація трудової повинності». «У даній ситуації, – говорилося в директиві, – обслуговування трудових таборів та організація трудової повинності, є одним із найважливіших завдань всіх підрозділів (пропаганди). Населенню потрібно постійно доводити необхідність трудової повинності». Поряд із цим населенню нав'язувалася думка, що воно цією роботою вкладає свою частку в «справу боротьби з більшовизмом». З іншого боку робився наголос на те, щоб притягнуте до роботи населення, відчувало, «що німецьке командування цінує його працю по заслугах» [160, с. 61].

Запроваджувалася примусова праця і в румунській зоні окупації. Це стосувалося, наприклад, сільськогосподарських робіт. Цей примус здійснювався в дусі виконання національного трудового обов'язку, згідно з королівським законом № 1.403 від 14 травня 1941 р. Таким чином, окупаційна влада намагалась представити свою політику, як загальний обов'язок та громадянську честь як для румун так і для місцевого населення окупованих територій [35, с. 310].

На місцях, напередодні відкриття сезону польових робіт теж видавалися подібні розпорядження. Так, губернатором Буковини 17 лютого 1942 р. був виданий наказ згідно з яким усе дієздатне сільське населення провінції у віці від 12 до 70 років мобілізувалося на польові роботи [161, с. 190]. Такий саме віковий діапазон залучався до роботи в Північній та Південній Бессарабії.

Ще один вид трудової повинності на території губернаторств «Бессарабія» та «Буковина» визначався кількістю наявних у господарстві упряжей з тягловою силою. Господарства з тягловою силою в 2–3 упряжі відпрацьовували 6 днів на рік, 3 упряжі – 7 днів, 4 упряжі – 9 днів, 5 упряжей – 11 днів, 6 упряжей – 13 днів. За неявку на роботи винні карались штрафом від 2 до 10 тисяч лей [83, с. 164]. Окрім цього всі місцеві жителі повинні були відпрацьовувати щорічно 30 днів на будівництві доріг військового значення [83, с. 161]. Невиконання наказу про «трудова мобілізація» розцінювалося румунською владою як «економічний саботаж» й каралося відправкою у концентраційний табір [38, с. 13].

Активно притягувалося до роботи юнацтво. Приміром, з 10 червня 1942 р. в губернаторстві «Бессарабія» була введена трудова повинність для молоді від 12 до 20 років. Дані дії мотивувались тим, що «молодь не з'являється на заняття та громадські роботи, а міри прийняті проти таких дій не принесли бажаних результатів». Звільнялися від обов'язкової праці лише ті, хто допомагав батькам в сільськогосподарських роботах. За відсутність дітей на роботах і навчанні, трудову повинність повинні були відпрацьовувати батьки. Так, за кожен день відсутності на навчанні батьки відпрацьовували по 1 дню повинності, та по 3 дні за кожен відсутній день для відпрацювання трудової повинності [83, с. 161].

Для контролю за здійсненням цих наказів та постанов, у кожному населеному пункті був створений «комітет сільськогосподарської мобілізації». До його складу входили примар, нотар, сільськогосподарський агент, начальник жандармського відділу та найбільший землевласник даної місцевості [35, с. 311]. Жителі повинні були відпрацювати зі своєю тягловою силою та інвентарем «у власників великих господарств» з ранку до темної ночі. Згідно наказу, дана праця оплачувалась «за згодою сторін», хоча насправді це була дармова робоча сила. Невиконання наказу про «сільськогосподарську мобілізацію» розцінювалося румунською владою як «економічний саботаж». Порушники карались штрафом та відправкою у «трудові табори», які були розташовані на півдні «Бессарабії», в селах колишніх німців-колоністів, в Дубоссарах та біля Одеси [83, с. 163].

Говорячи про примусову роботу в сільському господарстві слід також відзначити важкі умови праці на селі. Найбільш ненормований робочий день (причому для всього населення) був саме у цій галузі виробництва. Особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як-то посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Так, під час посівної кампанії 1942 р. префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер видав наказ у відповідності до якого для всього населення встановлювалася праця в полі від 5 години ранку до 21 години, а там, де становище заставляло працювати вночі, використовувався нічний час, особливо місячні ночі. На один місяць заборонялися усі весілля та недільні базари. На цей час прийом з важливих справ у претурі та префектурі мав місце тільки по неділях від 12 до 13 год. У відповідності з наказом закривалися школи, а діти і вчителі були задіяні згідно з розпорядженнями окупаційної влади [91, с. 843]. Тобто, в цей час населення працювало в жахливих умовах, без перепочинку.

Виконання обов'язкової трудової повинності було пов'язане не лише з роботою на селі, а торкалося усіх сфер господарської діяльності. Так, наказом № 58 по губернаторству «Трансністрія» від 20 березня 1942 р. було запроваджено обов'язкову трудову повинність для всіх жителів краю. У документі губернатор Алексану проголошував: «Вводиться обов'язкова трудова повинність для жителів «Трансністрії» віком від 16 до 60 років. Всі особи вказаного віку будуть використовуватись на різних роботах воєнного характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах екстреного характеру» [3, с. 323]. Наприклад, під час будівництва дороги від залізничної станції Немерче до однойменного села сюди заганялася чи не вся людність Копайгородського району Вінницької області [91, с. 843].

У Трансністрії, як і в інших новостворених губернаторствах, до роботи активно залучалася молодь. З 1 червня 1942 р. була введена трудова повинність для студентів у кількості 24-х робочих днів на рік. Префектура Одеського району ввела її навіть для дітей віком від 7 до 12 років [83, с. 162]. Як і скрізь, за роботу молоді відповідали батьки.

Звільнялися від трудової повинності лише ті, хто працював на громадських або дозволених приватних підприємствах та установах; учні середніх шкіл та студенти під час занять; особи вільних професій, комерсанти й підприємці, які мали дозвіл і реєстрацію; хворі та немічні, вагітні жінки з 5 місяців та жінки, які мали більше ніж 3 дітей молодше 10 років [121, с. 42 – 43].

Виявлення тих, хто ухилився від трудової повинності проводилося органами поліції і жандармерії. За неявку на роботи населення каралось позбавленням волі в таборі від 1 місяця до 1 року та штрафом від 50 до 300 марок. Запроваджувалися і більш суворі покарання. Так, населенню повідомлялося, що за відмову від мобілізаційних робіт винні карались позбавленням волі від 3 до 5 років; за нанесення шкоди роботі румунській адміністрації – від 3 до 10 років, а за насильницькі акти – від 5 до 20 років тюремного ув'язнення [83, с. 163].

Тут слід відзначити одну особливість обов'язкової трудової повинності, а саме те, що людей притягували до роботи без урахування їхньої кваліфікації та фаху. Так, в окупованій Одесі залишилася значна кількість кваліфікованих робітників. Через відсутність великого промислового виробництва далеко не всі знаходили роботу. Кількість безробітних в окупованій Одесі становила 80 % від загального числа населення. Пізніше владні структури почали «розв'язувати» цю проблему, висилаючи безробітних на примусові роботи до Німеччини, а також налагоджуючи ремісниче виробництво [93, с. 831].

Отже, місцеве населення окупаційна влада повсюдно примушувала каторжно працювати. Проте, на відміну від німців, румуни не переміщували його, з обжитих місць. Вони розуміли, що відривати споконвічних землеробів від свого ремесла і змушувати їх виконувати невластиву для них роботу десь на румунських шахтах було б економічно невиправдано. Значно більший валовий прибуток можна було отримати, максимально експлуатуючи його саме за місцем проживання.

Тут можна відзначити, ще одну особливість румунської зони окупації. Так, задля ефективного використання робочої сили на території губернаторства «Трансністрія» за наказом Алексяну від 24 серпня 1942 р. було створене «трудове військо», в яке в обов'язковому порядку зараховувалися всі особи чоловічої статі, які досягли 20 років. Визначалась мета створення даного війська: «Ознайомлення молодих людей з ідеями Нової Європи», «розвиток моралі», «створення нового розуміння праці, як розумової так і фізичної» тощо. Термін перебування у війську – 1 рік без перерви. «Розвивати мораль» у мобілізованих повинні були румунські офіцери запасу, а саме військо могло бути розміщене в казармах [83, с. 163].

Таким чином, на українських землях, що перебували під румунською окупацією запроваджувався примусовий характер праці. Місцеве населення було зобов'язано відпрацьовувати, головним чином, в сільському господарстві, на об'єктах військового характеру та у промисловому секторі. Вікові мобілізаційні межі постійно збільшувалися. До роботи, скажімо, в сільському господарстві притягувалося все працездатне населення від 12 до 70 років. Ухилення від трудової мобілізації каралося. Особливістю цієї зони окупації було те, що тут румунська влада не переміщувала місцеве населення на інші території, а також створення на території Трансністрії «трудового війська».

Вдавалася до застосування примусової праці і угорська окупаційна влада. Її в Угорщині почали масово використовувати із прийняттям відповідного закону від 11 березня 1939 р., згідно з яким у трудові табори найчастіше відправляли євреїв віком 20 – 48 років. На підставі цього закону усіх небажаних осіб можна було інтернувати до трудових таборів. Примусові роботи пов'язувалися з військовими потребами [162].

У трудові табори, які знаходилися на Закарпатті, мобілізували не лише закарпатських чоловіків, але й представників інших регіонів тодішньої Угорщини. Найбільш відомими були табори, що знаходилися поблизу села Люта (Великоберезнянський район), районного центру Воловець, села Верхня Грабівниця (Воловецький район), селища Ясіня (Рахівський район). Утриманці цих таборів були задіяні головним чином на будівництві оборонної «лінії Арпада», котру зводили у 1940 – 1944 рр.

На примусових роботах тодішня окупаційна влада задіяла, також, десятки закарпатських жінок як господарську прислугу у військових частинах (1-ша угорська армія, штаб у м. Хуст), що дислокувалися на Закарпатті. Нерідко військові піддавали їх там сексуальній експлуатації.

Створювалися на території Закарпатті і спеціальні трудові табори для циган. Так, 16 квітня 1941 р., на спеціальній нараді в Ужгороді було вирішено звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу і заготівлі лісоматеріалів та на інших роботах. Ромські табори оточували колючим дротом, виставляли охорону, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу був заборонений

У травні – листопаді 1943 р. декілька десятків працездатних ромів (чоловіків та жінок) села Великий Березний вантажівками відвезли до села Люта. У лісі їх змусили побудувати для себе намети. Відтак вони виконували важкі земляні роботи на будівництві фортифікаційних споруд – бункерів. Раз на два тижні жінкам дозволяли навідатися додому [163, с. 135]. Подібні свідчення маємо й з інших населених пунктів Закарпаття. Так, із весни 1943 р. до осені 1944 р. роми Рахова, чоловіки і жінки, примусово працювали у каменоломні: дробили камінь. На початку літа 1943 р. ромів с. Ясіня забрали на роботи у лісі, де вони зводили мости через маленькі річки.

З початком війни проти Радянського Союзу у червні 1941 р. в Угорщині істотно зросла потреба в примусових роботах – фортифікаційне будівництво, розробка корисних копалин. Разом з тим, на Східний фронт відправили до 12 трудових батальйонів чисельністю близько 14 тис. осіб, пізніше в них налічувалося вже до 50 тис. У 1942 р. до цих робочих батальйонів, які очолили угорські офіцери, мобілізували понад 100 тис. осіб, половину з яких склали євреї, направлені на німецько-радянський фронт. Під час розгрому на річці Дон 2-ї угорської армії та її відступу в січні 1943 р. загинуло 40 – 43 тис. євреїв із майже 50 тис. осіб мобілизованого трудового контингенту [162].

На початку весни 1944 р., угорська влада посилила мобілізацію закарпатських українців обох статей у мункосолгалот (угор. *munkaszolgalat*) – робочу службу, своєрідний стройбат. Мобілізовані працювали на важких роботах із лопатою і киркою в лісових хащах, де будували дзоти.

Таким чином, на території Закарпаття часів угорської окупації впроваджувалася обов'язкова трудова повинність. Вона не зачіпала лише угорців та німців. За післявоєнними підрахунками спеціальної комісії Закарпатської області (грудень 1945 р.), окупаційна влада забрала у трудові табори близько 71 тис. закарпатців, застосувавши етнічний критерій. Це стосувалося представників людей «другого сорту» – з числа українського, єврейського, румунського, словацького, ромського населення. Люди в важких умовах працювали на спорудженні воєнних

об'єктів, шляхів сполучення, каменоломнях тощо.

Другим напрямком загальної трудової повинності було примусове вивезення цивільного населення України на роботу до Німеччини. Вивозячи мільйони людей з України, гітлерівці прагнули, по-перше, вивільнити в промисловості і сільському господарстві Німеччини людські ресурси для вермахту; по-друге, ліквідувати дефіцит робочої сили у дедалі зростаючому військовому виробництві (планувалось вивезти на кожних двох німецьких робітників 3 «остарбайтери»); по-третє, підірвати сили українського народу, максимально «прорідити» захоплені області; по-четверте, послабити опір в окупованих районах. Крім того, на випадок відступу народне господарство і Червона армія позбавлялися людських ресурсів.

Спочатку набором іноземної робочої сили займалося Управління чотирьохлітнього плану на чолі з Г. Герінгом [164, с. 11]. Він, вже 7 листопада 1941 р., на секретній нараді в Берліні поставив перед німецькою промисловістю завдання масово залучати замість мобілізованих у вермахт робітників закордону робочу силу, головним чином – з Радянського Союзу [13, с. 79]. З цього приводу Г. Герінгом була видана директива «Про використання російської робочої сили». Під терміном «російська» малось на увазі «радянська», таким чином, під цю термінологію підпадали також українці. Рейхсмаршал писав: «Росіяни довели свою працездатність під час будівництва гігантської промисловості. Сьогодні ця працездатність повинна послужити Рейху. Кількість робочої сили з Росії залежить від наших потреб. Робітників із інших країн, які мало виробляють, а багато їдять, треба виселяти з імперії, замінюючи їх росіянами» [165, с. 4]. З початку грудня 1941 р. Берлін передбачив необхідність збільшити кількість іноземних робітників у Німеччині.

Масова мобілізація робочої сили на окупованих територіях СРСР розпочалася після розпорядження рейхсмаршала Герінга від 10 січня 1942 р. про використання робочої сили. У цьому документі підкреслювалося, що протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває надзвичайно важливого значення. Особливу увагу Герінг приділив використанню радянських громадян у німецькій промисловості та сільському господарстві. На основі цього розпорядження Бюро економіки Сходу приступило до конкретних дій. У листі за 26 січня 1942 р. керівництво цієї установи говорило про необхідність збільшення кількості робочої сили зі Сходу. У ньому зазначалося, що коли мета не буде досягнута, треба прискорити вербування «через використання усіх заходів, що є у розпорядженні» [27, с. 229-230]. Так у Німеччині з'явилася нова категорія чужоземних робітників – остарбайтери.

Відразу зайшла мова про примусовий набір робочої сили на Сході. Він фактично був започаткований циркуляром А. Розенберга від 6 березня 1942 р., в якому було сказано, що відповідно до вимог Герінга райони Сходу повинні дати 627 тис. робітників, з яких 527 тис. треба набрати в Україні (237 тис. промислових робітників і 290 тис. сільськогосподарських). Набір робітників зі Сходу мав проводитись на добровільних засадах, але якщо планова цифра не була б досягнута, набір міг проводитись насильно [27, с. 230, 266].

21 березня 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство для викачування трудових ресурсів з інших країн – Імперське бюро з використання робочої сили під керівництвом генерального уповноваженого Фріца Заукеля [166, с. 231]. Це бюро

стало спеціальною інституцією в межах Управління чотирьохлітнього плану. Проте відомство Ф. Заукеля було підпорядковане безпосередньо фюреру. Перед ним було поставлене завдання – до 24 липня 1942 р. направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників [27, с. 266].

Крім Заукеля, мобілізацією робочої сили з України та інших окупованих регіонів СРСР займалися Герінг, Розенберг, Гімлер і керівник воєнної економіки Шпеєр. Статистики Заукеля підраховали, що кожна тисяча остарбайтерів вивільняє для вермахту сотню солдатів. Тому він телеграфував рейхскомісарам східних територій: «Прошу вас форсувати вербування, за котре ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включно з найсуворішим застосуванням принципу примусової праці, з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих» [12, с. 219].

Крім вищеназваних осіб і установ у питаннях депортації були задіяні також місцева окупаційна адміністрація та каральні органи. Наприкінці квітня 1942 р. до проведення великомасштабних операцій із захоплення та вивезення людей до Німеччини були залучені окупаційні війська [79, с. 9].

Тепер поглянемо, як відбувався процес вивезення людей на роботи до Німеччини по різних окупаційним зонам України.

У зоні військової адміністрації найбільш активно цей процес йшов у Донбасі. Так, виконуючи настанови уряду, у другій половині січня 1942 р. до Сталіно прибула спеціальна комісія з організації вербування робітників для промислових підприємств та сільського господарства Німеччини. З липня того ж року подібна комісія розпочала свою роботу і на території щойно окупованої Ворошиловградської області.

Перед початком мобілізації була проведена велика агітаційна робота серед місцевого населення. Окупаційна преса розповідала про нелюдські умови праці за радянського режиму й закликала людей їхати працювати до рейху, де на них чекають райські умови. Публікували матеріали про ентузіазм, із яким місцеве населення відгукувалося на заклик їхати працювати до Німеччини. У містах і селах Донбасу розклеювалися численні плакати та гасла, які розповідали про «повне творчої наснаги» життя в Німеччині, про щасливу молодь, яка перебуває там, про велику турботу німців щодо українців та росіян. Щоб залучити більше людей до виїзду, окупаційна влада усіляко пропагувала різноманітні пільги, що надаватимуться родинам остарбайтерів. Було проголошено, що така родина переходить на забезпечення німецької держави з дня остаточного оформлення документів. Сім'ям обіцяли виплачувати грошову допомогу і надати продовольчі картки, а від'їжджаючих перевезти на державне забезпечення по закінченню комплектування транспорту.

27 січня 1942 р. у Сталінській області розпочалась реєстрація тих, кого відправляли на роботу до Німеччини. Вона проводилась виключно центральною Біржею праці у Сталіно. До цієї установи зганяли людей зі всієї області. Керував вербувальною комісією німецького міністерства праці державний радник Ліпш [167]. Через місцеву пресу він повідомив населення про те, що робота бажаним виїхати до рейху буде надаватися: чоловікам – у гірничій промисловості та сільському господарстві, а жінкам – у сільському та домашньому господарстві Вестфалії та Рейнської області. Тривалість роботи – на час війни. Вік тих, хто підлягав

відправленню, був обмежений – від 15 до 45 років. Перевага віддавалася неодруженим, поодиноким та бездітним [168]. Від відправки виключалися: місцеві німці, вагітні жінки, політично та кримінально небезпечні, азіати, євреї, а згодом і гірники [169, арк. 13-14].

Спочатку до транспортних списків зараховували по одній тисячі чоловік. Якщо людей виявлялося більше, вони залишалися чекати наступного ешелону. Ешелони формувалися трьох типів: чоловічі, жіночі та змішані.

15 лютого 1942 р. зі Сталіно був відправлений перший транспорт до рейху. Цим ешелonom почалася регулярна відправка людей на роботу до Німеччини. 18–19 лютого відправлявся другий транспорт, 22–23-го – третій. Перші ешелони направлялися у Вестфалію у місто Дортмунд [170]. Провідною галуззю цього міста був видобуток кам'яного вугілля та металургійна промисловість [171]. Комплектувалися ці транспорти із робітників, які працювали у вугільній промисловості або бажали в ній працювати. 26 лютого до Кельна відправився перший жіночий (взагалі – четвертий) транспорт [172].

З кожним тижнем кількість відправлених до Німеччини людей зростала. У зв'язку з цим місцева окупаційна влада почала відкривати додаткові пункти реєстрації. У передмістях Сталіно запис проводили місцеві відділення центральної біржі праці. Там же проводилося медичне обстеження майбутніх остарбайтерів. Крім того, були організовані пункти запису у Маріуполі, Горлівці, Чистякові, Краматорську.

19 квітня 1942 р. зі Сталінської області було відправлено на Захід вже 50-й ешелон. Тобто 50 тис. жителів Сталіно, Макіївки, Чистяково, Сніжного, Харцизька, Маріуполя було вивезено на роботу в промислові й сільськогосподарські області та міста Німеччини – Саксонію, Померанію, Бранденбург, Дортмунд, Кельн, Відень, Лінц, Гамбург, Франкфурт-на-Майні [173]. У середині липня 1942 року кількість відправлених ешелонів сягнула 100. Але якщо спочатку переважали чоловіки, то з часом почали відправляти більше жінок. Представники чоловічої статі були потрібні для відродження промисловості регіону. За цей час найбільше було вивезено людей зі Сталіно. Лише з 15 лютого по 15 липня 1942 року із міста відправлено до Німеччини близько 27 тисяч чоловік. Переважна більшість з них – кваліфіковані працівники вугільної, металургійної та металообробної промисловості [174].

Серед перших транспортів з остарбайтерами, які пішли в Німеччину з січня 1942 р., переважали добровольці. На це були об'єктивні причини: в Україні панувало люте безробіття, людям у містах загрожувала смерть від голоду. Дехто їхав щоб набути якоїсь спеціальності. Але загальна кількість охочих була незначною. Так, за час окупації Ворошиловградщини лише 3 780 чоловік (трохи більше п'яти відсотків) поїхало до Німеччини за власною ініціативою [16, с. 327]. А за німецькими даними на 1 березня 1944 р. із всієї кількості іноземних працівників добровільно прибулих було менше 4 %.

Проте коли стало відомо про жахливі умови праці, жорстоку трудову дисципліну, презирливе й брутальне ставлення до робітників зі Сходу, мізерні заробітки, напівголодне існування люди усіма можливими засобами почали уникати цього. Для забезпечення необхідної квоти, німецькі відповідальні особи почали застосовувати такі методи, які вважали за необхідне. У травні 1942 р. у

Краматорську вперше була проведена «добровільна» мобілізація молоді. Спочатку у місті лише раз на місяць збирали для відправки до Німеччини декілька сотень чоловік, але потім звичайним явищем стали постійні облави на вулицях та в домішках городян. Сформовані партії у супроводі німецьких автоматників пішки йшли до Сталіно майже сто кілометрів. Там людей заганяли у вагони та відправляли до Німеччини. З травня 1942 р. до вересня 1943 р. з цього міста було депортовано 10 тис. чоловік [175, арк. 71].

В Єнакіївському районі до місця роботи, головним чином, до радгоспів, під'їжджали вантажівки, в які садовили молодь і відправляли на пересильні пункти. Жандармерія проводила масові облави на базарах, по квартирах, при виході з церков чи кінотеатрів, хапала усіх, хто переховувався від відправки. Заарештованих під конвоєм відправляли на пересильні пункти [175, арк. 20]. В інших районах Донбасу окупанти також вдавалися до подібних заходів.

Про подібне у своїх спогадах про окупаційний режим в Україні розповідав професор Сталінського медінституту А.І. Чаругін. Він зокрема зазначав, що у Сталіно в ночі відбувались облави. Людей ловили на базарах, вулицях, в театрах та кіно. Тих кого захопили відправляли в табори, а звідти безпосередньо до Німеччини. Таке відбувалось на протязі, майже, всього періоду окупації. Вивезення населення до рейху посилювалось під час відступу німецьких військ [176, арк. 2].

Суворого поводження з остарбайтерами вимагали і керівники Третього рейху. Так, торкаючись цієї теми Й. Геббельс заявляв: «Їх треба вбивати роботою» [177, с. 53]. Крім того, грошова допомога, яку окупаційна влада обіцяла надавати родинам остарбайтерів надходила з великим запізненням і лише тим сім'ям, де виїхав до Німеччини основний годувальник. Так, біржа праці у Сталіно лише у липні 1942 р. почала виплачувати грошову допомогу сім'ям тих, хто виїхав до Німеччини ще у лютому [174]. Таким чином, більшість родин залишалась без будь-яких засобів до існування. Не дивно, що з весни 1942 р. люди втратили всяке бажання їхати на роботу до Німеччини.

_____ Подібним чином відбувався процес вербування і в інших областях України, що перебували під військовою владою. Так, на Харківщині депортація місцевого населення на роботу до Німеччини розпочався в грудні 1941 р. [178, с.5]. Спочатку їхали добровольці. Вкрай важкі умови життя на окупованій території та соціальна демагогія нової влади спричинилися до того, що в кінці 1941 – на початку 1942 р. невелика частина харків'ян зголосилася на виїзд до Німеччини, і був сформований перший потяг «остарбайтерів». Проте, дуже швидко ті, хто поїхав, зіткнулися із суворою реальністю. З провалом добровільної вербувальної кампанії у Харкові нова влада вдалася до відверто примусових заходів, брутального полювання на людей.

Місцева влада намагалася надавати допомогу родинам остарбайтерів. Так, на Харківщині міська та районні управи здійснювали фінансову та продовольчу допомогу таким родинам. За свідченням А. Мелякова про можливу фінансову підтримку сімей «остарбайтерів» з боку окупаційної влади говорять анкети родичів депортованих з проханням надати матеріальну допомогу [178, с. 9].

Існування продовольчого виду допомоги родинам «остарбайтерів» підтверджує, по-перше, т.зв. «картка клієнтури», по-друге, «анкета привілейованого розподілу продуктів харчування». «Картки клієнтури» розповсюджувалися

Харківським Бюро харчування, для того щоб родичі депортованих мали змогу одержувати харчування при відділі соціальної опіки Харківської міськуправи. У «анкетах привілейованого розподілу продуктів харчування» йшла мова про необхідність першочергового забезпечення продуктами харчування родин «остарбайтерів». Документи склалися Біржею праці й, абсолютна їх більшість дійшла до нас незаповнена. У своїй дисертації А. Меляков робить припущення, що скоріше за все ці анкети були незатребувані [178, с. 10]. На нашу думку обіцяна окупаційною владою допомога була формальною і торкалася незначної частини населення.

Однак, про надання допомоги родинам остарбайтерів регулярно сповіщала окупаційна преса. Наприклад, «Сумський вісник» зазначав, що грошова допомога тим родинам, чий діти працюють в Німеччині складає 130 крб. на місяць [34].

У вересні 1942 р. Заукель повідомив своїх підлеглих, що фюрер віддав розпорядження про негайне залучення 400 – 500 тис. українських жінок у віці від 15 до 35 років для використання їх в домашньому господарстві [179, с. 342 – 343]. Цей захід подавався як турбота про німецьких жінок, бажання звільнити їх від рутинних домашніх обов'язків. Розпорядження треба було виконати за три місяці. Виконуючи накази вищого керівництва на місцях розпочалася кампанія по вербовці та відправці жінок до Німеччини. Так, міська управа Чернігова 18 жовтня 1942 р. повідомила городян про розпорядження німецької комендатури: «Всі дівчата та бездітні одинокі жінки віком від 16 до 45 років, що мешкають у м. Чернігові, повинні з'явитися... для негайного від'їзду у Німеччину... Відправка до Німеччини проводиться головним чином для робіт у домашньому господарстві... За невиконання цього розпорядження, що набуває сили негайно, накладається суворе покарання» [180, арк. 38].

Втім, до Німеччини відправляли не всіх дівчат та жінок зазначеної вікової категорії. Від відправки звільнялися: «1) учениці, що навчаються по дозволених учбових закладах; 2) особи, що працюють на постійній роботі, як перекладачі; 3) особи, що працюють за своїм фахом; 4) особи, що працюють на залізниці в організаціях ТОДТ та штабу Шпеер; 5) особи, що працюють у військових німецьких установах, в поліції та в підлеглих «WIKO» підприємствах; 6) дівчата та жінки німецької національності (фольксдойче)» [180, арк. 38].

Тієї ж осені 1942 р. Гітлер розпочав нову програму озброєнь. Для її виконання необхідна була велика кількість іноземних робітників. 5 жовтня 1942 року Заукель дав розпорядження зібрати в Україні до 1 травня 1943 р. ще 500 тис. робітників. За його словами, «вербування» робочої сили треба було вести «будь-якими засобами» [27, с. 269]. У зв'язку з цим в Донбасі після завершення сільськогосподарських робіт скрізь оновився набір робочої сили. Так, 19 жовтня 1942 р. біржа праці Свердловського району Ворошиловградської області видала наказ про відправку населення на примусові роботи до Німеччини і притягнення до відповідальності за законами військового часу осіб, які саботують ці заходи [56, с. 87-88]. Саботажників ув'язнювали у концтаборах. У Сталіно для цивільних громадян, які відмовились їхати до Німеччини, нацисти створили великий табір [181, с. 156]. Подібні установи були створені у Макіївці, Горлівці, Краматорську та інших містах Донбасу. В'язнів цих таборів піддавали страшним тортурам, а іноді страчували.

У той час полювання на людей відмічалось в усіх регіонах України. Особливу увагу окупаційна адміністрація звертала на села, тому що в містах всі можливості виконувати розпорядження Заукеля були майже вичерпані. Над селянами, які ухилялися від відправки на роботу до Німеччини, влаштовувалися страхітливі розправи. Так, на Рівненщині село Яринівка не виконало доведеної йому рознарядки. За це 375 селян було розстріляно. Як «стимулюючий» засіб вербування на роботу до рейху в цій місцевості практикувалося бомбардування сіл. А в північних районах Сумської області окупанти систематично спалювали села, відбирали підхожих за віком мешканців і виганяли їх до Німеччини, залишаючи на попелищі старих, немічних і дітей [182, с. 180].

Ще більше погіршилася ситуація в наступному році. Німецькі донесення 1943 р. підкреслювали, що у той період набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався репресіями [27, с. 340 – 341].

Дещо відмінною була ситуація в рейхскомісаріаті «Україна». Там діяли т.зв. «уповноважені» (комісари). У своїй діяльності вони спирались на роботу бірж праці. Останні визначали «контингент». Виконання цього завдання здійснювалось у тісній «співпраці» німецької цивільної і військової адміністрації (генерал-, гебітс-, штадт-, ортскомісаріатів, комендатур), місцевих органів управління (міських, районних, сільських управ), каральних органів (особливо підрозділів охоронної поліції, жандармерії, команд СС та СД, місцевої поліції), охоронних дивізій і військового командування та підрозділів вермахту.

Перші заклики до української молоді їхати на роботу в Німеччину пролунали тут вже влітку 1941 р. На всі лади розписувалося «райське життя» іноземних робітників у Німеччині: «Українці! Німеччина дає вам змогу отримати корисну й добре оплачувану роботу...» [121, с. 43].

Більш активну компанію було розгорнуто взимку 1941 – 1942 рр. Так, 31 грудня 1941 р. Житомирський штаткомісар та місцева біржа праці звернулися, через місцеву пресу, до населення м. Житомир із закликом їхати на роботу до Німеччини. У зверненні виголошувалося наступне: «...Більшовицькі комісари зруйнували ваші робітничі підприємства для того, щоб залишити вас без зарплати та хліба. Німецький народ дає вам можливість одержати корисну і добре оплачувану роботу. До того часу, поки ви будете працювати в Німеччині, ваші родини тут будуть цілком забезпечені...» [183].

В цей період окупанти планували досягти виконання запланованих норм переважно шляхом добровільного набору. Через це оголошення вербувальних комісій усіяко рекламували роботу в Німеччині. Тим, хто добровільно записався обіцяли піклуватися про їхні сім'ї, що залишалися на Батьківщині, обіцяли надати можливість переписки з родиною, забезпечити харчування по існуючим у Німеччині нормам, окрему кімнату, медичне й культурне обслуговування [3, с. 317].

Окупанти не обмежувалися лише пресою. Вони розповсюджували серед місцевих мешканців й інший агітаційний матеріал. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди рейхскомісаріату України розповсюдив серед населення 350 тис. агітаційних листівок [69, с. 219].

Важке життя та труднощі з працевлаштуванням удома штовхали юнаків та дівчат вирушати добровільно до Німеччини. За 1942 р. із Проскурова, Первомайська

, Умані виїхало від 80 до 90 відсотків молоді [121, с. 43]. Деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика), були і такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

Навесні 1942 р. розпочалася нова хвиля набору робітників до Німеччини. В той час німецькі газети писали, що нестача робочої сили ставить під загрозу зриву весняну сівбу й збирання врожаю в Німеччині. За повідомленням німецького інформаційного бюро від 23 квітня 1942 р. у березні 1942 р. у Берліні було ухвалене рішення «терміново й у збільшених масштабах використати в сільському господарстві радянських військовополонених та робітників з окупованих східних областей. Із цих територій повинно було надходити усе більше й більше робочої сили». Газета «Франкфуртер цейтунг» від 16 квітня 1942 р. писала, що питому вагу радянських робітників передбачається довести до половини загальної кількості іноземних робітників у Німеччині, а за даними англійського міністерства економічної війни, німці мали намір вивезти із СРСР 2 млн. робітників. Щоб стимулювати масове відправлення робітників у Німеччину, в Україну в 1942 р. двічі приїжджав генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель. Як повідомляло 31 травня 1942 р. німецьке інформбюро: «Заукель підкреслив необхідність мобілізації всієї без залишку робочої сили. Для досягнення цієї мети повинне бути зроблене все можливе». Заукель видав наказ про строгий централізований облік робочої сили. Він установив також наступну черговість задоволення заявок на робочу силу, виходячи зі ступеня важливості різних галузей роботи: німецька промисловість й сільське господарство; військово-будівельні роботи на окупованій території; роботи з обслуговування армії; різні роботи, що організовує німецька цивільна влада на окупованій території; сільськогосподарські роботи в окупованих областях [3, с. 318].

Для контролю за використанням робочої сили й для організації відправлення робітників у Німеччину при рейхскомісарах і при німецьких комісарах всіх нижчих ступенів аж до районних створювалися відділи по використанню робочої сили.

Безпосередньо на місцях набір проводили вербувальні комісії, що прибували із Німеччини. Їх роботі сприяли місцеві біржі праці, адміністративні й поліцейські органи. Кожна вербувальна комісія була укомплектована представниками певної німецької провінції, для якої дана комісія й провадила набір робочої сили.

Отже, навесні 1942 р. набір робочої сили на роботу до Німеччини активізувався. Про це свідчить розпорядження Житомирського гебітскомісара від 27 квітня 1942 р. адресоване районному старості (м. Овруч) відносно відправки жіночої та чоловічої робочої сили до Німеччини. У розпорядженні, зокрема, говорилося: «...В Німеччині дуже потрібні, як для землеробства, так і для промисловості, цілком працездатні жінки та чоловіки від 15 до 50-ти років. ... Виходячи з кількості населення вашого району (круглим рахунком 31 000), ви повинні поставити... 3 000 робочих. ... Комісія буде знаходитися в Народичах. Там же буде проведено медичний огляд.

Також... ви повинні об'явити всім вашим старостам. Старости повинні чоловіків та жінок, що призначені для Німеччини, вам доставити. ...Коли мешканці по неважливих причинах будуть ухилятися від цього розпорядження, вони будуть переслідуватися поліцією... Крім того, чоловіки та жінки втрачають право на одержання харчових припасів...» [5, арк. 37 – 38].

Під час основних сільськогосподарських робіт в Україні активність вербувальних комісій з депортації селянства дещо спадала. Замість запланованих 108 одиниць транспорту у квітні 1942 р. до Німеччини було відправлено лише 52, травневий план – 120 ешелонів теж було зірвано. У зв'язку з такою ситуацією в травні 1942 р. Ф. Заукель видав спеціальне розпорядження про перехід до примусового набору робочої сили. За основу під час планування цифри набору було взято 10 % загальної кількості мешканців певного населеного пункту [79, с. 9].

Щоб виконати рознарядку Заукеля, Е. Кох розпорядився організувати облави по усьому рейхскомісаріату «Україна». Війська, поліція і жандармерія оточували міські квартали, базари, вокзали, виловлювали молодих людей і негайно відправляли їх до Німеччини. Від людоловів не можна було ніде сховатися. В особливо вразливому становищі опинилося населення великих міст [182, с. 172].

Ось як проводився набір робітників по окремих містах РКУ. Вербування в Києві пройшло два етапи. На першому (весна – літо 1942 р.) – пропаганда була ефективною, оскільки населення ще не володіло достовірною інформацією про умови життя й роботи в Німеччині, тому в більшості випадків воно проходило добровільно. На другому етапі (з осені 1942 р. – до кінця окупації) вербування стало примусовим, оскільки ускладнювалося посиленою контрпропагандою партизан, розповідями остарбайтерів, які поверталися додому хворими, і листами тих, хто ще перебував у рейху [184, с. 133].

У районі Умані діяла вербувальна комісія з Баварії. Є наступні неповні дані про число робітників, відправлених цією комісією

Таблиця 5.1

Число відправлених до Німеччини з Умані влітку 1942 р. [3, с. 319].

Дата відправлення ешелону	Пункт відправлення ешелону	Пункт призначення ешелону	Кількість робітників				Усього
			Індустр.		с/г		
			Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
19.06.1942	Городище	Моосбург	194	475	548	-	1045
22.06.1942	Умань	Моосбург	40	12	527	574	1153
23.06.1942	Городище	Моосбург	13	19	420	624	1076
26.06.1942	Умань	Моосбург	35	21	323	466	845
27.06.1942	Звенигородка	Моосбург	61	3	734	515	1313
30.06.1942	Шпола	Моосбург	44	12	572	739	1367
04.07.1942	Христинівка	Моосбург	38	14	751	880	1683
	Разом:		250	85	3801	4346	8482
	У відсотках		2,6	1	46	50,4	100

Як показує таблиця, з району Умані переважно вивозилися сільськогосподарські робітники. Ця категорія робітників вивозилася і з інших областей рейхскомісаріату «Україна», зокрема з Житомирщини [5, арк. 42]. Є також відомості про вивіз із України певних категорій індустріальних робітників. Із Кривого Рогу, наприклад, гірників відправляли в Рурський басейн. З Києва відправляли шоферів. Тисячі українських дівчин використовуються в Німеччині як домашніх робітниць.

У січні 1943 р. рейхскомісар України Кох розмістив у газеті «Дойче Україні цейтунг» статтю, в якій писав, що з України до Німеччини було відправлено 710 тис. робітників. 14 січня 1943 р. газета «Мінскер цей тунг» помістила повідомлення Німецького управління з використання робочої сили про те, що за увесь 1942 р. з окупованих областей було відправлено до Німеччини близько 2 млн. робітників і, що надалі будуть відправлені ще сотні тисяч чоловік [3, с. 319 – 320].

Місцеве населення, в цей період, будь яким чином намагалося уникнути відправлення до Німеччини: не з'являлися на збірні пункти, переховувалися і навіть калічили себе. Тих, хто уникав відправки окупаційна влада намагалася покарати. Так, 16 липня 1942 р. голова Вчорайшанської райуправи, що на Житомирщині, видав розпорядження адресоване старості села Великі Низгірці про реквізицію корів за відмову їхати до Німеччини. У наказі зокрема говорилося: «Пропонується вам у громадян вашого села, які були виділені на роботу до Німеччини і не поїхали 29 червня 1942 р., забрати у таких корови...» [5, арк. 42 – 43]. Також пропонувалося скласти списки тих, хто не поїхав до Німеччини і відправити їх до райуправління.

Такі повідомлення не були поодинокі. Так, 12 жовтня 1942 р. гебітскомісар містечка Ружин (Житомирщина) Ганглофф розіслав повідомлення до районних шефів Ружина, Вчорайше, Попільні про суворі репресії проти цілих сімей члени яких ухилялися від вербовки в Німеччину. Зокрема у своєму повідомленні гебітскомісар Ганглофф зазначив наступне: «...Я тепер окремих осіб, які не їхали [до Німеччини – *Т.І.*] оштрафував і надалі, хто не з'явиться 12 жовтня [на станцію – *Т.І.*], я оштрафую всіх членів сім'ї дуже строго.

Я не лякаюсь тим, щоб запалити хати у тих, хто не поїде до Німеччини, хто стане протестувати... Я буду всіх членів сім'ї виключати з списків для одержання продуктів та додатково такі сім'ї ніякого права не одержать в час розподілу землі. ... Я дивлюся на них, як на саботажників і буду так до них відноситись... поліція їх забирає в табір» [5, арк. 43 – 44].

Щоб виконати план відправки людей на роботу до Німеччини на окупованій території були влаштовані облави в кінотеатрах. Про це писав 28 листопада 1942 р. у своєму зверненні до гебітскомісарів в Звягелі, Бердичеві і Житомирі генеральний комісар генерального округу «Житомир». У документі зазначалося: «... згідно повідомлення керівників кінотеатрів у Звягелі, Бердичеві та Черняхові – поліція робить облави на кінотеатри і примусовим порядком постачає робочу силу в Рейх... Такі випадки мали місце в Звягелі 20 жовтня 1942 р., в Черняхові 21 лютого 1942 р., в Бердичеві 14 і 16 лютого 1942 р. В Бердичеві... примусове постачання робочої сили з числа відвідувачів кіно все ще триває...» [5, арк. 48].

У такі часи на допомогу громадянам, над ким нависла загроза відправки до Німеччини приходили місцеві лікарі, які працювали у вербувальних комісіях. Вони з ризиком для себе звільняли де кого від відправки в Рейх. Втім, окупаційна влада здогадувалася про такі дії місцевих лікарів і час від часу суворо перевіряла їхню діяльність. Про це свідчить виданий 23 листопада 1942 р. наказ житомирського генерал-комісара адресований міським і гебітскомісарам та керівникам медичних комісій про необхідність встановлення найсуворішого контролю над українськими лікарями, що допомагають призначеним на медогляд у звільненні від відправки до Німеччини. У документі було сказано наступне: «Фактами встановлено, що населення, призначене для відправки в імперію неодноразово намагалось ухилитись від відправки шляхом самопошкодження свого організму.

Щоб домогтись своєї мети, вони часто користувались послугами третіх осіб. Так був затриманий український лікар, що домігся тимчасової негідності місцевого населення перед відправкою в Німеччину, роблячи щеплення, які викликали неймовірні опухи різних органів...

У зв'язку з тим, що німецьких лікарів бракує і приходиться користуватись місцевими лікарями, - то прошу здійснювати найсуворіший контроль під час проведення медичного огляду.

Неможливо більше терпіти і те становище, що українські лікарі на шкоду вербовці в імперію підходять з дуже строгим критерієм при встановленні гідності робочої сили для поповнень в імперію...» [5, арк. 54 – 55].

На протязі зими 1942 – 1943 рр., особливо після оголошення в Німеччині «тотальної мобілізації», в окупованих областях проводився переоблік усього працездатного населення й масове примусове відправлення робочої сили до Німеччини. Від відправлення звільнялися лише особи, що були мобілізовані або вступили добровільно в антирадянські військові частини, у поліцію або в «робочі батальйони», які використовувалися на будівництві укріплень та інших військових об'єктів в окупованих областях.

17 березня 1943 р. Ф. Заукель звернувся до А. Розенберга з проханням провести новий набір. Згідно з ним депортація робочої сили зі Сходу, починаючи з середини березня 1943 р., мала досягти 5 тис. осіб за день, 3 тис. з яких передбачалося набирати з рейхскомісаріату «Україна» [79, с. 9].

Після цього набір робітників для відправки на роботу до Німеччини пожвавився. По це свідчать німецькі документи. Так, 17 квітня 1943 р. вийшов наказ генерального комісара Лейзера (генеральний округ «Житомир») адресований усім підлеглим йому гебітскомісарам про посилення набору робочої сили для Німеччини. В документі зазначалося: «Переговори з головним уповноваженим по питанню робочої сили Заукелем, з керівником краю – виявили необхідність негайно посилити набір робочої сили. Завдання, поставлене перед районом м. Житомир в кількості 1 000 робітників, щоденно повинно виконуватись при любых обставинах. Південні райони після закінчення польових робіт повинні будуть знову включитись в справу про поставку робочої сили...» [5, арк. 41].

В липні 1943 р. Е. Кох пояснював, чому українців слід посилати саме на роботу до Німеччини: «Всі допоміжні народи на фронті утікають цілими дивізіями. ... Фронт потребує 500 000 чоловік. Цю кількість можна було б взяти з німців, українців чи інших народів. Втім, де знаходиться бойова сила? Тільки у німців. Для цього ми повинні взяти 500 000 українців і послати їх на німецькі воєнні заводи, а німців послати на фронт...» [6, арк. 19 зв.].

Влітку 1943 р. вивезення робочої сили до Німеччини набуває примусового характеру і навіть окупаційною владою цей процес сприймається, як насильницьке вислання, депортація. Щоб змінити зовнішню сторону цього процесу рейхскомісар України 12 липня 1943 р. видає звернення до підлеглих йому гібітскомісарів про необхідність уникати вираз «висилка» у зв'язку з вербовкою на роботи до Німеччини. Е. Кох зазначав, що «...вживання цього слова сприяє тому, що відправка на роботу в імперію сприймається як міра примусу або покарання, прошу з політичних міркувань уникати цього виразу в зв'язку з вербовкою...» [5, арк. 42].

Як і в попередньому році місцеві мешканці будь якими засобами намагалися уникнути відправки до Німеччини. Зі свого боку окупаційна влада, від якою керівники Третього рейху вимагали постійного збільшення кількості відправлених до Німеччини, будь якими засобами намагалася провести набір робочої сили. Для залякування місцевого населення була продовжена практика наказувати цілі сім'ї, тих, хто ухилявся від відправки до Німеччини. Так, 13 травня 1943 р. на Житомирщині вийшла об'ява Олевського гебітскомісара Найкірхнера про те, що особи, які не з'являються на комісію будуть покарані разом зі своїми сім'ями. В об'яві зокрема повідомлялося: «1. На основі § 1 розпорядження рейхсміністра зайнятих областей про обов'язкову працю від 19.XII.1941 р. всі особи народження 1922, 1923, 1924, 1925 років будуть закликані до службової праці.

...3. Всі особи вищезазначених років повинні з'явитись на виклик районного шефа на медогляд... 4. Особи, які не з'являться на комісію будуть покарані разом зі своїми сім'ями...» [185]. Усім тим, хто намагався уникнути відправки до Німеччини та їхнім родинам загрожував арешт.

Яким чином карали винних та членів їхніх родин видно із наступного документу. 7 липня 1943 р. вийшов наказ гебітскомісара «Монастирище» адресований місцевому поліцай-фюреру про загальні міри покарання за непідкорення наказу їхати на роботу в Німеччину. У документі зазначалося, що не дивлячись на неодноразові загрози суворого покарання є люди, які не підкоряються наказу їхати до Німеччини. У зв'язку з цим гебітскомісар наказував вживати покарання: «1. Зазначена особа заарештовується і відправляється в Монастирище. 2. Члени родини: а) молодші 16-ти років передаються сирітському будинку у Дашеві і родичам, коли вони є; б) від 16 до 50-ти років заарештовуються разом з винним і відправляються в Монастирище; в) старші 50-ти років передаються родичам. 3. Все майно, включаючи хати і землі, конфіскується...

Заарештованим дозволяється взяти з собою речі, які вони самі зможуть нести. Дозволяю проведення цих кар здійснювати українській поліції під керівництвом німецьких службовців. ... Для бездоганного проведення конфіскації притягнути до операції районного шефа» [5, арк. 45, 47а]. На останок було підкреслено важливість виконання цього наказу для формування майбутніх транспортів.

В літку того ж року всіх тих, хто уникав відправки до Німеччини карали і в інших областях рейхскомісаріату «Україна». Так, 27 липня 1943 р. вийшло повідомлення Житомирського гебітскомісара в якому було зазначено наступне: «Хто уникатиме явки на комісію, той разом із своїми родичами буде суворо покараний» [5, арк. 47].

Суворі покарання були направлені і проти тих, хто втік перед самою відправкою до Рейху. Про необхідність застосування покарання говорили представники цивільної окупаційної адміністрації різних рівнів. Ці пропозиції підтримувало керівництво нацистських каральних органів. Так, 5 липня 1943 р. начальник поліції безпеки і СД генерал-бецирку «Житомир» Каусман надіслав відношення командирю жандармерії в Житомирі про застосування особливих кар проти осіб, що втекли з робочого транспорту. В документі говорилося наступне: «генерал-комісар має намір запровадити... карні заходи проти осіб, що були назначені на роботу в Рейх і перед від'їздом втекли. Вважаю передбачені міри

доцільними у відношенні поліційної безпеки і прошу згідно договореності, вказати СС і обласним поліцай-фюрерам, щоб виконання подібних розпоряджень ... поліція безпеки вважала своїм обов'язком.

Про проведені міри прошу подавати мені щомісячні статистичні звіти. ... посилка робочих в Рейх в теперішній час є вкрай необхідною, а тому потрібно, як можна скоріше застосувати особливі показні міри проти осіб, що втекли з робочого транспорту» [5, арк. 55].

Не зупинялися окупанти і перед застосуванням військової сили проти тих, хто не бажав і не хотів їхати на роботу до Німеччини. Так, 27 липня 1943 р. вийшов наказ обер-лейтенанта жандармерії Бернгардта (крайсгебіт «Козятин» генерального округу «Житомир») про введення в дію військових частин. У розпорядженні зокрема говорилося: «Село Карабчиїв [нині – Ружинський район Житомирської області – *Т.І.*] не дало зовсім людей на працю до Рейху в Німеччину. Через те ... 30 липня 1943 р. будуть по відношенню цього села вжиті примусові заходи з метою охоплення і затримання всіх працездатних і їх відправки.

А тому наказую таке: 1. Ввести в дію військові сили – ці частини дає жандармський пост Ружина і Вчорайше. Ружин – 4 жандармів і 40 шуцманів. Вчорайше – 1 жандарма і 20 шуцманів, з яких 10 верхівців. ... 4. Утворити з них 2 оперативні групи... Спалення садиб проводиться... особисто... уповноваженим гебітскомісара, який бере участь у поході. Затриманих осіб після закінчення операції доставити на вокзал в Зарибінці і погрузити у вагони» [5, арк. 51 – 53].

Відчуваючи гостру нестачу робочої сили окупанти влітку 1943 р. розпочали вербовку зовсім молодих людей на роботу до Німеччини. Так, 27 липня 1943 р. вийшло повідомлення Житомирського гебітскомісара про вербовку молоді 1926 р. народження. У документі підкреслювалося: «На основі закону про трудову повинність закликається... українська молодь народження 1926 р. Прийнята молодь цього року взимку направлятиметься виключно до Рейху...» [5, арк. 47 – 48].

Разом з тим, заукелівські програми депортації передбачали насильницьку мобілізацію поряд з дорослими і хлопчиків, починаючи з 10-річного віку. Саме з цієї причини секретний наказ по військах СС від 19 березня 1943 року містив у собі вимогу: «... дітей не треба більше розстрілювати». Дітей вивозили з рейхскомісаріату «Україна» та з військової зони окупації. Про реакцію місцевого населення на відправку до Німеччини дітей повідомила у своєму щоденнику киянка Ніна Герасимова: «Усе місто охоплене хвилюванням, забирають у Німеччину дітей від 14 років. На вокзалі твориться щось неймовірне. Масові похорони, сльози, істерики, крики, непритомності. Горе людське неможливо описати. Відношення до німців дуже вороже» [140, с. 255]. Що стосується кількості відправлених, то тільки з Макіївки Сталінської області силою було вивезено до Німеччини близько 700 дітей у віці від 10 до 14 років, а з Ворошиловградської області понад 9 тис. [64, с. 45].

В цей час масовим серед української молоді стає самокалічення з метою уникнення відправки на роботу до Німеччини. Це явище набуло такого розміру, що про нього є свідчення у німецьких документах. Так, 17 вересня 1943 р. вийшов наказ генерал-комісара (генеральний округ «Житомир») направлений до всіх підлеглих йому гебітскомісарів про те, щоб не дивлячись на факти самознівечення молоді, домогтись постійно зростаючої відправки людей до Рейху. В документі, зокрема,

вказувалося: «...молодь, приїжджаючи в штаби для відправки в Рейх, перед цим випиває настойку з махорки, яка викликає підвищену сердечну діяльність і запаморочення голови. Цим молодь розраховує обманути лікарів під час комісії і ухилитись від відправки в імперію. ...Деякі штучно підтримують шкіряні захворювання, в першу чергу, опухи голені, з метою отримання звільнення від служби в імперії. Лікар, що проводить медогляд, повинен звертати увагу на такі явища і в підозрілих випадках провести другий медогляд після дії махорочної настоянки. При опухах голені потрібно точне клінічне обстеження...» [5, с. арк. 56].

З часом потреба в робочій силі змусила ватажків Третього рейху запровадити певні обмеження на масові евакуації. Існує директива Гімmlера, адресована генералам служби безпеки, які здійснювали каральні акції в Україні. Влітку 1943 року рейхсфюрер СС заявив, що у тих випадках, коли виникає необхідність спалити все село, місцеве населення повинне бути примусово передане в розпорядження уповноваженого Заукеля. Ми тимчасово обмежуємо наші суворі заходи, тому, що нашою найголовнішою метою є мобілізація робочої сили [179, с. 344].

В цілому, з 1943 р. методика вивезення людей на роботу до Німеччини стала ще більш жорстокою. Карателі почали спалювати хати тих сімей, з яких молодь не приходила на пункти відправки до Німеччини, або й взагалі спалювали цілі села, змушуючи таким чином багатьох мешканців «добровільно» йти на німецьку каторгу. В окремих селах рейхскомісаріату «Україна» на роботи було вивезено всіх мешканців у віці від 16 до 50 років. Протягом 1943 р. з України було вивезено майже 1 млн. 90 тис. осіб, а в 1944 році – ще 600 тис.[7, с. 187].

Звичайно, що постійне збільшення набору робочої сили почало давати свої наслідки. Відповідальні працівники сільського господарства в Україні в 1943 р. повідомляли, що їм не вистачає робочої сили для проведення весняно-польових робіт. У багатьох сільськогосподарських підприємствах на 100 га землі залишилося 9-13 робітників [186, с. 299].

Активну діяльність з набору місцевих мешканців для роботи в Німеччині було розгорнуто в Криму. На початку травня 1942 р. у Сімферополь прибула вербувальна комісія. Метою вербування оголошувалося рятування населення від голоду й нестатку. Тим, хто завербувався на роботу в Німеччину обіцялося розміщення по окремих домашніх господарствах або, в чистих, гігієнічних відкритих гуртожитках; достатня заробітна платня, якої буде цілком вистачати на життя.

Агітаційно-пропагандистська робота з вербування для відправлення на роботу в Німеччину виявилася ефективною. Перша група добровольців у віці від 17 до 25 років чисельністю близько 1 тис. із числа селян, робітників і інтелігенції була відправлена 15 травня 1942 р. Друга група добровольців була відправлена 10 червня 1942 р. із числа молоді та звільнених з таборів червоноармійців. 25 серпня 1942 р. у Німеччину був відправлений третій ешелон з робочою силою [39, с. 85].

А далі відбулося те, що відбувалося на решті території України. Поступово вся правда про важкі умови праці і надмірну експлуатацію стала просочуватися на півострів і потік бажуючих поїхати до Рейху вичерпався. Тоді окупаційна влада стала через Бюро праці примусово відправляти робочу силу до Німеччини. Всього за роки окупації було вивезено 85 477 чіл. цивільного населення Криму.

Дещо специфічною була ситуація навколо вербування і вивезення українців на теренах дистрикту «Галичина». Там виникла і діяла спеціальна громадська

інституція – Український центральний комітет. Основними напрямками його діяльності були: видання довідок-аусвайсів робітникам, що виходили з генерал-губернаторства на роботу до Німеччини; створення Комісії опіки над українськими робітниками; організація грошової допомоги для їх родин; видання періодики; організація допомоги для робітників у Німеччині від населення з окупованої території на релігійні свята [187, с. 12].

Моральну підтримку вивезеним (на території дистрикту і в Німеччині) надавала Греко-Католицька Церква. Душ пастирську опіку над українськими робітниками у Німеччині виконували 15 священників з апостольським адміністратором о. д-р П. Вергуном [188, с. 16].

Можливості створення подібної організації у рейхскомісаріаті «Україна» та у військовій зоні окупації не було взагалі.

Іншою особливістю було те, що тут бажаючих добровільно виїхати на роботи до Німеччини було більше ніж на решті українських земель. За підрахунками Т. Лапан з чотирьох областей Галичини до Третього рейху, за час окупації, було вивезено близько 350 тис. українських робітників, з них близько 50 % зголосилися на виїзд добровільно. Це, на думку авторки, було свідченням того, що для величезної кількості бідного населення Східної Галичини трудова міграція у пошуках праці та можливостей одержання фаху була традиційною і розпочалася ще з кінця XIX – початку XX ст. стосовно ж українського населення рейхскомісаріату відсоток тих, хто виїхав на працю до Німеччини за власним бажанням, складав від 4 до 16 % залежно від місцевості [187, с. 12].

Утім, і на західноукраїнських землях окупанти вдавалися до силового набору робочої сили. Це сталося після того, як Німеччина зазнала великих людських втрат на східному фронті взимку 1942-43 років та провела тотальну мобілізацію власного населення. Зокрема, у Львові та багатьох містах Галичини німецька поліція у січні 1943 р., провела масові полювання на людей до роботи. При цьому велось полювання і на політично підозрілих осіб, причому акції, проведені проти українського населення, нічим не відрізнялись від подібних акцій, спрямованих проти єврейського населення Галичини [189].

Про «дике безцеремонне полювання на людей, що проводилося скрізь: у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях» розповідав В. Кубійович у листі від 25 лютого 1943 р. адресованому генерал-губернатору Г. Франку [190, с. 101–106]. Цей лист, в якому голова УЦК докладно описав безчинства німців проти українського населення, офіційно фігурував на Нюрнберзькому процесі. Про масові облави в дистрикті «Галичина» в середині 1943 р. повідомляє і дослідниця Т. Лапан [187, с. 16].

Своєрідною була ситуація в губернаторстві «Трансністрія». Там, румунська окупаційна влада значною мірою обмежувала бажання німецької сторони вивозити населення губернаторства на роботу до Німеччини. Наприклад, за весь період війни з південних районів Вінниччини до Третього рейху було вивезено лише 1 388 чоловік, тоді як із сусіднього з Трансністрією Гайсинського району Вінницької області, що перебував під німецькою окупацією, – 4 862. З Вінниці було вивезено 13 400 чоловік [91, с. 842].

Румунська сторона вважала, що нестача робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в Трансністрії, котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами (в грабунку румуни ні в чому не поступалися німцям), а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. Так, в розпорядженні префекта Могилівського повіту від 11 квітня 1942 р. зазначалося: «не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили». Цікаво, що робітники з Трансністрії не вивозилися насильно навіть у Румунію. Румунська влада вирішила, що відривати споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невластиву для них роботу просто безглуздо. Тому усе місцеве робоче населення Трансністрії румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць [121, с. 43 – 44]. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені.

Що стосується Закарпаття, то з його території за роки угорської окупації до Німеччини та Угорщини було вивезено понад 70 тис. жителів [162, с. 7].

На останок слід зазначити, що німецькі архівні дані свідчать про те, що з окупованих територій СРСР до рейху було вивезено 4,2 млн. «остарбайтерів», серед яких 69 % були вихідцями з України. За офіційними радянськими даними, кількість українців становила 2,4 млн. осіб або 48% загальної кількості робочих, вивезених нацистами з окупованих територій. На Нюрнберзькому процесі зазначалося, що на роботи до Німеччини було відправлено 4 978 тис. радянських громадян, у тому числі й з України – 2 250 тис. чол. [79, с. 9].

Найбільше людей за час окупації було вивезено з Донбасу (понад 320 тис. осіб): з Ворошиловградської області – приблизно 72 тис., а з Сталінської – 252,2 тис. [191, с. 250]. У порівнянні з іншими областями України зі Сталінської області було вивезено найбільшу кількість місцевого населення. Далі у цьому страшному переліку стоїть Кам'янець-Подільська область – 177 тис., Дніпропетровська – 176,3 тис., Полтавська – 175 тис., Запорізька – 174,4 тис., Львівська (разом з Дрогобицькою) і Київська – по 170 тис. осіб., Харківська – 164 тис. чол. Завершують список Миколаївська – 25,9 тис. та Рівненська – 22,3 тис. чоловік [182, с. 183].

За даними В. Удовика з Київської та Полтавської областей за період окупації було вивезено до Німеччини 432 429 осіб [108, с. 10]. Ми бачимо, що велика кількість людей була вивезена із промислових районів України. Це пояснюється, насамперед, тим, що для підтримки працездатності своєї економіки Третьому рейху, в першу чергу, були потрібні промислові робітники, а переважна їх більшість мешкала саме в індустріальних районах України.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував масову насильницьку депортацію населення і примушування його до праці як військовий злочин і злочин проти людяності. Головні натхненники цієї масової акції Геринг, Розенберг і Заукель були засуджені до смерті і покарані. Гімmlеру вдалося раніше покінчити життя самогубством.

Отже, впроваджуючи загальну трудову повинність, гітлерівці, з одного боку, намагалися використати місцеве населення для праці на окупованій території, а з іншого, завдяки остарбайтерам підтримати функціонування своєї військової

економіки. До того ж вивезення великої кількості людей, окрім забезпечення фашистської Німеччини робочою силою, переслідувало й іншу мету: загарбники розраховували, таким чином, послабити рух опору на окупованій території і створити умови для масового винищення населення завойованих областей.

* * *

Отже, політика окупаційних властей в економічній сфері носила експлуататорський характер. Її першочерговою метою було забезпечення вермахту всім необхідним. Потреби місцевого населення вважалися другорядними, що спричинило гострий дефіцит продуктів і голод у містах України.

Буквально з перших днів окупації України загарбники розпочали вживати заходи щодо використання промислового потенціалу республіки у своїх інтересах. Спочатку вони планували зберегти лише добувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту та сировини. Намічалось провести деіндустріалізацію великих промислових центрів шляхом демонтажу устаткування, вивезення його до Німеччини чи знищення. Проте, провал бліцкригу змусив гітлерівців переглянути наміри щодо використання ресурсів окупованих областей. На порядок денний було поставлено використання всієї важкої промисловості. Зокрема окупанти сподівалися налагодити випуск металу. Крім того, німецьке командування розраховувало розгорнути тут виробництво деяких видів озброєння та боєприпасів, а також організувати ремонт техніки і транспортних засобів. «Нова влада» намагалася ціною будь-яких зусиль та витрат відродити у найкоротший термін усю промисловість, починаючи від заводів-гігантів і закінчуючи дрібним виробництвом. У випадку вдачі поновлений Донбас повинен був обслуговувати потреби німецької військової машини. Особливо гостра необхідність оволодіння економічними багатствами регіону з'явилася у гітлерівців у 1942 році, коли стало ясно, що війна прийняла затяжний характер і для її продовження знадобляться додаткові ресурси. Однак, окупанти не отримали того, на що розраховували.

Тобто, до провалу "бліцкригу" Україна розглядалася Німеччиною, як транзитно-ресурсна зона, що мала забезпечити успіх "блискавичної війни". Після провалу "бліцкригу" і аж до реокупації українських територій, промислова українська зона стає економічною базою реалізації проектів вермахту.

На думку І.Г. Ветрова економічна експансія Третього рейху щодо України здійснювалася двома етапами: а) Україна перетворювалася в транзитно-ресурсну зону у загальній стратегічній інфраструктурі реалізації нацистського "Східного плану" (1941-1942 рр.); б) Україна виконувала роль бази для задоволення економічних потреб вермахту в режимі "тривалої війни" та внутрішніх потреб німецької промисловості [11, с. 16].

У результаті серйозних руйнувань, яких зазнала вугільна промисловість Донбасу під час війни, через відсутність необхідних матеріалів та обладнання, а також внаслідок саботажу та диверсій, які влаштовували місцеві патріоти, окупанти не змогли налагодити видобування вугілля на основних шахтах і були змушені задовольнятися незначним добутком деяких дрібних шахт.

Не було налагоджено нормальної роботи і на металургійних підприємствах регіону. Більш-менш експлуатувався тільки комбінат «Азовсталь». Головною

причиною невдачі стала неспроможність окупантів вирішити проблему електро-, вугле-, та водопостачання металургійних підприємств. Крім того, відновлення відбувалося лише за рахунок внутрішніх резервів, тобто того, що було під рукою. Завезти з Німеччини необхідне обладнання окупанти не могли.

Великі руйнування, які зазнала машинобудівна промисловість у ході бойових дій, нестача матеріалів та обладнання на місцях, масовий саботаж та диверсії не дали змоги окупантам не тільки забезпечити широке виробництво, але й налагодити ремонт військової техніки. У результаті цього більшу її частину гітлерівці вивозили для ремонту до Німеччини, займали транспорт перевезенням, а виробничі потужності своєї країни – ремонтом. Від виробництва озброєння та боєприпасів на території Донбасу німецьке командування було змушене повністю відмовитися.

Невдалою виявилася і спроба окупантів відновити місцеву промисловість регіону. З її допомогою вони прагнули задовольнити потреби вермахту та окупаційної адміністрації у товарах широкого вжитку. Усупереч сподіванням окупаційної влади приватна ініціатива теж не стала рішучим фактором відновлення економічного потенціалу Донбасу. Це були переважно дрібні підприємства, які у своїй більшості працювали у сфері послуг. Приватна ініціатива не змогла відродити виробництво та вирішити продовольчу проблему.

Намагаючись підпорядкувати собі промисловий потенціал Донбасу, гітлерівці розглядали населення, яке мешкало на окупованій території, лише як додаток до своєї економічної політики. Впровадивши загальну трудову повинність, вони намагалися використати місцеве населення в інтересах своєї воєнної економіки. З його допомогою загарбники сподівалися не тільки відродити зруйновану війною промисловість Донбасу і поставити її на службу фашистській державі, а й постійним вливанням робочої сили зі Сходу підтримувати працездатність своєї економіки. До того ж вивезення великої кількості людей, окрім забезпечення нацистської Німеччини робочою силою переслідувало й іншу мету: гітлерівці розраховували, таким чином, послабити рух опору на окупованій території та створити умови для масового винищення населення завойованих областей.

Одним з проявів злочинної соціальної політики німецько-фашистських загарбників було пограбування і знищення власного майна громадян. А впроваджена на окупованій території система поборів та податків була одним з елементів пограбування та економічного ярма окупантів.

ВИСНОВКИ

В роки Другої світової війни усі українські землі були окуповані нацистською Німеччиною та її союзниками. На цих територіях було встановлено

жорстокий німецько-румунсько-угорський окупаційний режим, який впроваджував загарбницьку і злочинну окупаційну політику. Саме вона і стала предметом дослідження даної монографії.

Експансіоністські прагнення Третього рейху, Румунії та Угорщини щодо України мали доволі давню історію. Скажімо, в Німеччині вже у XVIII ст. звернули увагу на її родючі землі. Проте, лише з приходом до влади нацистів мрії про східні території приймають конкретне наповнення. Гітлер говорить про здобуття нової землі на сході Європи шляхом війни, про розширення життєвого простору для німців як народу вищої раси. Згодом чітко вимальовується бажання нацистського фюрера встановити беззаперечну гегемонію Німеччини над усією Європою і таким чином перетворити Рейх на наймогутнішу державу світу. Для реалізації цього плану Гітлеру потрібні були всі ресурси європейського континенту й особливо ресурси України. Останній відводилася роль житниці і джерела сировини не тільки для Німеччини, а й для всієї Європи.

Так, завоювання України стало частиною великих амбіційних планів нацистської Німеччини. В той же час серед керівників Третього рейху точилися дискусії щодо характеру політики на Сході та політичного майбутнього підкорених народів. У цьому спорі перемогла лінія Гітлера, яка категорично заперечувала визнання прав і свобод місцевих народів.

Правляча румунська верхівка також розглядала українські землі, як об'єкт своїх геополітичних інтересів. Бухарест плекав мрії про створення «Великої Румунії». Без залучення українських земель, ця доктрина була приречена на провал. Встановлений в Румунії режим генерала Й. Антонеску поставив за мету не лише повернути втрачені у 1940 р. території, але й значно розширити кордони держави за рахунок анексії українських земель. Це бажання змусило румунського диктатора взяти курс на зближення з гітлерівською Німеччиною та прискорило приєднання Румунії до держав «осі». Кондукетор вважав, що військово-політичне співробітництво з Третім рейхом дозволить втілити у життя ідею створення «Великої Румунії». Розширення румунських кордонів на Схід стало об'єктом переговорів між Й. Антонеску та А. Гітлером ще до початку війни з Радянським Союзом. Розгортання військових дій проти СРСР в червні – липні 1941 р. дозволили румунському керівництву приступити до часткової реалізації омріяних планів.

Не тільки в Бухаресті, а й в Будапешті добре розуміли, яку роль у Європі починає відігравати Німеччина. Від вибору союзника залежала подальша доля держави. Угорщина зробила свій вибір. Вона добивалася анексії Карпатської України і отримала її, підписавши Антикомінтернівський пакт, і потрапивши, таким чином, під вплив Німеччини.

З початком війни проти Радянського Союзу українська земля була окупована збройними силами Третього рейху та його союзниками. Частина її опинилася під владою військового управління, частина була підпорядкована цивільним органам влади. Під владою військових опинилися східні території України та фактично Крим. Спеціальних органів управління тут не створювали. Адміністрація військової зони повинна була забезпечити у першу чергу «замирення» цієї території, підготувати основу для подальшої діяльності

цивільної адміністрації і, головне, організувати постачання фронтових підрозділів вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів.

Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були «поділені» між польським генерал-губернаторством, Угорщиною, Румунією та рейхскомісаріатом «Україна». Для того, щоб послабити прагнення українців до незалежності, Гітлер виділив з планованого рейхскомісаріату «Україна» Галичину, Північну Буковину та Південно-Західну Україну. Такий адміністративний поділ нового «життєвого простору» потрібний був окупантам для перетворення цієї території на головного постачальника продовольства і джерело робочої сили.

Розриваючи на шматки українські землі окупанти менше всього опікувалися їх цілісністю. Наприклад, така історико-географічна область України, як Поділля, що охоплювала територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської областей, була включена одночасно до трьох окупаційних зон. Хмельницька область та частина Вінницької області – до рейхскомісаріату «Україна», південні райони Вінницької області опинилися у складі губернаторства «Трансністрія» і перейшли під управління румунської окупаційної адміністрації. Західне Поділля (значна частина Тернопільської області) було приєднано до Генеральної губернії. Що стосується української сторони, то вона негативно сприйняла факт передачі власної території під юрисдикцію інших держав.

На окупованій території загарбники встановили свій режим панування. Створені органи влади повинні були впроваджувати на українських теренах загарбницьку окупаційну політику. Утім, обійтися лише власними силами загарбники не могли, не вистачало людей для численних окупаційних структур. Через це до співпраці залучалося місцеве населення. При цьому дуже ретельно проводився підбір кадрів. Однак, в окупаційних структурах місцеві мешканці могли займати лише нижчі щаблі влади. Створені органи місцевого управління ніколи не були самостійними. Вони постійно перебували під контролем загарбників. Їх ні в якому разі не можна вважати органами самоуправління. Його як такого ніколи не було.

Проводити вдалу окупаційну політику на захоплених українських землях можна було лише спираючись на силу. Для підтримання «спокою» та зміцнення «нового порядку» були задіяні охоронні та поліцейські підрозділи, а також німецькі, румунські та угорські військові формування. Із затягуванням війни та посиленням руху опору зросла потреба у залученні до поліцейської справи місцевого населення. Почалося створення численних допоміжних поліцейських підрозділів. Створена окупантами місцева поліція була повністю ними підконтрольна і виконувала всі їхні накази.

На окупованих територіях німецькі, румунські та угорські загарбники повели жорстоку і непримиренну боротьбу проти ідеологічних ворогів та «політично небезпечних» елементів. З початком окупації такий контингент виявлявся під час примусової реєстрації, а потім наполегливо знищувався. Вели окупанти боротьбу проти будь, яких проявів непокори. Особливо суворо переслідувалися партизани, підпільники, диверсанти та усі ті, хто виявляв до них

прихильність. Для того, щоб запобігти диверсіям, актам саботажу вводилася система заручників. У результаті цього мирне населення своїм життям відповідало за будь, який спротив окупаційній владі. Не гребували окупанти застосовувати надто жорстокі каральні дії, як-то спалення сіл, поголовне знищення місцевих мешканців. Намагання деяких нацистських функціонерів змінити характер окупаційної політики у 1943 р. фактично не привів до пом'якшення встановленого режиму.

Боролися окупанти не лише проти політичних та ідеологічних ворогів. Фактично боротьба велася проти всього цивільного місцевого населення. Одним із засобів обезлюжування східних земель став голод. Продовольство, у буквальному значенні, віднімалося у місцевого населення та направлялося на потреби Третього рейху і його союзників й призначалося для солдат, що воюють на східному фронті. Це робилося свідомо і керівники нацистської Німеччини від самого початку знали про наслідки цієї політики. Потреби місцевого населення вважалися другорядними, постійно зростаюче вивезення сільськогосподарської продукції спричинило нестачу продуктів харчування та голод у містах і селах України.

Ще одним способом обезлюжування східних земель стала колоніальна політика окупантів. Гітлер дивився на ці землі, як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. У зв'язку з цим Україна розглядалася як ідеальний регіон для сільського господарства. Було передбачено звільнення її території від ненімецького населення і заселення представниками німецької раси. Не останню роль тут повинні були відігравати етнічні німці, що проживали за межами Німеччини, у тому числі й на території України. Вони повинні були стати активними учасниками нацистської політики онімечення Сходу. Однак, понімеченню підлягала лише територія, а місцеве населення ставало зайвим. Колонізацію східних земель окупанти розпочали вже під час війни, не чекаючи її завершення. Створювалися великі зони поселення німців – колонії. В майбутньому вони повинні були вкривати увесь східний простір. Активно цією справою займалися у 1942 р. Утім, після поразки під Сталінградом цю програму почали згортати.

На окупованій території загарбники впроваджували у життя свою людиноненависницьку расову теорію, яка у нацистському варіанті розглядала усю історію людства як непримиренну боротьбу між расами. Ця теорія закликала до знищення циган, євреїв, слов'ян. В роки війни доля циган України склалася трагічно. Вони підлягали винищуванню тільки за свою етнічну приналежність. Знищення проводилося повсюдно з використанням всіх наявних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів. Геноцид циган здійснювався у двох формах: організованій та спонтанній. Загальними тенденціями політики геноциду слід вважати масові акції знищення, перебування циган на особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, використання каральних органів, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'ять про жертви. Крім того, слід зазначити, що в Україні вбивали як кочових так і осілих циган. Ніякого розходження між ними не робилося, і їхнє поголовне винищування було тільки питанням часу. Мотивувалося тотальне винищення циган тим, що вони є

«асоціальними елементами», переносниками заразних хвороб, злодіями й грабіжниками, жебраками й закоренілими ледарями. У ряді випадків циган також звинувачували в шпигунстві на користь «червоних» і в підтримці партизан.

Невід'ємною частиною нацистської расової теорії був антисемітизм. Його Гітлер органічно переплів із цією теорією і створив цілу ієрархію рас. Головним ворогом ставали євреї. Гітлер звинувачував їх у «всесвітній змові» і прагнув знищити все єврейське населення Європи і землі України не стали тут винятком. Крім того, боротьба проти євреїв розглядалася як складова частина боротьби проти більшовицької ідеології. Масове знищення євреїв проводилося на всій українській території. І незважаючи на те, що українські землі були розкидані по різних зонах окупації, що на них діяла, як цивільна так і військова влада, що панували тут не тільки німці, але й румуни з угорцями, загарбники у цих зонах окупації йшла різними шляхами до однієї і тієї ж мети – до повного знищення єврейського населення.

Геноцид проти євреїв на окупованій території проводився двома засобами: по-перше, поліція безпеки та служба безпеки СД улаштовували масові страти; по-друге, окупаційна влада робила спробу підбурити місцеве населення на єврейські погроми.

Однак, незважаючи на всі спроби окупантів їм не вдалося підняти місцеве населення України на великі антиєврейські виступи або погроми. Переважна більшість українців, яка сама страждала від встановленого режиму, із сумом і жалем спостерігали за тим, що відбувається. Представники різних верств суспільства ризикуючи власним життям допомагали євреям, рятували їхнє життя. До цього процесу приєдналася УГКЦ та представники інших конфесій.

Звичайно, ми не можемо заперечувати, того факту, що окремі представники української людності допомагали окупантам знищувати євреїв. Проте, між ними і всім українським народом неможна ставити знак рівноваги. Їх скоріше можна назвати окремою маргінальною групою злочинців і пристосуванців.

Найбільш криваві злочини на території України скоїли оперативні групи спеціального призначення СД – айнзацгрупи «С» і «D» та айнзацгрупа особливого призначення. Серед їхніх жертв були євреї, цигани, партійні та радянські функціонери, комісари Червоної Армії та службовці НКВС.

Політика окупаційних властей в економічній сфері носила експлуататорський характер. Її першочерговою метою було забезпечення вермахту всім необхідним. Потреби місцевого населення вважалися другорядними, що спричинило гострий дефіцит продуктів і голод у містах України.

Буквально з перших днів окупації України загарбники розпочали вживати заходи щодо використання промислового потенціалу республіки у своїх інтересах. Спочатку вони планували зберегти лише добувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту та сировини. Намічалось провести деіндустріалізацію великих промислових центрів шляхом демонтажу устаткування, вивезення його до Німеччини чи знищення. Проте, провал бліцкригу змусив гітлерівців переглянути наміри щодо використання ресурсів окупованих областей. На порядок денний було поставлено

використання всієї важкої промисловості. Зокрема окупанти сподівалися налагодити випуск металу. Крім того, німецьке командування розраховувало розгорнути тут виробництво деяких видів озброєння та боєприпасів, а також організувати ремонт техніки і транспортних засобів. «Нова влада» намагалася ціною будь-яких зусиль та витрат відродити у найкоротший термін усю промисловість, починаючи від заводів-гігантів і закінчуючи дрібним виробництвом. У випадку вдачі поновлений Донбас повинен був обслуговувати потреби німецької військової машини. Особливо гостра необхідність оволодіння економічними багатствами регіону з'явилася у гітлерівців у 1942 році, коли стало ясно, що війна прийняла затяжний характер і для її продовження знадобляться додаткові ресурси. Однак, окупанти не отримали того, на що розраховували.

Тобто, до провалу «бліцкригу» Україна розглядалася Німеччиною, як транзитно-ресурсна зона, що мала забезпечити успіх «блискавичної війни». Після провалу «бліцкригу» і аж до реокупації українських територій, промислова українська зона стає економічною базою реалізації проектів вермахту.

На думку І.Г. Ветрова економічна експансія Третього рейху щодо України здійснювалася двома етапами: а) Україна перетворювалася в транзитно-ресурсну зону у загальній стратегічній інфраструктурі реалізації нацистського «Східного плану» (1941-1942 рр.);

б) Україна виконувала роль бази для задоволення економічних потреб вермахту в режимі “тривалої війни” та внутрішніх потреб німецької промисловості.

У результаті серйозних руйнувань, яких зазнала вугільна промисловість Донбасу під час війни, через відсутність необхідних матеріалів та обладнання, а також в наслідок саботажу та диверсій, які влаштовували місцеві патріоти, окупанти не змогли налагодити видобування вугілля на основних шахтах і були змушені задовольнятися незначним добутком деяких дрібних шахт.

Не було налагоджено нормальної роботи і на металургійних підприємствах регіону. Більш-менш експлуатувався тільки комбінат «Азовсталь». Головною причиною невдачі стала неспроможність окупантів вирішити проблему електро-, вугле-, та водопостачання металургійних підприємств. Крім того, відновлення відбувалося лише за рахунок внутрішніх резервів, тобто того, що було під рукою. Завезти з Німеччини необхідне обладнання окупанти не могли.

Великі руйнування, які зазнала машинобудівна промисловість регіону у ході бойових дій, нестача матеріалів та обладнання на місцях, масовий саботаж та диверсії не дали змоги окупантам не тільки забезпечити широке виробництво, але й налагодити ремонт військової техніки. У результаті цього більшу її частину гітлерівці вивозили для ремонту до Німеччини, займали транспорт перевезенням, а виробничі потужності своєї країни – ремонтом. Від виробництва озброєння та боєприпасів на території Донбасу німецьке командування було змушене повністю відмовитися.

Невдалою виявилася і спроба окупантів відновити місцеву промисловість регіону. З її допомогою вони прагнули задовольнити потреби вермахту та окупаційної адміністрації у товарах широкого вжитку. Усупереч сподіванням

окупаційної влади приватна ініціатива теж не стала рішучим фактором відновлення економічного потенціалу Донбасу. Це були переважно дрібні підприємства, які у своїй більшості працювали у сфері послуг. Приватна ініціатива не змогла відродити виробництво та вирішити продовольчу проблему.

Намагаючись підпорядкувати собі промисловий потенціал Донбасу, гітлерівці розглядали населення, яке мешкало на окупованій території, лише як додаток до своєї економічної політики. Впровадивши загальну трудову повинність, вони намагалися використати місцеве населення в інтересах своєї воєнної економіки. З його допомогою загарбники сподівалися не тільки відродити зруйновану війною промисловість Донбасу і поставити її на службу фашистській державі, а й постійним вливанням робочої сили зі Сходу підтримувати працездатність своєї економіки. До того ж вивезення великої кількості людей, окрім забезпечення нацистської Німеччини робочою силою переслідувало й іншу мету: гітлерівці розраховували, таким чином, послабити рух опору на окупованій території та створити умови для масового винищення населення завойованих областей.

Одним з проявів злочинної соціальної політики німецько-фашистських загарбників було пограбування і знищення власного майна громадян. А впроваджена на окупованій території система поборів та податків була одним з елементів пограбування та економічного ярма окупантів.

ПОСИЛАННЯ

Розділ 1. Історіографія проблеми, характеристика джерел і методологія дослідження

1. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджев. – Уфа, 1942. – 21 с.
2. Гуров К. Фашистський розбій на Україні/К. Гуров. – М.: Госполитиздат, 1942. – 26 с.
3. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина/ Л. Новиченко// Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні. – Саратов, 1942 – 20 с.
4. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі/З. Шульга. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 36 с.
5. Ярославский Е. Что несет фашизм крестьянству/Е. Ярославский. – Баку, 1942. – 63 с.
6. Дубина К.К. Злодеяния немцев в Киеве/ К.К. Дубина. – М.: Госполитиздат, 1945. – 53 с.
7. Леонтьев А. «Зеленая папка» Геринга / А. Леонтьев. – М.: Госполитиздат, 1942 . – 42с.
8. Мацкин А. Гитлеровские колонизаторы на Украине / А. Мацкин, А. Шаров// Знамя. – 1942. – №7. – С. 135-146.
9. Леонтьев А. Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины/ А. Леонтьев// Партийное строительство. – 1942. – №11. – С. 17 – 23.
10. Лозовский А. Провал гитлеровских планов на востоке /А. Лозовский// Большевик. – 1942. – № 11–12. – С. 36 – 43.
11. Вишнев С. Провал экономической стратегии Гитлера/ С. Вишнев. – М., 1945. – 63 с.
12. Супруненко М. Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників /М. Супруненко// Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: Зб. статей. – Уфа, 1942. – С. 29 – 36.
13. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза /И. Минц. – 2-е изд. испр. – М.: Госполитиздат, 1947. – 72 с.
14. Анисимов И.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941-1945/ И .В. Анисимов, Г.В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1952. – 190 с.
15. Солдатенко Е.И. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне /Е.И. Солдатенко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 293 с.
16. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны/Н.А. Вознесенский. – М.: Госполитиздат, 1948. – 191 с.
17. Элбакиан А.И. Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР/А.И. Элбакиан. – М.: Госполитиздат, 1955. – 96 с.
18. Очерки истории Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М.: АН СССР, 1955. – 534 с.
19. Клоков В.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. І. Клоков, І.Г. Кулик, І.І. Слинько. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 220 с.
20. Индыченко П. Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941-1944 гг.: Автореф. дис... канд. юрид. наук. /П. Индыченко – К., 1949. – 18 с.
21. Синицина Н. И. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941-1944 гг.) /Н.И. Синицина, В.Р. Томин// Вопросы

- истории. – 1965. – № 6. – С. 32-44.
22. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.)/Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472с.
  23. Воробьев Ф.Д. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945 гг.: Крат. воен.-ист. очерк /Ф.Д. Воробьев, В.М. Кравцов. – М.: Воениздат, 1961. – 456 с.
  24. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945.: Краткая история / Пред. ред. ком. П.Н. Поспелов. – М.: Воениздат, 1965. – 621 с.
  25. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
  26. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред.: Ген. армии, проф. М.М.Козлов. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 873 с.
  27. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. : В 6 т. / Ред. кол. П.П. Поспелов. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.
  28. История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Гл. ред комиссии: А.А. Гречко. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.
  29. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
  30. Коваль В.С. О политическом кризисе оккупационного режима на Украине /В. С. Коваль// Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944). – М.: Политиздат, 1965.– С. 65-74.
  31. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр .: У 3-х т. / Ред. кол.: М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та ін. – К.: Політвидав України, 1967-1969.
  32. История Украинской ССР: В 10 т. /Отв. ред. В. И. Клоков. – К.: Наук. думка, 1984. – Т.8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – 639 с.
  33. Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни/А. Шлепаков. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 182 с.
  34. Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна 1941 – 1945 /В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1966. – 264 с.
  35. Безыменский Л. Особая папка «Барбаросса» /Л. Безыменский. – М.: Изд-во АПН, 1972. – 342 с.
  36. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941 - 1944 гг.)/А.Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1971. – 358 с.
  37. Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) /М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
  38. Дишлевий П.С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941-1944 рр.) /П.С. Дишлевий // Український історичний журнал. – 1968. – №3. – С. 55 – 62.
  39. Кондратенко Л.В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України /Л.В. Кондратенко //

- Український історичний журнал. – 1977. – №1. – С. 133 – 142.
40. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939 гг.) / Михаил Николаевич Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.
41. Дишлевий П.С. Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941-1944 рр.) / П.С. Дишлевий // Архів України. – 1974. – №1. – С. 24 – 31.
42. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. – М.: АН СССР, 1963. – 459 с.
43. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни / С.П. Лаута. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 208 с.
44. Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.) / В.Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
45. Коваль В.С. В роки фашистської навали: (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни) / В.С. Коваль. – К.: Політвидав України, 1963. – 263 с.; Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні / В.С. Коваль. – К.: Політвидав України, 1970. – 135 с.; Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В.С. Коваль. – 2-е изд. доп. – К.: Наук. думка, 1989. – 622 с.
46. Коваль М.В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів / М.В. Коваль. – К.: АН УРСР, 1964. – 142 с.; Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1977. – 264 с.
47. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944 / Т.С. Першина. – К.: Наук. думка, 1985. – 170 с.
48. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Либідь, 1996. – 314 с.
49. Коваль М. Радянсько-німецька війна 1941-1945 / М. Коваль // Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С.331-332.
50. Иванцов К. «Молодая гвардия»: правда, вымысел, клевета: (Выбр. места из публ. в периодике) / К. Иванцов. – Луганск: Обл. вид-во «Світлиця», 1995. – 191 с.
51. Круглов А.И. Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике, 1941- 1944 / А.И. Круглов, Ю.М. Ляховицкий, Ю.Г. Субачева-Шульман. – Х.: Иерусалим: Б-ка газ. «Бенсиах», 1995. – 289 с.
52. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна: Корот. Історія / А.Ф. Трубайчук. – К.: Асоц. істориків «Істина»: Наук. думка, 1995. – 191 с.
53. HYPERLINK "<http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>" Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М.

- Томенко та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
54. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
55. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
56. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О.Є. Лисенко. – К.: НАН України Інститут історії України, 1998. – 391 с.
57. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.В. Потильчак. – К., 1999. – 20 с.
58. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / П.В. Рекотов. – Харків, 1997. – 19 с.
59. Ветров І. Г. Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз / І. Г. Ветров // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С. 112-117.
60. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: Автореф. дис... канд.. іст. наук: 07.00.01/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 22 с.
61. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр./ І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
62. Ветров І.Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини / І. Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 197 – 201.
63. Боляновський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941-1944 роках : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / А.В. Боляновський. - Львів, 1999. – 250 с.
64. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мистецтвознавства : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / В. М. Гайдабура. – К., 1999. – 35 с.
65. Лаврищук В. І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України 1941-1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. І. Лаврищук. – К., 1998. – 28 с.
66. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 223 с.
67. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Д. М. Титаренко ; Дніпропетр. нац. ун-т. –

- Д., 2002. – 19 с.
68. Романько О.В. Німецька окупаційна політика на території Криму і національний питання (1941 – 1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антикава, 2009. – 272 с.; Романько О.В. Крим під п'ятою Гітлера. Німецька окупаційна політика в Криму (1941-1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011. – 432 с.
69. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках / В.Ю. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
70. Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / П.В. Добров, І.М. Грідіна, В.Є. Калашнікова. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 236 с.
71. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.) / М. Михайлуца. – Одеса: Оптіма, 2006. – 237 с.
72. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / І.М. Грідіна. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 419 с.
73. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна” та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
74. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 23 с.
75. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006. – 30 с.
76. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В.М. Удовик. – К., 2005. – 16 с.
77. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 307 с.
78. Глушенко Н.М. Аграрна політика нацистського уряду Німеччини в рейхскомісаріаті. Україна на початку окупації (червень 1941-лютий 1942 р.) / Н.М. Глушенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : Науково-практичний збірник. – К., 2003. – № 5 – С. 135–140 .
79. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації / І.М. Романюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С.201 – 203.
80. Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення “нового аграрного порядку” в окупованому Донбасі у 1941-1943 роках / І.С. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 91 – 100.

81. Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 279 – 298.
82. Власенко С.І. Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) / С.І. Власенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 5. – С. 163 – 172.
83. Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.О. Ніколаєць. – Вінниця, 1999. – 64 с.
84. Кондратенко Л.В. До питання економічних втрат України в 1941-1944 рр. / Л. В. Кондратенко // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 194 – 202.
85. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О.Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 199–208.
86. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / О.Г. Перехрест. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 150 с.
87. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – 735 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 2. – 943 с.
88. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
89. Альтман І.А. Жертви ненависти: Холокост в СРСР, 1941-1945 гг. / І.А. Альтман; Авт. ред. – М.: Фонд «Ковчег»: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 544 с.
90. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
91. Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939—1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / Сергей Дробязко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000 – 48 с.; Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. / Сергей Дробязко. – М.: «Эксмо», 2004. – 608 с.

92. Жуков Д.А. Русская полиция / Д.А. Жуков, И.И. Ковтун. – М.: Вече, 2010. – 304 с.
93. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха / Сергей Чуев. – Книга II. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА_ПРЕСС Образование», 2003. – 447 с.; Чуев С. Проклятые солдаты /Сергей Чуев. – М.:Эксмо, Яуза, 2004. – 576 с.
94. История Румын с древнейших времен до наших дней. /Кол. авт. Д. Драгнев, В. Мискевка, И. Шишкану. – Кишинев: Civitas, 2001. – 303 с.
95. Petrencu A. Basarabia în al doilea război mondial 1940–1944/A. Petrencu. – Chişinău: Lyceum, 1997. – 346 p.
96. Il'nyts'kyi R. Deutschland und die Ukraine 1939-1945. – Munchen, 1955. – 248 p. (Ільницький Р. Німеччини та Україна. 1939-1945 рр. – Мюнхен, 1955 – 248 с.).
97. Kamenetsky I. Hitler's Occupations of Ukraine (1941-1944). A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwaukee, 1956. – 269 p. (Каменецький І. Гітлерівська окупація України (1941-1944 рр.). Дослідження тоталітарного імперіалізму. – Мілуоки, 1956. – 269 с.).
98. Joukovsky A. Abrege de l'histoire de l'Ukraine/A. Joukovsky. – Paris, 1997. – 167 p.
99. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни/Т. Міненко. – Вінніпег, Львів, 2000. – Т.1. – 392 с.
100. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
101. Краль В. Преступления против Европы/Вацлав Краль; Пер. с чеш. – М.: Мысль, 1968. – 347 с.
102. Орловский С. Эрих Кох перед польским судом/ С. Орловский. – М.: Политиздат, 1961. – 262 с.
103. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Мюллер Н. [Пер. с нем. А. Артемова и др.]. Под редакцией А.Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – 385 с.
104. Блейер В. Германия во второй мировой войне. 1939 – 1945 /Вольфганг Блейер, Карл Дрехслер, Герхард Фёстер, Герхард Хасс. – М.: Воениздат, 1971. – 432 с.
105. Война Германии против Советского союза 1941-1945 / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Argon, 1994. – 285 с.
106. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою/ Карел Беркгоф; пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
107. Бройнингер В. Противники Гитлера в НСДАП 1921-1945 / Вернер Бройнингер; [пер. с нем.]. – М.: АСТ Астрель, 2006. – 400 с.
108. Віпперманн В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці / Вольфганг Віпперманн // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 62 – 82.
109. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон; [Пер. с англ.]. – М.: Текст, 2001. – 205 с.
110. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
111. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лазер; [Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К.: Зовнішторгвидав України;

- Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
112. Фрейзер А. Цигани /А. Фрейзер; [Пер. з англ.]. – К.: Всесвіт, 2003. – 358 с.
113. Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941– 1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma / Martin Holler. – Heidelberg, 2009. – 143 p.
114. Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на Советской территории: Вып. 2. – М.: Госполитиздат, 1945. – 393 с.
115. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 459 с.
116. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. – Т. 1 / Сост.: Александров Г.Н., Полторак А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р.А. – М.: Юрид. лит., 1965. – 798 с.; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. – Т. 2 / Сост.: Александров Г.Н., Полторак А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р. А. – М.: Юрид. лит., 1966. – 800 с.
117. Поражение германского империализма во второй мировой войне: Статьи и докум. – М.: Воениздат, 1960. – 291 с.
118. СС в действии: Докум. о преступлениях СС: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1969. – 624 с.
119. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 528 с.
120. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Докум. и матер – М.: Наука, 1967. – 752 с.
121. Преступные цели – преступные средства: Докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 -1944 гг.). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
122. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.
123. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941-1944 рр.): Зб. докум. і матер. – К.: Укрдержполітвидав, 1963. – 488 с.
124. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
125. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник /Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
126. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары. / В четырех томах /Гл. ред. В. А. Козлов; Ред. совет: И. Д. Ковальченко (пред.) и др. – М.: Издательство Мосгорархив, 1993, – Т. 4. – 512 с.

127. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів.: В 4 т. /Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997 – 2000.
128. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917-1957 гг. Сборник документов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 879 с.
129. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т.: Пер. с укр. / Ин-т истории партии при ЦК КП Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС: – К.: Политиздат Украины, 1976. – Т. 2: 1941-1976. – 1083 с.
130. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М., 1985. – Т.7: 1938-1945. – 574 с.
131. Комаров Н.Я. Государственный комитет обороны постановляет...: Документы. Воспоминания. Комментарии / Н.Я.Комаров. – М.: Воениздат, 1990. – 428 с.
132. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. – Харьков: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.
133. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Г. Пикер; [Пер. с нем. И.В. Розанова]. – Смоленск: Русич, 1993. – 496 с.
134. Керстен Ф. Пять лет рядом с Гиммлером. Воспоминания личного врача: 1940-1945 / Феликс Керстен; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 430 с. – (Серия: За линией фронта. Мемуары)
135. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Гейнц Гудериан; Пер. с немецкого яз. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1998. – 544 с.
136. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939 – 1942 гг. / Франц Гальдер. – М.: Воениздат, 1968-1971 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html>
137. Манштейн Э. Утерянные победы /Эрих фон Ман штейн; Пер. с нем. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 640 с.
138. Паньківський К. Роки німецької окупації / Кость Паньківський. – Ньюарк-Нью-Йорк-Торонто – 479 с.
139. Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Спомини / Августин Штефан. – Торонто: Пробоем, 1977. – 208 с.
140. Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович: Спогади / Я.Б. Голуб . – Полтава: Криниця, 1995. – 294 с.

Розділ 2. Окупація України та її адміністративно-територіальний поділ

1. Hartmann E. Russland in Europa / Eduard von Hartmann // Die Gegenwart. – 1888. – № 3(33). – January 21.
2. Косяк С.М. Пангерманський союз і колоніальне питання (1891-1900 pp.) / С.М. Косяк // Питання німецької історії. – 2007. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/ 07smkcdd.pdf" http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/ 07smkcdd.pdf
3. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. – Харьков: ООО «Свитовид», 2003.

4. Коваль В. Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна /В. Коваль // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. / [Інтернет-версія]. – Режим доступу : HYPERLINK "http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm" http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm
5. Культурологія. ХХ век. Енциклопедія / Гл. ред. и автор проекта С.Я. Левит. Т. 2. М-Я. – СПб.: Университетская книга: ООО «Алетейя», 1998.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
7. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 – 1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – № 2.
8. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007.
9. Война Германии против Советского союза 1941-1945 / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Argon, 1991.
10. Стефанюк Г. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941 – 1944 рр.) / Галина Стефанюк // Схід. – 2006. – № 1 (73). – С. 64.
11. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939 – 1942 гг. / Франц Гальдер. – М.: Воениздат, 1968-1971. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html>
12. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, – 1987.
13. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Гейнц Гудериан; Пер. с немецкого яз. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1998.
14. Манштейн Э. Утерянные победы /Эрих фон Манштейн; Пер. с нем. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999.
15. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект /О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маяковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
16. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) / АН УССР. Ин-т истории ; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В.И. Клоков (отв.ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984.
17. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. – Т. 2 / Сост.: Александров Г.Н., Полтораки А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р.А. – М.: Юрид. лит., 1965–1966.
18. Розенберг, Альфред // Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид; Миф, 2000.

19. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / В.И. Дашичев. – Т. 1: Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе 1933-1941. – М.:Наука, 1973.
20. Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / О.В. Новосьолов. – Чернівці, 2008.
21. Григоришин С. Геополітичні проекти Бухареста в Другій світовій війні та Україна / С. Григоришин // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK "http://litopys.org.ua/ukrxx/r11.htm" http://litopys.org.ua/ukrxx/r11.htm
22. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): Дис. ...кандидата. іст. наук : 07.00.01 / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001.
23. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010.
24. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти: Монографія / Ю. Сливка. – Львів.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005.
25. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За вільну Україну , 1994.
26. Сергієтко Т. Карпатська Україна – яскрава сторінка новітньої історії / Тетяна Сергієнко // Діловий вісник. – 2009. – № 1–4 (153–156).
27. Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) / М.М. Вегеш, В.І. Гиря, І.Ф. Король. – Ужгород: УДІ, 1998.
28. Вегеш М.М. Велич і трагедія Карпатської України / М.М. Вегеш, В.Є. Задорожний. – Ужгород: Знання, 1993.
29. Білас П. Зарубіжна преса про Закарпаття кінця 30-х рр. / П. Білас, І. Король // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Доповіді та повідомлення конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України.- Ужгород, 10-11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999.
30. Поп И. Чехословацко-венгерские отношения 1935-1939 р. / Иван Поп. – М.: Наука, 1972.
31. Пушкеш А. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938 – 1944 гг.) / Андрей Пушкеш. – М.: Наука, 1963.
32. Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Спомини / Августин Штефан. – Торонто: Пробоєм, 1977.
33. Зленко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій рейх / Дмитро Зленко // Записки Наукового товариства імені Шевченка, Історично-філософська секція. – Том 228 (ССХХVIII). – Львів, 1994.
34. Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. – Т.2. – С. Кол. Авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн

- «Видавничий Дім «Ін-Юре», 2003.
35. Поп І. Homo totalitaricus? (Історія Закарпаття: критичні роздуми) / Іван Поп // Карпатський край. – Ужгород, 1996. – Р. 6. – № 5–7.
  36. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / В. С. Коваль // Історичні зошити / АН України, Інститут історії України. – 1991. – № 1.
  37. Фляйшхауер І. Пакт. Гітлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 – 1939 / Ингеборг Фляйшхауер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991.
  38. Романишин Н. Політика країн Європи в українському питанні весною 1939 року / Наталія Романишин // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць: Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2011. – Вип. 6–7.
  39. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938-1939 рр. / Ю. Ю. Сливка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1966.
  40. Швагуляк М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.) / Микола Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983.
  41. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938-1939) / М. Вегеш // Сучасність. – 1995. – № 2.
  42. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.): Документы и материалы / редколлегия: А. А. Громыко и др.; МИД СССР. – М.: Политиздат, 1971.
  43. Сергеев Ф.М. Тайные операции нацистской разведки. 1933 – 1945 / Федор Сергеев. – М.: Политиздат, 1991.
  44. Сталин И.В. Отчетный доклад на XVIII СЪЕЗДЕ партии. О работе ЦК ВКП(б) / И.В. Сталин. – Полное собрание сочинений. В 16 т. – Т. 14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-27.php>
  45. Полянський П. Між Гітлером і Сталіним. «Українська карта» в дипломатичній грі двох диктаторів / П. Полянський // Наш час. – 1992. – № 2.
  46. Шандор В. Закарпаття: Історично-правний нарис від ІХ ст. до 1920 р. / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992.
  47. Безыменский Л. А. Советско-германские договора 1939 г.: новые документы и старые проблемы / Л.А. Безыменский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3.
  48. Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы: В 2 т. – Т. 1. – 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – М.: Политиздат, 1990.
  49. Документы внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: В 2 кн. – М.: Международные отношения, 1992. – Кн. 1 (01 января 1939 – 31 августа 1939).
  50. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001.
  51. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.166, оп. 3, спр. 142.
  52. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В

- .А. Нестеренко. – К., 2005.
53. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997.
54. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3.
55. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары. / В четырех томах / Гл. ред. В. А. Козлов; Ред. совет: И. Д. Ковальченко (пред.) и др. – М.: Издательство Мосгорархив, 1993, – Т. 4.
56. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антиквар, 2009.
57. Райхскомісаріат Україна // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/ Райхскомісаріат_Україна](http://uk.wikipedia.org/wiki/Райхскомісаріат_Україна).
58. Романько О.В. История Крыма – 1941–1944: Вторая мировая или Вторая гражданская / О.В. Романько. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ironcross-cma.com/content/view/1307/95/>
59. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 114.
60. Петрова А. Окупаційний режим на території Західного Поділля та його особливості (1941 – 1944 рр.) / Алла Петрова // Волинські історичні записки. – Т. 5. – 2010.
61. Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941 – 1944): історико-політичний нарис [Електронний ресурс] / Василь Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2001. – 144 с. – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p2.html>
62. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.В. Антонюк. – Львів, 1999.
63. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-vysnovok.html>
64. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1.
65. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Орест Дзюбан. – Львів-Київ: Піраміда, 2001.
66. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p3.html>
67. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / П.В. Рекотов. – Харків, 1997. – 19 с.
68. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944) (за матеріалами періодичної преси). / Н. Антонюк. – Львів. – 1997.

69. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан. : <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p5.html>
70. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 244.
71. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941-1944 рр.): Зб. докум. і матер. – К.: Укрдержполітвидав, 1963.
72. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
73. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. Р- 4620, оп. 3, спр. 264.
74. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
75. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995.
76. Романько О.В. Устрій окупаційної влади на території Криму у період Другої світової війни (1941-1944) / О.В. Романько // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011.
77. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос [Электронный ресурс] / В.Н. Пащенко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp79/pdf/knp79_82-88.pdf
78. Романько О.В. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941 – 1944) / О.В. Романько // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 11.
79. Таблицю складено за матеріалами: Романько О.В. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941 – 1944). – С. 5 – 14.; Романько О.В. Устрій окупаційної влади на території Криму у період Другої світової війни (1941-1944). – С. 59 – 62.
80. Кохан А.А. Административное управление в Крыму в период немецкой оккупации (1941–1944) / А.А. Кохан // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1: спецвыпуск «История Украины».
81. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006. – 30 с.
82. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 15 (72). – режим доступу до тижневика: – <http://gukr.com/prints/article-print-1223.html>
83. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941 – 1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1–4 (93–96).

84. Ерещенко М.Д. Румыния между Германией и Советским Союзом: политика без иллюзий / М. Д. Ерещенко // Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / отв. ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский. – М. : Индрик, 1999.
85. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 83.
86. Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940–1944 рр. / О.В. Новосьолов // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип. VIII. – 2004.
87. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 103.
88. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
89. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н.В. Дейнека. – Одеса, 2007.
90. Новосьолов О.В. Румунська окупація Трансністрії питання політичного статусу / О.В. Новосьолов // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12.
91. Новосьолов О.В. Окупаційні заходи Румунії в Буковині 1941–1943 рр. / О.В. Новосьолов // Воєнна історія Поділля та Буковини: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009.
92. Guvernă mântul Basarabiei // Wikipedia encyclopedia liberă [Resursă electronică]. – Modul de acces: – HYPERLINK "<http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier>" <http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier>: GVERNAMANTUL_BASARABIEI_.png
93. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1987.
94. Нюрнбергский процесс : сб. материалов: В 8 т. - М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 2 / Отв. ред. Сухарев А.Я.; Сост. тома Рагинский М.Ю., Павлицев К.С. – 1988. – С. 581 – 582.
95. Вінцовський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1.
96. Петрецький В. В. Характер ефективності політичної еліти Закарпаття під час угорської окупації 1939-1944 років / В. В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород, 2008. – Вип. 21.
97. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Р. Офіцинський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997.
98. Токар М.Ю. Регіональні особливості політичного елітотворення у Закарпатті в першій половині XX ст. / М.Ю. Токар // Вісник Севастопольського

- національного технічного університету. – 2008. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр.
99. Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект) / П. Рекотов // Право України . – 1997. – №5.
100. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б. Н. Ковалев. – М: ООО «Транзиткнига», 2004.
101. Українське Полісся. – 1941. – 17 груд.
102. Ревегук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945) / Віктор Ревегук. – Полтава, 2004.
103. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр. 4.
104. Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво " Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1.
105. Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p1.html>
106. ЦДАГО України, ф.57, оп. 4, спр. 5.
107. Паньківський К. Роки німецької окупації / Кость Паньківський. – Ньюарк-Нью-Йорк-Торонто.
108. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 5, спр. 11.
109. Главацький М.В. Гебітскомісаріати в системі адміністративно-територіального поділу, правової та господарської діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. (на прикладі генеральної області «Київ»)/ М.В. Главацький // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць – 2012. – вип. 69.
110. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В.М. Удовик. – К., 2005. – 16 с.
111. Главацький М. В. Діяльність органів окупаційної влади генеральної області «Київ» в 1941 – 1944 рр.: правові норми та соціально-трудова сфера / М.В. Главацький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – вип. XXXIII.
112. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та проблеми компетенції (1941 – 1944 рр.) / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – 2010. – №13.
113. Власенко В. Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / В. Власенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2011. – вип. 107.
114. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 245.
115. Романько, О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011.

116. Романько О. В. Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС / О. В. Романько. – М.: Эксмо; Яуза, 2006.
117. Дробязко С.И. Иностранцы формирования Третьего рейха / Сергей Дробязко, Олег Романько, Константин Семенов. – М.: АСТ: Астрель, 2009.
118. Філіп Л. Ужгород у 1938-1944 роках і його керівники / Людвіг Філіп // Закарпаття онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK "<http://zakarpatty.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-ioho-kerivnyky>" <http://zakarpatty.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-ioho-kerivnyky>
119. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.О. Мазурок. – Київ, 2009.
120. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ігор Олегович Мазурок. – Київ, 2009.
121. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944: В двух книгах. – Кн. 2: Партизанская борьба / Гл. ред. кол. Ю.Ю. Кондуфор (предс.) и др. – К.: Наук. думка, 1985.
122. Чуев С. Проклятые солдаты / Сергей Чуев. – М.: Эксмо, Яуза, 2004.
123. Жуков Д.А. Русская полиция / Д.А. Жуков, И.И. Ковтун. – М.: Вече, 2010.
124. Держархів Донецької області, ф. Р-1619, оп. 1, спр. 1.
125. Ранок. – 1943. – 1 серп.
126. Донецкий вестник. – 1942. – 27 авг.
127. Держархів Донецької області, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 2.
128. Держархів Луганської області, ф. П-1790, оп. 1, спр. 262.
129. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 11.
130. Держархів Донецької області, ф. Р-1653, оп. 1, спр. 1.
131. Держархів Луганської області, ф. П-1790, оп. 1, спр. 37.
132. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
133. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 13 груд.
134. Держархів Донецької області, ф. Р-1578, оп. 1, спр. 1806.
135. Держархів Донецької області, ф. Р-1578, оп. 1, спр. 1808.
136. Держархів Донецької області, ф. П-326, оп. 2, спр. 38.
137. Донецкий вестник. – 1941. – 27 нояб.
138. Держархів Донецької області, ф. Р-1578, оп. 1, спр. 1805.
139. Держархів Донецької області, ф. Р-1789, оп. 1, спр. 1.
140. Держархів Донецької області, ф. Р-1789, оп. 1, спр. 5.
141. Боляновський А. Українська допоміжна поліція / А. Боляновський // Довідник з історії України. У 3-х т. – Т. 3: (Р-Я) / ред. І.З. Підкова, Р.М. Шуст. – К.: Генеза, 1999.
142. Українське Полісся. – 1941. – 6 лист.

143. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. / Сергей Дробязко. – М.: «Эксмо», 2004.
144. Славич С.К. Три ялтинских зимы / С.К. Славич. – Симферополь: «Таврия», 1979.
145. Мазурок І.О. Правовий статус правоохоронних органів та військових структур на Закарпатті у 1939 – 1944 роках /Ігор Мазурок// Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4.
146. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору/О. Довганич //Закарпаття під угорщиною. 1938 – 1944/ Упоряд. і передмова В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999.
147. Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918 – 1945 /Андрей Пушкеш. – М.: Изд-во «Европа», 2006.

Розділ 3. «Новий порядок» та політика збезлюднення східного простору

1. Новый порядок// Энциклопедия Третьего рейха /Сост. С.Воропаев. – М.: Локид; Миф, 2000.
2. Кравченко В.И. Украина во второй мировой войне (1939-1945). Современное видение, неизвестные факты / В.И. Кравченко, П.П. Панченко. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998.
3. ЦДАВО України, ф.3206, оп. 1, спр. 2.
4. Бордюгов Г.А. Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения / Г.А. Бордюгов // Доклад на Международной научной конференции «Опыт мировых войн в истории России», Челябинск, 10 -11 сентября 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://airo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.htm>.
5. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) /Володимир Литвин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №2.
6. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) / АН УССР. Ин-т истории ; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. Тома: В.И. Клоков (отв.ред .) и др. – К.: Наук. думка, 1984.
7. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 5, спр. 12.
8. ЦДАГО України, ф.166, оп. 3, спр. 142.
9. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 3, спр. 303.
- 10.ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 2, спр. 368.
- 11.Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 3.
- 12.Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006.
- 13.Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1256.html>

14. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939 – 1945» / Д. Маликов // Дзеркало тижня. – 2006. – № 4 (583) 4 – 10 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua>.
15. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300.
16. Держархів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 1.
17. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976.
18. История рабочих Донбасса: В 2 т. / Наук. думка. – К., 1981. – Т.2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму.
19. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976.
20. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944 / Т.С. Першина. – К.: Наук. думка, 1985.
21. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002.
22. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / рук. кол. сост. В.И. Клоков. – К.: Политиздат Украины, 1985.
23. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010.
24. ЦДАГО України, ф.166, оп. 2, спр. 21.
25. ЦДАГО України, ф.166, оп. 2, спр. 37.
26. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос [Электронный ресурс] / В.Н. Пащенко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 82 – 88. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp79/pdf/knp79_82-88.pdf
27. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011.
28. Кохан А.А. Структура и основные направления деятельности Штаба пропаганды Крым: 1942 – 1944 гг. / А.А. Кохан // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2008, грудень. – № 3 – 4 (39 – 40).
29. Король В.Ю. Втрачене та не забудьте (Доля пам'яток церковної архітектури Київщини) / В.Ю. Король. – К.: Академія, 1998.
30. Кульчицкий С. Киев во время гитлеровской оккупации (исторический очерк) / С. Кульчицкий, Д. Малаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.3media.kiev.ua>.
31. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
32. Держархів Донецької області, ф. Р-5000п, оп. 1, спр. 1.

33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.: Докум. и матер.: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.).
34. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1238.html>
35. Сумський вісник. – 1943. – 20 червн.
36. Петрецький В. В. Характер ефективності політичної еліти Закарпаття під час угорської окупації 1939-1944 років / В. В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород, 2008. – Вип. 21.
37. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 5, спр. 11.
38. ЦДАГО України, ф.166, оп. 2, спр. 7.
39. Голос Волині. – 1941 – 30 жовт.
40. Нова доба. – 1942. – 9 січ.
41. ЦДАВО України, ф.Р – 4620, оп. 3, спр. 262.
42. Українське Полісся. – 1941. – 6 лист.
43. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 5, спр. 9.
44. Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. – Кн. 1.: Суровые испытания. – М.: Наука, 1998.
45. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
46. Залесский К.А. Командиры национальных формирований СС/ Константин Залесский. – М.: АСТ: Астрель, 2007.
47. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М.Л. Головка. – Донецьк, 2005. – С . 20.
48. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986.
49. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
50. Дробязко С.И. Иностранные формирования Третьего рейха / Сергей Дробязко, Олег Романько, Константин Семенов. – М.: АСТ: Астрель, 2009.
51. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Мюллер Н. [Пер. с нем. А. Артемова и др.]. Под редакцией А.Юденкова. – М., Воениздат, 1974.
52. Бабич В.В. Депортація етносів Криму в роки Другої світової війни як прояв політики етнотциду / В.В. Бабич// Центр інформації та документації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/36.html>
53. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 103.

54. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
55. Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980.
56. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. – Т. 1 / Сост.: Александров Г.Н., Полтораки А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р.А. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 155.
57. Война Германии против Советского союза 1941-1945 / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Argon, 1991.
58. Преступные цели – преступные средства: Докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985.
59. Донецкий вестник. – 1941. – 27 нояб.
60. Бахмутский вестник. – 1942. – 25 февр.
61. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20. Two Hundreth Day. Saturday; 10 August 1946 [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>
62. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965.
63. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К. Генеза, 1996.
64. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995.
65. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941 – 1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / Л. Рибченко // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11.
66. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141.
67. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп.5, спр.13.
68. Українське Полісся. – 1941. – 28 лист.
69. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 11.
70. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007.
71. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
72. Бахмутский вестник. – 1942. – 8 июля.
73. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 11 лист.

74. Нова Україна. – 1942. – 19 берез.
75. Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на Советской территории: Вып. 2. – М.: Госполитиздат, 1945.
76. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В.М. Удовик. – К., 2005.
77. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.І. Сурмач. – Львів, 2001.
78. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 115.
79. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 121.
80. Матеріали Макіївського краєзнавчого музею. – КП. – 1857.
81. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп.3, спр.240.
82. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
83. Коваль В. Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна / В. Коваль // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. / [Інтернет-версія]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
84. Люлечник В. Фольксдойче в годы Второй мировой войны / В. Люлечник // Русский глобус (международный Интернет-журнал). – 2005. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>
85. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997.
86. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
87. Кох-Хиллебрехт М. Номо Гитлер: психограмма диктатора / Манфред Кох-Хиллебрехт, [пер. с нем. А.Н. Гордиенко]. – Мн.: ООО «Попурри», 2003.
88. Стефанюк Г. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941 – 1944 рр.) / Галина Стефанюк // Схід. – 2006. – № 1 (73).
89. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведок // УІЖ. – 1992. – № 5.
90. Полян П.М. Советские граждане в рейхе: сколько их было? / П. М. Полян // Социологические исследования (Социс). – 2002. – № 5.
91. Немцы России: энциклопедия: в 3 т. / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – Т. 1: А-И.

92. Іванов О.Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України/ О.Ф. Іванов, І.О.Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 3.
93. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / І.О. Іваньков – К., 2007.
94. Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украины / А.В. Соловьев // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X-й междунар. науч. конф. Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев (Москва, 18-21 ноября 2003 г.) / науч. ред. А.А. Герман. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004.
95. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 3, спр. 264.
96. Партизанська правда. – 1943 – 23 черв.
97. Титаренко Д.М. Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать / Д.М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірн. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006.
98. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; [Пер. с нем. И.В. Розанова]. – Смоленск: Русич, 1993.
99. Керстен Ф. Пять лет рядом с Гиммлером. Воспоминания личного врача: 1940-1945 / Феликс Керстен; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.
100. Лесков В.А. Штрихи к портрету фюрера / В.А. Лесков. – М.: Вече, 2006.
101. Бройнингер В. Противники Гитлера в НСДАП 1921-1945 / Вернер Бройнингер; [пер. с нем.]. – М.: АСТ Астрель, 2006.
102. Буровский А.М. Великая Гражданская война 1939-1945 / Андрей Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2009.
103. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан. : <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p2.html>
104. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1.
105. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). – Режим доступу до видан. : <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p3.html>
106. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / П.В. Рекотов. – Харків, 1997.
107. Калінічева Г.І. Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна» / Галина Іванівна Калінічева // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск: Пороги, 2007.

- 108.Новосьолов О.В. Окупаційні заходи Румунії в Буковині 1941–1943 рр. /О.В. Новосьолов // Воєнна історія Поділля та Буковини: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009.
- 109.ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 83.
- 110.Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942) /И.Э. Левит. – Кишинев: Штиинца , 1981.
- 111.Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н.В. Дейнека. – Одеса, 2007.
- 112.Стецкевич В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) /В. Стецкевич // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К. : «Зовнішторгвидав України», 2008.
- 113.Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору/О. Довганич //Закарпаття під угорщиною. 1938 – 1944/ Упоряд. і передмова В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999.
- 114.Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ігор Олегович Мазурок. – Київ, 2009.

Розділ 4. Впровадження в життя нацистської расової теорії на окупованих українських землях

1. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп)/ Л.Б. Черная. – М.: Республика, 1992.
2. Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович: Спогади / Я.Б. Голуб. – Полтава: Криниця, 1995.
3. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002.
4. ЦДАГО України, ф. 166., оп. 3, спр. 245.
5. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары. / В четырех томах /Гл. ред. В. А. Козлов; Ред. совет: И. Д. Ковальченко (пред.) и др. – М.: Издательство Мосгорархив, 1993, – Т. 4.
6. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Николай Бессонов// Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
7. Полянський Ф.І. Єврейське питання у німецькій окупаційній політиці на Тернопільщині (1941 – 1944 рр.) / Ф.І. Полянський//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – вип. XXXI.
8. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010.
9. Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» /В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси /

- Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво " Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1.
- 10.ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 5.
  - 11.ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142.
  - 12.Круглов А. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 года? / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2002. – № 3.
  - 13.Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) / Володимир Литвин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №2.
  - 14.Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине / Александр Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004.
  - 15.Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002.
  - 16.Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедия / С.Я. Елисаветский // Історичні зошити / АН України, Інститут історії України. – 1991. – № 6.
  - 17.Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И.М. Левитас. – К.: [б.и.], 2000.
  - 18.Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 годах / Яков Хонигсман. – Львов, 1998.
  - 19.Єлисаветський С. Я. Катастрофа і опір українського єврейства (1941—1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні / С.Я. Єлисаветський. – К.: Віпол, 1999.
  - 20.Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943). – С. 14.
  - 21.Сумський вісник. – 1941. – 13 лист.
  - 22.Держархів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 39.
  - 23.Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. матер. и док. – Донецк: Донбасс, 1969.
  - 24.Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 7.
  - 25.ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 3, спр. 303.
  - 26.Держархів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 2.
  - 27.ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300.
  - 28.Вечерний Донецк. – 1997. – 19 нояб.
  - 29.ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 3839.
  - 30.Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 4.
  - 31.Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 5.
  - 32.Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 1.
  - 33.Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації. – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1256.html>
  - 34.ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 3, спр. 351.
  - 35.История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976.
  - 36.Держархів Луганської області, ф.Р-1658, оп. 5, спр. 1.

37. Деларю Ж. История гестапо /Ж. Деларю; [пер. с фр. Ю.А. Немешаев]. – Смоленск: Русич, 1993.
38. Донецкий вестник. – 1941. – 11 дек.
39. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. докум. и матер. – Донецк: Донбас, 1982.
40. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 2, спр. 368.
41. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.: Докум. и матер.: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.).
42. Держархів Донецької області, ф.Р-1838, оп. 1, спр. 8.
43. HYPERLINK "<http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>" Nuremberg Trial Proceedings Volume 20. Two Hundreth Day. Saturday; 10 August 1946 [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>
44. Энгель В.В. Холокост и евреи СССР (Тема 17). Курс лекций по истории евреев в России. Прочитан в Государственной еврейской академии им. Маймонида в 2000–2001 годах. / Валерий Энгель [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-17.htm>
45. Крымчаки // Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/12248>
46. Катастрофа. Нацистская политика уничтожения еврейского народа и этапы Катастрофы // Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15341>
47. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011.
48. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / Отв. ред. В.К. Волков, Л. Гибианский. – М.: Индрик, 1999.
49. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К. Генеза, 1996.
50. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993.
51. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997.
52. Кушплір Д. Трансністрія / Д. Кушплір // Довідник з історії України / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001.
53. Буровский А.М. Великая Гражданская война 1939-1945 / Андрей Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2009.
54. Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. / Владимир Солонарь // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3).
55. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н.В. Дейнека. – Одеса, 2007.
56. Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940–1944 рр. /О.В. Новосьолов // Вісник

- Прикарпатського університету: Історія. – Вип.VIII. – 2004.
57. Попович К.Ф. Память времени: Записки военного разведчика / К.Ф. Попович. – М.: Фонд Андрея Первозванного, 2002.
58. Новосьолов О.В. Окупаційні заходи Румунії в Буковині 1941–1943 рр. / О.В. Новосьолов // Воєнна історія Поділля та Буковини: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009.
59. Очерк истории еврейского народа: Ч. 2 / Под. ред. Ш. Эттингера. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1994.
60. Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / С.Я. Боровой // Історичні зошити. – № 4. – 1991.
61. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
62. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
63. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 103.
64. Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / О.В. Новосьолов. – Чернівці, 2008.
65. Закарпаття // Енциклопедия Катастрофы [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/119.asp>
66. Кабанчик И. Рубцы на сердце: Трагедия евреев Закарпаття / Илья Кабанчик // офіційний сайт Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tkuma.dp.ua/content/view/113/9/>
67. Закарпатська правда – 2011 – 30 січн.
68. СССР // Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И.А. Альтман . – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Научно-просветительный центр «Холокост», 2009.
69. Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941-1945 гг. / И.А. Альтман; Авт. ред. – М.: Фонд «Ковчег»: Коллекция «Совершенно секретно», 2002.
70. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
71. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. / Ярослав Грицак. – 2-ге видання – Київ : Критика, 2011.
72. Holocaust Memoirs. Jews in the Lwow Ghetto, the Janowski Concentration Camp, and as Deportees in Siberia by Joachim Schonefeld. Foreword by Simon Wiesenthal. Hoboken, New Jersey: Ktav Publishing House, Inc, 1985. P.46-47.
73. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941 – 1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / Л.

- Рибченко // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11.
74. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / І. Пилипів // Галичина. – 2003. – №8.
75. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.І. Сурмач. – Львів, 2001.
76. Віпперманн В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці / Вольфганг Віпперманн // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
77. Геноцид цыган // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
78. Фрейзер А. Цигани / А. Фрейзер; [Пер. з англ.]. – К.: Всесвіт, 2003.
79. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Наталія Зіневич // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
80. Деметр Н.Г. Судьба цыган в период нацистского террора / Н.Г. Деметр, В.К. Кутенков // ТумБалалайка. – № 15 – 16 (апрель – май). – 1999. [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn_15-16/n1504_25.htm
81. Население Украины // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
82. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
83. Кульчицкий С. Киев во время гитлеровской оккупации (исторический очерк) / С. Кульчицкий, Д. Малаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.3media.kiev.ua>.
84. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» / Николай Бессонов // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (2).
85. Холокост в Крыму: документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944) : материалы ко Второму науч.-метод. семинару «Голокост – минуле і сучасне» / Ред.-сост.: М.И. Тяглый. – Симферополь : БЕЦ «Хесед Шимон», 2002.
86. Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941– 1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma / Martin Holler. – Heidelberg, 2009.
87. Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: Нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (на примере Крыма): методологические замечания / М.Тяглый // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – Т. 15. Тематич. випуск «Роми України: із минулого в майбутнє».
88. Kenrick D. The Destiny of Europe's Gypsies / D. Kenrick, G. Paxon. – London, Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972.

89. Мигович І.І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І.І. Мигович, М.П. Макара. – Ужгород: Патент, 2000.
90. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
91. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / Май Панчук // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
92. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон; [Пер. с англ.]. – М.: Текст, 2001.
93. Айнзатцгруппы полиции безопасности и СД // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
94. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3).
95. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид; Миф, 2000.
96. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) / АН УССР. Ин-т истории ; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. Тома: В.И. Клоков (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984.
97. Айнзатцгруппы // «"Энциклопедия Третьего рейха" – Сергей Воропаев» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fact400.ru/mif/reich/titul.htm>
98. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антикава, 2009.
99. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха / Сергей Чуев. – Книга II. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА_ПРЕСС Образование», 2003.
100. Айнзатцгруппы // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
101. Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941 – 1944): Справ. /М.И. Тяглый. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005.
102. Олендорф, Отто // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 358.

Розділ 5. Економічна політика Третього рейху і його союзників та її впровадження в Україні

1. Война Германии против Советского союза 1941-1945 / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Argon, 1991.
2. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 105.
3. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары. / В четырех томах / Гл. ред. В. А. Козлов; Ред. совет: И. Д. Ковальченко (пред.) и др. – М.: Издательство Мосгорархив, 1993, – Т. 4.

4. ЦДАГО України, ф.166, оп. 3, спр. 142.
5. ЦДАВО України, ф. Р – 4620, оп. 3, спр. 262.
6. ЦДАВО України, ф. Р – 4620, оп. 5, спр. 11.
7. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010.
8. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.) /І. Ветров// Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
9. Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941 – 1942 гг. / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001.
10. Манштейн Э. Утерянные победы /Эрих фон Манштейн; Пер. с нем. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999.
11. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: .): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.Г. Ветров. – К., 1999.
12. Преступные цели – преступные средства: Докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 -1944 гг.). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985.
13. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) /Володимир Литвин // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – №2.
14. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141.
15. Донецкий вестник. – 1942. – 8 янв.
16. Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980.
17. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971.
18. Буровский А.М. Великая Гражданская война 1939 – 1945 /Андрей Буровский. – М.: Яуза; Эксмо, 2009.
19. Донецкий вестник. – 1941. – 15 нояб.
20. Донецкий вестник. – 1941. – 27 нояб.
21. Донецкий вестник. – 1942. – 24 окт.
22. Донецкий вестник. – 1942. – 13 авг.
23. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976.
24. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп.3, спр.302.
25. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941-1944 рр.): Зб. докум. і матер. – К.: Укрдержполітвидав, 1963.
26. Немяты́й В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против

- хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.) – К.: Политиздат Украины, 1982.
27. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
  28. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995.
  29. Бочкарев А.А. Критика чистого чувства. Национал-социалистическая перестройка большевистской России периода германской военной оккупации (1941-1944 гг.). Метафизические этюды/А.А. Бочкарев. – Ставрополь: Юрсит, 1996.
  30. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956.
  31. Донецкий вестник. – 1942. – 5 февр.
  32. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 верес.
  33. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006.
  34. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). // <http://gukr.com/prints/article-print-1256.html>
  35. Новосьолов О.В. Окупаційні заходи Румунії в Буковині 1941–1943 рр. /О.В. Новосьолов // Воєнна історія Поділля та Буковини: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009.
  36. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 103.
  37. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 25.
  38. Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / О.В. Новосьолов. – Чернівці, 2008.
  39. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос [Электронный ресурс] / В.Н. Пащенко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 82 – 88. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp79/pdf/knp79_82-88.pdf
  40. Донецкий вестник. – 1942. – 18 янв.
  41. Донецкий вестник. – 1941. – 21 декаб.
  42. Донецкий вестник. – 1942. – 4 янв.
  43. Донецкий вестник. – 1942. – 9 апр.
  44. Голос Донбасса. – 1943. – 9 апр.
  45. Донецкий вестник. – 1942. – 26 февр.
  46. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 жовт.
  47. Донецкий вестник. – 1941. – 23 декаб.
  48. Донецкий вестник. – 1942. – 6 авг.
  49. Донецкий вестник. – 1942. – 25 июня.
  50. Донецкий вестник. – 1942. – 2 авг.
  51. Донецкий вестник. – 1942. – 20 авг.
  52. Донецкий вестник. – 1942. – 12 марта.

53. Донецкий вестник. – 1943. – 20 янв.
54. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації // Громадянин України. – квітень 2007. – № 15 (72). // <http://gukr.com/prints/article-print-1223.html>
55. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 107.
56. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. матер. и док. – Донецк: Донбасс, 1969.
57. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2 т. / Наук. думка. – К., 1969. – Т.1.
58. Держархів Донецької області, ф. Р-1622, оп.1, спр.1.
59. ЦДАГО України, ф.Р- 4620, оп.3, спр.304.
60. Донецкий вестник. – 1942. – 22 янв.
61. Донецкий вестник. – 1942. – 12 февр.
62. Донецкий вестник. – 1941. – 18 декаб.
63. История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Воениздат. – М., 1976. – Т.6: Коренной перелом в войне.
64. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941 - 1944. – К.: Наук. думка, 1985.
65. Донецкий вестник. – 1942. – 29 март.
66. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976.
67. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 25 жовт.
68. История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Воениздат. – М., 1975. – Т. 5: Провал агрессивных планов фашистского блока. – С. 297.
69. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Мюллер Н. [Пер. с нем. А. Артемова и др.]. Под редакцией А.Юденкова. – М., Воениздат, 1974.
70. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 125.
71. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов: В 3 т. / Юрид. лит. – М., 1965. – Т.1: Нацистский заговор против мира и человечества. Преступления германских монополий.
72. Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941 – 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / С.І. Власенко. – К., 2007.
73. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.15.
74. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 2, спр. 1.
75. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 13; спр. 36.
76. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 2, спр. 2.
77. Донецкий вестник. – 1942. – 30 авг.
78. Донецкий вестник. – 1942. – 6 окт.
79. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.М. Глушенко. – К., 2005.
80. ЦДАГО України, ф.57, оп. 4, спр. 5.
81. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН

України, 1997.

82. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5.
83. Дейнека Н.В. Політика румунської окупаційної адміністрації у сфері сільського господарства в губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» (1941-1944 рр.) / Н.В.Дейнека // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – №1 (79).
84. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н.В. Дейнека. – Одеса, 2007.
85. Захарченко О.О. Окупаційний «новий аграрний порядок» на Півдні України (1941-1944 рр.) / О.О. Захарченко // Інтелігенція і влада; Громадсько-політичний науковий збірник. – 2005. – Вип. 5, Серія: Історія.
86. ЦДАВО України, ф.Р- 4620, оп. 5, спр. 14.
87. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.1.
88. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 115.
89. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 21.
90. ЦДАВО України, ф.р. 4620, оп. 3, спр. 311.
91. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
92. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху. — Вінниця: Книга-Вега, 2003.
93. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
94. Донецкий вестник. – 1942. – 5 марта.
95. Донецкий вестник. – 1942. – 12 апр.
96. Донецкий вестник. – 1941. – 23 нояб.
97. Донецкий вестник. – 1942. – 29 март.
98. Донецкий вестник. – 1941. – 30 нояб.
99. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). // <http://gukr.com/prints/article-print-1238.html>
100. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.13.; спр.36. – Арк. 1; Донецкий вестник. – 1942. – 25 янв.
101. Донецкий вестник. – 1942. – 22 янв.
102. Бахмутская правда. – 1941. – 27 декаб.
103. Донецкий вестник. – 1942. – 23 апр.
104. Донецкий вестник. – 1942. – 9 июля.
105. Донецкий вестник. – 1942. – 6 окт.
106. Донецкий вестник. – 1942. – 28 июня.
107. Донецкий вестник. – 1942. – 31 мая.

108. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В.М. Удовик. – К., 2005.
109. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 17.
110. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 39.
111. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 13.
112. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 серп.
113. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 4.
114. Донецкий вестник. – 1942. – 12 июля.
115. Донецкий вестник. – 1942. – 23 июля.
116. Донецкий вестник. – 1942. – 19 июля.
117. Донецкий вестник. – 1942. – 2 авг.
118. Донецкий вестник. – 1942. – 15 сент.
119. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1.
120. Донецкий вестник. – 1942. – 3 сент.
121. Яшан О.О. Система загальної трудової повинності населення Центральної України в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.О. Яшан // Наукові праці (Видання ЧДУ ім. Петра Могили) – Історія. – Том 83 (Випуск 70) – 2008.
122. Донецкий вестник. – 1942. – 26 июля.
123. Донецкий вестник. – 1942. – 30 июля.
124. Донецкий вестник. – 1942. – 8 сент.
125. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр. 36; спр. 40.
126. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.14.
127. Таблиця складена автором за матеріалами: Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр. 40; Донецкий вестник. – 1942. – 6 окт.
128. Підраховано автором за матеріалами: Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр. 14, арк.90; Донецкий вестник. – 1942. – 6 окт.
129. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 11 лист.
130. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 123.
131. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.14.
132. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр. 37.
133. Українське Полісся. – 1942. – 21 жовт.
134. Донецкий вестник. – 1942. – 22. сент.
135. Мельников А.В. Земельные правоотношения в Крыму в период немецко-фашистской оккупации / А.В. Мельников // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2006. – Т. 19 (58), № 1.
136. Нове життя (Ворошиловград). – 1943. – 30 січн.
137. Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп. 1, спр. 40; спр. 37.
138. Держархів Луганської області, ф.Р-1717, оп. 1, спр. 7.
139. Титаренко Д.М. Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать / Д.М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірн. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г.

- Лихолобова. – Донецьк, 2006.
- 140.Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941 – 1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008.
- 141.Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.1; спр.17.
- 142.Держархів Луганської області, ф.Р-1318, оп.1, спр.21.
- 143.Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). – М.: Политиздат, 1965.
- 144.ЦДАГО України, ф. 166, оп. 5, спр. 5.
- 145.ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 245.
- 146.Нова доба – 1942. – 11 липня.
- 147.Донецкий вестник. – 1942. – 15 янв.
- 148.Донецкий вестник. – 1942. – 11 янв.
- 149.Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 28 серп.
- 150.Донецкий вестник. – 1942. – 2 апр.
- 151.Сумський вісник. – № 139. – 1942. – 20 лист.
- 152.Сумський вісник. – № 148. – 1942. – 11 груд.
- 153.Бахмутский вестник. – 1942. – 22 июля.
- 154.Держархів Луганської області, ф.Р- 2006, оп.2, спр.1.
- 155.Донецкий вестник. – 1941. – 30 нояб.
- 156.Донецкий вестник. – 1942. – 22 янв.
- 157.Донецкий вестник. – 1942. – 15 янв.
- 158.Голос Донбасса. – 1943. – 30 июля.
- 159.Нове життя (Ворошиловград). – 1943. – 31 січн.
- 160.Дробязко С.И. Иностранные формирования Третьего рейха / Сергей Дробязко, Олег Романько, Константин Семенов. – М.: АСТ: Астрель, 2009.
- 161.Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. /І.П. Фостій. – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2004.
- 162.Офіцинський Р. На війну з... лопатою та киркою в руках були мобілізовані тисячі закарпатців /Роман Офіцинський //Новини Закарпаття. – 2012. – 8 грудня.
- 163.Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
- 164.Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» /Т.Д. Лапан. – Львів, 2005.
- 165.Сторожук С. Заручники Другої світової війни. Доля українських оstarбайтерів /С. Сторожук // Історія України. – Вересень 2002. – № 35.
- 166.Заукель, Фриц // Энциклопедия Третьего рейха.
- 167.Донецкий вестник. – 1942. – 1 февр.
- 168.Донецкий вестник. – 1942. – 29 янв.
- 169.Держархів Луганської області, ф.Р-1717, оп.1, спр. 2.

170. Донецкий вестник. – 1942. – 15 февр.
171. Донецкий вестник. – 1942. – 8 февр.
172. Донецкий вестник. – 1942. – 19 февр.
173. Донецкий вестник. – 1942. – 26 апр.
174. Донецкий вестник. – 1942. – 19 июля.
175. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп.2, спр. 368.
176. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300.
177. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства/М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1979.
178. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/А.В. Меляков. – Дніпропетровськ, 2003.
179. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К.: Наук. думка, 1984.
180. ЦДАВО України, ф. Р- 4620, оп. 5, спр. 9.
181. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. докум. и матер. – Донецк: Донбас, 1982.
182. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999.
183. Голос Волині. – 1941. – 31 груд.
184. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві/ М.В. Михайлюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 1.
185. Олевські вісті. – 1943. – 15 берез.
186. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.: Докум. и матер.: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.).
187. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України»/Т.Д. Лапан. – Львів, 2005.
188. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» /О.І. Сурмач. – Львів, 2001.
189. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944): історико-політичний нарис / Василь Офіцинський. – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p4.html>
190. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997.
191. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України),

Ф. Р-3206. – Рейхскомісаріат України, м. Ровно

Ф. Р-3833. – Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях

Ф.Р- 4620. – Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівників УПА з німецько-фашистськими окупантами

Ф. КМФ-8 – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України),

Ф. – 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України

Ф. – 57. – Колекція документів з історії Комуністичної партії України

Ф. – 166. – Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

Державний архів Донецької області (ДАДО),

Ф. П-326. – Донецький обкому КП(б)У

Ф. Р-1578. – Паспортно-адресний стіл Ларинської районної управи, сел.Ларинка м. Юзовка Юзівської області (періоду німецько-фашистської окупації).

Ф. Р-1593. – Чистяківське районне управління поліції, м. Чистякове Юзівської області (періоду німецько-фашистської окупації).

Ф. Р-1619. – Амвросієвське районне управління поліції, сел. Амвросіївка Амвросієвського району Юзівської області (періоду німецько-фашистської окупації) .

Ф. Р-1653. – 3-і відділення Бахмутської районної допоміжної поліції, м.Бахмут Юзівської області періоду німецько-фашистської окупації)

Ф. Р-1789. – Будьонівське районне управління поліції, сел. Будьонівка

Будьонівського району Юзівської області (періоду німецько-фашистською окупації)

Ф.Р-1838. – Сталінська обласна комісія з установа звітств і злочинів німецько-фашистських загарбників у Сталінській області, м. Сталіно Сталінської області

Ф.Р-5000. – Колекція документів. Партизанський та підпільний рух під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945) на території Сталінської області
Державний архів Луганської області (ДАЛО),

Ф. Р-1318. – Державні господарства, машинотракторні станції і установи управління сільським господарством окупаційного періоду 1942-1943 р.р. (об'єднаний архівний фонд)

Ф.Р-1658. – Ворошиловградська обласна комісія сприяння Надзвичайній Державній комісії з установа та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, м. Ворошиловград

Ф. П-1790. – Партійне підпілля партизанського руху на території Луганської області в роки Великої Вітчизняної війни

2. Джерела особового походження

1. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939 – 1942 гг. / Франц Гальдер. – М.: Воениздат, 1968-1971 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html>
2. Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941—1942 гг. /Ф. Гальдер; Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – 656 с.
3. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. – Харьков: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.
4. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Гейнц Гудериан; Пер. с немецкого яз. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1998. – 544 с.
5. Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович: Спогади / Я.Б. Голуб. – Полтава: Криниця, 1995. – 294 с.
6. Керстен Ф. Пять лет рядом с Гиммлером. Воспоминания личного врача: 1940 -1945 / Феликс Керстен; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 430 с. – (Серия: За линией фронта. Мемуары).
7. Манштейн Э. Утерянные победы /Эрих фон Ман штейн; Пер. с нем. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 640 с.
8. Паньківський К. Роки німецької окупації / Кость Паньківський. – Ньюарк-Нью-Йорк-Торонто – 479 с.
9. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера /Г. Пикер; [Пер. с нем. И.В. Розанова]. – Смоленск: Русич, 1993. – 496 с.
10. Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Спомини / Августин Штефан. – Торонто: Пробоєм, 1977. – 208 с.
11. Сталин И.В. Отчетный доклад на XVIII СЪЕЗДЕ партии. О работе ЦК ВКП(б) / И.В. Сталин. – Полное собрание сочинений. В 16 т. – Т. 14. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-27.php>

3. Збірки документів й матеріалів

1. *Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.*: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 528 с.
2. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы*: В 2 т. – Т. 1. – 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – М.: Политиздат, 1990 – 560 с.
3. *Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / В.И. Дашичев.* – Т. 1: Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе 1933-1941. – М.:Наука, 1973. – 769 с.
4. *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917-1957 гг. Сборник документов.* – М.: Госполитиздат, 1957. – 879 с.
5. *Документы внешней политики СССР. 1939.* – Т. XXII: В 2 кн. – М.: Международные отношения, 1992. – Кн. 1 (01 января 1939 – 31 августа 1939). – 712 с.
6. *Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на Советской территории: Вып. 2.* – М.: Госполитиздат, 1945. – 393 с.
7. *Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)* : Сб. докум. и матер. – Донецк: Донбас, 1982. – 308 с.
8. *Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
9. *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник /Уклад., комент. В.Ю. Короля.* – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
10. *Комаров Н.Я. Государственный комитет обороны постановляет...: Документы. Воспоминания. Комментарии / Н.Я.Комаров.* – М.: Воениздат, 1990. – 428 с.
11. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т.: Пер. с укр. / Ин-т истории партии при ЦК КП Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС: – К.: Политиздат Украины, 1976. – Т. 2: 1941-1976. – 1083 с.*
12. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 -1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.* – 9-е изд., испр. и доп. – М., 1985. – Т.7: 1938-1945. – 574 с.
13. *Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. матер. и док.* – Донецк: Донбасс, 1969. – 374 с.
14. *Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары. / В четырех томах /Гл. ред. В. А. Козлов; Ред. совет: И. Д. Ковальченко (пред.) и др.* – М.: Издательство Мосгорархив, 1993, – Т. 4. – 512 с.
15. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941-1944 рр.): Сб. докум. і матер.* – К.: Укрдержполітвидав, 1963. – 488 с.
16. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах.* – Т. 1 / Сост.: Александров Г.Н., Полторак А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р.А. – М.: Юрид. лит., 1965. – 798 с.

17. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. – Т. 2 / Сост.: Александров Г.Н., Полторак А.И., Рагинский М.Ю.; Под общ. ред.: Руденко Р.А. – М.: Юрид. лит., 1966. – 800 с.
18. Нюрнбергский процесс : сб. материалов: В 8 т. - М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 2 / Отв. ред. Сухарев А.Я.; Сост. тома Рагинский М.Ю., Павлицев К.С. – 1988. – 672 с.
19. Поражение германского империализма во второй мировой войне: Статьи и докум. – М.: Воениздат, 1960. – 291 с.
20. Преступные цели – преступные средства: Докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 -1944 гг.). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
21. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.
22. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 459 с.
23. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Докум. и матер – М.:Наука, 1967. – 752 с.
24. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.: Докум . и матер.: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.2 : Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – 510 с.
25. СС в действии: Докум. о преступлениях СС: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1969 . – 624 с.
26. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.): Документы и материалы / редколлегия: А. А. Громыко и др. ; МИД СССР. – Москва : Политиздат, 1971. – 735 с.
27. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 383 с.
28. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Орест Дзюбан. – Львів-Київ: Піраміда, 2001. – 594 с.
29. Холокост в Крыму: документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944) : материалы ко Второму науч.-метод. семинару «Голокост – минуле і сучасне» / Ред.-сост.: М.И. Тяглый. – Симферополь : БЕЦ «Хесед Шимон», 2002. – 164 с.
30. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20. Two Hundreth Day. Saturday; 10 August 1946 [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>

4. Періодичні видання

- 1.Бахмутский вестник. – 1941.
- 2.Бахмутский вестник. – 1942.
- 3.Голос Волині. – 1941.
- 4.Голос Донбасса. – 1943.
- 5.Донецкий вестник (Юзівка). – 1941.
- 6.Донецкий вестник (Юзівка). – 1942.
- 7.Закарпатська правда – 2011.
- 8.Нова доба. – 1942.
- 9.Нова Україна (Харків). – 1942.
- 10.Нове життя (Ворошиловград). – 1942.
- 11.Нове життя (Ворошиловград). – 1943.
- 12.Олевські вісті. – 1943.
- 13.Партизанська правда. – 1943.
- 14.Ранок (м. Попасна Ворошиловградської області). – 1943.
- 15.Сумський вісник (Суми). – 1941.
- 16.Сумський вісник (Суми). – 1942.
- 17.Сумський вісник (Суми). – 1943.
- 18.Українське Полісся (Чернігів). – 1941.
- 19.Українське Полісся (Чернігів). – 1942.

5. Довідкові видання

1. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред.: Ген. армии, проф. М.М.Козлов. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 873 с.
2. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Довідник з історії України: А-Я. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – вид. 2-е, доопрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
4. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976. – 810 с.
5. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область – К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1976. – 726 с.
6. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И.М. Левитас. – К.: [б.и.], 2000. – (Еврейский совет Украины). – 224 с.
7. Культурология. XX век. Энциклопедия / Гл. ред. и автор проекта С.Я. Левит. Т. 2. М-Я. – СПб.: Университетская книга: ООО «Алетейя», 1998. – 446 с.
8. Немцы России: энциклопедия: в 3 т. / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – Т. 1: А-И. – 832 с.
9. Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И.А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. – 1143 с.
10. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид; Миф, 2000. – 592 с.
11. «"Энциклопедия Третьего рейха" – Сергей Воропаев» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fact400.ru/mif/reich/titul.htm>

12. Электронная еврейская энциклопедия / Ассоциация по изучению еврейских общин в диаспоре [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/>
13. Энциклопедия холокоста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ushmm.org/museum/exhibit/focus/russian/>

II. ЛІТЕРАТУРА

Фундаментальні дослідження

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. : В 6 т. / Ред. кол. П.П. Поспелов. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.
2. История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Гл. ред комиссии: А.А. Гречко. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.
3. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. Тома: В.И. Клоков (отв.ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984. – 640 с.

Монографії та наукові статті

1. Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941-1945 гг. / И.А. Альтман; Авт. ред. – М.: Фонд «Ковчег»: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 544 с. – (Анатомия Холокоста).
2. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
3. Анисимов И.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941-1945/ И.В. Анисимов, Г.В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1952. – 190 с.
4. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944) (за матеріалами періодичної преси). / Н. Антонюк. – Львів. – 1997. – 232 с.
5. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны/Ю.В. Арутюнян. – М.: АН СССР, 1963. – 459 с.
6. Бабич В.В. Депортація етносів Криму в роки Другої світової війни як прояв політики етноциду / В.В. Бабич// Центр інформації та документації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/36.html>
7. Білас П. Зарубіжна преса про Закарпаття кінця 30-х рр. / П. Білас, І. Король // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Доповіді та повідомлення конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України.- Ужгород, 10-11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 60 – 67.
8. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою/ Карел Беркгоф; пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
9. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» / Николай Бессонов// Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (2) – С. 71 – 82.

10. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Николай Бессонов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 17 – 52.
11. Безыменский Л. Особая папка «Барбаросса»/Л. Безыменский. – М.: Изд-во АПН, 1972. – 342 с.
12. Безыменский Л.А. Советско-германские договора 1939 г.: новые документы и старые проблемы / Л.А. Безыменский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 3 – 26.
13. Блейер В. Германия во второй мировой войне. 1939 – 1945 /Вольфганг Блейер, Карл Дрехслер, Герхард Фёстер, Герхард Хасс. – М.: Воениздат, 1971. – 432 с.
14. Боляновський А. Українська допоміжна поліція /А. Боляновський //Довідник з історії України. У 3-х т. – Т. 3: (Р-Я) /ред. І.З. Підкова, Р.М. Шуст. – К.: Генеза, 1999. – С. 608 – 609.
15. Бордюгов Г.А. Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения / Г.А. Бордюгов // Доклад на Международной научной конференции «Опыт мировых войн в истории России», Челябинск, 10-11 сентября 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://airo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.htm>.
16. Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации /С.Я. Боровой // Історичні зошити. – № 4. – 1991. – 33 с.
17. Бочкарев А.А. Критика чистого чувства. Национал-социалистическая перестройка большевистской России периода германской военной оккупации (1941-1944 гг.). Метафизические этюды /А.А. Бочкарев. – Ставрополь: Юрсит, 1996. – 720 с.
18. Бройнингер В. Противники Гитлера в НСДАП 1921-1945 / Вернер Бройнингер; [пер. с нем.]. – М.: АСТ Астрель, 2006. – 400 с.
19. Буровский А.М. Великая Гражданская война 1939-1945 / Андрей Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 496 с. – (Серия: Великая Отечественная: Неизвестная война).
20. Вегеш М.М. Велич і трагедія Карпатської України / М.М. Вегеш, В.Є. Задорожний. – Ужгород: Знання, 1993. – 82 с.
21. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938-1939) / М. Вегеш // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 84 – 90.
22. Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) / М.М. Вегеш, В.І. Гиря, І.Ф. Король. – Ужгород: УДІ, 1998. – 130 с.
23. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. – Кн.1.: Суровые испытания. – М.: Наука, 1998. – 544 с.
24. Ветров І. Г. Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз /І. Г. Ветров// Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С. 112-117.
25. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр./ І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
26. Ветров І.Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини /І. Г. Ветров// Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 197 – 201.

27. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 774 – 781.
28. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945.: Краткая история / Пред. ред. ком. П.Н. Поспелов. – М.: Воениздат, 1965. – 621 с.
29. Вишнев С. Провал экономической стратегии Гитлера / С. Вишнев. – М., 1945. – 63 с.
30. Вінцковський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 413 – 445.
31. Віпперманн В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці / Вольфганг Віпперманн // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 62 – 82.
32. Власенко С.І. Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) / С.І. Власенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 5. – С. 163 – 172.
33. Власенко В. Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / В. Власенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2011. – вип. 107. – С. 7 – 9.
34. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н.А. Вознесенский. – М.: Госполитиздат, 1948. – 191 с.
35. Война Германии против Советского союза 1941-1945 / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Argon, 1991. – 285 с.
36. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / Отв. ред. В.К. Волков, Л. Гибианский. – М.: Индрик, 1999. – 526 с.
37. Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджев. – Уфа, 1942. – 21 с.
38. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.
39. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 840 – 848.
40. Главацький М. В. Діяльність органів окупаційної влади генеральної області «Київ» в 1941 – 1944 рр.: правові норми та соціально-трудова сфера / М. В. Главацький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – вип. XXXIII. – С. 120 – 125.
41. Главацький М.В. Гебітскомісаріати в системі адміністративно-територіального поділу, правової та господарської діяльності окупаційної влади 1941–1944 рр. (на прикладі генеральної області «Київ») / М.В. Главацький // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць – 2012. – вип. 69. – С. 138 – 146.

42. Глушенюк Н.М. Аграрна політика нацистського уряду Німеччини в рейхскомісаріаті. Україна на початку окупації (червень 1941-лютий 1942 р.) / Н. М. Глушенюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : Науково-практичний збірник. – К., 2003. – № 5 – С. 135–140 .
43. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
44. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та проблеми компетенції (1941 – 1944 рр.) / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – 2010. – №13. – С. 137 – 153.
45. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 321 – 367.
46. Григоришин С. Геополітичні проекти Бухареста в Другій світовій війні та Україна / С. Григоришин // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r11.htm>
47. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939 -1945 рр.) / І.М.Грідіна. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 419 с.
48. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я.Й. Грицак. – К. Генеза, 1996. – 360 с.
49. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. / Ярослав Грицак. – 2-ге видання – Київ : Критика, 2011. – 176 с.
50. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Госполитиздат, 1942. – 26 с.
51. Дейнека Н.В. Політика румунської окупаційної адміністрації у сфері сільського господарства в губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» (1941-1944 рр.) / Н.В.Дейнека // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – №1 (79). – С. 159 – 171.
52. Деларю Ж. История гестапо / Ж. Деларю; [пер. с фр. Ю.А. Немешаев]. – Смоленск: Русич, 1993. – 480 с.
53. Деметр Н.Г. Судьба цыган в период нацистского террора / Н.Г. Деметр, В.К. Кутенков // ТумБалалайка. – № 15 – 16 (апрель – май). – 1999. [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn15-16/n1504_25.htm
54. Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни / Микола Держалюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 15. – С. 98 – 128.
55. Дишлевий П.С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941-1944 рр.) / П.С. Дишлевий // Український історичний журнал. – 1968. – №3. – С. 55 – 62.
56. Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / П.В. Добров, І.М. Грідіна, В.Є. Калашнікова. – Донецьк:

- ДонНУ, 2011. – 236 с.
57. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору/О. Довганич //Закарпаття під угорщиною. 1938 – 1944/ Упоряд. і передмова В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 194 – 218.
  58. Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939—1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС/ Сергей Дробязко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000 – 48 с.
  59. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. / Сергей Дробязко. – М.: «Эксмо», 2004. – 608 с.
  60. Дробязко С.И. Иностранные формирования Третьего рейха / Сергей Дробязко, Олег Романько, Константин Семенов. – М.: АСТ: Астрель, 2009. – 845 с.
  61. Дубина К.К. Злодеяния немцев в Киеве/ К.К. Дубина. – М.: Госполитиздат, 1945. – 53 с.
  62. Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедия / С.Я. Елисаветский // Історичні зошити / АН України, Інститут історії України. – 1991. – № 6. – 38 с.
  63. Єлисаветський С. Я. Катастрофа і опір українського єврейства (1941—1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні / С.Я. Єлисаветський. – К.: Віпол, 1999. – 423 с.
  64. Ерещенко М.Д. Румыния между Германией и Советским Союзом: политика без иллюзий / М. Д. Ерещенко // Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / отв. ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский. – М.: Индрик, 1999. С. 333 – 362.
  65. Жуков Д.А. Русская полиция / Д.А. Жуков, И.И. Ковтун. – М.: Вече, 2010. – 304 с. : ил. – (Враги и союзники).
  66. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941 – 1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1–4 (93–96). – С. 83–96.
  67. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 769 – 774.
  68. Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
  69. Залесский К.А. Командиры национальных формирований СС/ Константин Залесский. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 282 с.
  70. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Наталія Зіневич // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 148 – 163.
  71. Зленко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій рейх / Дмитро Зленко // Записки Наукового товариства імені Шевченка, Історично-філософська секція. – Том 228 (ССХХVІІІ). – Львів, 1994. – С.249 – 308.
  72. Иванцов К. «Молодая гвардия»: правда, вымысел, клевета: (Выбр. места из публ. в периодике)/ К. Иванцов. – Луганск: Обл. вид-во «Світлиця», 1995. – 191 с.
  73. Иванов О.Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України/ О. Ф. Иванов, І.О.Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83 –

- 95.
74. История рабочих Донбасса: В 2 т. / Наук. думка. - К., 1981. - Т.2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – 431 с.
75. История Румын с древнейших времен до наших дней. /Кол. авт. Д. Драгнев, В. Мискевка, И. Шишкану. – Кишинев: Civitas, 2001. – 303 с.
76. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2 т. / Наук. думка. – К., 1969. – Т.1. – 654 с.
77. Кабанчик И. Рубцы на сердце: Трагедия евреев Закарпатья /Илья Кабанчик // офіційний сайт Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tkuma.dp.ua/content/view/113/9/>
78. Калінічева Г.І. Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна» / Галина Іванівна Калінічева // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск: Пороги, 2007. – С.227–243.
79. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон; [Пер. с англ.]. – М.: Текст, 2001. – 205 с.
80. Клоков В.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Клоков, І.Г. Кулик, І.І. Слинько. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 220 с.
81. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б. Н. Ковалев. – М: ООО «Транзиткнига», 2004. – 483 , [13] с: 48 л. ил. – (Военно-историческая библиотека).
82. Коваль В.С. В роки фашистської навали: (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни) /В.С. Коваль. – К.: Політвидав України, 1963. – 263 с.
83. Коваль В.С. О политическом кризисе оккупационного режима на Украине /В.С. Коваль// Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). – М.: Политиздат, 1965.– С. 65–74.
84. Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна 1941 – 1945 /В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1966. – 264 с.
85. Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні /В.С. Коваль.. – К.: Політвидав України, 1970. – 135 с.
86. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма /В.С. Коваль. – 2-е изд. доп. – К.: Наук. думка, 1989. – 622 с.
87. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / В. С. Коваль // Історичні зошити / АН України, Інститут історії України. – 1991. – № 1. – 77 с.
88. Коваль В. Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна /В. Коваль // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. / [Інтернет-версія]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
89. Коваль М.В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів/М.В. Коваль. – К.: АН УРСР, 1964. – 142 с.
90. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны/М.В. Коваль.. – К.: Наук. думка, 1977. – 264 с.

91. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства/М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1979. – 136 с.
92. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.)/ М.В. Коваль, П.В. Медведок // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15 – 22.
93. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
94. Коваль М. Радянсько-німецька війна 1941-1945 /М. Коваль // Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С.331-332.
95. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)/М.В. Коваль. – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
96. Кондратенко Л.В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України /Л.В. Кондратенко // Український історичний журнал. – 1977. – №1. – С. 133 – 142.
97. Кондратенко Л.В. До питання економічних втрат України в 1941-1944 рр. / Л.В. Кондратенко // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 194 – 202.
98. Косяк С.М. Пангерманський союз і колоніальне питання (1891-1900 рр.) / С.М. Косяк // Питання німецької історії. – 2007. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [HYPERLINK "http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07smkcdd.pdf"](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07smkcdd.pdf) http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07smkcdd.pdf
99. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
100. Король В.Ю. Втрачене та незабуте (Доля пам'яток церковної архітектури Київщини)/В.Ю. Король. – К.: Академія, 1998. – 176 с.
101. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках/ В.Ю. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
102. Кох-Хиллбрехт М. Homo Гитлер: психограма диктатора / Манфред Кох-Хиллбрехт, [пер. с нем. А.Н. Гордиенко]. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – 416 с.
103. Кохан А.А. Структура и основные направления деятельности Штаба пропаганды Крым: 1942 – 1944 гг. / А.А. Кохан // Історичні та політологічні дослідження. Наук. журнал / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк, 2008, грудень. – № 3 – 4 (39 – 40). – С. 91 – 97.
104. Кохан А.А. Административное управление в Крыму в период немецкой оккупации (1941–1944) / А.А. Кохан // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки» . – 2011. – Т. 24 (63), № 1: спецвыпуск «История Украины». – С. 51 – 59.
105. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Б. Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
106. Кравченко В.И. Украина во второй мировой войне (1939-1945). Современное видение, неизвестные факты / В.И. Кравченко, П.П. Панченко. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 100 с.
107. Краль В. Преступления против Европы/Вацлав Краль; Пер. с чеш. – М.: Мысль, 1968. – 347 с.
108. Круглов А.И. Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике, 1941- 1944 /А.И. Круглов, Ю.М. Ляховицкий, Ю.Г. Субачева-Шульман. – Х.: Иерусалим: Б-ка газ. «Бенсиах», 1995. – 289 с.

109. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине / Александр Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
110. Круглов А. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 года? / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2002. – № 3. – С. 23 – 37.
111. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 83 – 113.
112. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3) – С. 39 – 64.
113. Кульчицкий С. Киев во время гитлеровской оккупации (исторический очерк) / С. Кульчицкий, Д. Малаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.3media.kiev.ua>.
114. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
115. Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 1-2. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 392 – 412.
116. Кушплір Д. Трансністрія / Д. Кушплір // Довідник з історії України / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 873.
117. Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942) / И.Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 392 с.
118. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 15 (72). – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1223.html>
119. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1238.html>
120. Ленський О. Сумщина в роки німецької окупації [Електронний ресурс] / О. Ленський // Громадянин України. – квітень 2007. – № 16 (73). – режим доступу до тижневика: <http://gukr.com/prints/article-print-1256.html>
121. Леонтьев А. «Зеленая папка» Геринга / А. Леонтьев. – М.: Госполитиздат, 1942. – 42с.
122. Леонтьев А. Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины / А. Леонтьев // Партийное строительство. – 1942. – №11. – С. 17 – 23.
123. Лесков В.А. Штрихи к портрету фюрера / В.А. Лесков. – М.: Вече, 2006. – 352 с. – (Серия: Загадки Третьего рейха).
124. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О.Є. Лисенко. – К.: НАН України Інститут історії України, 1998. – 391 с.
125. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська.

- 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 762 – 769.
126. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) /Володимир Литвин // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – 2004. – №2. – С. 3 – 154.
127. Лозовский А. Провал гитлеровских планов на востоке /А. Лозовский// Большевик. – 1942. – № 11–12. – С. 36 – 43.
128. Люлечник В. Фольксдойче в годы Второй мировой войны / В. Люлечник // Русский глобус (международный Интернет-журнал). – 2005. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>
129. Мацкин А. Гитлеровские колонизаторы на Украине / А. Мацкин, А. Шаров// Знамя. – 1942. – №7. – С. 135 – 146.
130. Мазурок І.О. Правовий статус правоохоронних органів та військових структур на Закарпатті у 1939 – 1944 роках /Ігор Мазурок// Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 42 – 48.
131. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939 – 1945» /Д. Маликов // Дзеркало тижня. – 2006. – № 4 (583) 4 – 10 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua>.
132. Мигович І.І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І.І.Мигович, М.П. Макара. – Ужгород: Патент, 2000. – 160 с.
133. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни/Т. Міненко. – Вінніпег, Львів, 2000. – Т.1. – 392 с.
134. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза /И. Минц. – 2-е изд. испр. – М.: Госполитиздат, 1947. – 72 с.
135. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.)/ М. Михайлуца. – Одеса: Оптіма, 2006. – 237 с.
136. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві/ М.В. Михайлюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131 – 144.
137. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Мюллер Н. [Пер. с нем. А. Артемова и др.]. Под редакцией А.Юденкова. – М., Воениздат, 1974. – 385 с.
138. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 124 – 140.
139. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944: В двух книгах. – Кн. 2: Партизанская борьба / Гл. ред. кол. Ю.Ю. Кондуфор (предс.) и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 432 с.
140. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
141. Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.)/В.Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
142. Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 279 – 298.

143. Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.О. Ніколаєць. – Вінниця, 1999. – 64 с.
144. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина / Л. Новиченко // Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні. – Саратов, 1942 – 20 с.
145. Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940–1944 рр. / О.В. Новосьолов // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип. VIII. – 2004. – С. 164 – 170.
146. Новосьолов О.В. Окупаційні заходи Румунії в Буковині 1941–1943 рр. / О.В. Новосьолов // Воєнна історія Поділля та Буковини: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – С. 308–314.
147. Новосьолов О.В. Румунська окупація Трансністрії питання політичного статусу / О.В. Новосьолов // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 161 – 168.
148. Орловский С. Эрих Кох перед польским судом / С. Орловский. – М.: Политиздат, 1961. – 262 с.
149. Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941 – 1944): історико-політичний нарис [Електронний ресурс] / Василь Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2001. – 144 с. – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt>.
150. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Р. Офіцинський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
151. Офіцинський, Р. На війну з... лопатою і киркою в руках були мобілізовані тисячі закарпатців : [використ. примус. праці на Закарпатті 1939-1944 рр.] / Роман Офіцинський // Новини Закарпаття. – 2012. – 8 груд. – С. 7.
152. Очерки истории Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М.: АН СССР, 1955. – 534 с.
153. Очерк истории еврейского народа: Ч. 2 / Под. ред. Ш. Эттингера. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1994. – 805 с.
154. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / Май Панчук // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 164 – 167.
155. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
156. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос [Электронный ресурс] / В.Н. Пащенко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 82 – 88. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp79/pdf/knp79_82-88.pdf
157. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О.Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 199-208.
158. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / О.Г. Перехрест. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 150 с.

159. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944/ Т.С. Першина. – К.: Наук. думка, 1985. – 170 с.
160. Петрецький В. В. Характер ефективності політичної еліти Закарпаття під час угорської окупації 1939-1944 років / В. В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін .]. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 36–38.
161. Петрова А. Окупаційний режим на території Західного Поділля та його особливості (1941 – 1944 рр.) / Алла Петрова // Волинські історичні записки. – Т 5. – 2010. – С. 122 – 129.
162. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / І. Пилипів // Галичина. – 2003. – №8. – С. 139 – 146.
163. Полян П.М. Советские граждане в рейхе: сколько их было? / П. М. Полян // Социологические исследования (Социс). – 2002. – № 5. – С.95–100.
164. Полянський П. Між Гітлером і Сталіним. «Українська карта» в дипломатичній грі двох диктаторів / П. Полянський // Наш час. – 1992. – № 2. – С. 3 – 12.
165. Полянський Ф.І. Єврейське питання у німецькій окупаційній політиці на Тернопільщині (1941 – 1944 рр.) / Ф.І. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – вип. XXXI. – С. 178 – 182.
166. Поп И. Чехословацко-венгерские отношения 1935-1939 р. / Иван Поп. – М.: Наука, 1972. – 247 с.
167. Поп І. Homo totalitaricus? (Історія Закарпаття: критичні роздуми) / Іван Поп // Карпатський край. – Ужгород, 1996. – Р. 6. – № 5–7. – С. 4 – 22.
168. Попович К.Ф. Память времени: Записки военного разведчика / К.Ф. Попович. – М.: Фонд Андрея Первозванного, 2002. – 240 с.
169. Пушкаш А. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938 – 1944 гг.) / Андрей Пушкаш. – М.: Наука, 1963. – 215 с.
170. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 546 с.
171. Ревегук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945) / Віктор Ревегук. – Полтава, 2004. – 288 с.
172. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90 – 101.
173. Рекотов П.В. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941- 1944 рр. (історико-правовий аспект) / П.В. Рекотов // Право України. – 1997. – №5 . – С. 78 – 81.
174. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941 – 1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / Л. Рибченко // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 251 – 265.
175. Романишин Н. Політика країн Європи в українському питанні весною 1939 року / Наталія Романишин // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць: Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2011. – Вип. 6–7. – С 182 – 191.
176. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антиква, 2009. – 272 с.

177. Романько О.В. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941 – 1944) / О.В. Романько // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 5 – 14.
178. Романько О. В. Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС / О. В. Романько. – М.: Эксмо; Яуза, 2006. – 640 с.
179. Романько О.В. История Крыма – 1941 – 1944: Вторая мировая или Вторая гражданская / О.В. Романько. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ironcross-cma.com/content/view/1307/95/>
180. Романько О.В. Устрій окупаційної влади на території Криму у період Другої світової війни (1941-1944) / О.В. Романько // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одесса : ВМВ, 2011. – С. 59 – 62.
181. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944) / О.В. Романько. - М.: Вече, 2011. - 432 с. : ил. - (Военные тайны XX века).
182. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації / І.М. Романюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С.201 – 203.
183. Сергеев Ф.М. Тайные операции нацистской разведки. 1933 – 1945 / Федор Сергеев. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
184. Сергієнко Т. Карпатська Україна – яскрава сторінка новітньої історії / Тетяна Сергієнко // Діловий вісник. – 2009. – № 1–4 (153–156). – С. 4 – 5.
185. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали/В. Сергійчук. – К.: Либідь, 1996. – 314 с.
186. Синицина Н. И. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941-1944 гг.) /Н.И. Синицина, В.Р. Томин// Вопросы истории . – 1965. – № 6. – С. 32-44.
187. Славич С.К. Три ялтинских зимы / С.К. Славич. – Симферополь: «Таврия», 1979. – 272 с.
188. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938-1939 рр. / Ю. Ю. Сливка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1966. – 70 с.
189. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти: Монографія / Ю. Сливка. – Львів.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 52 с.
190. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
191. Солдатенко Е.И. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне /Е.И. Солдатенко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 293 с.
192. Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украины / А.В. Соловьев // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X-й междунар. науч. конф. Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев (Москва, 18-21 ноября 2003 г.) / науч. ред. А.А. Герман. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С.426-433.
193. Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. / Владимир Солонарь // Голокост і

- сучасність. – 2008. – № 1 (3) – С. 65 – 87.
194. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
195. Стецкевич В. Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944) / В. Стецкевич // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 83 – 84.
196. Стефанюк Г. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941 – 1944 рр.) / Галина Стефанюк // Схід. – 2006. – № 1 (73). – С. 63 – 66.
197. Сторожук С. Заручники Другої світової війни. Доля українських остарбайтерів / С. Сторожук // Історія України. – Вересень 2002. – № 35. – С. 1 – 6.
198. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
199. Супруненко М. Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників / М. Супруненко // Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: Зб. статей. – Уфа, 1942. – С. 29 – 36.
200. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472с.
201. Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення “нового аграрного порядку” в окупованому Донбасі у 1941-1943 роках / І.С. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 91 – 100.
202. Титаренко Д.М. Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать / Д. М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірн. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – С. 25 – 38.
203. Токар М.Ю. Регіональні особливості політичного елітотворення у Закарпатті в першій половині ХХ ст. / М.Ю. Токар // Вісник Севастопольського національного технічного університету. – 2008. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – С. 23 – 27.
204. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна: Корот. Історія / А.Ф. Трубайчук. – К.: Асоц. істориків «Істина»: Наук. думка, 1995. – 191 с.
205. Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941 – 1944): Справ. / М.И. Тяглый. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005. – 120 с.
206. Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: Нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (на примере Крыма): методологические замечания / М.Тяглый // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – Т. 15. Тематич. випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – С. 437-458.
207. HYPERLINK "<http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>" Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. — К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
208. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.: У 3-х т. / Ред. кол.: М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та ін. – К.:

- Політвидав України, 1967-1969.
209. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / рук. кол. сост. В.И. Клоков. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.
  210. Філіп Л. Ужгород у 1938-1944 роках і його керівники /Людвіг Філіп // Закарпаття онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [HYPERLINK "http://zakarpattya.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-ioho-kerivnyky"](http://zakarpattya.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-ioho-kerivnyky) <http://zakarpattya.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-ioho-kerivnyky>
  211. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 – 1939 / Ингеборг Фляйшхауер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.
  212. Фрейзер А. Цигани /А. Фрейзер; Пер. з англ. – К.: Всесвіт, 2003. – 358 с.
  213. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. /І.П. Фостій. – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2004. – 368 с.
  214. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933 – 1945 годах / Яков Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.
  215. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп)/ Л.Б. Черная. – М.: Республика, 1992. – 384 с.
  216. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха / Сергей Чуев. – Книга II. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА_ПРЕСС Образование», 2003. – 447 с.
  217. Чуев С. Проклятые солдаты /Сергей Чуев. – М.:Эксмо, Яуза, 2004. – 576 с.
  218. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна” та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
  219. Шандор В. Закарпаття: Історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р. / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.
  220. Швагуляк М. Україна в експансіоністських планах германського фашизму (1933 – 1939 гг.) / Микола Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.
  221. Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни/А. Шлепаков. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 182 с.
  222. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі/З. Шульга. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 36 с.
  223. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 823 – 833.
  224. Элбакиан А.И. Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР/ А.И. Элбакиан. – М.: Госполитиздат, 1955. – 96 с.
  225. Энгель В.В. Холокост и евреи СССР (Тема 17). Курс лекций по истории евреев в России. Прочитан в Государственной еврейской академии им. Маймонида в 2000–2001 годах. / Валерий Энгель [Электронный ресурс]. – режим доступу: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-17.htm>
  226. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941 - 1944 гг.)/А.Ф. Юденков. – М.:

- Мысль, 1971. – 358 с.
227. Ярославский Е. Что несет фашизм крестьянству/Е. Ярославский . – Баку, 1942. – 63 с.
228. Яшан О.О. Система загальної трудової повинності населення Центральної України в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.О. Яшан // . Наукові праці (Видання ЧДУ ім. Петра Могили) – Історія. – Том 83 (Випуск 70) – 2008. – С. 40 – 45.
229. Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941– 1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma / Martin Holler. – Heidelberg, 2009. – 143 p.
230. Il'nyts'kyi R. Deutschland und die Ukraine 1939-1945. – München, 1955. – 248 p.
231. Joukovsky A. Abrege de l'histoire de l'Ukraine/A. Joukovsky. – Paris, 1997. – 167 p.
232. Kamenetsky I. Hitler's Occupations of Ukraine (1941-1944). A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwaukee, 1956. – 269 p.
233. Kenrick D. The Destiny of Europe's Gypsies / D. Kenrick, G. Paxon. – London, Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.
234. Roth M. Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte / Markus Roth. – Wallstein, Göttingen 2009. – 556 p.
235. Petrencu A. Basarabia în al doilea război mondial 1940–1944/A. Petrencu. – Chişinău:Lyceum, 1997. – 346 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

1. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Н.В. Антонюк. – Львів, 1999. – 36 с.
2. Боляновський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 /А.В. Боляновський. - Львів, 1999. – 250 с.
3. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: .): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.Г. Ветров. – К., 1999. – 20 с.
4. Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941 – 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / С.І. Власенко. – К., 2007. – 20 с.
5. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мистецтвознавства : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури»/ В. М. Гайдабура. – К., 1999. – 35 с.
6. Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.

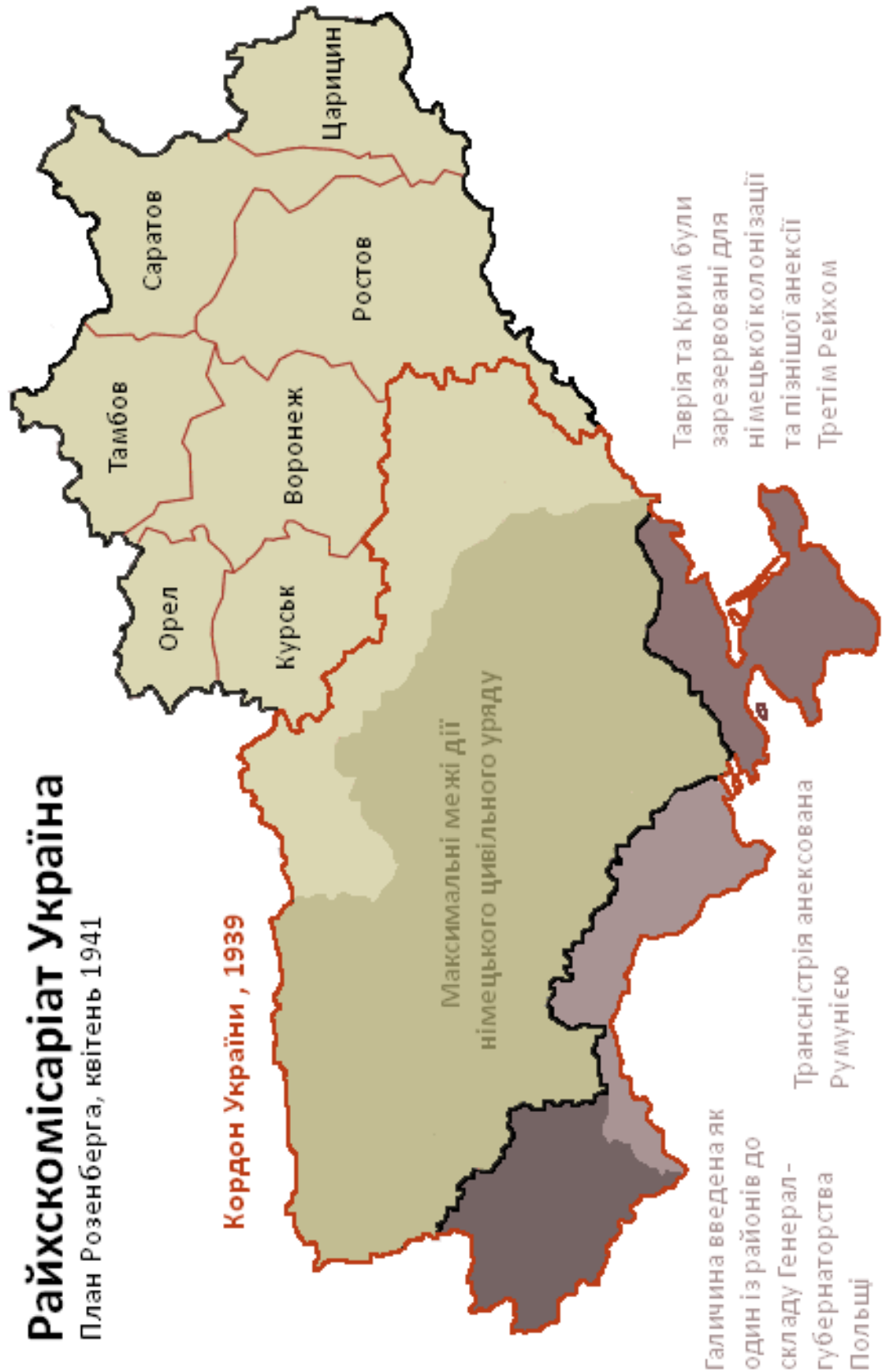

- 07.00.01 «історія України» / Н.М. Глушенко. – К., 2005. – 21 с.
7. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М.Л. Головка. – Донецьк, 2005. – 29 с.
  8. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н.В. Дейнека. – Одеса, 2007. – 21 с.
  9. Захарченко О.О. Окупаційний «новий аграрний порядок» на Півдні України (1941-1944 рр.)/О.О. Захарченко // Інтелігенція і влада; Громадсько-політичний науковий збірник. – 2005. – Вип. 5, Серія: Історія. - С. 165 – 175.
  10. Индыченко П. Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941-1944 гг.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» /П. Индыченко – К., 1949. – 18 с.
  11. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / І.О. Іваньков – К., 2007. – 17 с.
  12. Лаврищук В. І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України 1941–1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. І. Лаврищук. – К., 1998. – 28 с.
  13. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» /Т.Д. Лапан. – Львів, 2005. – 20 с.
  14. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ігор Олегович Мазурок. – Київ, 2009. – 218 с.
  15. Мазурок І.О. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.О. Мазурок. – Київ, 2009. – 19 с.
  16. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/А.В. Меляков. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
  17. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 307 с.
  18. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В

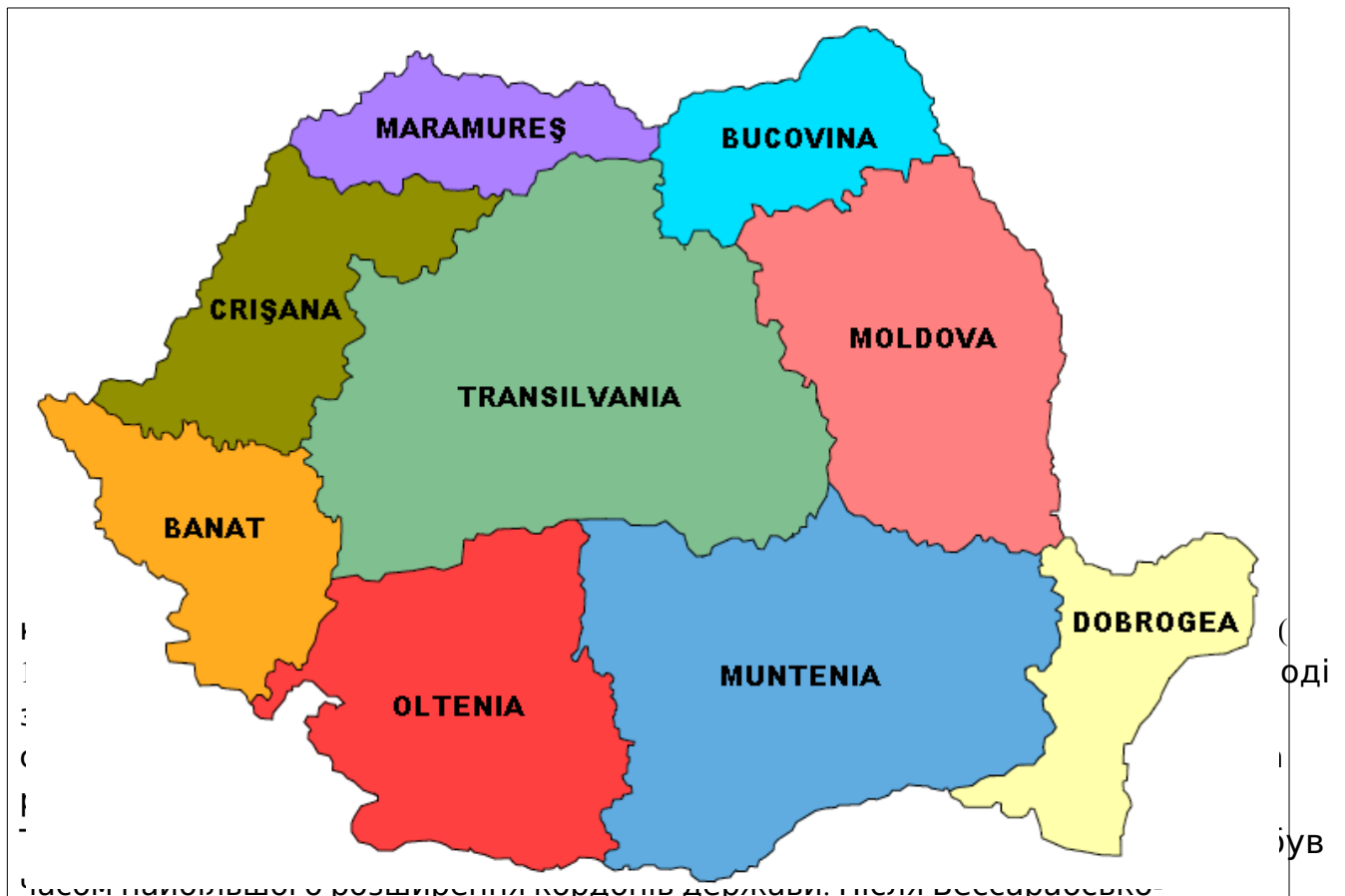
- .А. Нестеренко. – К., 2005. – 23 с.
- 19.Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / О.В. Новосьолов. – Чернівці, 2008. – 20 с.
  - 20.Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України»/ О.В. Потильчак. – К., 1999. – 20 с.
  - 21.Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / П.В. Рекотов. – Харків, 1997. – 19 с.
  - 22.Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): Дис. ...кандидата. іст. наук : 07.00.01 / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001. – 221 с.
  - 23.Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001. – 20 с.
  - 24.Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941 – 1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006. – 30 с.
  - 25.Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
  - 26.Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» /О.І. Сурмач. – Львів, 2001. – 20 с.
  - 27.Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /І.С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 223 с.
  - 28.Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/ Д.М. Титаренко. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.
  - 29.Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» /В.М. Удовик. – К., 2005. – 19 с.
  - 30.Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939 -1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00. 01 «історія України» / І.П. Фостій. – Чернівці, 2005. – 20 с.

Підручники

1. Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Т.2. – Кол. Авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін-Юре», 2003. – 580 с.
2. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В. Н. В

Додаток Б

Історичні області «Великої Румунії» 1918 – 1940 ²

буковинського походу РСЧА (1940) територіальних поступок Угорщині і Болгарії (1940) територія Румунії значно зменшилася. Це спричинило зміну режиму на пронимецький.

Додаток В

Мапа Румунії після понесених територіальних втрат 1940 р. ³

З початком Великої Вітчизняної війни Румунія знов почала розширюватися . Гітлер дозволив Румунії анексувати Бессарабію і Задністров'я, де в її складі утворилася Трансністрія.

Додаток Г Мапа Карпатської України

Лінією позначено територію Підкарпатської Русі, яка відійшла до Угорщини за рішенням першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938⁴

Додаток Д

Карта самостійної Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Додаток Е

Карта Угорщини за часів регентства Міклаша Горті (1920 – 1944 рр.)
з українськими землями (Карпатська Україна), що увійшли до її складу у 1939 р.

Додаток Ж

Мапа розділу Польщі у 1939 р.

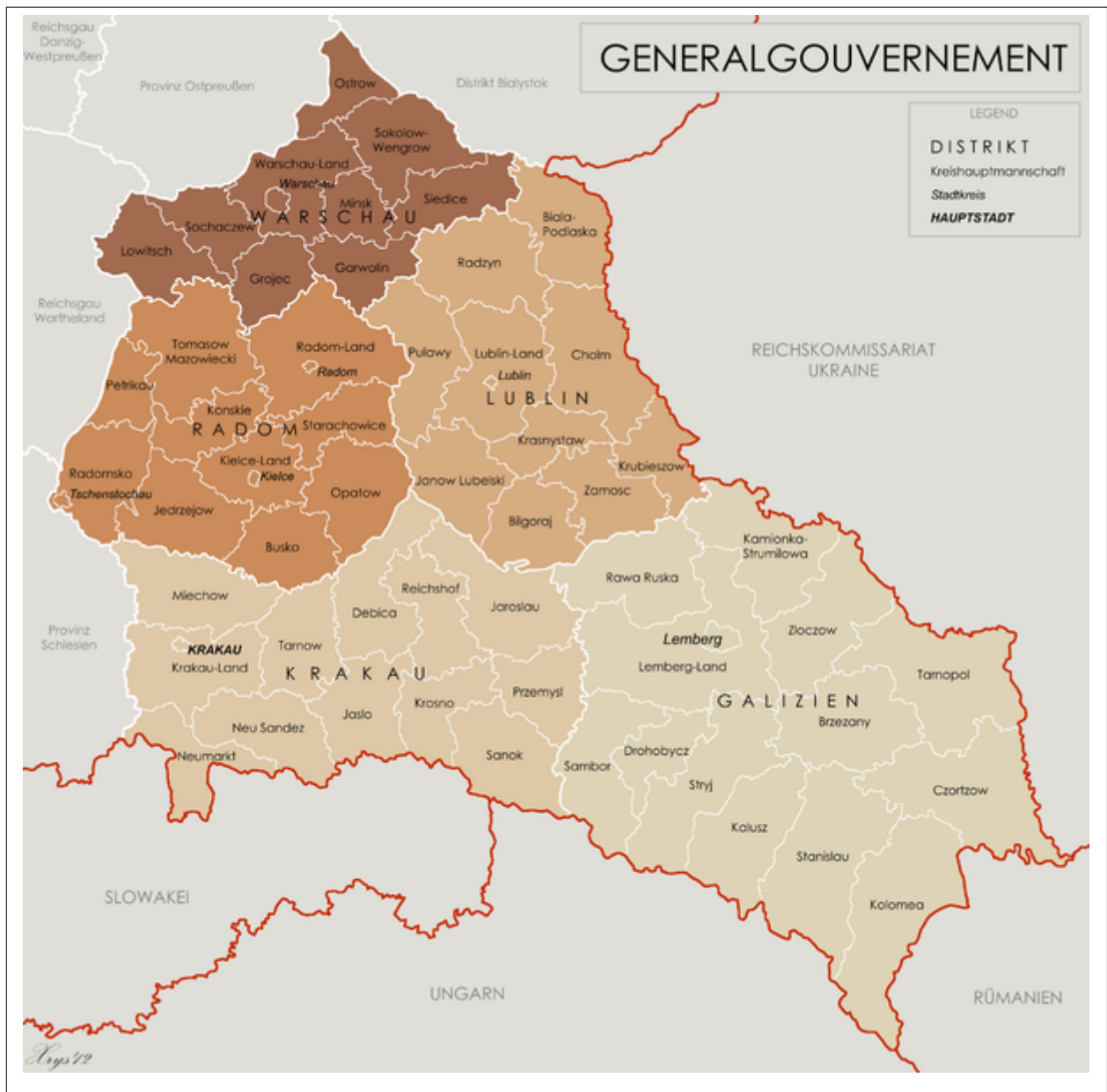
Червоною лінією позначено радянсько-німецький кордон⁵

Додаток 3

Мапа Генеральної губернії з позначенням змін після липня 1941 р.⁶

Додаток И

Дистрикт Галичина на мапі польського Генерал-губернаторства⁷

Додаток К
Адміністративно-територіальний поділ Генерал-губернаторства
(середина 1942 р.)⁸

№	Назва дистрикту	Міські округи	Окружні староства
1	Дистрикт Галичина	Лемберг (<i>Lemberg</i> , Львів)	Бережани (<i>Breschan</i>), Чортків (<i>Tschortkau</i>), Дрогобич (<i>Drohobycz</i>), Кам'янка- Струмилівська (<i>Kamionka-Strumilowa</i>), Коломія (<i>Kolomea</i>), Лемберг-Округ (<i>Lemberg- Land</i>), Рава-Руська (<i>Rawa-Ruska</i>), Станіславів (<i>Stanislau</i>), Самбір (<i>Sambor</i>), Стрий (<i>Stryj</i>), Тарнополь (<i>Tarnopol</i>), Золочів (<i>Solotschiw</i>), Калуш (<i>Kallusch</i>)
2	Дистрикт Краків	Краків (<i>Krakau</i>)	Дембиця (<i>Dembitz</i>), Ярослав (<i>Jaroslaw</i>), Ясло (<i>Jassel</i>), Краків-Округ (<i>Krakau-Land</i>), Кросно (<i>Krosno</i>), Мехув (<i>Meekow</i>), Нови Тарг (<i>Neumarkt</i>), Нови Сонч (<i>Neu-Sandez</i>), Перемишль (<i>Przemysl</i>), Жешув (<i>Reichshof</i>), Сянок (<i>Sanok</i>), Тарнів (<i>Tarnau</i>)
3	Дистрикт Люблін	Люблін (<i>Lublin</i>)	Бяла-Подляска (<i>Biala-Podlaska</i>), Білгорай (<i>Bilgoraj</i>), Холм (<i>Cholm</i>), Грубешів (<i>Grubeschow</i>), Янів-Любельський (<i>Janow Lubelski</i>), Краснистав (<i>Krasnystaw</i>), Люблін-Округ (<i>Lublin-Land</i>), Пуляви (<i>Pulawy</i>), Радзин (<i>Rehden</i>), Замостя (<i>Zamosch/Himmlerstadt/Pflugstadt</i>)
4	Дистрикт Радом	Кельце (<i>Kielce</i>), Радом (<i>Radom</i>), Ченстохова (<i>Tschentochau</i>)	Бусько (<i>Busko</i>), Єнджеюв (<i>Jedrzejow</i>), Кельце- Округ (<i>Kielce-Land</i>), Конське (<i>Konskie</i>), Опатув (<i>Opatau</i>), Пйотркув (<i>Petrikau</i>), Радом-Округ (<i>Radom-Land</i>), Радомско (<i>Radomsko</i>), Стараховіце (<i>Starachowitz</i>), Томашув Мазовецький (<i>Tomaschow Mazowiecki</i>)
5			

Генеральна Губернія // Вікіпедія (Вільна енциклопедія) [Електронний ресурс]. -
режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Генеральна_губернія

Дистрикт Варшава	Варшава (<i>Warschau</i>)	Гавролін (<i>Garwolin</i>), Груец (<i>Grojec</i>), Льовіч (<i>Lowitsch</i>), Мінськ (Мінськ Мазовецький, <i>Minsk</i>), Острув (Острув Мазовецький, <i>Ostrau</i>), Седльце (<i>Siedlce</i>), Сохачев (<i>Sochaczew</i>), Соколув-Венгров (<i>Sokolow-Wengrow</i>), Варшава-Округ (<i>Warschau-Land</i>)
---------------------	-----------------------------	--

Додаток Л

Адміністративний поділ дистрикту «Галичина» (1941 – 1944 рр.)⁹

№	Окружні староства (<i>Kreishauptmannschaften</i>) та виділені міста (<i>Stadtkreise</i>)	Окружні старости (<i>Kreishauptmann</i>) та міські старости (<i>Stadthauptmann</i>)	Час перебування на посаді	Райони (<i>Bezirk</i>)
1	2	3	4	5
1	Львів-місто (<i>Lemberg-Stadt</i>)	Ханс Куят (<i>Hans Kujath</i>) Ейгон Хеллер (<i>Egon Höller</i>)	Серпень 1941 – лютий 1942 5 лютого 1942 – до евакуації	дільниці: німецька, українсько-польська, єврейська
2	Бережани (<i>Breschan</i>)	Ханс-Адольф-Ашбах (<i>Hans-Adolf-Asbach</i>) Вернер Бекер (<i>Werner Becker</i>)	Серпень 1941 – 8 лютого 1943 Лютий 1943 – 20 липня 1944	Бережани, Бучач, Підгайці
3	Чортків (<i>Tschortkau</i>)	Герард Літтшвагер (<i>Gerhard Littschwager</i>) Ханс Куят (<i>Hans Kujath</i>)	1 серпня 1941 – 20 квітня 1942 20 квітня 1942 – лютий 1944	Чортків
4	Дрогобич (<i>Drohobycz</i>)	Едуард Ядамжик (<i>Eduard Jedamzik</i>) Германн Гергенс (<i>Hermann Görgens</i>)	1 серпня 1941 – 17 липня 1942 липень 1942 – липень/серпень 1944	Дрогобич
5	Городок (<i>Grodeck</i>) – розформований у березні 1942	Вільгельм Стокгек (<i>Wilhelm Stockheck</i>) Бертольд Паттер (<i>Berthold Pütter</i>)	15 вересня 1941 – січень 1942 16 січня 1942 – березень 1942	Городок, Яворів
6	Городенка (<i>Horodenka</i>) – розформований 1 квітня 1942	Йохан Гак (<i>Johann Hack</i>)	Серпень 1941 – 1 квітня 1942	Городенка, Товмач
7	Калуш (<i>Kallusch</i>) – розформований у 1943	Фрідріх Герке (<i>Friedrich Gercke</i>) Карл-Ганс Брошегг (<i>Karl-Hans Broschegg</i>)	серпень 1941–20 березня 1942 21 березня 1942 – 31 липня 1943	Долина, Калуш
1	2	3	4	5

8	Кам'янка-Струмилова (<i>Kamionka-Strumilowa</i>)	Вільгельм Ребай фон Еренвайсен (<i>Wilhelm Rebay von Ehrenwiesen</i>) Йохим Нерінг (<i>Joachim Nehring</i>)	10 серпня 1941 – кінець грудня 1942 Січень 1943 – липень 1944	Кам'янка-Струмилова, Радехів, Сокаль
9	Коломия (<i>Kolomea</i>)	Клаус Петер Фолькманн (<i>Claus Peter Volkmann</i>) Герберт Горгон (<i>Herbert Gorgon</i>) Бернард фон Трота (<i>Bernhard von Trotha</i>)	1 серпня 1941 – червень/липень 1942 Середина 1942 – серпень 1943 Серпень 1943 – березень 1944	Коломия, Косів, Снятин
10	Львів-Округ (<i>Lemberg-Land</i>)	Бертольд Паттер (<i>Berthold Pütter</i>) Отто Байер (<i>Otto Bauer</i>) Йохим Фрайхерр фон дер Лейен (<i>Joachim Freiherr von der Leyen</i>) Вернер Бекер (<i>Werner Becker</i>)	1 жовтня 1941 – січень 1942 1942 З кінця 1942 Тимчасово лютий/березень 1943	Бібрка, Жовква, Львів-Округ
11	Рава-Руська (<i>Rawa-Ruska</i>)	Ханс-Вальтер Цинзер (<i>Hans-Walter Zinser</i>) Герхард Хагер (<i>Gerhard Hager</i>)	Серпень 1941 – лютий 1942 Березень 1942 – 24 липня 1944	Любачів, Рава-Руська
12	Стрий (<i>Stryj</i>)	Віктор фон Девитц (<i>Viktor von Dewitz</i>)	Серпень 1941 – липень 1944	Жидачів, Ходорів, Стрий
13	Самбір (<i>Sambor</i>) – розформований у середині 1943	Могенс фон Харбоу (<i>Mogens von Harbou</i>) Ханс-Вальтер Цинзер (<i>Hans-Walter Zinser</i>) Карл-Георг Емріх (<i>Karl-Georg Emmrich</i>)	15 серпня 1943 – березень 1942 Березень 1942 – 1 жовтня 1942 Жовтень 1942 – до кінця липня 1943	Самбір, Турка
14	Станіславів (<i>Stanislau</i>)	Густав Альбрехт (<i>Gustav Albrecht</i>)	7 серпня 1941 – 23 вересня 1944	Делятин, Надвірна, Рогатин, Станіславів
15	Тарнополь (<i>Tarnopol</i>)	Герхард Хагер (<i>Gerhard Hager</i>) Могенс фон Харбоу (<i>Mogens von Harbou</i>)	1 жовтня 1941 – лютий 1942 Квітень 1942 – квітень 1944	Скалат, Тернопіль, Теревовля, Збарж
16	Золочів (<i>Solotschiw</i>)	Ханс Манн (<i>Hans Mann</i>) Отто Вендт (<i>Otto Wendt</i>)	Серпень 1941 – січень 1943 6 січня 1943 – до евакуації	Броди, Золочів, Перемишляни
17	Судова Вишня (<i>Sudowa Wyschnja</i>) – у 1941 злився з Львів-Округ			Мостиська, Рудки, Судова Вишня

Додаток М

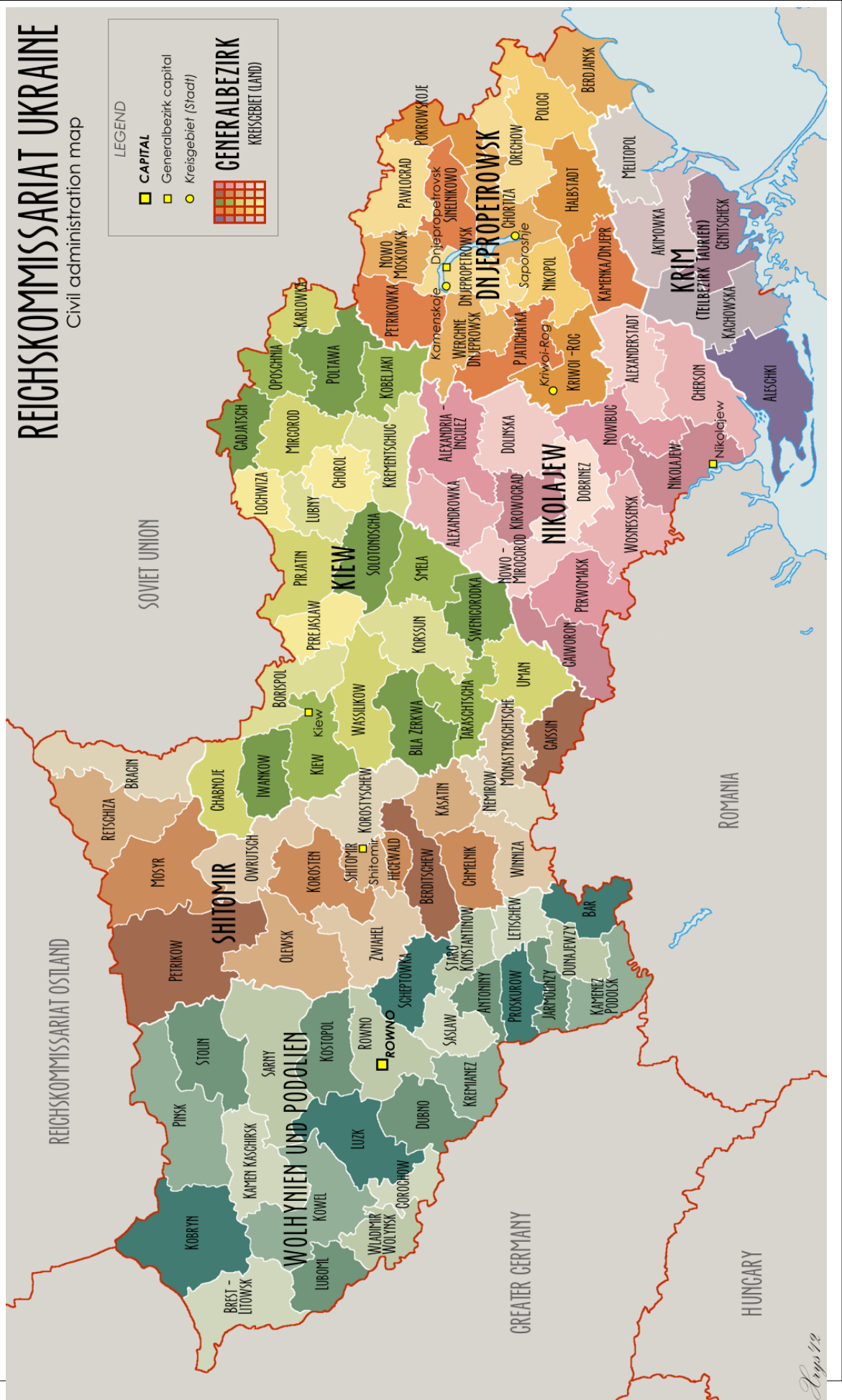
Рейхскомісаріат «Україна». Адміністративний поділ (осінь 1942 р.)

REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

Civil administration map

LEGEND

- CAPITAL**
Generalbezirk capital
Kreisgebiet (Stadt)
- GENERALBEZIRK**
KREISGEBIET (LAND)

та генеральні комісари, що їх очолювали [10]

Назва генерального округу (укр.)	Назва генерального округу (нім.)	Генеральний комісар (Generalkommissar)
Дніпропетровськ	Generalbezirk Dnjepropetrowsk	Клаус Зельцнер (нім. <i>Nikolaus Selzner</i>) – /бригадефюрер СС і керівник вищої ланки НСДАП/ – 15.11.1941 – вересень 1943. Міський комісар (нім. <i>Stadtkommissar</i>) Дніпропетровська – Альфред Клостерманн (нім. <i>Alfred Klostermann</i>) – обласний керівник НСДАП.
Київ	Generalbezirk Kiew	Хельмут Квітцрау (нім. <i>Helmut Quitzrau</i>) – /бригадефюрер СА/ – 20.10.1941 – 13.02.1942. Вальдемар Магунія (нім. <i>Waldemar Magunia</i>) – /оберфюрер СА та вищий обласний керівник НСДАП/ – 17.02.1942 р. – 01.11.1943.
Крим (частина області «Таврія»)	Generalbezirk Krim (Teilbezirk Taurien)	Альфред Едуард Фрауендфельд (нім. <i>Alfred Eduard Frauenfeld</i>) - /гауляйтер Відня/ - 01.09.1942 – 01.09.1943 або грудень 1943.
Миколаїв	Generalbezirk Nikolajew	Евальд Опперманн (нім. <i>Ewald Oppermann</i>) - /группенфюрер DLV (Deutsche Luftsport Verband – авіаційно-спортивний союз) і NSFK (Nazionalsozialistische Flieger Korps – націонал-соціалістичний льотний корпус, підполковник резерву/ - 15.11.1941 – грудень 1943.
Житомир	Generalbezirk Shitomir	Курт Клемм (нім. <i>Kurt Klemm</i>) /урядовий президент/ – 20.10.1941 – 28.10.1942. Ернст Людвиг Лейсер (нім. <i>Ernst Ludwig Leyser</i>) – /бригадефюрер СС и гауляйтер НСДАП/ – 28.10.1942 – 30.10.1943.
Волинь-Поділля	Generalbezirk Wolhynien-Podolien	Хайнріх Шьоне (нім. <i>Heinrich Schöne</i>) – /обергруппенфюрер СА/ – 01.09.1941 – 28.10.1942. Курт Клемм (нім. <i>Kurt Klemm</i>) - /урядовий президент/ - 28.10.1942 – 1944.

Додаток П

Генеральні округи (*Generalbezirke*) та округи (*Kreisgebiete*)

Таблицю складено за матеріалами: Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944): історико-політичний нарис / Василь Офіцинський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt>; Генеральна Губернія // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Генеральна_Губернія.

рейхскомісаріату «Україна» у 1943 р. ¹¹

Генеральні округи (<i>Generalbezirke</i>)						
№	Дніпропетровськ <i>Dnjepropetrowsk</i>	Київ <i>Kiew</i>	Крим (частина області «Таврія») <i>Krim</i> (<i>Teilbezirk Taurien</i>)	Миколаїв <i>Nikolajew</i>	Житомир <i>Shitomir</i>	Волинь- Поділля <i>Wolhynien- Podolien</i>
Окружні комісаріати (<i>Kreisgebiete</i>)						
1	2	3	4	5	6	7
1	Бердянськ <i>Berdjansk</i>	Біла Церква <i>Bila Zerkwa</i>	Акімовка <i>Akimowka</i>	Александрштатт HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Welyka_Olexandriwka " \o " Welyka Olexandriwka" <i>Alexanderstadt</i> [frü her: Bolschaja Alexandrowka]	Бердичів <i>Berditschew</i>	Антоніні <i>Antoniny</i>
2	Хортиця <i>Chortiza</i>	Бориспіль <i>Borispol</i>	Алешки (нині – Цюрупинськ) <i>Aleschki</i>	Александрія <i>Alexandria</i>	Брагін <i>Bragin</i>	Бар <i>Bar</i>
3	Дніпропетровськ- місто <i>Dnjepropetrowsk- Stadt</i>	Хабне (нині – Поліське) <i>Chabnoje</i>	Генічеськ <i>Genitschesk</i>	Олександрівка <i>Alexandrowka</i>	Хмельник <i>Chmelnik</i>	Брест-Литовськ <i>Brest-Litowsk</i>
4	Дніпропетровськ- округ <i>Dnjepropetrowsk- Land</i>	Хорол <i>Chorol</i>	Каховка <i>Kachowka</i>	Бобринець <i>Bobrinez</i>	Гайсин <i>Gaissin</i>	Дубно <i>Dubno</i>
5	Хальбстадт <i>Halbstadt</i>	Гадяч <i>Gadjatsch</i>	Мелітополь <i>Melitopol</i>	Херсон <i>Cherson</i>	Гегевальд <i>Hegewald</i>	Дунаївці <i>Dunajewzy</i>
6	Каменка <i>Kamenka</i>	Іванків <i>Iwankow</i>	-	Долинська <i>Dolinska</i>	Казатин <i>Kasatin</i>	Горохів <i>Gorochow</i>
7	Кам'янське-місто (нині-Дніпродзержи нськ) HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Dniproserschynsk " \o " Dniproserschynsk" <i>Kamenskoje-Stadt</i>	Карлівка <i>Karlowka</i>	-	Гайворон <i>Gaiworon</i>	Коростень <i>Korosten</i>	Ярмолинці <i>Jarmolinzy</i>
8	Кривий Ріг – місто HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Кривий_Ріг " \o "Кривий Ріг" <i>Kriwoi Rog-Stadt</i>	Київ – місто <i>Kiew-Stadt</i>	-	Кіровоград <i>Kirowograd</i>	Коростишів <i>Korostyschew</i>	Кам'янець- Подільський <i>Kamenez Podolsk</i>
9	Кривий Ріг – округ	Київ – округ	-	Миколаїв	Монастирище	

Таблицю складено за матеріалами: Roth M. Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte / Markus Roth. – Wallstein, Göttingen 2009. – S. 450f.; Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944): історико-політичний нарис / Василь Офіцинський. – Режим доступу до видан.: <http://exlibris.org.ua/distrikt.>; Дистрикт Галичина // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Дистрикт_Галичина

	HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Krywyj_Rih " \o "Крыwyj Rih" <i>Kriwoi Rog-Land</i>	<i>Kiew-Land</i>		<i>Nikolajew</i>	<i>Monastyrischtsche</i>	Камінь-Каширський <i>Kamen Kaschirsk</i>
10	Нікополь <i>Nikopol</i>	Кобеляки <i>Kobeljaki</i>	-	Новий Буг <i>Nowibug</i>	Мозир <i>Mosyr</i>	Кобрин <i>Kobryn</i>
11	Новомосковськ <i>Nowo Moskowsk</i>	Корсунь (нині – Корсунь-Шевченківський) HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Korsun-Schewtschenkiwskyj " \o "Korsun-Schewtschenkiwskyj" <i>Korssun</i>	-	Новомиргород <i>Nowo Mirgorod</i>	Немирів <i>Nemirow</i>	Костопіль <i>Kostopol</i>
12	Оріхів <i>Oreschow</i>	Кременчук <i>Krementschug</i>	-	Первомайськ <i>Perwomaisk</i>	Олевськ <i>Olewsk</i>	Ковель <i>Kowel</i>
1	2	3	4	5	6	7
13	Павлоград <i>Pawlograd</i>	Лохвиця <i>Lochwiza</i>	-	Вознесенськ <i>Wosnessensk</i>	Овруч <i>Owrutsch</i>	Кременець <i>Kremianez</i>
14	Петриківка <i>Petrikowka</i>	Лубни <i>Lubny</i>	-	Очаків <i>Otschakow</i>	Петриков <i>Petrikow</i>	Летичів <i>Letitschew</i>
15	П'ятихатки <i>Pjatichatka</i>	Миргород <i>Mirgorod</i>	-	-	Речиця <i>Retschiza</i>	Любомль <i>Luboml</i>
16	Покровське <i>Pokrowskoje</i>	Опішня <i>Oposchnia</i>	-	-	Житомир <i>Shitomir</i>	Луцьк <i>Luzk</i>
17	Пологи <i>Pologi</i>	Переяслав (нині – Переяслав-Хмельницький) HYPERLINK " http://de.wikipedia.org/wiki/Perejaslaw-Chmelnyzkyj " \o "Perejaslaw-Chmelnyzkyj" <i>Perejaslaw</i>	-	-	Вінниця <i>Winniza</i>	Пінськ <i>Pinsk</i>
18	Запоріжжя-місто <i>Saporoshje-Stadt</i>	Пирятин <i>Pirjatin</i>	-	-	Звягель (нині – Новоград-Волинський) <i>Zwiahel</i>	Проскурів (нині – Хмельницький) <i>Proskurow</i>
19	Синельникове <i>Sinelnikowo</i>	Полтава <i>Poltawa</i>	-	-	-	Ровно (нині – Рівне) <i>Rowno</i>
20	Верхньодніпровськ <i>Werchne-Dnjeprowsk</i>	Сміла <i>Smela</i>	-	-	-	Сарни <i>Sarny</i>
21	-	Золотоноша <i>Solotonoscha</i>	-	-	-	Заслав (нині – Ізяслав) <i>Saslaw</i>
22	-	Звенигородка	-	-	-	Шепетівка

		<i>Swenigorodka</i>				<i>Schepetowka</i>
23	-	Тараща <i>Taraschtscha</i>	-	-	-	Старокостянтині в <i>Staro Konstantonow</i>
24	-	Умань <i>Uman</i>	-	-	-	Столін <i>Stolin</i>
25	-	Васильків <i>Wassilkow</i>	-	-	-	Володимир- Волинськ (нині – Володимир- Волинський) <i>Wladimir Wolynsk</i>

Додаток Р

Голови німецької адміністрації міста Києва часів нацистської окупації (1941 – 1943 рр.)¹²

Голова цивільної адміністрації міста Києва – штатдкомісар

	Прізвище	Посада	Час перебування на посаді
	Мус	Штатдкомісар	1941
	Марве	Штатдкомісар	1941 – 1942

Таблицю складено автором за матеріалами: Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 92; Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маяковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 770.; Axis history forum [Elektronische Ressource]. – regime des eingangs: – <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php157530>; Райхскомісаріат Україна // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Райхскомісаріат_Україна.

	Реденбахер І.А.	Штадткомісар	1942
	Рогауш	Штадткомісар	1942 – 1943
	Берндт	Штадткомісар	1943

Голова військової адміністрації — штадткомандант

	Прізвище	Посада	Час перебування на посаді
	Курт Еберхард	генерал-майор, воєнний комендант	1941
	Ремер	генерал-майор, воєнний комендант	1942

Додаток С

Карта адміністративно-територіального устрою генерального округу «Крим» станом на 1 вересня 1941 р.¹³

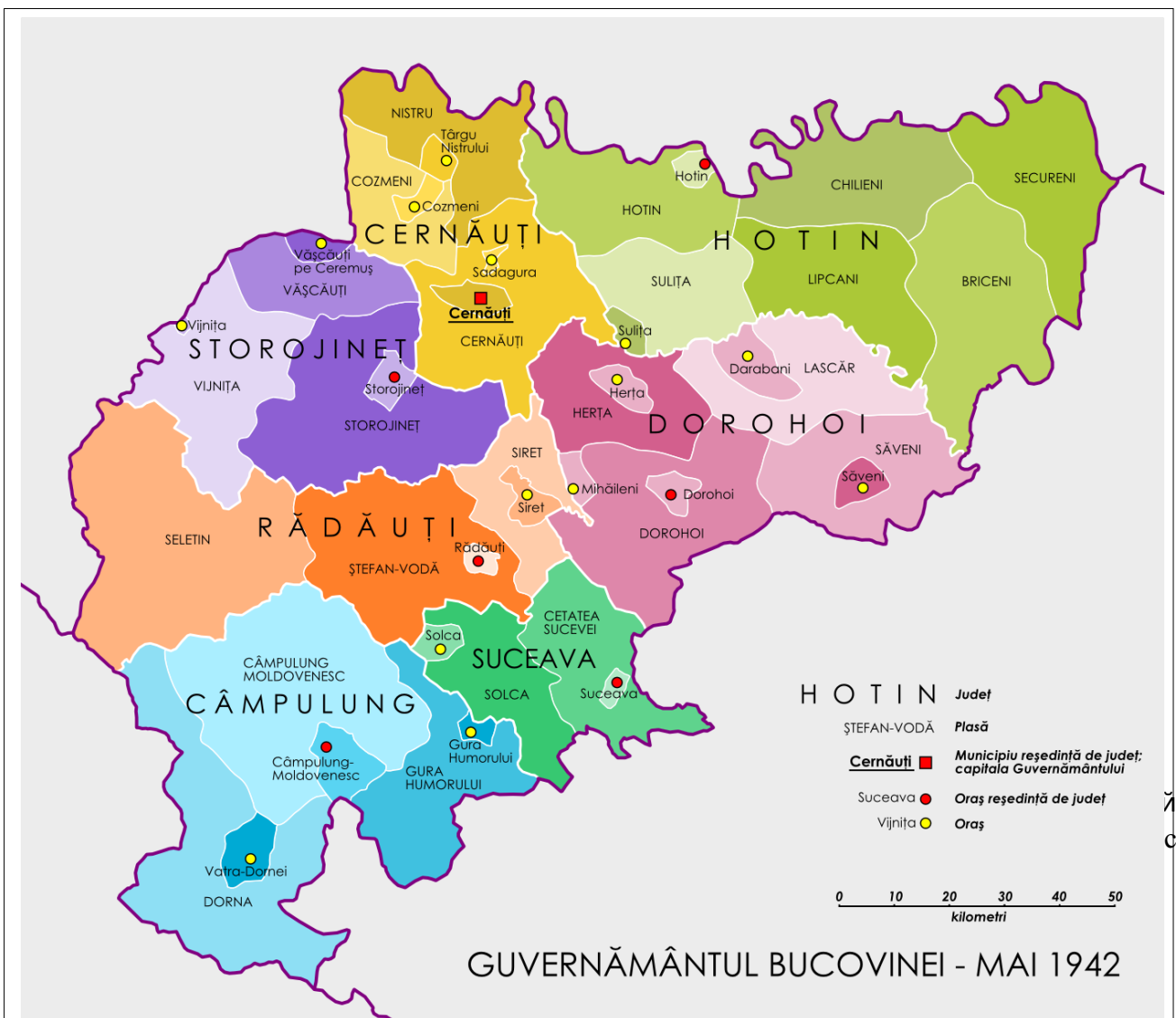
Додаток Т

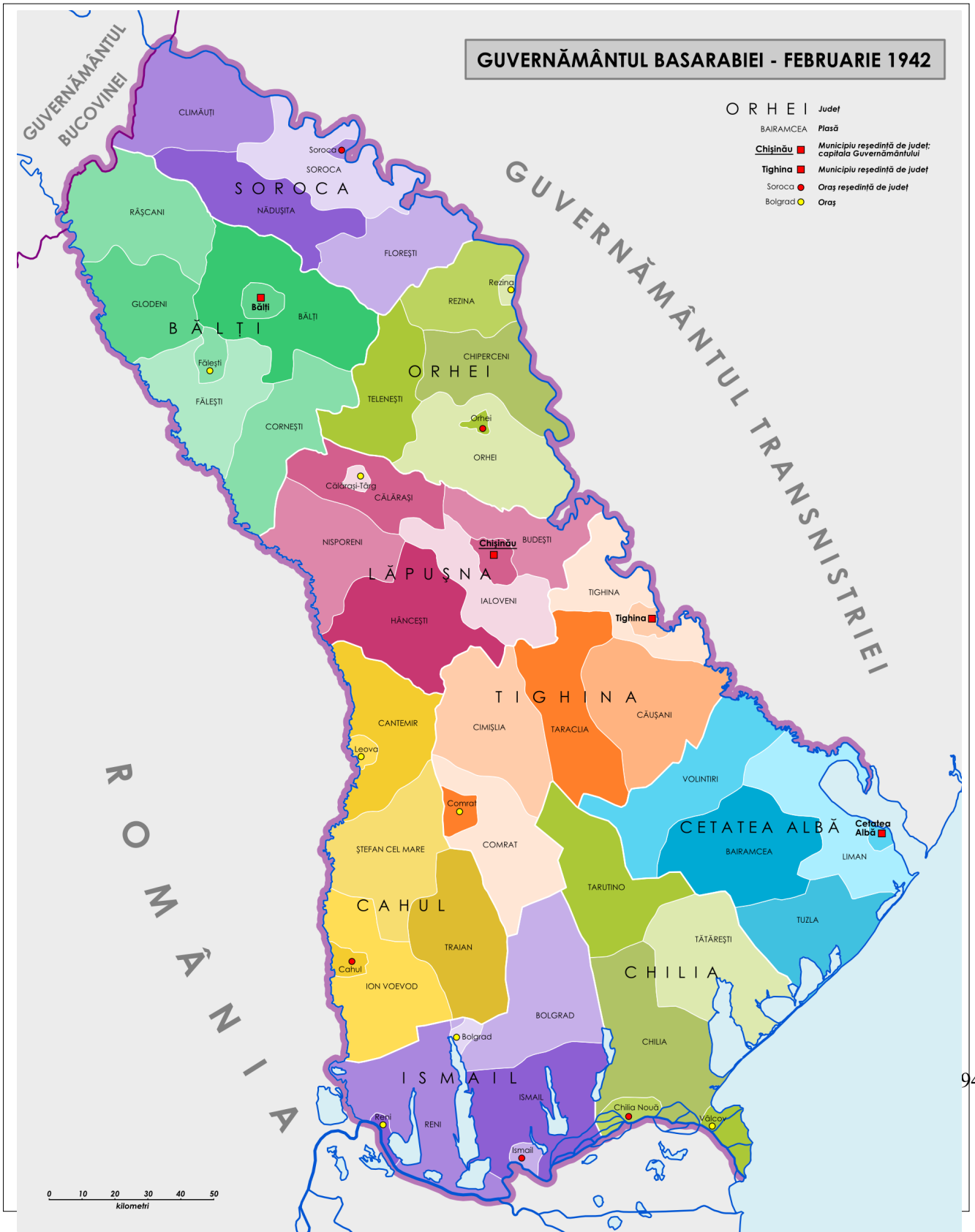
Перелік німецьких польових (*Feldkommandantur*; *FK*) та місцевих (*Ortskommandantur*; *OK*) комендатур, які функціонували на території Криму (1941 – 1944 рр.)¹⁴

Номер комендатури	Період функціонування	Місце дислокації
1	2	3
FK 553	-	Севастополь

Складено автором за матеріалами: Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. І) / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 770.; Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою/ Карел Беркгоф; пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Критика, 2011. – С. 175.; Правителі та голови Києва // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Правителі_та_голови_Києва

FK 751	листопад 1942, 1943	Карасубазар (нині - Білогірськ) (листопад 1942), Сімферополь (1943)
FK 676	1943	Керч
FK 810	грудень 1941, травень 1942	Феодосія (грудень 1941), Євпаторія (травень 1942)
OK (I)277 Evpatoria	1941	Євпаторія
OK 287	грудень 1941 - листопад 1942	Керч
OK (I)287 Simferopol	1941	Сімферополь (1941)
OK (I)287 Feodosia	1943	Феодосія (1943)
OK (I)287 Kertsch	1943	Керч
OK 290	1941 - 1942	Сімферополь
OK (I)290 Sewastopol	1943	Севастополь
OK (I)318 Kertsch	1943	Керч
OK 576	липень 1942	Бахчисарай
OK (II)662 Jalta	1941 - 1942	Ялта
OK (I)742 Dshankoj	1942	Джанкой
OK (I)805	1942	Феодосія
OK (I)853 Simferopol	1941	Сімферополь
OK (I)923 Kertsch	1943	Керч
OK (I)934 Kamich-Burun	1943	Камиш-Бурун
1	2	3
OK 937	квітень 1942	Карасубазар (нині - Білогірськ)
OK (I)937 Karasubazar	1942	Карасубазар (нині - Білогірськ)
OK (I)939 Dshankoj	1942	Джанкой
Комендатури без порядкового номеру		
OK Bachtschissaraj	1941 - 1942	Бахчисарай
OK Feodosia	1943	Феодосія
OK (I) Jalta	1943	Ялта
OK Karasubazar	січень 1942	Карасубазар (нині - Білогірськ)
OK Sewastopol	1942	Севастополь

Transnistria 1942-43 an.

TULCIN	Judet
CAMENCA	Raion in Transnistria
■ ODESSA	Municipiul
● Balta	Orasul

ul de

Додаток Ц

Адміністративно-територіальний поділ губернаторства «Бессарабія» (*Guvernământul Basarabiei*) 1941 – 1944 рр. ¹⁸

Повіти (<i>Județ</i>)	Адміністративний центр	Волості (<i>Plasa</i>) і міста (<i>Orașul</i>)
1	2	3
Бельцький (<i>Județul Bălți</i>)	муніципія Бельці (<i>Municipiul Bălți</i>)	- місто Фалешти (<i>Orașul Fălești</i>); - волость Бельці (<i>Plasa Bălți</i>); - волость Корнешть (<i>Plasa Cornești</i>); - волость Фалешть (<i>Plasa Fălești</i>); - волость Глодень (<i>Plasa Glodeni</i>); - волость Ришкани (<i>Plasa Rîșcani</i>)
Кагульський (<i>Județul Cahul</i>)	місто Кагул (<i>Orașul Cahul</i>)	- місто Леова (<i>Orașul Leova</i>); - волость Кантемір-Леова (<i>Plasa Cantemir-Leova</i>); - волость Йон Воєвод-Кагул (<i>Plasa Ion Voevod-Cahul</i>);

Guvernământul Basarabiei // Wikipedia encyclopedia liberă [Resursă electronică]. – Modul de acces: – http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:GVERNAMANTUL_BASARABIEI_.png

		- волость Штефан чел Маре (<i>Plasa Ștefan cel Mare-Baimaclia</i>); - волость Траян (<i>Plasa Traian-Taraclia</i>)
Аккерманський (<i>Județul Cetatea Albă</i>)	муніципія Аккерман (нині – Білгород-Дністровський) (<i>Municipiul Cetatea Albă</i>)	- волость Байрамча (<i>Plasa Bairamcea</i>); - волость Лиман (<i>Plasa Liman-Cetatea Albă</i>); - волость Тузла (<i>Plasa Tuzla</i>); - волость Волінтір (<i>Plasa Volintiri</i>)
Кілійський (<i>Județul Chilia</i>)	місто Нова Кілія (<i>Orașul Chilia Nouă</i>)	- місто Вилкове (<i>Orașul Vâlcov</i>); - волость Кілія (<i>Plasa Chilia</i>); - волость Тарутине (<i>Plasa Tarutino</i>); - волость Татарбунари (<i>Plasa Tătărești</i>)
Ізмаїльський (<i>Județul Ismail</i>)	місто Ізмаїл (<i>Orașul Ismail</i>)	- місто Болград (<i>Orașul Bolgrad</i>); - місто Рені (<i>Orașul Reni</i>); - волость Болград (<i>Plasa Bolgrad</i>); - волость Ізмаїл (<i>Plasa Ismail</i>); - волость Рені (<i>Plasa Reni</i>)
Оргіївський (<i>Județul Orhei</i>)	місто Орхей (Оргіїв) (<i>Orașul Orhei</i>)	- місто Резина (<i>Orașul Rezina</i>); - волость Кіперчень (<i>Plasa Chiperceni</i>); - волость Оргей (<i>Plasa Orhei</i>); - волость Резина (<i>Plasa Rezina</i>); - волость Теленешть (<i>Plasa Telenești</i>)
1	2	3
Лапушненський (<i>Județul Lăpușna</i>)	муніципія Кишинів (<i>Municipiul Chișinău</i>)	- місто Калараш (<i>Orașul Călărași-Târg</i>); - волость Будешть (<i>Plasa Budești-Chișinău</i>); - волость Калараш (<i>Plasa Călărași-Târg</i>); - волость Хинчешть (<i>Plasa Hâncești</i>); - волость Яловени (<i>Plasa Ialoveni</i>); - волость Ніспорень (<i>Plasa Nisporeni</i>)
Сорокійський (<i>Județul Soroca</i>)	місто Сорока (<i>Orașul Soroca</i>)	- волость Клімауць (<i>Plasa Climăuți-Lipnic</i>); - волость Флорешть (<i>Plasa Florești</i>); - волость Надушица-Дрокія (<i>Plasa Nădușita-Drochia</i>); - волость Сорока (<i>Plasa Soroca</i>)
Тягинський (<i>Județul Tighina</i>)	муніципія Тигіна (нині – Бендер) (<i>Municipiul Tighina</i>)	- місто Комрат (<i>Orașul Comrat</i>); - волость Каушани (<i>Plasa Căușani</i>); - волость Комрат (<i>Plasa Comrat</i>); - волость Чімішлія (<i>Plasa Cimișlia</i>); - волость Тараклія (<i>Plasa Taraclia</i>); - волость Тігіна (<i>Plasa Tighina</i>)

Додаток Ч

Адміністративно-територіальний поділ губернаторства «Буковина» (*Guvernământul Bucovinei*) 1941 – 1944 рр. ¹⁹

Повіти (<i>Județ</i>)	Адміністративний центр	Волості (<i>Plasa</i>) і міста (<i>Orașul</i>)
1	2	3
Дорохойський (<i>Județul Dorohoi</i>)	місто Дорохой (<i>Orașul Dorohoi</i>)	- місто Дарабань / Дарабани (<i>Orașul Darabani</i>); - місто Герца (<i>Orașul Herța</i>); - місто Міхейлень (<i>Orașul Mihăileni</i>); - місто Севень / Севені (<i>Orașul Săveni</i>); - волость Дорохой (<i>Plasa Dorohoi</i>); - волость Герца (<i>Plasa Herța</i>); - волость Ласкар (<i>Plasa Lascăr-Darabani</i>); - волость Севень / Севені (<i>Plasa Săveni</i>)
Сучавський (<i>Județul Suceava</i>)	місто Сучава (<i>Orașul Suceava</i>)	- місто Солка (<i>Orașul Solca</i>); - волость Четатя Сучевей (<i>Plasa Cetatea Sucevei-Suceava</i>);

Transnistria în Al Doilea Război Mondial // Wikipedia encyclopedia liberă [Resursă electronică]. – Modul de acces: – http://ro.wikipedia.org/wiki/Transnistria_%C3%AEn_Al_Doilea_R%C4%83zboi_Mondial

		- волость Солка (<i>Plasa Solca</i>)
Кимполунгський (<i>Județul Câmpulung</i>)	місто Кимпулунг-Молдовенеск (<i>Orașul Câmpulung Moldovenesc</i>)	- місто Ґурагумора (<i>Orașul Gura Humorului</i>); - місто Ватра-Дорней (<i>Orașul Vatra Dornei</i>); - волость Кимпулунг-Молдовенеск (<i>Plasa Câmpulung Moldovenesc</i>); - волость Ґурагумора (<i>Plasa Gura Humorului</i>); - волость Дорна / Ватра-Дорней (<i>Plasa Dorna / Vatra Dornei</i>)
Радівецький (<i>Județul Rădăuți</i>)	місто Радівці / Редеуць (<i>Orașul Rădăuți</i>)	- місто Серет / Сирет (<i>Orașul Siret</i>); - волость Селятин (<i>Plasa Seletin</i>); - волость Серет (<i>Plasa Siret</i>); - волость Штефан Водэ-Радівці (<i>Plasa Ștefan Vodă-Rădăuți</i>)
Сторожинецький (<i>Județul Storojineț</i>)	місто Сторожинець (<i>Orașul Storojineț</i>)	- місто Вашківці (<i>Orașul Vășcăuți / Vășcăuți pe Ceremuș</i>); - місто Вижниця (<i>Orașul Vijnița</i>); - волость Сторожинець (<i>Plasa Storojineț</i>); - волость Вашківці (<i>Plasa Vășcăuți</i>); - волость Вижниця (<i>Plasa Vijnița</i>)
1	2	3
Чернівецький (<i>Județul Cernăuți</i>)	муніципія Чернівці (<i>Municipiul Cernăuți</i>)	- місто Кіцмань (<i>Orașul Cozmeni</i>); - місто Садгора (<i>Orașul Sadagura</i>); - місто Тиргу (<i>Orașul Târgu Nistrului</i>); - волость Чернівці (<i>Plasa Cernăuți</i>); - волость Кіцмань (<i>Plasa Cozmeni</i>); - волость Ністру (<i>Plasa Nistru-Târgu Nistrului</i>)
Хотинський (<i>Județul Hotin</i>)	місто Хотин (<i>Orașul Hotin</i>)	- місто Новоселиця (<i>Orașul Sulița / Târgu Sulița</i>); - волость Бричани (<i>Plasa Briceni</i>); - волость Кілієнь (<i>Plasa Chileni</i>); - волость Хотин (<i>Plasa Hotin</i>); - волость Липкани (<i>Plasa Lipcani</i>); - волость Сокиряни (<i>Plasa Secureni</i>); - волость Новоселиця (<i>Plasa Sulița / Târgu Sulița</i>)

Додаток Ш

Адміністративно-територіальний поділ губернаторства «Транснїстрія» (*Guvernământul Transnistriei*) 1941 – 1944 pp. ²⁰

Повіти (<i>Județ</i>)	Адміністративний центр (<i>reședință</i>)	Райони (<i>Raionul</i>) і міста (<i>Orașul</i>)
Ананьївський (<i>Județul Ananiev</i>)	місто Ананьїв (<i>Orașul Ananiev</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - район Ананьївський (<i>Raionul Ananiev</i>); - район Чернівський (<i>Raionul Cernova</i>); - район Петровірівський (<i>Raionul Petroverovca</i>); - район Святотроїцький (<i>Raionul Sfânta Troița</i>); - район Ширяївський (<i>Raionul Siraievo</i>); - район Валегоцуловський (<i>Raionul Valea Hoțului</i>).

Таблицю складено за матеріалами: *Guvernământul Basarabiei* // Wikipedia encyclopedia liberă [Resursă electronică]. – Modul de acces: – http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:GVERNAMANTUL_BASARABIEI.png; Organizarea administrativă a Republicii Moldova // Wikipedia encyclopedia liberă [Resursă electronică]. – Modul de acces: – http://ro.wikipedia.org/wiki/Organizarea_administrativ%C4%83_a_Republicii_Moldova

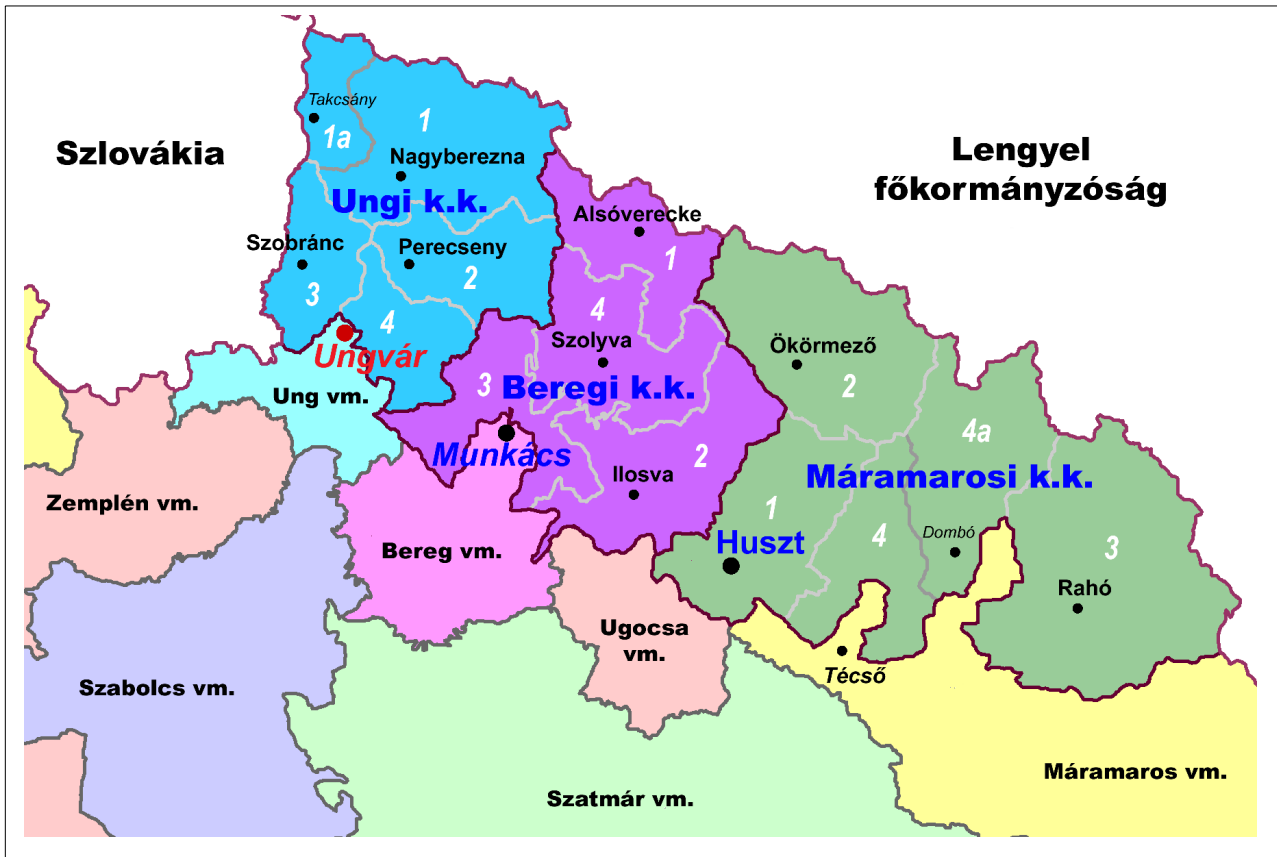
<p>Балтський (<i>Județul Balta</i>)</p>	<p>місто Балта (<i>Orașul Balta</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - місто Бершадь (<i>Orașul Berșad</i>); - район Балтський (<i>Raionul Balta</i>); - район Бершадський (<i>Raionul Berșad</i>); - район Чечельницький (<i>Raionul Ciceľnic</i>); - район Ободівський (<i>Raionul Obadovca</i>); - район Ольгопільський (<i>Raionul Oľgopol</i>); - район Піщанський (<i>Raionul Pesceana</i>); - район Савранський (<i>Raionul Savrani</i>).
<p>Березівський (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Berezovca,_Transnistria" \o "Județul Berezovca, Transnistria" <i>Județul Berezovca</i>)</p>	<p>місто Березівка (<i>Orașul Berezovca</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Березівський (<i>Raionul Berezovca</i>); - район Ландауський (<i>Raionul Landau</i>); - район Мостовський (<i>Raionul Mostovoi</i>); - район Веселинівський (<i>Raionul Veselinovo</i>).
<p>Голтянський (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Golta,_Transnistria" \o "Județul Golta, Transnistria" <i>Județul Golta</i>)</p>	<p>місто Голта (<i>Orașul Golta</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Кривоозерський (<i>Raionul Crivoe-Oziero</i>); - район Доманівський (<i>Raionul Domaniovca</i>); - район Голтянський (<i>Raionul Golta</i>); - район Любашівський (<i>Raionul Liubașovca</i>); - район Владіївський (<i>Raionul Vradievca</i>).
<p>Дубоссарський (<i>Județul Dubășari</i>)</p>	<p>місто Дубоссари (<i>Orașul Dubășari</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - місто Григоріополь (<i>Orașul Grigoriopol</i>); - район Чорна (<i>Raionul Ciorna</i>); - район Дубоссарський (<i>Raionul Dubășari</i>); - район Григоріопольський (<i>Raionul Grigoriopol</i>); - район Окнянський (<i>Raionul Ocna</i>); - район Захар'ївський (<i>Raionul Zaharievca</i>)
1	2	3
<p>Жугастрівський (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Jugastru,_Transnistria" \o "Județul Jugastru, Transnistria" <i>Județul Jugastru</i>)</p>	<p>місто Ямпіль (<i>Orașul Iampol</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Чернівецький (<i>Raionul Cernovăț</i>); - район Крижопільський (<i>Raionul Crijopol</i>); - район Ямпільський (<i>Raionul Iampol</i>); - район Томашпільський (<i>Raionul Tomaspol</i>)
<p>Могилівський (<i>Județul Moghilău</i>)</p>	<p>місто Могилів-Подільський (<i>Orașul Moghilău</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - місто Жмеринка (<i>Orașul Șmerinca</i>); - район Балкський (<i>Raionul Balchi</i>); - район Копайгородський (<i>Raionul Copaiгород</i>); - район Краснянський (<i>Raionul Crasnoe</i>); - район Яришевський (<i>Raionul Iarișev</i>); - район Шаргородський (<i>Raionul Sargorod</i>); - район Жмеринський (<i>Raionul Șmerinca</i>); - район Станіславчик (<i>Raionul Stanislavci</i>); - район Могилівський (<i>Raionul Moghilău</i>)

<p>Овідіопольський (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Ovidiopol,_Transnistria" \o "Județul Ovidiopol, Transnistria" <i><u>Județul Ovidiopol</u></i>)</p>	<p>місто Овідіополь (<i>Orașul Ovidiopol</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Біляївський (<i>Raionul Balaevca</i>); - район Францфельдський (<i>Raionul Franzfeld</i>); - район Овідіопольський (<i>Raionul Ovidiopol</i>); - район Вигодянський (<i>Raionul Vigoda</i>).
<p>Одеський (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_Odessa,_Transnistria" \o "Județul Odessa, Transnistria" <i><u>Județul Odessa</u></i>)</p>	<p>муніципія Одеса (<i>Municipiul Odessa</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Антоно-Кодинцівський (<i>Raionul Antono-Codincevo</i>); - район Благоївський (<i>Raionul Blagujevo</i>); - район Янівський (<i>Raionul Ianovca</i>); - район Одеський (<i>Raionul Odessa</i>).
<p>Очаківський (<i><u>Județul Oceacov</u></i>)</p>	<p>місто Очаків (<i>Orașul Oceacov</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Краснянський (<i>Raionul Crasna</i>); - район Очаківський (<i>Raionul Oceacov</i>); - район Варварівський (<i>Raionul Varvarovca</i>)
<p>Рибницький (HYPERLINK "http://ro.wikipedia.org/wiki/Jude%C8%9Bul_R%C3%A2bni%C8%9Ba,_Transnistria" \o "Județul Râbnița, Transnistria" <i><u>Județul Râbnița</u></i>)</p>	<p>місто Рибниця (<i>Orașul Râbnița</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - місто Бірзула (нині – Котовськ) (<i>Orașul Bârzula</i>); - район Бірзульський (<i>Raionul Bârzula</i>); - район Кам'янський (<i>Raionul Camenca</i>); - район Кодимський (<i>Raionul Codâma</i>); - район Піщанський (<i>Raionul Piesceanca</i>); - район Рибницький (<i>Raionul Râbnița</i>).
<p>Тираспольський (<i><u>Județul Tiraspol</u></i>)</p>	<p>муніципія Тирасполь (<i>Municipiul Tiraspol</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Гроссуловський (<i>Raionul Grosulova</i>); - район Роздільнянський (<i>Raionul Razdelnaia</i>); - район Зельцьський (<i>Raionul Selz</i>); - район Слободзейський (<i>Raionul Slobozia</i>); - район Цебриківський (<i>Raionul Tebricovo</i>); - район Тираспольський (<i>Raionul Tiraspol</i>).
<p>Тульчинський (<i><u>Județul Tulcin</u></i>)</p>	<p>місто Тульчин (<i>Orașul Tulcin</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - район Брацлавський (<i>Raionul Braslav</i>); - район Шпиківський (<i>Raionul Spicov</i>); - район Тростянецький (<i>Raionul Trostineț</i>); - район Тульчинський (<i>Raionul Tulcin</i>).

Додаток Ш

Адміністративно-територіальний поділ Карпатської території за часів Угорської окупації 1939 – 1944 рр.

Додаток Ю

Список районів Ворошиловградської області з поділом їх на округи за часів німецько-нацистської окупації (1942-1943 рр.)

НАЙМЕНУВАННЯ ОКРУГУ	РАЙОНИ
Троїцький	Троїцький Лозно-Александрівський Покровський Ново-Луганський
Білокуракінський	Білолуцький Ново-Псковський Білокуракінський
Ново-Лимарівський	Марківський Меловський Біловодський
Сватівський	Сватівський Мостовський Рубежанський Лисичанський
Старобельський	Старобельський Євсугський Ново-Астраханський Ново-Айдарський
Ворошиловградський	Верхньо-Тепловський Александрівський Успенський Станічно-Луганський
Ворошиловський	Кагановичський Серговський Городищанський Іванівський Слав'яно-Сербський
Свердловський	Ново-Світловський Краснодонський Б. Антрацитовський Свердловський Ровеньківський

Додаток Я

Карта єврейських населених пунктів в Криму на 1926 р.²¹

